

Нормурод НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2007

Норқобилов, Нормурод

Бўрон қўпган кун: Қисса ва хикоялар. — Т.: «Шарқ», 2007. — 304 б.

Масъулият хисси инсондаги энг гўзал туйғулардан биридир. Агар инсонда ушбу туйғу кучли бўлса, у борликка ўзгача бир нигоҳ билан назар ташлайди. Тириклик олдида ўзини масъул сезади. Тоғдаги тошни, ўрмондаги дарахтни, дала-даштдаги чечакни, қисқаси, борликни, табиатни кўз қорачиғидай асрайди, авайлайди. Нега деганда, инсониятнинг тириклиги табиат билан. У табиат неъматларидан баҳра олиш билан бир қаторда, унга вимадир беришга, беролмаган тақдирда эса, уни асраш ва авайлашга интилади. Табиатга меҳр кўзи билан қарай биладиган эзгу қалб эгаси, ўз навбатида, кишилиқ жамиятига ҳам худди шу хил муносабатда бўлади. Бунинг акси бўлган одам эса, худди табиатга зуғум ўтказганидек, инсон кавмига нисбатан меҳрсиз, шафқатсиз бўлади. Ўзидан ўзгани ўйламайди. Бир умр нафсига қул бўлиб яшайди. Ва натижада бу икки хил муносабат ва қарашлар ўртасида зиддият — кураш юзага келади. Бу қандай кураш? Сиз бу саволга тапикли ёзувчи Нормурод Норқобиловнинг ушбу китобидан жавоб топасиз. Адиб ўзининг мазкур китобга кирган киссалари ва хикояларида ўзликни англаувчи гўзал туйғуларни рангин бўёқларда очиб беришга ҳаракат қилган.

ББК.84.(5Ў)

ISBN 978-9943-00-084-1

ШАЙДОЛИК

Нормурод Норқобилов 1953 йилнинг 7 июнида Яккабоғ туманининг тоғ ёнбағри худудида туғилди. Ёзувчининг қачон, айниқса, қайси куни туғилганлигини мақолада таъкидлаш шартмас. Аммо Нормуроднинг қайси йили, қайси кунда туғилганлигига атайин эътибор беряпман. Шўро адабиёти пайдо бўлиб, социалистик реализм унга ўз ҳукмини ўтказибдики: «Биз табиатдан инъом-эхсон кутмаймиз. Аксинча, табиатни ўз иродамизга бўйсиндирамиз», — деб келинди. Табиат гўзалликларига маҳлиё бўлганлар, тоғу тошларни, бепоён водийларни улуглаганлар, нари борса, иккинчи, учинчи даражали адиб — ижодкор деб билинди. Нормурод Норқобиловнинг ижодкор сифатидаги бахти шундаки, она сути билан қон-қонига синган шайдолик, табиат мураккабликларидан завқ олиш фазилати ижодининг иддиз-асосини белгилади. XX асрнинг 60—70-йилларидан бошлаб Саид Аҳмад, Шукр Холмирзаев, Менгзиё Сафаров, Тоғай Мурод сингарилар табиатни — ҳайвонот, наботот, жамодотни завқ-шавқ билан тасвирладилар.

Нормурод Норқобилов ўтган асрнинг 70—80-йилларида ҳаётнинг мушкул, мураккаб мактабини ўтади: армия сафида хизмат қилди, турли ташкилотларда оддий ишчи, ҳатто қоровул бўлиб ишлади. Бўлажак ёзувчи ёзишни жуда-жуда севарди. У не-не мушкулларни енгиб, «Тошкент окшоми» ва бошқа газеталарга материаллар тайёрлади. У ҳозирги Ўзбекистон Миллий университетининг журналистика факультетида таҳсил кўрди. Ўқишни тугатгач, у Ўзбекистон телевидениесида кичик муҳаррир, муҳаррир, бўлим бошлиғи бўлиб ишлади. Интиланга толе ёр деганларидай, Нормурод Норқобилов телевидениеда ўзига мос, қалбига яқин мавзуларда — урф-одатлар, миллий удумлар, амалий санъат турлари, мамлакатимиздаги машҳур ёрлар, қоризлар, тоғ йўллари, чўккилари ҳақида бири-бирдан қизиқарли кўрсатувлар тайёрлай бошлади. Ҳануз унинг кўрсатувлари томошабинлар томонидан интиқлик билан қутилади.

Ёзувчининг мазкур тўпламдаги «Белбоғ» қиссаси миллий удум таъсирида ёзилган. Халқ — доно, чин санъаткор: у ўзининг санъат тилини, имо-ишораларини ҳамшира

сайқаллаб келган. Қаранг, қиссадаги Зумрад Отамуродга: «Мен Сизни яхши кўраман, танлаганим сизсиз», — дейди. У узок мушоҳада юритгач, эрининг рухидан рухсат олгач, Отамуродга белбоғ совға қилади. Белбоғ — никоҳдай муқаддас, расмий идора гувоҳномасидай эъзозли. Ажабки, қишлоқнинг чапани бўз йигитлари Отамуроднинг пўстагини қоқмоқчи, қишлоқнинг олд жувоғига кўз олайтирган меҳмоннинг адабини бермоқчи эдилар. Белбоққа кўзлари тушиши билан улар ҳозиргина рақиб бўлиб турган йигитга қариндошдай муносабатда бўладилар.

Нормурод Норқобилов — ўндан ортиқ қисса, қанчадан-қанча ҳикоялар муаллифи. Унинг асарларида ҳайвонот ва инсон аро мураккаб муносабатлар тасвирланади. Ёзувчи гоҳо наботот (яшил табиат), гоҳо жамодот (тоғу тошлар, қир-адирлар) оламига назар ташлайди. Унинг «Қоялар ҳам йирғлайди» қиссасида инсон ва тош, тоғ ва одам боғлиқлиги маҳорат билан очилган. Ҳайвонот оламини яшил дунё — набототдан ажратиш мумкин эмас. «Пахмоқ» қиссасидаги айиқ ўзини дўлана, зирк, олма сингари меваларга уради. «Тоғ одами» қиссасининг қаҳрамони Жондош жарликка қулайди. Қояда ўсган дарахтнинг чайир шохи Жондошни «тутиб» қолади. Ёзувчи ҳайвонот, наботот, жамодот аро алоқаларнинг ўта табиий тасвирига эриша олади. Бу, аслида, табиий ҳол: ҳайвонот, наботот, жамодот бир ота-она фарзанди. Улар одамдай туғилганлар.

Кузатганмисиз, биз фантастик асарларни ўқисак, ўзга сайёралардан келган мавжудотлар билан учрашсак, нимагадир уларни ўзимизники деб билмаймиз, бегонага муносабатда бўлаётганлигимизни ҳис қилиб турамыз. Ҳайвонот, наботот, жамодот ўзимизники, борлигимизнинг узвий бўлаги. Инсон, сўзсиз, зоти шариф, ўзга туғишганларини йўлга солиб турувчи улкан, сеҳрли куч. У вақти-вақти билан ҳайвонлардан, яшил олам «фуқаролари»дан, жонсиз табиатдан фойдаланади. Нормурод Норқобилов инсон — ҳайвонот — наботот — жамодотни бирбутун ҳолда тасаввур қилади. Ҳайвонлар инсонга хизмат қиладилар, яшил олам бус-бутун одам ихтиёрида, жамодот тирик мавжудотнинг уйи, ҳамिशалик макони. Н.Норқобилов ҳайвонлардаги зийраклик, хид билиш уқуви, инсонга чексиз садоқати ҳақида кўп ва хўб ёзади. Сафар исми ўсмир вафот этганида, Ёлдор бўрию Толмас бобо («Ғанимлар») фигон чекадилар, ўзларини қўярга жой тополмайдилар. Жуфтига садокатда ҳам баъзи кимсалар бўри, айиқ, шердан ўрнак олсалар чакки бўлмасди. Чўнгалла бўри эрка, тантиқ жуфти

Оқёлнинг дардида ўзини ўққа-чўққа уради, хаётни хавф остида колдириб Оқёл жасади ётган омборга ҳам киради. Афсуски, Сардор, Отамурод («Белбоғ»), Қиличбекнинг («Тунги меҳмон») хотини севгига хиёнат қилади. Боборайим гов («Қуёш тутилган кун»), Сувонқул («Даштда») сингарилар одам бўлатуриб хайвон ҳам қилмайдиган тубанликка қўл урадилар.

Нормурод Норқобилов асарларида эркак киши, ул (ўғил) одам табиат тартиботларидан келиб чиқилган ҳолда табақалаштирилади. Ёзувчи эътиқодича, эркакнинг гули — полвондир. Полвон одам ориятли, чайир, тошдай беўхшов, лекин метиндай пишиқ бўлади. Муҳими, полвон заифаларга суюнчик, элга етакчи, ёшларга ўрнак бўлади. Нормурод яратган полвонлар интеллектуал етук, билими ошиб-тошиб ётган кишилармас. Улар эркак деган номни, ул деган тушунчани улуғлайдилар. Собир полвон («Қуёш тутилган кун») улни қанча улуғласа, тул (шунчаки зурриёт)ни ёқтирмайгина тилга олади. Эрназар полвон («Қоялар ҳам йиғлайди») ўсмирларни курашда синаса, итни айиққа рўпара қилиб саралайди. Оддий ит айиқни кўриши билан четини хўллаб қўяди, жўн бола ўзини курашдан четга олади. Нормат полвон («Али онадан») навнихол қизларни, келинларни оғир ишлардан асрайди. Қизлар, келинлар — туғилажак алпларнинг оналари. Она нимжон, касалманд бўлса, алплар уруғига қирон келади.

Нормурод Норқобилов асарларида чавандоз, мерганлар ҳам юқори тоифага тааллуқли кишилардир. Абдурахмон чавандоз («Белбоғ») Сардорни ўлимдан асраб қолади. Унга хаётини ўғитлар беради. Шу қахрамон: «Биз айиқни тоға, бўрини оға» деб ўрганганмиз», — дейди. Салом мерган («Овул оралаган бўри»), Панжи саёқ («Тоғу тошларда») ҳам мерган. Лекин бу мерганларда қалб кўридан кўра мажбурият, ижтимоий буюртма етакчилик қилади. Уларнинг полвон, чавандоз бўлишига ҳали анча вақт бор. Лекин уларда эркакнинг кўрки бўлиш имконияти мавжуд.

Нормурод Норқобилов асарларида омма тимсоли ниҳоятда тиник, ишонарли кўрсатилади. Мен ёзувчининг қисса, ҳикояларини ўқир эканман, руҳимни ғалати туйғу чулғайди. Қишлоқлар бефайз, тароватсиз бўлиб қолаётганини хис қиламан. Ўша-ўша жойлар, ўша-ўша тоғу адирлар, ўша-ўша далалар, дов-дарахтлар. Одамлар тўй қияпти, ўтганларни эъзозлаб мангу маконига кузатмоқда. Лекин одамларда майдалик, сергаплик, фиск-фужур авж олган. Энг ёмони, ҳар бир кас ўзини осмон дея англайди. Тўғри,

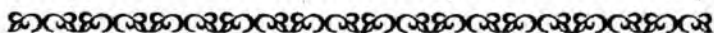
мустақиллик одамларга бекиёс эрк берди. Лекин бу эрки курук гапбозлик, эрмакталаблик дея англаш тўғрима. Шундай инсонлар борки, одамлар тинчини бузиб қўйишдан хузур қилади. Аммо курук гап ўрнига озгина меҳнат, озгина савоб ишлар қилса, ҳамма нарса из-изига тушиб кетарди. Бадий адабиёт оммани эмас, аниқ инсонни, бетакрор киёфани тасвирлайди. «Белбоғ» қиссасида увоққина бир персонаж бор. Отамурод хотинидан ажралгач бир бева хотинниқига бориб туришга одатланган. Аёл ниҳоятда ширин сўз, ниҳоятда меҳрибон, ниҳоятда самимий. Отамурод шу аёлга уйланишни ҳам ўйлаб қўяди. Бир куни йигит аёлдаги ўта нозик бир нукгани кафш этади: аёл эркакни кутиб олар экан, дарҳол қўлига қарар, таъмасини ниқоблаб ололмайд қолади. Шу арзимасгина камчилик аёлнинг бош хусусияти бўлиб чиқади. У аввал ҳам Алишер деган йигитни жоним-жоним дея, ҳолдан тойдирган экан. «Бўрон қўпган кун» хикоясида Баҳром қассоб, Эшкул сомсапаз, Абрай қирриқларнинг моҳияти зинокорона назарлари орқали ёритилади. «Қабртош» хикоясида Эрали, Тожи шоирларнинг майда, кўзбуямачи эканликлари тасвирланади. «Қизча» хикоясида эр-хотин орасидаги можаролар туфайли қизча итнинг инига кириб ётишдан хузур топганлиги кўрсатилади.

«Фанимлар» қиссасида, «Қуёш тутилган кун», «Қудук», «Энатепа» хикоясида майда одамлар борлиги ишонarli ёритилган. Сарвар, Шойим йўғон, Эргаш боди, Абдурайим («Фанимлар»), Бегим оксоқол, Рўзикул боди, Мамадали шофёр, Маъруф чавандоз («Қудук»), Барот семиз, Бозор оксоқол; Бердикул, Сафар мелиса («Энатепа»), Раҳим пакана, Бобур сарик, Шоди пўрим, Шоврук посон («Қуёш тутилган кун») сингарилар томошага ўч омма вакиллари. Бундайлар истаган одам устидан маъзава тўқадилар, ўзларини ҳаммадан устун қўядилар. Лекин амалий иш қилишга келганда секингина ўзларини четга оладилар. Нормурод Норқобилов полвонларни, Ёлдор бўрини, Пахмоқ айиқни қанчалик меҳр билан тасвирлаган бўлса, бекорчи, ғийбатчи дангасаларни шунчалик фош қилади.

Нормурод Норқобилов тажрибали, эстетик принципи шакланган ёзувчидир. Мен унинг қисса ва хикоялари заминида мураккаб, жиддий роман концепциясини кўряпман, ҳис этмокдаман.

Абдуғафур Расулов,
филология фанлари доктори,
профессор.

Қиссалар

БЕЛБОҒ

Отамурод тонгги қуёш нурига йўғрилган қишлоқда ўзига нисбатан туғилган адоватни ички бир туйғу билан қайта хис этаркан, унинг муқаррар оқибати эрмуш мавҳум хавфни қидиргандай, ёнбағирликнинг кунгай томонида пала-партиш сочилган қишлоқ уйларига, куйидаги тезоқар сой ёқалаб чўзилган куюқ ёнроқзорга, чўққиси яккам-дуккам арчалар билан безалган қаршидаги баланд қояга ва қўқиштоб ғубор оғушида сокин мудраётган тоғларга бир-бир боқаркан, маъюс ва дилгир нигоҳи ҳовли этагидаги бостирмага ёндош тушган чоғроқ кулбада тўхталди. Кичкина деразаларига қизғиш парда тутилган шу кулба ҳам ўзига таҳдидли тикилиб тургандек туюлди.

Бир қарашда теварак ғоят осойишта эди. Қушлар чузури, ёнгил эпкиндан силкинаётган япроқлар саси, пастдаги сойнинг бир маромда гувиллашига коришиқ қишлоқнинг англарсиз шовури, булутсиз кўкда бемалол дайдимок истагида тоғ чўққисига тирмашган офтоб нурининг аллаловчи тафти-бари соз ва ғоят ажойиб эди. Аммо бу фусункорлик муваққат — қишлоқнинг қай бир буржида бикиниб ётган ўша номаълум хавф хализамон мазкур тароватга соя ташлайдигандек эди.

Кеча тушдан сўнг Зумрадни сой бўйида ҳоли учратгандаёқ бу ерда ортиқ ўраллашиши яхшиликка олиб бормаслигини пайқаб улгурганди. Кўзи ҳар дақиқада кийикдек дик сакраб қочмоққа шай турган жувонда экан, ўзига ўқдек қадалган нигоҳни сезмай қолмади. У беихтиёр ортига ўгириларкан, наридаги буталар орасидан адоватла тикилиб турган йигитчага кўзи тушди. Отамурод бошда ажабланди, сўнг уни жувоннинг хешларидан бири бўлса керак деб ўйлади. Кўнглида ёмонлик йўқлигини билдириб, хижолатомуз илжайди. Йигитчанинг эса

бир туки қилт этмади. Бақадек қотиб тураверди. Қўзларини олиб кочмоқдан ўзга иложи йўқлигини англаган Отамурод жувон томонга қайриларкан, уни жойида топмади. Зумрад қумга синггандек ғойиб бўлганди. Аммо «кейи-ин» дея шивирлаши қулоқлари остида қолганди. У жувонни қидириб, ёнғокзор бағрига сингган сўкмоққа, юкорига ўрлаган тор йўлакка аланг-жаланг боқаркан, тирик инсонга эмас, рўёга дуч келгандек ҳис қилди ўзини. Бу етмагандек, буталар орасидаги йигитча ҳам кўринмас, хилват бу ғушада ёлғиз ўзи қолганди.

Аламдан ғудраниб сўкинди.

— Ёввойилар!

Ахир у айна шу дақиқани қанчалик интиқлик билан кутмади. Бир парча мактуб орқали билдирилган кўнғил изҳорига жавоб олмоқчи эди, холос. Мактубни шаҳардан атай келтирган совға-саломлари орасига қистириб узатганди. Гапни узоқ-узоқлардан бошламай, ярали кўксимга тоғ чечагини тақмоқчиман, шунга сиз нима дейсиз, дея мақсадини очиқ баён этганди. Ва шундан бери жувоннинг оғзини пойлайди: Аксига олиб, у тутқич берай демасди. Ошиқманг, ошиқмай туринг, деганга ўхшаш сирли ва илтижоли қарашдан нарига ўтмасди.

У алами келиб, дуч келган тошлардан бирига чўқди. Тор йўлакдан ўзи томон энаётган жувоннинг отаси Сардор чолга кўзи тушди. Алами ғазабга айланди: «Булар ҳар бир қадамимни пойлашаяпти шекилли!». Аммо бу нарса чолнинг ҳурматига ўрнидан кўзғалмоғига монелик қилмади. Сардор чол, елкасида ўроқ, хушхол кулимсиради.

— Қўйларга пича ўт ўрай деб тушувдим.

Отамурод жилмайган киши бўлди. Шу тобда кўнғилга чироқ ёкса ёришмас, чолнинг қаршисига келиб чўққалашидан эса баттар ғаш келди. Бироқ буни билдириб бўлмасди. Чол уй эгаси. Боз устига... Йўқ, қизимни узоққа бермайман деб турса, нима ҳам қиларди. Негаки, бу ер шаҳар эмас, тоғликларнинг эса ўз феъли, ўз тутуми бор. Айрим қарашлари-ку ҳеч бир ўлчамга сиғмайди.

Сардор чол йигитга синчков назар ташларкан, чўнтагидан носқовоғини қидира-қидира, негадир жўшиб оқаётган сойга бир муддат тикилиб қолди. Сўнг эса

Ўроқ сирти билан гарданини қашлай-қашлай, узундан узун бир ривоятни сўзламокни бошлади.

Йигитнинг тушунгани шу бўлдики, бир замонлар бу қишлоқни ёв босибди. Қишлоқ эркаклари душман қўлига тушмаслиги учун бола-бақраю қиз-жувонларни қутуриб оқаётган мана шу сойга чўктириб, ўзлари тенгсиз жангда ҳалок бўлишган экан. У замонларда тоғда қор мўл, сойда сув сероб, томдай-томдай тошларни худди хасдай оқизиб кетаркан, ҳозир ҳам шиддати ёмон эмас, тушган одамнинг тирик қолиши гумон эмиш. Буни қарангки, қишлоқни ёв босганда, Худонинг қармати билан бир қизча-ю, бир ўғил бола дўлана тергани тоққа чиқиб кетишган экан. Улар қўни-қўнжини мевага тўлдириб қишлоққа қайтишса, ҳамма ёқ вайрон... Хуллас, қишлоқдаги кейинги авлод мана шу икки норасидадан тарқаган экан. Улар айикни тоға, бўрини ака, охуни хола билиб улғайишган экан. Шунингчун бу қишлоқ йигитларида айикнинг ҳайбати, бўрининг важоҳати, қизларида эса охунинг ҳуркаклиги мавжуд экан. Аммо қизларининг гўзаллиги бошга битган бало, айрим пайтларда қонли можароларга сабаб бўларкан.

Чол шуларни хикоя қиларкан, сўнг ўзини бу қишлоққа бегоналигини, аёли эса асли шу ерлик эканлигини кистириб ўтди. Йигитнинг ажабланиб қараб қўйганини сезгач эса, кейинги жумлани шошқалоқ бир тарзда ифода этди:

— Лекин мен бу ерга хотин деб келмаганман. Тарихи узун бунинг...

Отамурод коса тагидаги нимкосани илғаса-да, бу билан нимага шаъма қилаяпсиз, деган маънода иддаоли қараш қилди. Бироқ Сардор чолнинг ўткир нигоҳига бардош беролмай, кўзларини олиб қочди. Сўнг ер остидан унинг елкасидаги ўроққа разм солди. Қизи ҳақида гап очсам, ўроғи билан тушириб қолса керак, деган ўйга борди. Шунда юраги тубидан қайсар бир туйғу бирдан бош кўтарди. Қўнглимга тушов солмоққа ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Агар ошиқ кўнглини англаёлмас эканлар, майли, айикдайинғижимласинлар, бўридайғажисинлар! Булар тоққа хўжайин, қўнглимга эмас!

У бу сафар чолга тик қаради. Бироқ энди чолнинг нигоҳи одатдагидек мулойим тортган, мезбонлиги эсига тушгандай, одобла боқарди. Шунга қарамай, кўзлари

тубидан хануз совук бир ифода аримаган, салгина ноҳўя сўздан бу нарса ададсиз қаҳрга айланиши мумкиндек эди.

Отамурод ҳовли ўртасида тик қотганча, тобора қўтарилаётган тонгги офтоб нуридан фусункор тус олаётган тоғу тошларга дилгир назар ташларкан, орғидаги шарпани илғаса-да, қайрилмади. Қайрилмаса-да, нелигини яхши билади. Чол обдастани хозирламоқда, кампири эса у хозиргина тарк этган ўринни йиғиш билан банд. Ҳар сафар шу — уйғониб ташқарига чиқиши билан чол обдастага уннайди, кампири тўшагини йиғиштиришга тушади.

— Бетди чайинг, мехмон.

Йигит юз-қўлини наридан-бери юваркан, орада ҳадикланиб чолнинг афтига бокди. Ундан адоват аломатларини қидирди. Йўқ, Сардор чолнинг қарашлари мулоғим, ҳатто бир кадар меҳрли эди. Бундан йигитнинг кўнгли андак таскин топиб, яна ҳовли этагидаги эшик-деразалари ёпиқ кулба томон қаради. Қизингиз кўринмайди, деб сўрагиси келди. Ботинмади. Ичи қизиб кетаётган эса-да, сўроёлмади. Биладики, ташрифи кишлоқ йигитларига малол келгандек, сўрови чолга ёқмайди. У кўп юримли одам сифатида кечаёқ шуни фахмлаб етгандики, бу кишлоқнинг йигитлари анча чаток. Улар боши очик аёли туғил, қўтир итига даҳл қилдирмайди.

Бу хил туйғу Отамуродга бегона эмасди.

Оқшомлардан бирида ён қўшниси, художўй бир кампир эркак зотидан нолиб қолди. Дедики, маҳаллада ҳақиқий эркак қолмади, агар бор бўлганида, маҳаллани наҳс бостириб, буйтиблар қараб ўтиришмасди. Отамурод маҳаллада янги эди. Кўпчиликни яхши танимасди. Аммо кампирнинг гапларини ўзига олди. Ёмғирли тунлардан бирида қаршидаги тул аёлнинг дарвозасига тирғалган нотаниш кимсанинг йўлига кўндаланг бўлди. Буниси, эшигингни оч, дея хиралик қиларди. Униси ё ноз қиларди, ё аразли эди. Ҳарҳолда эшик очмай, кетинглаб турарди. Аммо буниси ўзига етганча сур экан, кетишни хаёлига келтирмасди. «Кетинг кўп куявермасин, — деди Отамуродга иршайиб. — Келиша олсак, икковимизга ҳам етади. Ё сенга бошқача ваъда берганми у?» Йигит юрагида туғилган нафратни сўзда ифода этиб беролмади. Зеро, бундай онларда сўз ожизлик қилади.

Натижада, у бор ғазабини муштумига жамлади... Эртасига эса бу воқеа маҳаллада рёса гап бўлди. Отамурод аёл талашиб уришганга чиқди.

Ўшанда нимани талашиб ёқалашганини Отамурод хануз тузук идрок этолмайди. Чинданам нимани химоя қилди у — маҳалланинг шаъниними ё аёлнинг қадриними? Бу ҳақда бош котиришни кўпда истамаса-да, тубан ва жирканч нарсага қарши чиққанини яхши фахмлайди.

У қўлидаги намиққан сочикни сим дорга ташлаб, ортига ўгириларкан, чоғрок супачадаги тузалган дастурхонни кўриб, ичидан зил кетди. Чойни ичиб, жилмоғи шарт. Ортиқ судралиши яхши эмас. Унинг эса ҳеч кетгиси йўқ эди. Умрида илк бор тузалган дастурхон кўзига ёмон, жуда ёмон кўриниб кетди.

• • •

Сардор чол дастурхон теварагига истамайроқ чўккан йигитнинг авзойини зимдан кузатаркан, ичдан унга раҳми келди. Аммо иложсиз эди. Негаки, ҳовлисига йигитнинг ортиқ даражада ўралашиши ўзининг ҳам шаънига яхши гап олиб келмайди. У буни кечаёқ сезган.

Йигит, кетгиси келмай, атай машинасини чуқилаб ўтирганида, қайнисининг ўғли Акрам қора бошлиқ икки йигит ҳовлисига кириб келган.

— Мехмонингизни мошинаси бузилиб қопти деб эшитдик, — дея Акрам қора чол билан қуюқ сўрашган.

— Темир чуқилиб юрган одамлармиз, ёрдамимиз тегиб колар деб келавердик, — деган иккинчиси.

Учинчиси лом-мим демаган. Қалин қошлари остидан ўқрайиб қараб қўйиш билан чекланган.

Уч йигит ҳаш-паш дегунча машинани сошлашган. Камерага ел бериб, атай узилган симларни улашган ва машина ўт олган.

— Энди сизга оқ йўл, мехмон! — деган Акрам қора куракдек кафтини йигитга узатиб.

— Қичаб ҳайдасангиз, қоронғи тушмай давондан ўтиб олишингиз мумкин, — деган иккинчиси.

Учинчиси хўмрайиб қараб қўя қолган.

Аммо бу ҳол чолнинг хамиятига қаттиқ теккан. Ҳар ҳолда мехмон уники. Бир кизини эплаб химоя қилишга ҳали қуввати етади. Иккинчидан эса, мехмон йигит

хали бирон шубхали хатти-харакатга йўл қўйганича йўқ. Шунинг учун давоё йўлининг нобоплигини баҳона қилиб, йигитнинг кетмоғига изн бермади.

— Бугун кеч, эртан йўлга чиқарсиз, — деди.

— Унда меҳмонни биздикига оп ўтинг, почча, қўзи сўйганман, — деди Акрам қора ўлганининг кунидан илжайиб.

— Баҳонада гурунглашиб ўтирамиз, — деди иккинчиси.

Учинчисининг чехраси баттар тундлашди.

Йигитларнинг бемаврид қўмагидан ичдан энсаси котган Отамурод чолнинг гапидан сўнг тезгина моторни ўчиради. Одоб юзасидан йигитларга раҳмат айтган бўлади. Чол эса мийиғида жилмаяди: «Қўмак баҳонасида сени қишлоқдан ҳайдамоқчи эди, нодон! Булар келдими, демак, қишлоққа ёмон бир гап ўрлаган. Ҳай, омон бўлсак, не гаплигини билиб олармиз».

Отамурод яна бир тун қолишидан, Сардор чол эса йигитларнинг ташрифидан мамнун эди. Демак, хали орияг бутун, бу йигитлар қишлоққа бегонани оралатиб қўймайди. Айниқса, Акрам қора бобоси Абдурахмон чавандозга жуда тортибди. Тили ширин, боқишлари салобатли. Унга қолса, меҳмонни уйига олиб кетса-ю, эрталаб ўзи кузатиб қўя қолса. Бироқ бу қилиғи ўз қадрини билган одамга сира тўғри келмайди. Чол тутоқиб, бир меҳмонни кузатмоққа чоғи келмайди деб ўйлайсанми, нима, ўладиган жойдаманми, деб бақириб бермоқчи ҳам бўлди-ю, бир амаллаб ўзини босди. Ҳарҳолда Акрам қорани қойиб бўлмайди. Бобоси олдида қарздор. Эсласа, ёмон туш кўргандай, хануз эти сесканади.

Ўшанда милтиқ чақилмаганди. Тепкини кўтариб, уч бор босса-да, милтиғи отилмаган. Ўқини алмаштирганда эса, бошига тушган соядан бир зумга чалғиган. Тепасида хотиржам турган хайбатли кимсани ёқтирмай қарган. Бу одамларга нима бўлган ўзи, ҳатто тинчгина ўлишинга ҳам қўймайди-я, деб ўйлаган. Нотаниш кимса қўлидаги яроғини тортиб олиб қўядигандек, уни бағрига босган. Кимса эса пинак бузмаган, наридаги тубсиз жарга ишора қилиб деган:

— Жонингда касдинг бор экан, буйтиблар қуйманмай, анову жардан сакраб қўя қол! Этинг суягинга аралашиб, осонгина жон берасан!

Сардор милтирини маҳкам бағрига босганча тура-
верган. Нима ҳам десин. Кимса эса қўлидаги буклоғли
камчи дастаси билан иягини қашлай-қашлай, унга бош-
дан-оёқ разм соларкан, шафқатдан йироқ оҳангда сўра-
ган:

— Бошинга на мусибат тушдики, буйтиблар овлок
жойда ўлмоқ истаб қопсан?

— Шу... одамзоддан кўнгил қолган, амаки!

— Чаток! — Кимса бош чайқайди, лекин ҳаракатида
ачиниш сезилмайди. — Бу ишга аёл киши аралашганми
дейман?

Сардор жавобдан қочиб, ерга боқади.

Кимса ортиқча ижакилашни бас қилиб, теваракка
хаёлчан термулади. Сўнг йигит эсига тушиб қолгандай,
унга ўгирилади.

— Унда бундай қилсак, — дейди гавдасига мос
йўғон ва салобатли овозда. — Шу бугунча меникида
меҳмон бўсанг. Сал тафтинг босилармиди дейман-да.
Агар жудаям ўлгинг келаётган бўлса ва бунга қасам ич-
ган бўлсанг, эртан ҳам улгурасан бу ишга. Бугунча шу
ишни кимай турсанг девдим. Нима дейсан?

Сардор, калака қилмаяптими, деган ўйда сергак
боқади. Йўк, у жиддий эди.

— Йўк, мен шу ерда қоламан, — дейди сўнг қайсар-
лик билан.

— Йўк, қомайсан!

— Холи қўйсангиз яхши бўлармиди дейман-да.

— Холи қўйиш йўқ-да.

— Худди товди хўжайинидай муомила қиласиз-а
одамга.

— Ўзиям шу-да, — Кимсанинг гап оҳанги янада ўк-
тамлашади. — Бу товнинг хўжайини мен бўламан! Ано-
ви қор босган чўққилар ҳам менга қарашли. Ишқилиб,
кўзинг нимаики илғаса, бари меники. Ўлмоқни эвини
килолмадингми, изимдан юрасан-да, энди. Аммо-лекин
дунёдаги ҳеч бир иш ўлмоққа арзимайди. Мабодо одам
ўлдириб қочиб-почиб юрган бўсанг, ҳукуматга ўзим обо-
риб толшираман сени!

— Ўлдирмоқчи эдим, ўлдиролмадим!

— Унда ўзингниям ўлдирма!

— Кўксим куйиб кетаяпти-да!

— Ғамга теринг юпқалик қипти-да.

— Одам боласини кўрарга кўзим йўғу, сиз ҳам дейсиз!

— Унда дардинг оғир экан. — Кимса хўрсинган бўлади. — Мен жийдалиқ Абдурахмон чавандоз бўламан. Эшитган чикарсан? Айтганча, ўзинг қайси қишлоқдансан?

— Беватанман! Қишлоғим бор эди, энди йўқ.

— Нима, кўчки тагида қолдими қишлоғинг?

— Ундан баттари.

— Чинданам гаминг қаттиқ экан. Тур, кетдик!

Унга қандай эргашди, ўзиям билмайди. Абдурахмон чавандоз не воқеа юз берганини ортиқ суриштирмади. Дарвоқе, сўраган тақдирда, айтишга тили ҳам бормасди.

Ўша тунда юз берган воқеа хотирасида абадий сақланиб қолган. Эсласа, ҳозир ҳам юраги симиллаб кетади. Икки гунохкор банданинг қилмишидан лол туриб қоларкан, жигарим дегани кўзига чўп сукқанига ҳеч ишонгиси келмади. Отмоқ истаб қўлига яроқ тутганда эса, улар қочиб бўлишганди.

Сардорга ҳодисадан кўра, моҳияти кўпроқ таъсир қилади. Аёлига ишонарди, еру кўкка ишонмасди уни. Тоғасининг ўғли эса ука ўрнидаги одам эди. Ота-онасидан эрта етим қолиб, тоғасининг қўлида ўсгани боис, унинг болаларини «укам» дерди. Унга яқинлари — «ука»си ва аёли хиёнат қилганди. Яқинларинг хиёнат қилдими, бу дунёда яшашдан маъни йўқ, дея бир ўқ билан кўнги азобига чек қўймоқчи эди, яроғи панд берди. Худди осмондан тушгандай қаршисида Абдурахмон чавандоз пайдо бўлди. Бундан чиқди, бу дунёдан ҳали насибаси узилмаган экан.

— Шундай деб беватанман де? — дея сўради йўлда Абдурахмон чавандоз шунчаки.

— Ҳа, беватанман, — дейди Сардор алам тўла оҳангда. — Аввалига улоқмоқчи эдим. Жондорга кўшилиб, айиққа ошна тутинмоқчи эдим. Бўмай кетди-да, кейин...

— Жондорлар сени қабул қймайди, — Абдурахмон чавандоз чўрт кесади. — Айиқлар эса сенга ўхшаганлардан ор қилади.

— Ҳали хайвондан харобсан денг?

— Осмондан келаяпсан! — Абдурахмон чавандоз истеҳзоли жилмаяди. — Одам бўлганим учун жонивор-

лардан пешман деб юрибсанми? Улар хақида фикринг кемтик экан.

- Мендан не ўтди, сиз билмайсиз-ку.
- Айтмасанг, қаердан билай.
- Айтгилиги йўқ-да!
- Унда айтма.

Абдурахмон чавандоз не воқеа юз берганини кейинчалик ҳам суриштирмади. Бу ҳақда ўзи ҳам бировга тиш ёрмади. Бу ҳодиса юраги тубида қолди. Оғриғи, азоби, мудҳиш хотираси қолди.

Агар Отамурод шунчаки гурунг учунгина гап қўшмаганида, Сардор чол ҳали-бери хотиралар гирдобидан чиқолмасди. Шунингчун йигитнинг гапини бошда англамади.

— Нонларингиз ширин экан, — дея қайта таъкидлади йигит.

— Ҳа-а, — деди чол хаёлини базўр жиловлаб. — Тегирмоннинг унида. Магазиндики бундай ширин чикмайди.

У гап орасида йигитнинг кулба томон ўғринча қараб қўйганини сизди. Унга раҳми келди. Буйтиб қийналиб ўтирмай, қизимнинг қўлини ўзимдан сўраб қўя қолмайсанми, деган ўйга борди. Бироқ ичидагини тилига чиқаришни хаёлига келтирмади. Бу шунчаки ўй эди ва ҳар қандай ўй ҳам сўзда ўз ифодасини топавермайди...

Отамурод собиқ хотинидан кўп азоб тортган эса-да, хануз севмоқ, унинг таъбири билан айтганда, бирор-бир ожизага паноҳ бўлмоқ илинжида яшарди. Айрим оқшомлари шаҳарнинг шимолий қисмида қад ростлаган кўп қаватли уйлар томон йўрғалаб қолиши шундан эди. У қизғиш қопламали эшикни ҳаяжон ила аста қоқаркан, соғинч тўла нигоҳни кўрмоқ истайди. Афсуски, ҳар сафаргидек таъмагир кўзларга рўпарў келади. Эшик очган жувоннинг назари ўз-ўзидан унинг қўлидаги нарсаларга кетиб қолади. Бу ҳолат сониянинг юздан бир улушида юз берса-да, Отамурод аёл нигоҳида ёлқинланган таъма учкунларини пайкамай қолмайди. Қалбидаги соғинч хислари ўрнини надомат эгаллаб улгурмай, жувон унинг бўйнига осилади. Соғингани ва севишини айтади. Бу гапларга йигитнинг жон-жон деб ишонгиси келса-да,

жувон тимсолида қандайдир хатарни англагандай бўлаверади. Сўнг бу хонадонни кўнгли гаш холда тарк этади. Қидирган нарсасини тополмай, бекорга овора бўлган кишидек ҳис этади ўзини. Олам кўзига кир кўриниб, бозор шовқини гашига тега бошлайди. Мижоз кутиб, майдонча четидаги чойхонада валаклашиб ўтирган шериклари даврасига бориб кўшилгиси келмайди. «Камаз» русумли машинаси кабинасини дидига мослаб жиҳозлаб олган эмасми, кабинага бикинганча, махзун хаёлга ботади.

Сардор чол қия очик кабина эшигини аста чертганда, у мискин ва тушқин кайфиятда мудраб ўтирарди.

Кузалган мошгуруч соқоли соғлом чехрасига ғоят ярашиб тушган нотаниш бу чол бунгача чойхонадаги хайдовчилар билан бир-бир гаплашиб чиққан, аммо у айтган нархга ҳеч ким рози бўлмаган. Тоғ йўли оғир, овора бўлишга арзимайди.

Чол айтган манзилга Отамурод умрида бормаган эсада, негадир дарров рози бўла қолди. Тезроқ йўлга тушса-ю, ғала-ғовурга тўла бу бозордан узоқлашса.

Кўнгли шун истади.

Чолнинг бир неча қопдан иборат юқини машинага ортиб, йўлга тушаркан, шаҳардан чиқаверишда барча киракаш хайдовчиларга хос ўй миясини тирнаб ўтди: «Сал чўғи кам бўлди-ёв...» Бу ўй машина дастлабки қияликка тирмашгандаёқ, писанда йўсинда, сўзда ўз ифодасини топа қолди: «Йўлнинг бунақалигини билганимда, ўйлабгина келардим-а». Аммо Сардор чол тўғри сўзга ўрганган одам, бу хил илмокли гапларга парвоям қилмади. Жим кетишни ноқулай билиб, ўз ташвишларини баён этди. Бу йил мева-чева зўр бўлибди-ю, картошканинг мазаси қочибди. Бориниям тўнғизлар кавлаб ташлаётганмиш. Довонни қор босмасдан туриб рўзғор учун керакли нарсани ғамлаб олиши керак эмиш...

Аммо чолнинг дарди йигитга ёт эди. Менга деса, ўша қишлоғингда бир умр қолиб кетмайсанми. Неча пуллик ишим бор бу билан менинг. Ундан кўра машинанинг кучанишига қаранг, зўриққанидан тўкилиб тушай деяпти...

Йўл бўйи бинойидек сўзлашишган, бироқ бир-бирларининг дардига бутунлай бефарқ бу одамлар тушган машина қишлоқ четидаги ҳовлига гуриллаб кириб борган-

да, кун пешиндан оғанди. Ичдан тезроқ изига қайт-
моққа ошиқиб турган йигит пешайвонли уйга қарама-
қарши тушган кулбадан югуриб чиққан кизга кўзи туш-
ди-ю, ҳамма нарсани унутди. Рул чамбарагини маҳкам
тутганча бақадек қотиб қолди.

Ёқасига кашта чатилган қирмизи кўйлакли бу қиз
оҳудек чаққон, қайрилма қошлари остидаги каттакон
шахло кўзлари кишига шу қадар ишонч ва самимият би-
лан боқардики, юрак ўз-ўзидан ҳапқириб кетарди.

Кулоғи бозорнинг ғала-ғовурига кўниккан, ҳар уч
уйнинг бирида қўлбола дўкончаси бўлган, шом тушмай
аёлидан тортиб эркакларигача кўчага чиқиб оладиган
сершовкин маҳаллада яшаб келаётган йигитга овлоқ бир
масканда шундай бир паривашни учратиш фавқулудда
ҳодисадек туюлди. Пешвоз чиққан қизнинг қарашлари-
да, қўйингки, бутун вужудидан шундай бир самимият
балқиб турардики, унинг қошида қусур ҳаёлларга бо-
риш гуноҳдек эди. У табиатнинг ноёб бир чечагидек ки-
шини ўзига мафтун этаркан, кўнгилда беихтиёр унинг
бўйидан тўйиниш, кўркидан баҳра олиш истаги туғилар-
ди.

Аммо бу бир лаҳзалик ҳолат.

Довдирашдан базўр ўзига келган одам ичдан тошиб
келаётган бу истакка йўл йўқлигини дарров фаҳмлайди.

Отамуродни эса қизнинг ҳусни-жамоли эмас, боқиш-
ларидаги сокинлик ва хокисорлик ўзига мафтун этган-
ди. Негаки, ўзи яшайдиган маҳаллада уйлар зичдек,
одамлар қанақадир жиззаки, нигоҳлари оғир ва меҳрсиз
эди. Торлик ҳамма нарсада — турмуш тарзидан тортиб,
муомалаю муносабатда ҳам яққол акс этиб турарди.
Товликларда эса бунинг акси — худди юксак тоғлардан
улгу олгандек, уларнинг қарашларида ажиб бир улуг-
ворлик мавжуд эди.

Одатда, Отамурод борган жойида ҳеч қачон узоқ
қолмасди. Юкни туширарди-ю, дарҳол изига қайтарди.
Бу сафар эса чолнинг биргина таклифиданоқ сула томон
интилганини сезмай қолди. Бироқ чой устида бўлиб
ўтган суҳбатда, чол шундай бир гап қилдики, йигитнинг
назарида, олам хира тортгандай туюлиб кетди.

У бамайлихотир гурунг бераётган уй эғасига бакра-
йиб боқаркан, унинг сўзлари ортик кулоғига кирмас, та-
савурида жонланган воқеа бутунлай ҳаёлини банд этиб

қўйганди. Каклик овига чиққан куёв йигит, бостириб келаётган қор кўчкиси, чиллалик келиннинг дод-фарёди — барини аниқ-тиниқ қўраркан, қалбида рашкка ўхшаш нимадир уйғонганини хис этди. Ўчоқ бошида куймаланаётган қизга, яъниким жувонга ғамгин қараш қилди.

Чолнинг кейинги гаплари ундаги қизганиш хиссини баттар кучайтирарди.

— Ўзиям ғайрати ичига сиғмаган йигит эди-да. Қишнинг чилласи демаган, чимилдикда ўтирган келинчагини ўйламаган... Шундан бери қизимиз бевалик азобини тортмоқда.

Уй эгаси бу гапларни нечун айтди? Қизига махлиё бўлганидан гаши келдими ё бошқа бирор сабаби борми-ди? Қошларини чимириброк сўзлашига қараганда ниманидир фахмлагандай эди.

Аслида йигит ўшандаёқ Сардор чолнинг кўнглига анча ўтиришганди. Йўлдаёқ Отамуроднинг қирриқлардан эмаслигини, ўз таъбири билан айтганда, тузуккина бола эканини пайқашга улгурганди. Бу хил йигитлар муҳит таъсирида салгина ўзгаргандек туюлса-да, лекин хамиша аслилигича қолаверади. Чол бунга бозор майдо-нидаёқ амин бўлган. Чойхона сўрисини тўлдириб ўтирган хайдовчилардан бири деганди: «Сиз айтган нархга бу ердагиларни кўзготишингиз қийин. Лекин чеккада турган хув анову «Камаз»да биттаси бор. Фойда-зиён деб турмайди. Бизди гурунгни унча писанд қилмай, кабинасида газет ўқиб, шеър ёдлаб ўтиради. Илтимос қилсангиз, йўқ демайди у».

Чол уни кабинада бутунлай тесқари, яъни эзгин ва мудроқ ҳолатда учратаркан, чўчиб, жавдираб боқишида-ноқ тузук йигитлигини фахмлаганди. Йўлдаги илмоқли гаплари эса касб тақозоси юзасидан қилинган шунчаки инжиқлик эди. Одам боласи шу, қанчалик яхши бўлмасин, муҳитнинг таъсири қокса енгил кетадиган гарддек барибир унга қўнган бўлади.

Асил эса гарддан айнамайди.

Қизи ҳақидаги гапидан кўзланган мақсади эса, меҳмоннинг этини ўлдириш, қизига нисбатан қизиқишини сўндириш эди. Бунга ҳов бирда уйига бир тун меҳмон бўлиб кетган овчи йигит сабаб бўлганди. Қизига бсихтиёр ошиқ бўлиб қолган овчи йигит ҳе йўқ-бе йўқ,

эртаси кунiek совчи юборганди. Аммо киз деб ўйлаганлари эр кўрган жувон чикиб колгач, шўрлик совчилар шу қадар ноқулай ахволга тушишгандики, эсласа, хануз чолнинг етмиш етти томири тортишади.

Ўшанда жувон ҳақидаги ҳақиқатни билгач, Отаму-род андак маъюсланган. Йўлдаёк унутиб юборсам керак деб ўйлаган. Йўқ, бунинг акси бўлган. Жувоннинг ёш қизалокларникидай беғубор бокишлари йўл бўйи уни тарк этмаган. Симёғочлардаги яккам-дуккам чироклар нуридан хира ёришган маҳалласига кириб келаркан, қулоғига чалингани қўшни хотинларнинг даҳанаки жанги бўлган. Шунда хаёлини бутунлай банд этиб қўйган жувонни сершовқин бу маҳалладан кизганган. Булоқ сувидек тиниқ нарса экан, бу бўтанага аралашиб кета олармикан, деб ўйлаган. Сўнг бу ўхшатиши ўзига эриш туюлиб, ховлисига кирган, бу ердан кўчиб кетмоқ керак, деган хаёлга борган. Илгари ҳам бу ҳақда ўйлаган, лекин ҳозиргидек қатъий эмасди. Ичкарига кирган ерда, бостирма тагидаги капалакнусха қурилма ёнида тўхтаган. Унда тоғ томонга учмокни истаган ва шундагина жувонни севиб қолганини англаган.

Кўкка парвоз этиш унинг учун шунчаки орзу эмас, азалий иштиёқ эди.

Токи инсон тирик экан, орзулари йўлида, ундан бирор наф етиш-етмаслигидан қатъи назар, ҳамиша ҳаракату изланишда бўлмоғи лозим. Бу унинг, негадир ўзгаларнинг гашини келтирадиган, фикрларидан бири эди. Хаёлидаги тасавуру аниқ ҳисоб-китоблар асосида тикланаётган капалакнусха қурилмаси эса, шу каби фикрларнинг амалдаги ифодаси эди. Таниш-билишлари эса унинг бу уринишлари устидан кулишгани кулишган, дейдиларки: «Ҳай, бу зормандангда бир марта учдинг ҳам дейлик, кейин нима қиласан буни? Ё кейин кўрғазмага қўйиб қўясанми?» Айни шу «кейин»и Отамуродни мутлақо қизиқтирмасди. Кўнгли парвоз истарди, тамом-вассалом. Бироқ бу истагини тушунадиганлар йўқ, мас-хараловчилар эса хоҳлаганча топиларди.

Аёлига талоқ айтаркан, уйдан ўзи билан олиб кетган бирдан-бир нарсаси мана шу капалакнусха машинаси бўлган. Ва шу куннинг эртаси орзусига етишмоғига санокли сониялар қолганди. Афсуски, «машина» филди-раклари бедапоядаги чуқурга тушиб, канотларини син-

дириб олган. Бир ҳисобда бу яхши бўлган экан. Негаки, ўшанда юраги тўла алам эди. Осмону фалакка кўтарилиб, сўнг ер-парчин бўлмоқчи эди. Чунки аёли уйдан чиқиб кетишга мажбур қилгани етмаганидек, мактабига келиб роса тўполон кўтарган, ўқувчилари ҳузурда шарманда-ю шармисор қилиб кетганди-да.

Ўша кеч анчадан бери яқинига йўламай қўйган қурилма теварагида ўралашаркан, тоққа парвоз қилиш истагидан ўртанарди. Ақли-хушини ўғирлаб қўйган тоғлик жувон қошига қанот чиқариб учгиси келарди. Ўткир чироқ нурида машинани тузатиш билан банд бўларкан, каршидаги дарвозага келиб суйкалган кимсани пайкамай қолмади. Тор кўча хиёнат эшигининг аста очилиб, секин ёпилганини ўзгалар қулоғидан яширолмади.

Салдан сўнг жойи алмашган кизалоқнинг уйқусираб йиғлагани эшитилди...

— Махаллани наҳс бостирдинг, ё кўчиб кет, ё ҳаммани ўзингга илакиштиравермай, бирини танла!

Ўша ёмғирли тундаги муштлашувнинг гувоҳи бўлган қўшни аёл қўрқувдан ранги ўчиб, унга тикиларкан, Отамуроднинг пўписа қилмаётганини англади. Бир хаёли, ишонган қуроли-шаллақилигини ишга солмоқчи бўлди. Аммо йигитнинг авзойидан хайиқди. Қизик, жувон шармандалиқдан эмас, инсондан чўчиди. Шу пайтгача эркаклар унинг учун бир пул эди. Қош-кўзини сузиб, мана-ман деганини ўз ноғорасида ўйната оларди.

Буниси эса ҳеч эвриладиган эмасди.

У йигитни кўчиб келган куниек кўз остига олганди. Бир-икки ишва қилиб ҳам кўрганди. Бироқ янги қўшни жуда жиддий чиқиб қолди. Жувонни таажжублантирган нарса, ўзи аллақачон кўникиб улгурган иллатга ўзга нигоҳ билан қараш мумкинлиги эди. Махалла эркакларининг биронтаси бу ишидан жирканмасди. Қайтамга, кўнглини овлаб, бир тун қўйнида ётиш пайида бўлишарди. Бу эса йўқ ердаги шартлар билан бошини котирмоқда. Ё сен кет эмиш, ё мен. Кетсанг кетавермайсанми!

Жувон каршисида ғазабнок турган йигитга бошдан-оёқ тикиларкан, шу дамгача ҳеч панд бермаган маккорлигини қўллаб кўрмоқчи бўлди.

— Акам бўлинг! — деди кўзига ёш олиб. — Ҳимоя килинг мени!

Бирок йигитнинг кўнгли юшмади. Кўзи аёлнинг этагидан тутиб турган кизалокда эди.

— Норасиданинг олдида шу ишни қилгани уялмайсанми! — деди оғир нигоҳини қайта аёлга қадаб. — Увол-ку бу ахир!

Отамуроднинг ғазабланганича бор эди. Чунки ўзи шаҳарнинг шимолий қисмидаги қўп қаватли уйлардан бирида турувчи жувоннинг хонадонида тунлари шунинг учун қолмасдики, аёлнинг кўзлари жавдираган ўғилчаси бор эди. «Бари никоҳдан кейин, — дерди хирсини китиклаётган шайтоннинг измига бўйсунмасликка тиришиб. — Ҳалолига нима етсин!» Бирок бу масалада жувон ўқтамроқ экан, бир сафар ўғилчасини онасиникига бериб юбориб, йигитнинг васлига етишмоққа эришганди. Йигит эса бу хил муносабатни ҳеч бир таъмасиз, соф муҳаббат туфайли юзага келишини истарди. Ҳар сафар аёлнинг жон олгувчи табассуми қаршисида ожиз қоларкан, ичида улкан кураш кетарди ва оқибат, хамиша ақли волиб чиқарди. Иккинчидан, болаларни яхши кўргани учунми, бола феъли ҳам йўқ эмасди. Болага ўхшаб йўқ нарсалардан қувонар, шунингдек, тезда кўнгли ҳам қоларди. Норасида олдида гуноҳга йўл қўйишни кечирилмас ҳолат деб биларди. Қўшни жувонни шунинг учун ҳам жуда ёмон кўрарди.

Собиқ аёли унинг ана шу заиф томонини мўлжаллаб зарба берганди. Биладики, эри мактабни яхши кўради, болалар эса жони-дили. Судга қаноат қилмай, мактабда тўполон кўтариши шундан. Тўполондан сўнг Отамуроднинг мактабда ортиқ қолишга юзи чидамади. Оғайнисининг машинасини олиб, бозор майдонига чиқди. У бўлиб ўтган бу воқеалардан жуда қарахт эди. Қолган барча ҳаракатлари мана шу қарахтлик оғушида бўлгандек эди. Ва бор аламини янги нонхўрни унча ёқтирмай қаршилаган Ботир довогдан олди. Энди у жилд кўтариб юрган кечаги муаллим эмасди. Бир кечада ҳамма нарсадан мосуво бўлган аламзада эди. Улар ҳўкиз болтадан қайтмас дегандек, Ботир довог билан эркакчасига гаплашиб қўя қолди.

Аммо аёллар — на собиқ хотини, на қўшни жувон билан бу хилда гаплашиб бўларди. Улар нафратдан

бошқасига ярамасди. Бирок йигитнинг нафрати баҳор ёмгиридай ўткинчи эди. Қанчалик кучайса, шунчалик тез тинарди. Кейин топган аёлини севмок истади. Ўзига кўрғон, ўғилчасига ота бўлмокни ўйлади. Шунда билдики, киши табиатида мавжуд одамийликни ҳеч бир нафрат маҳв этолмас экан. Одам боласи қандай тугилган бўлса, шундайлигича, яъни яхши ёки ёмонлигича қолавераркан.

— Чойдан ичинг, меҳмон!

Отамурод бошини кўтариб, қаршисидаги чолга қаради. Хаёлга ботганидан хижолат тортгандай, маҳзун жилмаяди. Эрталабдан бери қорасини кўрсатмаётган Зумрадни ўйлаб, умидсизликка тушаётганини ҳис этаркан, қизнинг кўнглини сўрамай, тўғридан-тўғри совчи юборган ёшлик кезларини эслади. Кейин хотини кўп бор юзига солган, сизга суйиб тегмаганман, отам мажбурлаб берган, деб. Худди шу нарса сабабми ё жувонда қандайдир бир сир борми, аввало унинг кўнглини овлашни ўйларди. Агар у ризолик берса, чолнинг оёғига бош уришга ҳам тайёр эди.

Аmmo бу кечаги орзу эди. Жувон «кейин» дея умидлантирувчи алланимага шама қилгандай эди. Бугун эса гўё қочиб кетгандай, ҳануз қорасини кўрсатмаётган эди. Айтишларича, бу қишлоқ қизлари йигит томонни ёқтирмаса, ортик кўзга ташланмай қўя қоларкан.

Наҳотки шундай бўлса!

Шу пайт йигитнинг қулоғига ёқимли бир гап чалингандай бўлди.

— Таом пишгунча чой билан қоринди алдаб турамизда энди, меҳмон.

У, шартмиди шу, бекорга овора бўлсизларда, дея минғирласа-да, ичдан ғоят шодланди. Негаки, вақтни бир оз чўзмокка зўр имкон эди-да бу. Тагида гуриллаб ўт ёнаётган қора қозондаги овқатнинг сира пишмаслигига ҳам рози эди у.

Йигитнинг беихтиёр жонланганини сезган Сардор чол мийиғида кулимсиради. Аслида эса, ўзи ундан кам безовта эмасди. Қизининг қаерга кетганлигини ўзича тусмоллаётган бўлса-да, қандай кайфиятда қайтишидан бутунлай беҳабар эди. Агар кизи хали-бери қайтмаса, демак, йигит умидини узгани маъқул. Эшигига ортик танда қўйишидан маъни йўқ. Зумрад зоҳиран юмшоқ

кўрингани билан, анчагина қайсар. Кўнгли чопмаган кимсага қорасиниям кўрсатмайди. Бу ҳол илгариям бирикки бор содир бўлган. Ҳанда чол қизининг қатъиятидан лол қолганди. Шунга қарамай, қизнинг беваалиги чол-кампири учун улкан дард эди. Тезроқ жойини топиб кетишини ишташарди.

Сардор чол бугунги синоат хақида кампиридан сўрашга оғиз жуфтлади-ю, истиҳола қилди. Қачондан бери аёлларнинг сирига қизиқадиган бўлиб қолдингиз, дейишидан ийманди.

Ахир кампирида Абдурахмон чавандознинг қони бор, ўктам ва чўрткесар. Меҳри, меҳри қатори қаҳри ҳам дарё. Аксарият аёлларга ўхшаб ҳуда-беҳуда нарсаларга аралашавермайди. Аралашар бўлса, ҳар қандай ишни бир ёқлик қилмасдан қўймайди. Кечаги йигитларнинг мулойим келиб, мулойим чиқиб кетишларининг боиси шундан. Кампири овозини кўтарган кимсани ёқтирмайди. Шу битта қизимнинг бошини қўриқлашга ўзим-иям кучим етади, сенларга пишириб қўйибдим бу ерда, дейишдан ҳам тоймайди.

Бу қишлоқнинг удуми шу — уйингдаги меҳмонга қўшинининг ити ҳам ҳурмаслиги керак.

Сардор чол бу ҳикматни биринчи бўлиб Абдурахмон чавандоздан эшитганди. Довонда милтиғи чақилмай, Абдурахмон чавандоз уни ўз қишлоғига бошлаб келаркан, тўққиз боларли уйини бўшатиб деганди:

— Кетсанг, ана катта йўл, қолсанг, мана уй. Бу қишлоқда уйга келган меҳмонга қўшинининг итиям ҳурмайди. Мабодо ҳалиям жонингга қасд қилиш фикридан воз кечмаган бўлсанг, мана яроғинг. Мен буни манову миҳга осиб қўяман. Хоҳлаган пайтингда олмоғинг мумкин. Фақат неки номаъқулчиликка қўл урсанг, аввалига танангга бир ўйлаб ол. Ҳозирча меҳмоним экансан, чиқиб мезбонлигимни қилай.

Абдурахмон чавандознинг ўктамлиги, айникса, ҳеч нарсани сўраб-суриштирмаслиги Сардорга жуда ёқиб тушганди. Сўраган тақдирдаям, сўйламоғи жуда оғир эди. Сўйлаш тугул, эслашнинг ўзи қийин эди. Аммо ҳарчанд эсламасликка уринмасин, хотира дегани бами-соли қора қўзғундай бостириб келаверарди.

Ҳанда айқашиб ётган яланғоч таналарга қўзи тушганида, дастлаб унда ғазабдан кўра, хайрат кучлироқ

эди. Чирмашиб ётганларнинг бири ўзининг жуфти ҳало-ли-ю, иккинчиси «ука»си эканлигига ҳеч ишонгиси келмади. Тоғасининг шаҳарда ўқийдиган ўғлини ўз укасидай кўрарди. Орамиздан ҳеч бўлмаса шу ўкисин деб, ҳар келганида чўнтагига пул солиб кўярди. Бу сафар тупканинг тагидаги бир оғайнисидан пул олиб қайтганди. Мана, чўнтагида дўппайиб турибди. Эрталаб ўзи автобусга чиқариб қўймоқчи эди.

Сардор кўз ўнгидаги шармандаликни идрок этолмай тураркан, йўлдан озганларнинг қонида жўш ураётган шайтон фурсатдан фойдаланиб, лип этиб унинг елкасига миниб олган. Қулоғига шивирлаган: «Ўлдириш керак! Хаяллатмай отиб ташлаш керак! Яроғинг нариги хонада турибди. Олиб чик-да, иккаласиниям шартта отиб ташла!» У шайтон кутқусига учиб, қўшни бўлмага отилиб киради. Яроғини осонгина топади-ю, аммо ўқларга келганда, раҳмон халакит беради. Ўқ жойланган кутичани топиши кийин кечади. Пайпасланиб кидиради, қани энди, лаънати қути топила қолса.

Милтигини ўқлаб чикқанда эса, шармандали тўшак вайрон... Зинокорлар аллақачон ғойиб бўлишганди.

Тонг қоронғисида мудраб ётган қишлоқ бу синоатдан беҳабар. Милтиқ тутган йигит ҳовлида беҳуда кезинади.

Аламдан ҳайқирмоқ истайди.

Овози чиқмайди.

Уйга қайтиб кирмокни ўйлайди. Киришдан жирканади. Ҳазабдан қилт-қилт титраганча, уй пештоқларига, деразаларига боқади. Хаёлидан, бу уйда энди қандай яшайман, деган ўй ўтиши билан, яроғини деворга суяб, ошхонадан керосин тўла идишни олиб чиқади.

Тонгги қоронғиликни парчалаб, уйи лангиллаб ёна бошлаганида, у аллақачон дўнглиқда эди. Яхши ит ўлигини кўрсатмайди, дея боши оққан томонга кетиб борарди. Қасос олиш, ўлдириш истаги сўниб, ўз жонига қасд қилмоқ кутқуси кучайганди. Бу кутку етовида қанча юрди-билмайди. Йўлда дўппайган чўнтагидаги пулни сезиб, уларни шамолга сочиб юборди.

Нотаниш булоқ бошида бир зумга тин оларкан, етимлигидан ўксинди. Жигарининг хиёнати туфайли тоғаси ва бошқа хешларидан айрилганини ўйлади. Ортга, қишлоғига йўл йўқлигини англади. Юз берган воқеа-

ни тоғасига қайси тил билан айтади. Дарвоқе, айтгани билан нима ўзгаради? Майли, бу мудҳиш сир сирлигича қола қолсин. Тоғаси қўлига косов тутиб, жасадини кул орасидан кидираверсин. Воқеани эшитса, минг куяди, ўлган дея гумонланса, бир куяди.

Ўша куни хаво намхуш, булутли эди. Қуёшдан дарак йўқ, қўнглида маҳзунлик кучайгандан кучаярди.

У қўлидаги яроғини кўксига тираганини сезмай қолди. Елкасидаги шайтон эса баттар пишанг берарди: «От! От ўзингни! Яшаб нима қиласан бу бевафо дунёда! Биргина ўқдан сўнг барини унутасан!»

Аммо умри бор экан, тўсатдан келиб қолган Абдурахмон чавандоз барига чек қўйди. У унутишни истаган ходисалар эса бир умрга хотирасида миҳланиб қолди. Дастлаб ёмон, жуда ёмон кийналди. Хайтовур айиқ воқеаси орага тушиб, бир оз чалғиди.

Тонглардан бирида эшик кескин очилиб, остонада Абдурахмон чавандоз пайдо бўлди.

— Айиқ овига қалайсан? — дейди гулдираган овозда. — Биз айиқни тоға, жондорни оға деб улғайган одамлармиз. Хеш деб биламиз уларни. Аммо-лекин қутурганини аяб ўтирмаймиз. Қоратошда айиқ бир кишига хужум қилти. Қани, лаллаймай, милтиқни қўлингга ол! Бахонада оёқни чигалини ёзиб келасан.

Энди билса, айиқ фожиаси уни сескантириб, тушкунликдан асраган экан. Ўзга бир жоннинг ўлими уни хаётга қайтарган экан. Ўшанда Сардор чол ўлимга рўпара келиб, унинг совуқ нафасини туймоққа улгурганди.

— Товда айиқ кўпга ўхшайди, — деди Отамурод ўз навбатида унинг хаёлини бўлиб. — Кеча пастда тезакларини кўргандай бўлдим.

— Улар бизга тоға-да, — дея кулди Сардор чол. — Индамасак, ховлигаям кириб келаверади.

— Қанақасига? — Йигит хайратини яширмайди.

— Шунақасига.

— Отмайсизларми?

— Йўқ.

— Нечун?

— Нечунлигини кеча сўзлаб бердим шекилли.

— Мен эртак деб ўйлабман.

— Биз эртак сўзламаймиз.

— Бунақада товни айиқ босиб кетмайдими?

— Босмайди, — Чол енгил хўрсинди. — Нега деганда, дўстлари катори ғанимлариям кўп. Уларни биз орувлаймиз, бошқалар аяб ўтиришмайди. Кунботишга қараб юрсангиз, Сувлок деган кишлокка дуч келасиз. Одамлари чаток, сувдагини тутиб, осмондагини отиб ейишади. Бундай олиб қарасак, уларам товлик, бизам товлик, фарқ эса катта. Жониворлар қаерда кўп ўралашади, кадр топган ерида-да. Лекин қутурган жониворни аяб ўтиришмайди. Жон беришига кўмаклашамиз. Сизди ёшингизда биттасига бет бўлганман. Ўлишимга сал қолган. Айиқ қутурган экан, қовурғамни эзиб ташлаган. Мана шу момонгиз оёқлатган мени. Жонимдан тўйиб юрган пайтим эди, сўнг ўлимни истамай қўйганман.

— Қанақасига?

— Тарихи узун бунинг.

Чол кулимсираркан, йигитнинг чанқоқ нигоҳини пайқаб, хикоя қилмоқ истагини туяди.

• • •

Ўлим бу сафар ҳам четлаб ўтганини ўша тўққиз болорли уйда хуши ўзига келиб билди. Шифтга тикилиб ётаркан, не воқеа юз берганини тезда англаёлмади. Шарпани илғаб, эшик томон бош бураркан, қўлида ёғоч коса билан кириб келган қизнинг ташвишманд қиёфасидан ўз аҳволи тузук эмаслигини фаҳмлагандай бўлди. Танида қўзволган кучли оғриқдан шуури тиниклашиб, тириклигидан ғоят ажабланди. Бу бир мўъжизадай туюлди. Яхши эслайди, кўкси ва яғринидан яраланган айиқ бор бўйича унинг устига босиб тушганди. Йиртқичнинг қайноқ нафаси юзига урилганида хушини йўқотдими ё кейинми, аниқ эслаёлмаса-да, тирик қолганидан ажабланган кўйи, бошига келиб чўнқайган қизнинг хатти-ҳаракатларини зимдан кузатаркан манглайига босилган нам латтадан сесканиб тушди. Шунда бутун вужудига азоб бераётган оғриқ ўчоқларини аниқ хис қилди. Кўкси ва қорнида чидаб бўлмас оғриқ бор эди. Дастлаб миясига келгани шу бўлди: «Ишқилиб, ичак-чавоғим жойидамикан?»

Кўрпа остида шалвираб ётган қўллари беихтиёр пайпасланишга тушганди. Қиз, тек ётинг, дегандай кош чимирди. У чаккаларида бармоқ учларини хис қилиб, оҳиста кўзларини юмди.

Кейин кишлокда ярққ тутишга қодир йигитлар сероб бўла туриб, Абдурахмон чавандоз нечун ўзини танлаганидан ажабланди. Ажабланиши шубҳа-ю гумон билан алмашинди: «Минг қилсаям бегонаман-да, ўлса ўлиб кетавермайдим деган чиқар». Бирдан ўзини бахтсиз сезиб, мижджалари ёшланди. Бегона кишлоқ, бегона том остида ётиши ёмон қор қилди. Тоғаси қуриб берган уйга ўт қўйиб, мана, етти ёт бегоналар орасида хешсиз, биродарсиз ётибди. Тоғаси қидираётган чиқар. Ё ёниб кетган дея гумон қилдимикан? Тоғасининг ўғли шаҳарга кетгани аниқ. Хотини қайси гўрга бош уриб борди экан. Хойнахой, эрим уйдан ҳайдади, дея отасиникига боргандир. Балки ўйнаши билан шаҳарга қочиб кетгандир.

Ўшанда нега хотинини қидирмади? Ғазаб устида уни тошиб, қонига беламади! Қаҳри чексиздай эди, аммо қаҳридан умидсизлик ва руҳий тушқунлик устуворлик қилди... Қизик, яқингача ундан бахтли одам йўқдай эди. Қўрасида беш-олти моли, уйда гўзал хотини, шундоққина бикинида меҳрибон тоғаси. Буни қарангки, бир сонияда бари саробга айланди. Аёли қочди, уйи ёнди. Ўзи эса ити танимаган ёт бир кишлоқда шифтга тикилиб ётибди.

— Вой, манову кишининг йиғлашини!

Сардор ўзига келиб, қафти сирти билан яноқларини суртди. Ўзига ҳамдардлик билан қараб турган қизга хижолатомуз боқди.

— Амаки қани? — деди шундагина Абдурахмон чавандозни эслаб. — Тирикми ишқилиб?

Қиз, тирик, деган маънода бош ирғаб, эшик томон юрди.

Абдурахмон чавандознинг омонлиги Сардорни унча қувонтирмади. Қўнглида ададсиз иддао бош қўтарганди: «Кишлоқда шунча йигит бўла туриб, ажалга мени рўларў қилди-я. Минг қилсаям бегонаман-да».

Аламли ўйлардан янада тиниклашган шуурида бўлиб ўтган воқеалар секин-аста ёркинроқ жонлана бошлади.

Айиқ кутилмаган ердан чиқиб келди.

Улар Қўшсув теварагини кўздан кечиришаётган эди. Қўнғир айиқ қоя тубидаги буталар орасидан тўсатдан чиқиб қолди. Абдурахмон чавандоз қутуриб ташланган йиртқичга кетма-кет ўқ узди-ю, эпчиллик билан ўзини четга олди.

— От! — дея хайқирди милтиғини қайта ўқлашга уринаркан. — Отсанг-чи!

Сардор ўқирганча устига бостириб келаётган айиққа ҳар иккала ўкни бўшатишга базўр улгураркан, ортига тисарилаётиб, тошга қоқилди. Чалқанчасига йиқилди. Йиртқич унинг устига босиб тушди.

Кейин эшитса, Абдурахмон чавандознинг сўнгги сонияларда узган ўки жонига оро кирган экан. Узилган ўқлардан бири жониворнинг қулоғини, бири эса миясини титиб юборган экан. Жони узилаётган йиртқичнинг биргина панжа силкишиёқ йигитни абгор қилган экан. Улкан панжаси билан бир уришда хўкизни йиқитадиган хайбатли жониворга одам боласи нима бўлибди, хасдек бир гап-да.

Ўлимга илк бор юзма-юз келган Сардор лаҳзанинг ўндан бир улушига тенг вақт оралиғида қўп нарсани, яъни тирикликнинг нақадар омонатлигини, ҳаётнинг ғоят ширинлигини, тирик жон борки, ўлимга осонликча бўй беришни истамаслигини, сўнгги нафасигача талашиб-тортишишга ҳозирлигини, бунақа пайтда нурга йўғрилган борлиқ ўзга бир тус олишлигини англашга улгурди. У қоронғилик қаърига сингиб кетаркан, сўнгги сонияда сезгани йиртқичнинг қонга тўла нигоҳи бўлди. Унинг кўзларида жазава қаторида, чорасизлик, аллақандай ададсиз илинж учқунлари ҳамда ҳаётга ташналик бор эди.

Бироқ у бу ҳақда ортиқ ўйламасликка тиришар, ўзи-ча Абдурахмон чавандоздан ўпқаланиб ётарди. Қўйиб берса, пиқиллаб йиғлашга ҳам тайёр эди-ю, кизнинг қайтиб кириб қолишидан ийманиб турарди. Хуллас, ёлғизлик қаттиқ қор қилиб... Аммо дунёда шундай кишилар борки, уларнинг туриш-турмушию хатти-харақатидан ҳаёт нафаси уфуриб туради. Бундайларнинг кенг кўксига бир зумга бош қўйишинг биланок ҳар қандай дарддан халос топгандай бўласан. Уларда тириклик деб аталган қудратли бир куч мужассамки, эзгин хаёлларингни қувиб, яшашга иштиёқ уйғотади.

Эшикдан гуриллаб кириб келган Абдурахмон чавандоздан шу нарсани хис қилган йигитнинг гумонлари тумандек тарқаб кетди. Чавандознинг соғлом чехрасига ёш боладай жавдираб, ютиниб боқди.

— Қалай, ўзингга кеп қолдингми? — деди Абдурахмон чавандоз гуриллаб. — Қўлинг бут, оёғинг соғ, ковурағаларинг бир оз лат еган, холос. Ҳечкиси йўқ, ҳадемай отдай бўп кетасан. Аммо қойилман, сира ўзингни йўқотмадинг. Эмасам, иккимизни ҳам таппидай эзиб ташларди у. Бунақа жониворни икки-уч ўқ билан йиқитиш кийин-да.

Сардор инграниб қўйди.

— Хи-и, ўлим осонмикан? — Абдурахмон чавандоз истехзоли жилмайди. — Сен эса Худо берган ширин жонингдан осонгина воз кечай деб ўтирибсан. Ўлим нелигини ўз кўзинг билан кўргин деб эргаштириб чикдим сени. Эмасам, қишлоқда йигитлар камми. Айтганча, довон орти қишлоқларидан бирида қизиқ воқеа бўпти. Бир йигит хотинини ҳайдаб, уйига ўт қўйиб, бошини олиб кетганмиш. Тагин сен бўлмагин у? Тусмолимча сенсан-ов. Воқеага қараганда, аёл кишидан каттароқ гап қочганга ўхшайди. Акс ҳолда йигит одам уйига ўт ёқиб, кўкрагига милтиқ тираб юрмасди. Рангинг кўп ўчмасин, не гап ўтганини сендан сўраётганим йўқ-ку. Гап шу, бугундан бошлаб сен шу қишлоқнинг фарзандисан. Менинг жигаримсан! Яраларинг битиб, ўйноқлаб кетсанг, ҳали уйланаман дерсан. Ҳаёт-да бу. Агар ниятингни сўзда айтолмасанг, чакмон остидаги манову белбоғни ўрта михга осиб қўй. Шунчаки белбоғ эмас, авлодимиз «тил»и бу! Тил андишага борганда, бу сўзлайди. Тушунмадим дейсанми? Тушунишинг шарт эмас, айтганимни қилсанг бас. Қолган гапни эса кейин гаплашаверамиз. Қишлоқда қолиш-қолмаслигинг ўзинга ҳавола. Ҳозир эса тезроқ оёқлаш пайида бўл!

Ўшанда у Абдурахмон чавандознинг ўктам гапларидан руҳ олганди, кувват олганди. Назарида, ҳозир қаршисида жони ҳалак ҳолда эзилиб ўтирган Отамурод ҳам шу хил кўтаринки хитобларга жуда муҳтождек эди. Афсуски, у Абдурахмон чавандоз эмас, камсукум бир одам. Ҳозирги ҳикояси эса йигитни чалғитиш, аниқроғи, гурунг учун эди. Ахир меҳмоннинг олдида мум тишлаб ўтиролмайдикан.

Сардор чол шунга аниқ билардики, агар бугун қизи томонидан тайинли бир жавоб бўлмаса, йигитнинг яна қишлоққа келмоғи жуда қийин кечади. Бу сафар-ку тўрт-беш қоп ёнғоқни баҳона қилиб келди. Ана, машина

устида кераксиз буюмдай уюлиб ётибди. Йигит асл мақсадини яширган бўлса-да, чол аллақачон барини фахмлаб улгурганди. Нега деганда, арзон-гаров мева-чева илинжида келганлар ҳеч вақт совға-салом тўлдирилган ялтироқ кути билан ташриф буюрмайди. Кейин бир тийин устидан ўлиб-тирилиб тортишади. Сўнг харид қилган нарчасини олишади-ю, худди ёв қувгандай дарров изига қайтишади. Ўша ялтироқ кутида бир гап борлигини чол қизининг хатти-ҳаракатиданок пайқаганди.

Бироқ чолнинг ташвиши бутунлай бошқа томондан эди. Қишлоқдан йигитнинг эсон-омон чиқиб кетишини ўйларди. Кеча қишлоқда кимдир хунук гап тарқатибди. Чол не гаплигини шомга яқин мулойимгина бўлиб келиб-кетишган уч йигитнинг авзойидан сезганди.

Улар аяб ўтиришмайди.

Чол мана шунисидан хавотирда эди.

У аллақасерга гум бўлган қизини йигитгина эмас, қозон бошида қуймаланаётган кампири ҳам илҳақ кутаётганини фавқулодда фахмлаб қолди. Кампири атай имиллаган кўйи, сой томонга, киши билмас, қараб-қараб қўймоқда эди.

Айик тўғрисидаги гурунг орасида тилга олиб ўтилган белбоққа йигит қизиқиб қолганида, чол бу ҳақда ҳам гапирмоқчи эди. Йигит қизикмагач, у хотиралари билангина чеклана қолди.

Ўшанда инак билан безак берилган қирмизи ранг қадимий белбоғни икки тоқча оралигидаги катта миҳга осгани билан ниятини илғатиши жуда қийин кечганди. Ахир қандай қилиб айтсин. Айтса, Абдурахмон чавандоз ўлдириб қўядигандек эди.

Абдрахмон чавандоз бир-икки сўровдан сўнг, ниманидир сизди шекилли, қисташни бас қилди. Йигитнинг очилишини кутди.

Сардор эса хануз жим. Ҳатто қайдандир дарагини эшитиб келган тоғасига ҳам бу ҳақда оғиз очмади. Тоға эса, тўсатдан ғойиб бўлган жиянидан роса ўпка-гина қилди. Сабабини сўраб-суриштирди. Бўлиб ўтган хиёнатдан тоғанинг беҳабарлигини сезган Сардорнинг айтган гапи шу бўлди.

— Ичимда бир касалим бор экан, унга шу қишлоқнинг ҳавоси даво экан.

— Ҳаво дейсанми? — Тоға баттар ажабланди. —

Бизам товда яшаймиз шекилли?! Ё бу ернинг хавоси сутга чайилган эканми, ёки асалга қорилганми? Ҳай, унда нега уйингга ўт қўйдинг? Бунисига нима деб баҳона топасан?

Сардор дастурхон четини букиб, ёзганча тўнғиллайди:

— Ичи тўла микроб экан, ёкиб юбордим...

Абдурахмон чавандоз мезбон, тоғанинг чойига қаради, овкатига қаради, лекин суҳбатига аралашмади.

Тоға ҳайрон кетди, кўзларини намлаб кетди.

Эртаси эса миҳдаги белбоғ тўсатдан ғойиб бўлиб қолди. Абдурахмон чавандознинг аёли уни кизининг хонасидан топиб чиқди. Чавандоз белбоғни тутамлаб, узок ўйга толди. Тошга ўтириб, ўйлади, ховлига чиқиб ўйлади, тоғларга боқиб ўйлади. Сўнг йигитни каватига чорлади.

— Ниятинг қолишми, кетиш? — деб сўради.

— Ҳозирча кетиш ниятим йўқ, — Сардор ердан кўз узолмай гапирди. Қора терга тушиб, вужуди қалтираб сўзланди: — Кейин... бир гап бўлар!

— Унда иморатга ер танла!

Сардор теваракка кўз солди. Ер танлаши кийин бўлди.

— Иморатни, янаву газага сол, — дея кўмакка келди Абдурахмон чавандоз. — Бу газанинг қишлоққа ҳеч дахли йўқ...

Сардорга илгари қишлоқдан айро бўлган бу дўнглик жуда маъкул келди. Қишлоққа ичкуёв бўлишни истамай турганди. Абдурахмон чавандоз бунини дарров фаҳмлади ва эртаси қишлоқ йигитларини дўнгликка бошлаб чиқди.

Йигитлар хаш-паш дегунча иморатни тиклашди.

Сардор миҳдаги белбоғни олиб қўйган кизга уйланди. Абдурахмон чавандозга куёв бўлди. Қишлоқ аҳли учун эса «яккатомлик куёв»га айланди.

• • •

Отамурод эшик ва деразалари зич ёлик кулбага, сойга энган сўкмоққа зимдан-зимдан кўз кирини ташлаб қўяркан, жувоннинг рад жавобидан қалби ўпирилиб тушишини қайта ҳис қилди. Сардор чолнинг гурунги ортиқ қулоғига кирмай, маҳзун хаёлга толди.

У тўсатдан севиб қолиши мумкинлигини ҳеч ўйига келтирмаганди. Бу туйғу ширин, ўз навбатида, ададсиз азобларга гирифтор қилишини билмаган экан. Айни дамда эса, кўнглида саркашликка ўхшаш нимадир уйғонган. Илкис ўрнидан кўзғалиб, умиду армонларини, азобу тотли ҳисларини шу ҳовлида қолдириб, жўнаб кетгиси келарди. Бироқ у кўринмас бир ип билан шу қадар чирмаб ташлангандики, уни шартга узмоққа на холи, на истаги бор эди. Қарашлари ёш қизалокларникидай хокисор, табассуми ғоят жозибали, юзлари шудринг ювган тоғ лоласидай товланувчан бу паривашнинг ҳуркак нигоҳлари нималарнидир ваъда қилардики, уни биргина кўрмай кетишнинг ўзи бориб турган азоб эди.

Қаерда у? Нахотки кўнгил изҳорига унинг берган жавоби шу бўлса!

Йигитнинг турли гумон ва умидсизлик гирдобида азоб тортишига сабаб бўлган Зумрад эса айни дамда қишлоқдан унча олис бўлмаган арчазорда тиззаларини кучганча хаёлга чўмиб ўтирарди. Оёқлари тагида вафодор ити Тўрткўз ётарди. Жувоннинг маънос нигоҳи сийрак арчали бетга қадалганди. Бу қишлоқ аёллари мазорга боришмайди. Рози-ризолик учун жувон бу ерни беқор танламаганди. Кўз очиб кўргани мана шу бетдан кўчган кўчки остида қолиб ҳалок бўлган. Қишлоқ ахли кидириб топгунга қадар, ўн кундан ошиқ шу ерда ётган. Жувоннинг назарида, унинг биринчи қабри мана шу маскан эди. Бу ерга келиб-кетишига эса ҳеч ким монелик қилмайди. Исталганча хаёлга чўмиб, хоҳлаганча кўз ёши тўкиши мумкин.

Ҳар сафар бу ерга келганида, наздида, бутун олам унга қўшилиб, мотам тутгандай туюлади. Арчалар сукутда қотади, майин шабада шўхлигини бас қилади, тоғ жониворлари сас чиқармасликка тиришади...

Кеча йигит ёнғокзорда холи учратиб, ризолигини сўраганида ҳам у мана шу манзилни қора тортганди. Сийрак арчали бетга тикилганча, қалбидаги кечинмаларини куйидагича баён этганди: «Тўрт йил иззатингизни қилдим. Шу вақтгача ёлғиз сизнинг хаёлингиз билан яшаб келдим. Бундан сўнг бу тарзда яшаёлмайман. Яшашим ҳам мумкин эди. Аммо қулаган харсанг эзиб ўтган арча новдасиям қайта кўклашга уринади, офтобга интилади. Мен-ку бир тирик инсон. Агар билсангиз, бе-

шик тебратгим келади! Гўдак хидидан маст бўлгим келади! Назаримда, меҳмон йигит ёмон йигитга ўхшамайди. Қарашлари самимий, кулишлари ёқимли... Мени ташлаб, узоқларга кетаркансанда деб ўпкаламам мендан. Аёл бамисоли бир тош, қаерга отилса, ўша ерда тек қотмоғи лозим. Бу қишлоқда менинг тенгим йўқ. Бари уйланган, жойланган... Менам гўдак қучсам дейман! Суким кирмасин деб, дугоналаримнинг боласини қўлимга олишдан қўрқаман. Қийналиб кетдим жуда! Шунинг учун айбламанг мени! Рози бўлинг мендан! Тушларимга кириб, ризолигингизни билдиринг. Шўрлик йигит жуда қийналиб кетди. Кўзлари тўла мунг. Кўп азоб тортганга ўхшайди. Рози бўлсангиз, у шўрликнинг ёқасини оқартирай, бошини қировдан асрай! Бешик қучиб, гўдак хидлай! Белги беринг менга. Бу ёқда қишлоқ йигитлари гимирлаб қолишди. Нимадандир гаши келаяпти уларнинг...»

Бугун эса жувон ўзида йўқ шод эди. Эрининг рухидан миннатдор эди. Тонгга яқин тушига эри кирибди. Узоқ жилмайиб туриб, қўйнидан оппоқ шоҳи рўмол чиқариб берибди. Рўмолингизни қайтардим, бахтингизни берсин, дея аста кўздан ғойиб бўлибди. Бундан миннатдор жувон эрининг руҳи билан сўнгги бор хайрлашгани келганди.

Табий, Отамурод бу синоатдан беҳабар. Зумрадининг тўсатдан ғойиб бўлишини ўзича тусмоллаб, турли хаёллар исканжасида қоврилиб ўтирарди. Кўнглига йўл тополмадим, дея азобда эди.

Одатда, аёллар билан тил топишиш Отамурод учун ҳеч қийин кечмасди. Самимият билан ёндашгани учунми, аёллар унга тез эл бўларди. Аммо нозиктаъблиги туфайли, ҳар қандай аёл ҳам унга ёқавермасди. Анчадан бери қўпол, серғалва хайдовчилар даврасида тирикчилик қилиб келаётган эса-да, хали-хануз нозиктаъбликдан қутулмаган, чапанилик унинг табиатиغا бутунлай ёт эди. Шунинг учун ҳам овзи шалоқ ҳамкасблари гурунгига кўпда қўшилавермас, гоҳида одам қайнаётган бозор майдонига хаёлчан тикилиб, нима қип юрибман ўзи бу ерда, деган ўйга борарди. Шунда тирикчилик туссиз, одамлар эса хиссиз кўриниб кетарди кўзига.

Бир хилдаги туссиз кунлар — на қувонч бор унда, на умид. Биров сенга талпинмайди, сен бировга интил-

майсан. Мулоқотлар ўта жўн. Кун билан туннинг айланиши ва эврилиши тирикчилик деган ҳиссиёз тушунча теварагида кечаётгандек туюлади.

Нимаси бу?

Бир вақтлар ўзи муқаддас деб билган, эзгу орзуларга тўлиқ тирикчилик нечун бу қадар жўнлашиб кетди?

Хаёлга толади.

Бунақа пайтда луғат бойлиги ниҳоятда қашшоқ, серғалва ҳамкасбларининг овози қулоғига кирмайди. Девона, дейишади бошқа ҳайдовчилар унинг бир чеккада хаёлга ботиб ўтиришини кўриб. Шунда «девона»нинг хаёли бирдан бўлинади. Бошини кўтариб, ўзига салом берган кимсага ажабланиб боқади. Тезда таний қолмайди. Қаршисидаги кимса «устоз» сўзини тилга олгандан сўнги, рўпарасида собиқ ўқувчиларидан бири турганлигини фахмлайди. Қуюқ сўрашаркан, ўсиб кетибсан, униб кетибсан, деганга ўхшаш чучмал гаплар қилади. Ичдан эса ўзини жуда ноқулай ҳис этади. Ўз навбатида, қаршисидаги кимсанинг кўзларида зухурланган ҳайратни илғамай қолмайди. Бунга сари баттар сиқилади. Ахир бир вақтлар дарё ва денгизлар, ўрмон ва кенгликлар ҳақида берилиб сўзлайдиган, зиёли бир одамнинг иржит чойхонада, бакирок кишилар орасида ўтириши қизиқ-да. Боз устига, эғнидаги қўйлаги ёғим, соқоли киртилмаган, фақат қарашларигина ўша-ўша, соқин, хотиржам ва меҳрли.

У, бу ишда оппоқ қўйлақ кийилмайди, бўйинбоғ ҳам ортиқча, дегиси келади. Нега? Негалигини эса ўзи ҳам билмайди. Изоҳ нечун, бари рафторингдан кўриниб турибди-ку! Қизиқ жихати, қуёш илғари ҳам худди ҳозиргидек нур сочарди. Ҳозир ҳам шундай. Бирок нимадир ўзгарган. Ташида эмас, ичида. Демак, олам дегани кўнгилик экан-да. Кўнгиликдаги эврилишларга қараб, қуёш тусланаркан-да. Манглайида хол-аҳвол сўраб турган собиқ ўқувчиси унинг ўтмиши, мақсад ва маслакка йўғрилган кечаги куни. Бугуни эса жуда ночор. Нақалар ночорлиги эса қаршисидаги кимсанинг кўзларида акс этиб турибди. Шунингчун ҳамиша собиқ ўқувчиларидан қочмоқ истайди. Аммо улар узокдан кўриб югуриб келишаверади. Ҳатто яқинда бири шеърый китобчасини ташлаб кетди. Шапалоқдеккина.

У бир лаҳзага ўтмишга қайтди. Кафтидаги китобчани авайлаб варақлади.

— Эҳтиёт бўл, тагин тушириб синдириб қўйма.

У бошини кўтаради. Ўзига ишшайиб тикилиб турган ҳамкасбларини кўради. Чуқур хўрсиниб, теваракка кўз ташлайди. Бозор, тирикчилиги билан банд оломон. Юраги ториқади. Қўланса бир галдан сергак тортади.

— Китобчангдан бир-икки варақ йиртиб бер, нарёққа ўтиб келай.

Йигит шу дамгача ҳақорату камситишларнинг турлитуманини эшитган. Лекин бунисига тоқат қилмоқ қийиндек туюлади. Ўнг панжаси беихтиёр мушт бўлиб тугилади. Бопладимми, деган маънода илжайиб турган йўғон ҳайдовчи йигитнинг ҳиссиз афтига ғазабнок тикилади. Дўппосламоқ ўйида ўрнидан кўзгаларкан, бирдан пиятидан қайтади. Онгсиз бир вужуд-ку бу, урмоқдан не фойда, деган хаёлга боради. Ўзини боса олганидан қувонади. Сўнг қўлидаги китобга чалғийди. Ундаги гўзал сатрларни кимгадир ўкиб бергиси келади. Таажжуб, тевараги тўла одам-у, лекин бирор тингловчи йўқ. Шунда сўрида оёқларини осилтириб, валақлашиб ўтирган шерикларига, тирикчилик ғамида ивирсиб юрган бошқаларга шогирдининг гўзал туғёнлари кераксиздай туюлади. Унда нима учун ёзилади бу беғубор ташбеҳлар?!

Йигитнинг кўнгли ғаш тортиб, ўзини бу ерга боғлаб турган сабаб ҳақида ўйлайди. Ўйлаши билан яқин ўтмиши қаъридан кўзлари қаҳрга тўла аёлнинг маккор сиймоси қалкиб чиқади. Аёлнинг юпка лаблари орасидан «қанот қоққан» сўнги иборагача Отамурод дунёда киракашлик касби борлигидан беҳабар эди. Бозор майдонни чеккасида қатор турадиган машиналарга кўзи тушарди-ю, лекин бу олам сир-асрорлари билан иши бўлмасди. Кейин юз берган воқеалару кескин равишда ўзгарган турмуш тарзи мисоли занжирдек бир-бирига боғлиқ эса-да, барча тафсилотлар бошида шу биргина захарли ибора қалкиб турарди.

«Сен ҳам эркакмисан!»

Сайилда киз танлама, безаги тишда-ю иллоти ичида бўлади, деганларидек, аёлининг «ялтироқ»лигига учиб уйланган Отамурод кейин бошини чангаллаб қолди. Аёлининг уқувсизлиги етмагандек, дили сўқир, тили узун

эди. Сўзнинг фаҳмига етавермасди. Сўнгги бор айтган гапи эркак киши учун нақадар таҳқирли эканини кейин ҳам англаб етолмаган. Уйидан бош олиб кетган эрининг қилигидан ажабланган, аразлайдиган нима дебман? Саволи жавобсиз қолгач, енг шимариб, чинакамига хужумга ўтган. Хафа қилиш мана бунақа бўлади, дея йўқ ердаги тухматларни қалаштириб, судга шикоят ёзган. Мактабга келиб тўполон кўтарган. Мактаб жамоаси йигитни ҳимоя қилишдан кўра, тинчликни афзал билган. Кўпчилик эса курук бу тухматга чипна-чин ишонган. Одам боласи ичида-да, ким ўйлабди дейсиз, бу одамнинг бунчалик ёвузлигини!

Отамурод мактабни тарк этди-ю, аёлининг таъқибидан кутулди.

Аёли эса, ўзича ундан бошлаб ўчини олган бўлди.

Отамурод ичкиликка муккасидан кетиб, ишини ташлаб қўйган жўраси Дониёрнинг машинасини ижарага олиб, бозор майдонига чиқди. Юқорида таъкидлаганимиздек, эркаклигини Ботир довонгга намойиш этиб, киракашлар жамоасига аъзо бўлиб олди.

Бўш пайтларида бостирма тагидаги қурилма билан андармон бўларкан, жўраси Дониёр ширакайф холда кириб келади.

— Битмадимми ҳали?

— Битиб қолар.

— Сўнг маза қилиб учасанми?

— Насиб этса.

— Бунинг икки кишини кўтарадимми?

— Кўтарса керак.

— Кейин қаёққа учамиз?

— Бошимиз оққан томонга.

— Унда товга учамиз.

— Нега энди товга?

— Биласанми, умримда ҳали баланд товга чиқиб кўрмаганман.

Икки жўра ҳовлидаги ёғоч ўриндикка ёнма-ён чўкишиб, узокдаги тоғларга тикилишади.

— Агар мени товга оборсанг, ичкиликни ташлаб кетсам керак, — дейди Дониёр сигаретини буруқситиб. — Товда дўкон йўқ, демак, виноям йўқ. Одамлар ғашингга тегмайди. Жондорларга ошна тутиниб, тинчгина яшайсан.

Отамурод тоғ томонга диққатла боқади. Шу пайтгача ҳеч тоққа чиқмаганини ўйлайди.

— Шунинг учун манову матоҳингни тезроқ битир, — дея минғирлайди Дониёр. — Кетамиз товларга бош олиб. Булоқ сувидан ичиб, жўхори нон еймиз.

— Нега энди жўхори нон?

— Товда жўхоридан бошқаси унмаса керак деб ўйлайман.

Отамурод кулади.

— Кулма, бизам газит-пазит ўкиб турамиз, — Дониёр жаҳлланган киши бўлади.

— Бунинг битишини кутиб тургандан кўра, ўзим сени мошинда тоққа олиб чиқа қолай.

— Йўқ, — Дониёр лабларини чўччайтириб, бош чайқайди. — Фақат мана шунда чиқамиз. Учи-иб чиқамиз.

Отамурод тоғларга бот тикилади. Товлар негадир кўзига сирли кўринади.

Мана энди эса, у жўраси орзулаган тоғда ўтирибди. Товлик жувоннинг ишқида юраги хун, жигари пора... Ундан эса, хануз дарак йўқ.

У йўлига кўзғалган бўлади.

— Турай мен энди.

— Таом пишай деб қолди, — Сардор чол жиддий эътироз билдиради. — Биратўла сб кетасиз энди.

Дилгир кўнгли бу гапдан оройиш топиб, қайта жойига чўқади.

• • •

Ичкаридан бир жуфт чинни коса кўтариб чиққан кампирни кўрган Отамуроднинг кайфияти баттар бузилди. Мана, ҳадемай овқат сузилади. Таомдан сўнг унинг бу ерда ортиқ қолиши мумкин эмас. Ҳурмати борида кетгани маъқул. Агар Зумраднинг кўнгли бўлганида, кетишини билади, аллақачон қорасини кўрсатарди. Демак, юрагида уйғонган барча орзу ва умидларини мана шу тоғлар бағрига кўмиб, изига қайтишга мажбур. Олдинда эса уни бир-бирига ўхшаш руҳсиз ва рангсиз кунлар кутмоқда. Дилгир оқшомлар пайт пойламоқда.

Оқшомлари у бирор юмуш билан банд бўлиш учунгина қозон осадди. Қизиган қозонга ёғ сола-сола, сигарет тутатади. Ҳовли юзига ўйчан тикилганча, музлатгичдан

тўрт-беш тухум олади. Азбаройи овқат егиси келганидан эмас, азалий одатга бўйсунди. Эсида, кечки таом болалигидан унда ғаройиб бир кайфиятни уйғотарди. Деворлари қирмизи ранг сўзаналар билан безатилган чоғроқ хонада бу кайфият негадир янада кучаярди. Таом сузиб кирадиган онаси, тўрда ёнбошлаб ётадиган отаси нечундир бу дунё одамларига ўхшамас, кўзига бошқача кўришиб кетарди. Қисқаси, сирли ва сурурли дамлар эди. Бироқ кейинчалик бу хонадонга кириб келган хотини деворлардаги сўзаналарни юлкиб ташлади. Уйни мебел билан тўлдирди. Йигит кўниккан эртакнамо тус йўқолди, шунингдек, ғаройиб рух ҳам. У ўзини тақир ерда қолгандек ҳис эта бошлади. Бу ҳақда аёлига «нола» қилганда, хотини уни тентакка чиқарди. Тақдири аёлидан айро тушгач эса, у бозордан турли хил қирмизи ранг сўзаналар сотиб олиб, ҳозирги уйига бошдан-оёқ осиб чиқди. Ўзича безатди. Аммо бу қирмизи ранг у болаликдан кўниккан ўша таниш хароратни беролмади. Сўзанали уйга суюкли аёл ҳам керак экан. Бироқ уни бозордан сотиб олиб бўлмасди. Мушкул иш бу — ёмони келса, уйингни куйдиради. Унда яхшисини қандоқ топмоқ керак? Бунинг учун эса, аввало юрак қурғур жиз этмоғи лозим.

Юрагини жизиллатган аёлдан эса ҳануз дарак йўқ. Аҳмоқ бўлиб, неча кундирки уни ўз хонадониди тасаввур этиб юрибди! Унинг хаёли билан туриб, унинг хаёли билан яшаб юрибди! У эса, мана, рад жавоби сифатида корасиниям кўрсатгани йўқ.

Отамурод, сен бўлмасанг, бошқаси, дейдиган йигитлардан эмасди. Мухаббатсиз турмушнинг накадар совуқлигини у бошидан кечирган, бундай рўзгорнинг боридан йўғи яхшироқлигини англаб улгурганди. Яна билардики, ёмонни яхшилаб бўлмайди. Айрим эркакларга ўхшаб аёлни зулм остида ушлаб туришни жини суймасди. Аёлинг шундай бўлсаки, уни кўчадан соғиниб қайтсанг, дерди. Худди отасидек. Кўчадан кирган отасининг кўзи онасидан бошқасини кўрмасди. Аланг-жалаң қараниб, онанг қани, дерди. Онаси ошхонадан, ё кўрадан туриб овоз бергачгина тинчланарди-да, сўнг болаларининг мавжудлигини сезгандай бўларди. Келини ёмон чиққач, у ёмон келинга аёлини талатиб ўтирмади. Чоғроқ ҳовлисини ўвлига ҳадя қилиб, ўзи катта ҳовли

олиб, чикиб кетди. Ҳозир ҳам беозор мусичалардай бир-бирига суйкалишиб умргузaronлик қилиб келишади.

Йигит ҳаётини жувонсиз тасаввур этишга ўзини кўниктиришга тиришаркан, бирдан юраги орқасига тортиб кетди. Яна ўша совуқ уй, ҳамиша ширакайф Дониёр, ғала-ғовур шовқинига тўла бозор майдони, ҳистуйғудан йироқ киракаш шериклари... йилт этган нурдан эса дарак йўқ. Рўшнолик истаб борадиган аёлидан аллақачон кўнгли қолган. Бошда шаҳарнинг шимолий қисмидаги кўп қаватли уйлар кўзига жуда иссиқ кўринарди. У бу уйлардан бирида турувчи жувонни чинакамига суймоқ истарди. Бироқ аёлнинг таъмагир нигоҳлари бу туйғуга изн бермасди. Жувон, севаман, дерди-ю, севмаслиги, аниқроғи, суя билмаслиги кўзларидан билиниб коларди. Унинг барча айланиб-ўргилишлари риёкорлик асосига қурилгандек, йигит бу хонадонни ҳамиша эзгин бир кайфиятда тарк этарди.

Ҳўш, йигитни унда нима борлаб турибди?

Отамурод ҳаёлига келган бу саволни ҳамиша нари кувлашга тиришарди. Жувоннинг тақдирига эш бўлмоқ кўйида ўртанади. Аммо... Аёл феълидаги очкўзлигу таъмагирликни яширмоққа минг уринса-да, барибир билдириб қўярди. Ҳарҳолда буни йигит сезарди.

У таъмасиз меҳрни қўмсарди.

Ойда бир келиб, топган-тутганидан каттагина улуш олиб кетадиган хотинидан фарқли ўлароқ, бу аёл жуда ширинсўз эди. Жонимлаб жонини оларди. Йигитнинг назарида, ўзидан кўра, пулини яхшироқ кўрадигандек эди. Ва сўнг шундай бир воқеа юз бердики, йигит ўзининг кадр-қиммати нечоғлигини фахмлаб етгандек бўлди. Жувон сўраган маблағ унда бор эди. Негадир ўзича ноз қилгиси келди. Ҳозир ёнимда йўқ, кейин тўғрилаб бераман, деди. Шунда аёл шундай бир энса қотар қараш қилдики, йигит уни таниёлмай қолди. Жувон ортик бир сўз айтмади. Айтишни истамасди. Қарашлари билан йигитни жойига михлаб, чиройли қоматини кўз-кўз қилганча кетди борди. Йигит сездики, агар ҳозир чўнтагидан у айтган пулни чиқарса, аёл яшчаб кетади. Ялаб-юлқашу, суйиб эркалашдан ҳам тоймайди.

У чинни косаларни ювиб, бир четга териб қўяётган сампирнинг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, уни ун-

чалик ошиқмаётганини сезди. Назарида, чол ҳам нима-
нимидир кутаётгандек эди.

Андиша деб аталмиш туйғу исканжасида беҳаловат
ўтирган Сардор чол тонгда ғойиб бўлган қизини йигит-
дан кам кутмаётганди. Бирок буни билдирмасликка ури-
нар, гоҳо эса тўсатдан ғазоби қўзиб, бу уруф шунақа —
на ғазабини ошқор этади, на қувончини, бошда менам
роса қийналганман, дегиси келарди. Бирок бу гапларни
меҳмонга айтиб бўлмасди. Йигитнинг қизига бефарқ
эмаслигини сезган кундан буён ошқора гурунглاردан
ўзини тийиб келарди. Ўзига қолса-ку, буйтиблар қий-
налмай, одамнингни юбор, шунда бир гап бўлар, қизим
хохласа, никоҳингга оларсан, йўқ деса, манглайингга
бир уриб, изингга қайтиб кетаверасан, дегиси келарди.
Бунинг энасиям шунақа эди, чимилдикка кирмагунча
суярини билдирмаган, миҳдаги белбоғни олганига сую-
ниб, ўзимча сал суюлмоқчи бўпман, ўшанда укаларидан
калтак еб қолишимга озгина қолган, дея гурунг бер-
моқни истарди.

Чол, сиқилгани етмагандек, қишлоққа чўмган муд-
ҳиш бир сукунатдан жуда хавотирда эди.

У бу хил ҳолатни узок йили, яъни Шавкат шапка
ўлдирилган куни ҳис қилганди. Ўшанда ҳам қишлоқ
худди бугунгидек ғаройиб бир сукутга чўмганди. Барча
ниманидир кутаётгандек, гунг ва дилгир эди. Бўрон ол-
дидан бўладиган қандайдир соқинлик, бўрон қўпиши
эса аниқ эди.

Буни фақат туман ҳарбий бўлимнинг вакили
бўлмиш Шавкат шапкагина сезмади. Қўнғир отига ми-
ниб, қишлоқни тарк этаркан, катта чинор тагида тизи-
лишиб ўтирган чолларга писанда қилди: «Партия ва
хукуматимиз учун ҳамма бир. Улларинг ҳарбийда хиз-
мат қилишлари шарт! Тупканнынг тагида биқиниб,
фукаролик бурчларингни бутунлай унутиб қўйибсанлар.
Энди бундай бўлмайди...»

Аммо ўша куни довои ошиб, манзилига етолмади.
Муюлишдаги жардан учиб ҳалок бўлди. Уни жардан
улоқтирган Шоқир кичкинанинг топган баҳонаси шу
бўлди: «Мени ҳарбий хизматга борасан деди, боргим
келмади...» Шундан кейин ҳарбий бўлинма ходимлари
қишлоққа ёлғиз келмайдиган, қуролсиз юрмайдиган
бўлди.

Аслида Шокир кичкинанинг икрори фирт ёлгон эди. Фожиага Шавкат шапканинг оғзи шалоқлиги-ю, ўзига беҳад бино қўйганлиги сабаб бўлганди. Чиними, ҳазилими, ишқилиб, шу гап оғзидан чиккани рост эди: «Анову бева опангни бир кечага берсанг, сен армиядан бутунлай озодсан...» Уйнинг эркаги ҳисоблаимиш йигитнинг жуссаси пачокрок эди. Тоғлиқ йигитларга ўхшамас, анчайин ушокрок эди. Бирок гурури тоғдан баланд эди. Ҳозирча меҳмон хурмати учунгина ўзини босиб ўтирарди. Чайир бармоқлари тагидаги яккат кўрпача четини асабий гижимларкан, юзидан табассум аримасди. Кўзларидан ёлқинланган ғазабини ўша табассум қатига яширмоққа уринарди. Хурматини билмаган меҳмон қаршисида ноилож одоб сақлашга тиришарди.

Шавкат шапка хийла ширакайф эди. Унинг бу ҳолатини сезмади. Бошига кепка кийганидан буён унча-бунча нарсани фахлмайидиган бўлиб қолганди. Ҳарбий бўлинмага ишладан аввал у милицияда ишлаган. Эҳтиётсизлик оқибатида даладаги пахта хирмонини ёндириб юборган бечораҳол бир йигитнинг ишини кўраётганида, ёлғиз ўғлининг камалишини истамаган бева аёл ноиложликдан кизини Шавкат шапкага қўшиб қўйганди. Аммо тоғликлар пахта дея ўмгани эзилган, гурури беҳад топталган даштлик эмасди. Уйда кулиб, чеккада жонини суғуриб оладиганлардан эди. Бирок тўқимтабиат Шавкат шапка буни қаердан ҳам билсин. Билгани, йилнинг тўққиз ойи давомида катта ердан узилиб қоладиган бу кишлок йигитларининг шу пайтгача харбий хизматга олинмай келгани эди. Бу хатони тўғрилаш гўё ёлғиз унинг гарданига тушганди. Шу боис, ўзини кишлокда Худо ўрнида кўрмоқда эди. Бирор кимсанинг эътироз билдириши ёки бурнидан ошиқрок гап қилиши мумкин бўлмаган ҳол эди.

Эртаси муюлишдаги жарлик тепасида кишлок йигитларига рўпара келганида ҳам шу ўйда эди. Шунингчун оти юганидан тутишга ботинган пачок йигит — Шокир кичкинанинг боши-кўзи аралаш қамчи тортишдан ҳайикмади. Тагидаги оти юкорига сакради. Аммо пачок йигит чайир экаи, от юганини унинг қўлидан узолмади. Бу тахлит муомалани кутмаган Шавкат шапка буни ўзига нисбатан, янада аниқроғи, давлат одамига нисбатан ҳақорат деб билди. Бот камчига зўр берди. Сўнг

эса ўзининг жар тубига тошдек учиб бораётганини сездиди...

Бу Сардор чол гувоҳ бўлган воқеалардан бири эди. Қишлоқнинг кўримсиз йигитларидан бири бўлмиш Шокир кичкинанинг ҳамиятига нисбатан хаваси сўниб-сўнмай, қишлоқни милиса босди. Давлатнинг одамига қарши тажовуз қилган пачоқ йигитни хибсга олмақчи бўлдилар.

Қишлоққа отлик милиционерлар кириб келишганида, Шокир кичкина ҳовлиси этагида Сардор билан ҳасратлашиб ўтирарди. Миршабларни кўриб, дарров воқеани англайди.

— Чакки бўлди-да, — дейди манглайи асабий тиришиб. — Опамга кўз олайтиргани учун ўлдирдим уни дейманми буларга! Опамнинг номини тилга оламанми?!

— Бошқа баҳона топа кол унда, — дейди Сардор унга не тахлит кўмак беришини билмай.

— Йўк, зўр бўлишса, аввал мени тутиб кўришсин!

Шокир кичкина ҳовлиси ёқалаб дўнгга интилади. Аммо дўнглик яроқ тутган миршаблар томонидан аллақачон тўсиб қўйилганди. Қишлоқ йўлига туташ сўқмоқ ҳам улар тарафдан банд этилганди.

Унинг кулбаси Бурунтепада жойлашган бўлиб, ҳовлини этаги тик жарликка туташ эди. У оқшомлари жар лабидаги харсанг тошларга чўкиб, куёш ботишини томоша қилишни яхши кўрарди. Сардор ҳам ўта камсуқум бу йигитни жуда ёқтирарди. Бу қишлоқда илк орттирган жўраси ҳам шу эди. Аммо хали юраги тубида чўкиб ётган дардини тўла айтишга улгурмаганди. Ўша куни негадир хиёлгина учини чиқарганди. Бутун ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган хиёнатнинг залворидан ўзи қолиб, Шокир кичкинанинг афти қорайиб кетганди: «Менга айтдинг! — деганди овози алланечук қалтираб. — Бошқа бировга асло айта кўрма! Жуда ёмон иш бўлган экан лекин...» У гапини тугатишга улгурмай, ҳовлида миршаблар пайдо бўлганди.

Йигит учун жарлик томонгина очик қолганди. Бироқ у куш эмаски, қанот чиқариб учиб кетса. У дўнгликка интилган ерида, секин-аста жарга чекина бошлади. Тўхта, отиласан, деган хитобларга парво қилмай, тисарилишда давом этди. Сўроқларда опаси номини тилга

олишдан ор қилиб, ўзини тубсиз жарга ташлади. Бу холни ҳеч ким кутмаганди. Яқин-ўртада турганлар даҳшатдан «воҳ» деганча қолаверди.

Бу фожиа сабаби фақат Сардорга аён эди. Кимдир у деди, кимдир бу, ёлғиз угина тилини ичига ютди. Шу воқеадан сўнг юрагини аёвсиз ўртаётган дард — аёлининг хиёнати тўғрисида бировга чурк этмайдиган бўлди. Бу хил нарсаларни тилга олиш эркакларга хос иш эмаслигини боз англаб етди. Шу пайтгача Шокир кичкинадан ўзгасига сасини чиқармаганидан ўзида йўқ шодланди. Кўксига милтиқ тираган онларини ёмон тушдек дамбадам хотирларкан, бу фоний дунёда яшамоқнинг ўзи бир жасорат эканлигини фахмлаб етгандек бўлди.

У юксак тоғларга маъюс боқди. Эзгин ҳисларини қалбига димлади. Чуқур қайғу ила дўстининг маъракасига бош қўпди. Бу энди бошқа бир қайғу, жудолик алами эди. Ҳарҳолда ўзлигинга қарши ич-ичингдан ғимирлаётган ғаламис ҳислардан кўра, бу қайғунинг юки сал енгил эди. Негаки, тан бўлак, бугун куясан, эртаң кўникасан ва сўнг унутасан. Ёмони ўзингники, яшаб яшолмайсан, ўлиб ўлолмайсан, дилингни забт этган қасос ҳисси сени ҳеч қачон ўз эркиннга қўймайди.

Сардор тишдан сокин кўрингани билан ичдан қасос ўтида ўртанарди. Қўлбола икки ўқни ҳамиша ёнида олиб юрарди. Аввалига тушқунликка тушиб, яшашни истамай қўйган йигит энди интиком ўтида ўртанарди. Айниқса, Шокир кичкинанинг фожиасидан сўнг бу ўй хаёлидан кетмай колди. Ундан қаерим кам, номус дея жонидан воз кечди. Мен эса... Йигитдаги бу ҳолатни Абдурахмон чавандоз сезгандай бўлди. Бир куни қаватига чорлаб деди:

— Кимлардандир улғу олиб, кийшиқ ўсган дарахтни кесиш пайида юрибсанми дейман?

Чавандоз бу гапларни айтаркан, негадир узоқ-узоқларга ўйчан тикилади. Сухбатдошини унутгандай тутади ўзини. Қизиқ жиҳати, ўша машъум тундан у бутунлай беҳабар. Аммо гап охангидан барини биладигандай. Сардор унинг кўзларига тик боқишга интилади. Бахс истайди.

— Иш арзиса-чи! — дейди.

— Иш арзисаям, бандаси арзимамайди.

— Юрак ёнса-чи?!

— Юрак ёнган кезлари сабрнинг этагидан маҳкам тутмоқ керак. Шунда сени Оллоҳ сийлайди.

Йигитнинг ўрлиги тутади. Лекин Абдурахмон чавандоз уни ортик эшитмайди. Ўрнидан кўзгаларкан, Сардорга лоақал қайрилиб қарамайди.

Аёл зотидан бутунлай кўнгли қолган Сардорни Худо ҳақиқатдан сийлади. Унга ҳозирги кампирини рўпара қилди. Вақтида қишлоғининг олди қизларидан бири ҳисобланмиш сулувнинг муҳаббатига сазовор этди. Қиз дилдаги туйғуларини тилда эмас, хатти-ҳаракатлар воситаси ила баён этди. Аммо қизи тушмагур теварагини қуршаган тоғлардек мағрур эди. Мағрурлиги ила йигитни адл бўлишга чорлади. Сардор билдики, бу қиз олдида минғирлаб ёхуд шалвираб бўлмайди. Акс ҳолда унинг чангида қолиб кетиши мумкин.

Сардор чол хотираларидан андак чекиниб, қаршисида қизининг йўлига илҳақ бўлиб ўтирган йигитга зимдан назар солди. Палаги тоза, яхши хотин тушса гуллаб кетади бу, деб ўйлади. Йигитга меҳри ийган сари унинг қишлоқдан эсон-омон чиқиб кетиши ҳақида кўпроқ қайғура бошлаганди. Қишлоқ йигитларининг зимдан гувранишларидан вазият қалтислигини сезиб турарди. Бироқ бу ҳолатда йигитга кўмак бермоғи мушкул эди. Қизига кўшмоқ ниятида ўзи югуриб юрган экан, деган маломатга қолиши мумкин. Йигитга у-бу гап ўргатай деса, гапнинг бир учи яна қизига бориб такалади. Ота учун эса, бундан оғири йўқ эди.

Ўйга чўмган чол йигитнинг гапини жуда узоқдан эшитгандай бўлади. Унга ажабсиниб қарайди. Йигит ўртадаги сукутга барҳам бериш учунгина сўзланаётганини сезади. Бош ирғаб, тинглаган киши бўлади. Қарахт шуури шу гапларни англайди. Йигит шофёрликдан тўйган эмиш, мактабни, болаларни жуда-жуда соғинганмиш. Қунда кўлига тушиб турадиган тўрт-беш танга эмас, суйган касбигина кишига қувонч бағишлармиш. Айниқса, шогирдлари бўй кўрсатганда, ундан зўр бахтнинг ўзи йўқ эмиш...

Бу туйғулар чолга фирт бегона эди. Йигитни тинглаган бўлиб, бетдаги боғини ўйлайди. Бетдаги боғ янги, дарахтларнинг олди бу йил ҳосилга кирди. Аммо куйидаги ёнғоқзор ва муюлишдаги теракзор кўрган кўзни қувонтиради. Тоғда ер сероб, биров уни эк-бунга эк де-

майди. Хар ким ўз майлида боғбонлик қилиб туради. Аслида Сардор чолнинг боғбонликка унча иштиёки йўқ эди. «Келгинди» деган қарашларга қарши қўл урганди бу ишга. Қишлоқдан олислаб, шу дўннга иморат ташлагач, бўш ер борки, дарахт ўтказди. Бу харакати билан, тоғ ўзимники, демоқчи бўлди. Қишлоқда ўзига хос обрў топди-ю, лекин «келгинди» деган қарашлардан барибир қутулолмади. Бахонада ерга қаттиқ меҳр қўйгани колди. Эндиликда барпо этган боғларига тикилиб кўзи тўймайди. Назарида, йигит ҳам шунга яқин гап қилмоқда эди. Фақат у шодликни мактабдан, болалару ва яна алланималардан қидирмоқда эди: «...ёзган шеърларида шундай бир теран маънолар борки, шу менинг ўқувчимми дея гурурланиб кетаман. Ўзим эса неча йиллардирки, одийгина бир учар машинани эплаб ясаёлмаяпман. Аммо-лекин бир марта бўлса-да, осмонда парвоз этиш ниятим бор...»

Чол тўсатдан сўзамоллашиб қолган йигитга хайрон боқаркан, нуқул бош ирғар, гўё суҳбатдошини орзу ва режаларини маъқулларди. Ўзи эса айни пайтда, ўтган кун иёввойи тўнғизлар қавлаб ташлаган томорқасини ўйларди.

Ўз навбатида, иккиси ҳам бир-бирига сездирмаган холда Зумраднинг йўлини пойларди.

Аёли унинг нозик жихати — касбига нисбатан бўлган айрича муҳаббатини яхши биларди. Билгани учун ҳам, чинакам рақиблардай, асосий зарбани ўша томонга қаратди. Отамуродни жохил ва муштумзўрликда айблаб, мактабига шовқин кўтариб борди. Барчанинг олдида обрўйини бир пул қилди.

Йигитнинг мактабдан кетмоқдан ўзга чораси қолмаганди. Энди қайси юз билан дарс беради? Ўқувчиларнинг кўзига қандай қарайди? Ахир у жонқуяр, талабчан муаллимдан жохил, ароқхўр, зинокор кимсага айланганди-да. Буни у болаларнинг қарашларидан англааркан, ҳамкасбларининг ўшандаги қиёфаларини ҳали-хануз унутолмайди. Ўша пайтда кимдир ачинган, кимдир эса мактабнинг фахри ҳисобланмиш ҳамкасбларининг шармандаю шармисор этилишидан ўзида йўқ севинганди.

Отамурод, қаерда хатога йўл қўйдим экан, деб кейинчалик кўп ўйлаб кўрган ва оқибат, аёлига уйланганининг ўзи катта хато бўлганлигини фахмлаб етган. Бири тирикликни ейиш-ичиш, кийинишда деб билса-ю, иккинчиси эзгу мақсад йўлида гувранса, аллақандай ўкувчи болалар камолидан кувониб юрса, кўкка парвоз қилиш иштиёқида аллабало «самолёт» ясаб ўтирса — ҳеч замонда келишармиди улар.

Аёлининг назарида, у ғирт аҳмоқ эди. Ўзганинг болаларига нисбатан меҳрини сира тушунолмасди. Қанақасига етти ёт бегоналарга бу қадар меҳр қўйиш мумкин, а? Мактаб етмагандек, уйда ҳам тинч қўйишмайди. Телефонда ҳали уни-ҳали буни сўраб жонига тегишади. Аёли уни ўзгалардан қизғанмасди, шунчаки тушунмасди. Жанжалга сабаблардан бири шу эди. Даҳанаки жанг кўп ҳолларда таҳқирлашга айланиб кетарди. Фалакнинг гардиши билан Отамуроднинг тоғаларидан бири қайси бир замонларда хотин олиб, хотин қўйган экан. Бу ҳолат аёлининг тилида шундай бир таърифлар ила эврилардики, билмаган одам Отамуроднинг бутун авлод-аждоди хотинбоз ўтган экан-да, леган хаёлга бориш мумкин эди. У эрини дарс пайтида қизларнинг кўкрагини томоша қилишда айбларди.

Отамурод барига чидаб келарди-ю, лекин бир оқшом ўта таҳкиромуз оҳангда айтилган гапга ортиқ бардош қилолмади. Аёли бир айтиб қўймади. Ҳазабдан шамдай қотган эрининг юзи-кўзига тикилиб, юқоридаги иборани такрор айтди: «Сен ҳам эркакмисан!»

Йигитнинг урмоққа кўтарилган кўли костюмига етди. Михда илиғли турган костюмини елкасига ташлади-ю, уйдан чиқди кетди. Кейинги барча галва мана шундан сўнг бошланди... У эса бор аламини киракашларнинг «шеф»и ҳисобланмиш Ботир довонгдан олди. Ботир довонгнинг башарасига мушт тушириб, ўзгалар назарида «зўр»га айланди. Ҳолбуки, у зўр эмасди. Муштлашишни жинидан ёмон кўрарди. Бироқ тевараклагилар йигитдаги бу беадад аламни «куч» деб билдилар. Ўзларича ундан «зўр»ни яратдилар. Ҳозир ҳам шундай деб ўйлайдилар ва анча-бунча хайикадилар.

Ярим ойча бурун машинаси ёнида хаёлга ботиб ўтираркан, қаршисига келиб елкасини босган кимсани одатдаги мижозларидан бири деб ўйлаган. Аста бош кўтар-

ган. Кулимсираб турган жувонни таниб, шошиб қолган. Ўзини жуда ноқулай хис этиб, ха, юкингиз борми, деб юборган.

— Юким йўк, — деган жувон кулиб. — Мактаб директори сифатида сизни ишга таклиф этгани келдим.

— Қутлуғ бўлсин, қачондан буён?

— Яқинда, — жувонни овозида ғурур оҳанги сезилди.

Тиниб-тинчимаслиги ва жонкуярлиги туфайли мактабда «Читтак» лақабига эга бўлган бу аёлни Отамурод каттик ҳурмат қиларди. Ўша ғалвада ҳамдард бўлганларнинг бири ҳам шу эди.

— Хуллас, мен сиз билан ишламоқчиман, — дея жувон расмий оҳангда қўшиб қўйди. — Сиздек мутахассис бизга ҳаводек зарур.

— Бошлигингиз кўнармикан, — Отамурод мужмалланари. — Бошқа мактабга ўтиб ишлашга изн сўраб борганимда, сиздай ахлоксиз одамга мактабда ўрин йўк деб, ҳайдаб чиқарган мени.

— Ҳайдаровни айтаяпсизми? — Жувон ижирғанди. — У киши анча бўлди раҳбарликдан кетганига. Бозорда ўралашиб, дунёдан беҳабар қолибсиз-ку. Хозиргиси ёш, жуда ғайратли йигит.

— Кўнгил қолганда, Мехрихон.

— Болаларданми? — Жувон жиддий тикилади. — Биз катталарни кўяверинг, лекин болаларда не айб? Фейлимни биласиз, рози бўлмагунингизча, тинч қўймайман. Иккинчидан, лойқаланган сув аллақачон тиниб бўлган. Сиз болаларни ўйланг.

— Ўйлаб кўрай.

— Ўйланг-ўйланг.

Йигит шундан бери ўйлайди. Ўйлаб ўйига етолмай турганида, кўнглига ишқ ўти тушди.

Шу тобда у бу кутиш дақиқаси минг йилга чўзилишига рози эди. Қозондаги овқат ҳеч қачон пишмаслигини, чойнакдаги чой тугамаслигини истарди. Ноумид қайтиш гоят дахшатли эканлигини хис этгани сайин юраги гупуриб, уюшиб кетмоқда эди.

Сардор чолга йигитнинг мактабга қайтиш фикри унчалик ёкинқирамади. Мактабга қайтиши эмас, тасавву-

рида туғилган муаллим сифатидаги туси — бўйинбоғ таккан, пўрим костюм-шимдаги киефаси кўнглига ўтиришмади. Ҳозирги ҳолатида, яъни ҳайдовчиларга хос жўнгина либосида йигит юрагига яқинроқ эди. Уни пўрим ҳолда тасаввур этгиси келмади. Айниқса, бўйинбоғни кўришга кўзи йўқ эди.

Тоғасининг ўғли шаҳардан башанг қайтганда, хотинининг ўғринча сукланиб қараганларини бир-икки сезгандай бўлган, лекин унинг хиёнат кўчасига киришини хаёлига келтирмаганди. Боз устига, тоғасининг ўғли ўз жигари, хасмига ола кўз билан қарамас. Шунга қарамай, ҳарҳолда бир сафар ўз норозилигини билдирган. Аммо аёли доводирамаган, галстугига қараялман, нега шаҳарда ўқийдиганлар галстук тақишади, а? Саволига савол билан жавоб олган Сардор ўшандагина қариндошининг бўйнидаги бўйинбоққа эътибор берган; бир парча рангдор латтани бўйинда осилиб туриши ғалати туюлган. Уйда ҳеч ким йўқлигида қариндошининг бўйинбоғларидан бирини бўйнига тақиб, ойнага юзланган. Йўгон бўйнига бўйинбоғ сира ўтиришмаганини сезиб, юлқиб отган. Аёл зоти аҳмоқда, йўқ нарсаларга ҳаваси тушиб юради, деб ўйлаган. Аёлининг ҳаваси бўйинбоққа эмас, йигитга тушганини хаёлига ҳам келтирмаган.

Қариндошидан умиди катта, унинг шаҳарда ўқишидан жуда фахрланарди. Юрт сўрайдиган чўнг одам бўлади деб ўйларди. Шаҳарни эгаллайдиган сиёғи бор, деб умид қиларди. Қариндоши эса шаҳарни эмас, унинг тўшагини эгаллади. Шундан сўнг дунё деганлари тўнкарилиб кетди. Борлик ўз аҳамиятини йўқотди. Қишлоғидан бош олиб кетаркан, охири дақиқаларда ҳам тоғасини авайлаганидан ҳозиргача ажабланади. Мехри бор эканки, мудҳиш сирни тоғасидан яширди. Тоғаси бу сирнинг тагига етиб-етмай, гумонлар оғушида бу ёруф оламини тарк этди.

— Келини хайладинг, уйингга ўт кўйдинг, нима бўлган ўзи сенга, а? — деди кейинги келишида тоға.

— Қутургандим, тоға, қутургандим, — деди Сардор ердан кўзини олмай. — Хов бирда сизга айтган ичимдаги дард шу эди.

— Қутурган одам ё ўлади, ё қолади. Ранг-рўйинг бинойидек-ку.

— Қутургандим, тов гиёҳларидан шифо топдим.

— Шифо топганинг яхши, энди қайт уйингга. Шодикул хотинингга оғиз солаётган эмиш.

— Уйга қайтсам, тагин қутураман-да, тоға. Хавосиям ёкмайди менга.

— Шунча одамга ёққан хаво, нечун сенга ёкмай қолди?

— Билмадим, билолмадим, тоға.

— Унда бориб хотинингни опке, бээга ташлаб қўйма буйтиб.

— Дардим қўзиб қолишидан қўрқаман, тоға. Касалим юкмасин дея, кутурган захотимок, талоғини бериб, уйга ўт қўйганман.

— Биринг кишлокни тарк этдинг. — Тоға оғир хўрсинади. — Биринг шаҳардан бери келмайсан. Сенларга нима бўлган ўзи?

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, тоға. — Сардор уни юпатишга тиришади. — Бехуда гумонларга борманг.

— Қачон кишлокқа қайтасан?

— Бориб қоларман.

У кишлогига қайтиб бормади. Шу ерни ватан тутди. Аслида бу ерга муваккат қўнганди. Кетиш нияти йўқ эмасди. Кейинчалик бунга аёлидан ҳам яширмасди. Аёли эса сокин тарзда ҳамиша уни маъқулларди: «Сиз нима десангиз шу, эр қаерда, хотин шу ерда». Хотини жиндаккина эътироз билдирганида, кетмоғи тайин эди. Бунинг устига, Абдурахмон чавандоз аввалдан айтиб қўйган, дунё кенг, лекин киши қўнгли тортган ердагина яшайди, яшаб қўр, ёқса қоларсан, ёқмаса, кетарсан.

Сардор чол йигитга зимдан тикиларкан, ўзидан уни қай бир маънода устунлигини хис қилгандай бўлди. Йигитнинг борар жойи, агар тақдири қўшилиб, қизига уйланадиган бўлса, тушириб кетарга тайинли маскани бор. У эса вақтида мана шу имкониятдан махрум эди. Абдурахмон чавандоз дилидагини сезгандай, унга мана шу дўнгликни кўрсатган: «Келгиндиман деб сиқилма, — деган. — Аслида ҳаммамиз ҳам келгиндимиз. Фақат бунга тан олувчи йўқ. Агар жуда сиқилаётган бўлсанг, хув анову газлага жой сол. Ўз қўрғонингни барпо эт. Ўзинг хон, қўланканг майдон бўп яшайверасан...»

Сардор чол дўнгни макон тутганда, бу афрофда кишлок уйларида асар ҳам йўқ эди. Кейин тушди улар. Негадир тоғ табиати кишиларни қасрмонанд уйлар

куриб хаволанишларига йўл қўймайди. Ўн йиллаб дуппа-дуруст турган уйлар, тупроқ силжиши туфайли, тўсатдан деворлари тарс-турс ёрилиб, яроқсиз ҳолга келиб қолаверади. Замин табиатининг беқарорлиги сабабли бу қишлоқ одамлари ҳар ўн-ўн беш йилда уйларини янгилаб туришга мажбур эди. Аммо чолнинг қулбаси қурилганидан буён қилт этмай турибди. Қишлоқ йиллар давомида силжий-силжий, дўнгни тевараклаб қолган бўлса-да, дўнг чолнинг номи билан юритилади. «Сардорнинг газаси» гоҳида «Яккатом» деб ҳам аташади. Шунга карамай, чол гоҳида ўзини бегона ҳис этади. Довон ортида қолган қишлоғини қўмсайди. Қўмсайди-ю, ўша мавҳум туни эслаб, тагин кўнгли музлайди: Беихтиёр икки қишлоқ одамларини бир-бирига қиёслай бошлайди. Бу қишлоқда эшикларга қулф осилмайди. У қишлоқда қулфсиз эшикни кўрмайсиз. Бу қишлоқ йиғитлари бамисоли бургут, қизингга биров қош қокса, қўшнинг ёнг ҳимариб чиқади. У қишлоқда эса, кўзингни шамғалат қилиб, тўшагингга киришга ҳаракат қилишади...

Бу қиёслар билан чол шунчаки ўзини овутади.

Ҳозир ҳам хотира сабаб, дилидагини тилига чиқармай туролмади.

— Шу ишингиз дурустмасми, юрасизми энди бўйинбоғ тақиб.

Отамурод унга ажабланиб қаради.

— Бўйинбоғ... эркакка ярашмайди-да, — деди чол. — Уни таккан одам эркакка ўхшамай қолади...

— Эркаклик бўйинбоғ тақиш-такмасликка қараб қолган бўлса, бўйинбоғсиз аблаҳлар қанча!

Бу ҳақ гап олдида чол жим қолди.

* * *

Уй бекасининг овқат сузаётганини кўриб, Отамуроднинг юраги симиллаб кетди. Таом ейилгач, турмоқдан ўзга иложи қолмайди.

Чамаси, жувондан энди умид қилмаса ҳам бўлади. Дараги йўқлиги — севгиси рад этилгани. Акс ҳолда тонгдан изсиз йўқолмасди. Аммо унда умидлантирувчи боқишлару ва «кейин...» деган сирли шивирни қандай тушунмоқ керак? Бу нарсалар жувоннинг йиғитга нисбатан беътибор эмаслигига ишора-ку. Аммо Отамурод

бунга қаноат этмай, эътирофни унинг ўз оғзидан эшит-моқчи эди. Сўнг эса севги қанотида парвоз этиб, изига қайтмоқчи эди. Назарида, шундан кейин ҳаёти бутунлай ўзгариб кетадигандек, мўъжазгина гўшаси бахту тароватга тўладигандек эди.

Зумраднинг бедараклиги барча умидларини пучга чиқармоқда эди.

Мана энди, ҳадемай йўл тадоригини кўришга мажбур. Хўш, олдинда нималар кутмоқда уни? Ҳафталаб супурги юзини кўрмайдиган ховлиси, ҳамкасбларининг хиссиз нигоҳлари-ю ҳолидан хабар олиш баҳонасида келиб, вино учун тўрт-беш сўм ундириб кетадиган Дониёр жўраси... Рангсиз ва руҳсиз кунлар. Қизик, шаҳар тўла одамлару, бирор дардкаш йўк, кўча тўла аёллару, лекин кўнглига ўтирадигани йўк. Ишоңган ва умид қилган аёли яқинда кўнглини чилпарчин қилиб кетган. Йигит юзсизлик қаршисида лол қолиб, чўнтагида борини чиқариб берган. Бу аёлни суймоққа нечун бунча уринди, не кидирди ундан? Жавобсиз саволлар сероб эди. Қўлига тутказилган пулдан қаноатланган аёл эса мамнун кетган. Мамнунлигини яшириб ҳам ўтирмаган. Балки ўтган сафар қуруқ қайтаргани учун ўзича бошлаб ўчини олгандир. Ҳар ҳолда топган баҳонаси куракда турмасди. Бўйида бўл қолганмиш, дўхтирга қаратиши лозим эмиш. Қанақасига? Ахир бормай қўйганига бир неча ой бўлди-ку. Бироқ бу ҳақда ҳижжалаб сўраб-суриштирмоққа йигитда забон йўк. Ошқора таъмагирликдан эсанкираб қолганди. Алам ва изтиробдан қаншари ачишиб, тахтадай қотганди.

У ердан кўз узиб, сўрида оёқларини осилтириб ўтиришган ҳамкасбларини кўрган. Барининг юзида шум ифода, тиржайишар, яъники, олчоқлик қаршисида ночор қолган инсон ҳолатини андишасизларча томоша қилишарди. Аёл эса аллақачон бозор тўла оломон ичига сингиб кетганди.

— Бопладими?! Аёлларнинг бариси шу...

Отамурод гап эгасига қарамади. Бу гапда ҳамдарликдан кўра, қандайдир қониқиш ҳисси кучли эди. Мамнунлик аломати устувор эди.

— Аввал Алишерни тоза соққанди, энди навбат сенга келти-да.

Бу гап унинг учун тамомила янгилик эди. Аёлни ал-

лакандай Алишерга илакишганидан бутунлай беҳабар эди. Билгани, аёлнинг ёлғизлиги, турмушидан ажрагани эди. Аёл унинг кайноқ оғушида эркаланар экан, эридан сўнг бирор кимсага қиё боқмаганини ҳамиша таъкидлар, севаман, дерди, борлигимсиз, сизсиз дунё менга қоронғи, дерди. Бу гапларга йигитнинг жуда-жуда ишонгиси келарди. Бирок инонмоғига доимо нимадир халакит берарди.

— Куйинаверма кўп, бариси бир гўр буларнинг!

Бу гапга йигитнинг қўшилгиси келмади. Эркакка ҳам жон, ҳам тан бўла оладиган аёллар борлигини, ўзига аталгани эса дунёнинг қай бир бурчагида мавжудлигини ҳамиша ҳис этарди, умид киларди. Агар бунинг тескариси бўлса, бу оламда янамоқ не даркор? Аслида дунё шундай яралган — ким кимгадир доимо интилиб яшамоғи лозим. Бировга интилмайдиган одамнинг нигоҳи бефарқ, идроки мудроқ бўлади. Унакалар Худо берган умрни яшаб ўтмоқлари учунгина йўқ ердаги нарсаларга ўралашиб, ташвишларга алданиб яшайдилар. Кўнгиллари тор, мақсадлари бачкана, кибрли бўладилар. Ана сўрида бир талайи валақлашиб ўтирибди. Улар билан оддий бир нарса юзасидан ҳам баҳслашиб бўлмайди. Барча нарсдан ёмонлик кидиришади. Аёл зотига нисбатан қарашлари шу қадар куфрлики, бу мавзуда, яхшиси, сўзлашмаган маъқул. Йймонингни қочириб, шайтонга ҳамроҳ қилиб қўйишади. Негадир оқдан қора, нурдан соя кидиришади. Хатто газетага тикилиб, китоб варақлашингням калака қилишади. Ўз навбатида, бари ўзини гоаят ақлли санайдилар. Йўқ-бор нарсага қах-қах уришади. Мижозлар қолиб, бир-бирларини алдашга тиришадилар. Оддий инсоний ҳислар бегона, ҳар қандай туйғу кулгига сабаб бўлади. Нечун улар бунақа? Мижозга рўпарў келганида нега ўзи ҳам уларга ўхшаб кетади? Кўпроқ ундириш пайида бўлиб, тили ёлғонга кетганини ҳам сезмай қолади. Ёмон ҳислатлар нечун бу қадар ёпишқоқ? Яхши хусусиятлар эса кийимга қўнган гардек қокиб ташланаверади. Нега?

— Биттаси бор, жуда бой лекин. Гаплашиб берайми? Эридан қолган машинасиям бор. Яп-янги. Маза қип миниб юрасан.

Отамурод гап эгасига қарамайди. Эркаклик шаъни, ор-номуси ҳақидаги қарашларини эътироф этмоқдан

наф йўқлигини ўйлайди. Қаватидаги кимса эса унга ачиниб қарайди.

— Аммо-лекин ёмон тушириб кетди-я сени. Булар шу, кўз сузиб, пулингни олади.

Ўйигит эса берган пулига эмас, аёлга ачинарди. Туйғулари унинг учун бир пуллигидан эзиларди. Шунинг билан биргаликда, аёл кишининг сирли мухаббатини кўмсарди. Бу туйғусиз тириклик ғоят нурсизлигини ўйларди.

Охири у кўнгилдаги ёрини одам тўла шаҳардан эмас, тоғлар орасидаги мўъжаз бир кишлоқдан топди.

Топди-ю...

Чўмичнинг қозонга урилиши юрагини ўртаб, дилини вайрон этаётганини ҳис этиб, афти тиришди. Чолнинг гаплари ортиқ қулоғига кирмай, теваракка маънос назар солди. Тонгги куёш нуридан ақлни лол қолдирар даражада фусункор тус олган табиат чиройини сезмайди. Аммо адоватни ҳис этади. Бу кишлоқдаги жамики нарса унинг дарвозадан чиқишини пойлаётгандек, ташқарига чиқиши билан мўрмалахдек ёпишадигандек эди. Ҳатто қаршисидаги чол ҳам меҳмон ҳурмати дея, зўр-базўр ўзини босиб тургандек эди.

Отамурод тақдирига тан берган бир алфозда қосадаги овқатга қошиқ урди. Таом лаззатини туймади. Назариди, маза билиш сезгиси ўлгандек эди.

У беихтиёр қавшанаркан, ортиқ теваракка бокмас, умиди бутунлай сўнганди. Олдинда кутаётган севгисиз, маза-матрасасиз ҳаётнинг бор залворини вужудда ҳис қилгандек, елкалари чўккан, шалвираган бир аҳволда шўрва хўпларди.

• • •

Нонушта охирлагани сайин, чолнинг ташвиши ортомқда эди. Қизининг дараксизлигини эмас, ўйигитнинг кишлоқдан омон-эсон чиқиб кетишини ўйламоқда эди.

Ўйигит кўнглига ўтиришган, айниқса, ёлғон гапириш пайтидаги ҳолати чолга жуда ёкиб тушганди. У, тўрт-беш қоп ёнғоқ керак эди, деркан, хижолатдан дув кизариб кетганди. Кейин ёлғон сўзлаганини яшириш учун тоғларга бокқан, машинаси теварагини айланган киши бўлган. Чол эса уни хижолатдан чиқаришга аҳд қилгандек, айтган ёнғоқини бирпасда тўғрилаб берган. Бундан

Йигит заррача севинмаган, бошини кашлай-қашлай, бу кераксиз матоҳларни машина устига тезгина улоқтирган. Аммо пул санашга келганда, роса имиллаган. У пул санамаган, пул санаган киши бўлиб, бир оз қолишга баҳона қидирган. Шу ерда чол кўмакка келган: «Бир кеп қопсиз, меҳмон бўп кетинг энди». Йигитнинг кўзларидаги ўшандаги қувончни чол ҳануз унутолмайди: «Тавба, худди ёш болага ўхшайди-я», деган негадир унга меҳри ийиб.

Йигит кампирига ёққанини чол дарров илғаган. Одамни билишда кампирига тенг келадигани йўқ. Бу хусусият унга отаси — Абдурахмон чавандоздан ўтган. Хайбатли бу одам итдай зийрак, бўридай ёвқур эди. Одам боласининг нелигини ва нималарга қодирлигини бир қарашдаёқ биларди. Дилидагини образли йўсинда ифода этишни яхши кўрарди. Гап келганда, отасиниям аямайдиганлар хилидан эди. Буни қарангки, Сардорни шу масқанда муқим яшаб қолишини ўшандаёқ сезган экан: «Чангалинг бўнироқ кўринади, жигар, — деган бирда. — Чунон истасангда, бургутлик сиёғи йўқ сенда. Аммо-лекин яхши йигитсан. Кўнглингда киринг йўқ. Шунингчун ортикча чиранмай, ҳолингни билда, ризкингни териш пайида бўл».

Бу пайт Сардор пойгаҳда яроғини қайта тозалаб, мойлаётган эди. Юрагидан ҳануз алам аримаган, кўзига чўп суққанларнинг қонини тўкмоқ қасдида ўртанарди. Таажжубли жихати, ўшанда Абдурахмон чавандоз уни бу йўлдан қайтаришга уринмади, увол-савоб ҳақида сўзламади. У йўлга тушганда, айтар гапи шу бўлди: «Бугун кўзи сўяман, ҳаялламай қайт». Йигитнинг кўзларида алам учқунлади: «Мен энди эт емайман, қон ичаман, уларнинг қонини ичаман!» Абдурахмон чавандоз унинг нигоҳида алангаланган бу ифодани пайқасада, пинак бузмаган, тунга қолмай, қайт, деб қўя қолган, ҳолос.

Сардор эса қайтиш ҳақида ўйламасди. Қуну тун руҳини эговлаётган азобдан биратўла қутулмоқчи эди. Тўшакда бир-бирига айқашиб ётган яланғоч таналарни эслагани сайин, қони кўпирмоқда эди. Бу ишни биринчи қуниёк амалга оширмаганидан изтиробда эди.

Яроғини елкасига ташлаб, йўлга тушаркан, кета-кета ортига қайрилди. Ўзича туз-наъмак тотинган хонадон

билан хайр-хўшлашмоқчи бўлди. Шунда тандир ёнида хаёлчан турган кизга кўзи тушди. Аланглаб Абдурахмон чавандозни кидирди. Уни топмади. Бундан йигитнинг алами келди. Чавандозни совуққонликда айблаган бўлди. Сўнг жажд билан олға юришда давом этди. Шу заптда довон бошига етди. Довон тепасида бир зум тин олмоқни истади. Харсанглардан бирига елкасини тираб, оёқларини узатиб ўтираркан, дунёнинг бу қадар кенглигини энди кўраётгандек, бир-бирига мингашган тоғларга, кулранг ҳошия тортган уфққа хайратли тикилиб қолди. Ўзини зарранинг зарраси эканлигини дафъатан хис этди. Чексизлик олдида юрагини ёндираётган интиқом ўти сусайгандек бўлди. Кўз ўнгидаги барча нарсаларда яшашга интилиш мавжудлигини теран идрок этди.

Авваллари у борлиққа бу даражада синчков эътибор бермасди. Энди эса, худди хайрлашаётгандек, барча нарсаларга жиддий разм солмоқда эди. Аслида ҳам шундай, агар у кўнглига туккан режасини амалга оширадиган бўлса, бу тоғу тошларни қайта кўрмаслиги таъин. Шунинг учун ҳам у бўрон буккан арчаларга, елга бўй бермай кўёшга талпинаётган тоғ чечакларига, майсаларга айрича диққат билан бир-бир назар соларкан, улардаги яшаш иштиёқини хис этди.

Бу ҳол илгари унда бўлмаган. Бурун у борлиқни яхлит кўрарди. Яхлитлик бағрига разм солмоққа на уқуви, на ҳафсаласи бор эди.

Айни пайтда қалбида англрсиз нимадир уйғонгандек эди.

Ҳадемай яна йўлга тушади. Кўзга ташланиб турган навбатдаги довондан ошиб, пастдаги тоғ тизмаларидан бирида жойлашган кишлокқа кириб боради. Қайнотасининг уйига тикка кириб, хиёнаткор аёл кўксига милтиқ тирайди. Кейин йигитни... Аммо улкан шаҳарнинг қай бурчидан топади уни? У каерда-ю, шаҳар қасрда. Йўқ, топмай қўймайди.. Йигит кишининг номусини оёқости қилиш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяди унга!

Шунда кутилмаганда саркаш бир ички овоз аста тебрланди: «Ўлдирсанг, мардни ўлдир, умринг сабил кетмайди. Номард нима, ерда ётган бир тезак— уни тепиб ўтдинг нима-ю, босиб ўтдинг нима. Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди». Бу Сардорнинг идроки эмасди. Қачонлар-

дир кимдандир эшитган пурмаъно ўтитнинг калбадаги акс-садоси эди.

У бу овозга кулоқ солмокни истамди. Ўзини чалғитиш ниятида бот теваракка разм солди. Аксига олгандай, барча нарсадан ҳаётнинг қудратли нафаси уфуриб турарди. Бу қудрат олдида юрагини куйдираётган интиқом қандайдир бачкана туюларди. У йўлбарс овига чикиб, суғир инини пойлаётган овчидек ҳис эта бошлади ўзини. Саркаш ички овоз эса сира тинай демасди: «Иш арзисаям, улар арзимади! Азалдан кийшиқ ўсган дарахтни кесдинг нима-ю, кесмадинг нима! Дунё деганлари шу — вафо ва хиёнат, ёвузлик ва эзгулик ўртасида сарсон яшайсан! Яшаш давомида чиникиб, тобланиб борасан! Сен бу борада, яхшиси, тоғлардан улгу ол. Уларнинг бу чўнг бошлари не синоатларни кўрмаган. Лекин ҳамиша адл! Инсон қавмидансан-да, гоҳ тушқунликка берилиб, кўксингга милтиқ тирайсан, гоҳ интиқом ўтида қоврилсан. Тирикликнинг эса, икир-чикирларинг билан иши йўқ, ўз маромида давом этаверади...»

Ўша куни довонда узок қолиб кетди. Ўтган воқеаларни ўйламасликка тиришди. Заминнинг таскин берувчи қудратли кучини янада теран ҳис этмоқчидай қорли чўққиларга, арчазорларга тикилиб ўтирди. Сўнг изига қайтди.

Қишлоққа шомга яқин кириб келди.

Уйда кўзи сўйилган экан, Абдурахмон чавандоз уни одатдагидек хушхол қаршилади. Худди қайтишини билгандек, ортиқча сўраб-суриштирмади.

Энди билса; Абдурахмон чавандоз унинг қотилликка қодир эмаслигини сезган экан. Қон тўкиш гуноҳ, деган кейинги гурунгларида бирида, зўр бўлсанг, сабрни ошно тут, ақидасига амал қилди. Шунга қарамай, интиқом ўти анчагача юрагини куйдириб турган. Кейин меҳнатга берилиб, барини унутган. Ана кетарман-мана кетарман, дея, аввалига сой бўйини обод қилди. Сўнг қаршидаги қоя пойидаги ерларни ўзлаштирди. Қоянинг қуёш чиқиш тарафидаги бет ҳам назаридан четда қолмади. Меҳнат билан бўлиб, умрини ўтказиб қўйганини ҳам сезмай қолибди. Кейин ўйлаб кўрса, ўшанда борадиган жойининг ўзи йўқ экан. Қишлоғига қайтмасликка қасам ичган. Айрим ҳамқишлоқларига ўхшаб чўлга кетишдан бирор маъни топмаган. Боз устига, бу қишлоқдан ҳеч

ким сени хайдаётгани йўқ. Хурмат-иззатинг жойида. «Келгинди» масаласига келсак, бу дунёда ҳамма келгинди. Келади-кетеди. Дунёга устун бўлган одамни хали ҳеч ким кўрмаган.

Бу фикр асли Абдурахмон чавандозники. Раҳматли дунёга кенг кўз, теран ақл билан қарарди. Гаплари салмоқли, гурунглари мазали эди. Дердики, аждодларимиз бу томонларга қувғин туфайли келиб қолган. Сўнг болишни бағрига тортиб, берилиб сўзламоққа тушарди. Унинг ҳикоясида киши кўз ўнгида қуйидаги манзара жонланарди.

Кенг яйлов. Юзлаб ўтовлар тикилган дашт йилқилар уюрига тўлган. Окшомлари қозонларда эт қайнаган. Йигитлар қатори қизлар ҳам чавандозлик сирларини билишган. Камон отиб, кураш тушишган. Шундай сурурли кунларнинг бирида кунботишдан ёв босиб келган. Сон-саноксиз. Тенгсиз жангда енгилган даштликлар чекина-чекина мана шу тоғлар бағрига етиб келган. Тоғ девордек тик, ўтмоқ машаққат бўлган. Шунда юрт кексалари Худога нола қилган. Довон бағри очилиб, улар мана шу водийга тушиб қолишган. Душман уларнинг манзилидан огоҳ бўлгунча бу ерда бир неча авлод яшаб ўтган. Охири улар яна ёв талонига учрайди. Бутун бошли қишлоқдан бир қиз ва ўғил бола омон қолади. Кейинги авлод мана шу иккисидан тарқаган. Ва у ҳикоясини ҳамиша мана шу тарзда яқунларди: «Шунинг учун иттифоқ бўлинг! Баринг бир ота-онанинг зурриётларисиз! Иттифоқ бўлинг!»

Бу ривоят Сардорга жуда ёқарди. Демак, бу қишлоқда ҳамма келгинди. Келгиндиман деб, сикилмасаман бўларкан. Бундан кўнгли андак оройиш топади. Барча нарса ўзига дахлдордек туюлади...

Чол бу ҳақда сўзламоқ ниятида қошида ўтирган йигитга тикилади. Тикиларкан, унинг бу қишлоқда қолмаслигини сезади. Қизи минг ҳурлиқо бўлмасин, ҳеч бир куч йигитни бу қишлоқда олиб қололмайди. Газа тугул, бутун бошли тоғни ҳадя қилсангда, қолмайди бу. Негақд, унинг ўз манзили, ўз маскани бор. Йўқ, қолмайди бу!

Сардор чол бирдан ҳушёр тортади: нимани истаяпман ўзи мен?! Қариганда, жинни бўп қолдимми, нима бало!

У косага қошиқ ураркан, йигитни ёктириб қолганини кайта ҳис этди. Умр бўйи мана шундай ўғилни орзу қилиб келганини ўйлади.

Худо қиздан қарашди-ю, лекин ўғилдан сикди. Икки қизи шу қишлоқнинг бўлаги ҳисобланмиш паст қишлоққа тушган. Кенжасининг эса бахти чопмади. Суксурдай куёви кўчки тагида қолди. Кенжа қизи ўр чикди. Шундан кейин бировга кўнгил қўймади. Отанинг назарида, бу йигитга қизининг кўнгли товлангандай эди. Ё адашдимикан? Ё йигит бирор бежо ҳаракат қилдими ёхуд ножўя сўз айтдимикан? Ундай деса, қизининг ковок читганини сезмади. Қайтамга қисинган, қимтинган, лекин ичдан яшнаб турган. Ё тасаввури алдадимикан?

Чол кўз остидан йигитга айбдорона тикилди. Йигит шўрликнинг руҳи чўккан, нима еб, нима ичаётганини сезмайдиган бир ахволда қавшанарди.

Қосадаги сўнги лукмани еб бўлган Отамурод боши эгилган кўйи, лаб-лунжини суртди. Чуқур хўрсиниб, аста қаддини ростлади. Теваракка ғамгин назар солди.

— Бизга энди рухсат берсангиз, — деди ғамгин оҳангда. — Турай энди.

— Чойдан ичинг, борасиз-да шу уйингизга. — Чол қувноқ сўзлашга уринди. — Қоринди никлаб олсангиз, йўл юрмоқ осон кечади.

Йигит қулимсирашга тиришади. Қишлоқ томонга боқади. Тонгданоқ руҳини исканжага олган адоватни теранроқ ҳис этмоқчидай, ҳар бир хонадонга бир-бир кўз ташлаб чиқади. Аммо жувоннинг дардида ёнаётган юраги адоватни ортиқ даражада сезмайди. Агар шу тобда, кўчага чиқа кўрма, калтак остида қоласан, дейишган тақдирдаям бирор туки қилт этмасди. Дунёда хажр ва умидсизликдан оғир дард йўқлигини илк бор англаб етган йигитнинг юраги чилпарчин бўлган. Назарида, чол, суймаганга суйқалма, деган маънода қулимсираётгандек туюлди. Ҳадикланиб чолга бокди. Йўқ, у ҳам ўз ўйи билан банд эди.

Отамурод эзилиб ўтириш жонига теккандай, сарқашона бир ҳаракат билан ўрнидан кўзгалди. Қозон бошида серрайиб турган кампирга миннатдорчилик билдир-

ган бўлиб, кераксиз юк ортилган машинаси томон юраркан, негадир, яна келаман, деди. Чол одоб юзасидан, эшигимиз ҳамиша очик, деркан, ичидан зил кетди: «Эсон-омон чикиб кета олармикансан ҳали».

Иккиси машина томон олдинма-кейин юрган ерларида, бирдан тақа-так тўхташди.

Сой томондаги тор сўқмоқдан хурмача кўтарган жувон бамисоли қуёшдай порлаб чикиб келарди. Ҳарҳолда йигитга шундай туюлди. Ва у бир лахза уят ва андишани унутди. Жувонга бақадай тикилиб қолди. Аммо буни уй эгалари сезмади. Уларнинг эътибори ҳам Зумрадда эди. Бундан жувон баттар қисинди, баттар қизарди. Кўзига тик тушган қуёш нуридан шапақлангандай, беихтиёр қоқилди. Ўзини базўр ўнглаб, хижолатомуз жилмайди.

- Мехмон кетаяпти, қизим, — деди ота.
- Бунча йўқ бўп кетмасанг, — деди она.
- Мен хозир.

Қиз шундай дея ҳовли этагидаги кулба томон интилди. Ҳаракатларида қандайдир ошиғич, ҳаяжон бор эди. Буни сезган чол-камбир бир-бирларига маъноли қарашди. Сўнг йигитга ўтирилишди. Уларнинг қарашларини йигит жуда кеч пайқади. Лавлагидай қизариб, ерга боқаркан, кабина эшиги туткичини тополмай, пича тимирилди.

Жувон кулба эшигида пайдо бўлганида, чол янада сергақланди. Қизининг қўлидаги тугунга қаради. Зумрад хурмачани Абдурахмон чавандоз авлоди учун маълум бир тимсолга эга бўлган ўша таниш белбоққа тугиб чиққанди.

— Қаймоқ, — деди у қўлидаги тугунни онасига узатаркан оҳиста. — Ўзимизда йўқ экан, бўламниқидан олиб келаяпман.

Жувон аста ортга чекинаркан, йигитга бир қараб қўйди. Шу бир қарашнинг ўзиданоқ Отамурод кўп нарсани англади. Ҳаяжондан хаприқиб, тили калимага келмай қолди.

— Қутлуғ уйдан қуруқ кетманг, болам!

Камбир қўлидаги тугунни йигитга узатаркан, чолига маъноли қараб қўйди. Чолнинг зийрак нигоҳи белбоғнинг маъносини йигит англамаганини дарров пайқади. Жувоннинг ташрифи ва қараш билангина чеклан-

ган Отамурод қўлилагини шунчаки тугун деб ўйлади. Уни ўтиргичга қўйди.

— Қаймоқ тўкилса, белбор расво бўлади, улим. — Чол шундай дея ортига ўтирилди. Аёли ва қизига қаради. Улар йигит билан тезгина хайрлашиб нарироқ кетдилар. Ота уларни нигоҳи билан кузатиб қоларкан, тағин йигитга юзланди.

— Белбоғни белга, э, елкага ташлаб олинг, — деди. — Хурмачани оёқ остига жойлаштиринг. Оғзи маҳкамми? Ҳа, маҳкам экан. Тўкилмайди. Белбоғни елкага ташланг.

Йигит хурмачани челақ ичига жойлаштириб, белбоғни елкасига ташларкан, чолга хушнуд жилмайди.

— Яна озроқ ёнғоқ ғамлаб қўйсангиз, — деди дув қизариб. — Икки-уч кун ўтказиб келамиз.

— Келамиз? — Чол бу сўровда сўзга алоҳида урғу берди.

Йигит хаяжон билан таъкидлади.

— Ҳа, келамиз!

— Кутамиз, лекин белбоғни елкадан ташлай кўрманг!

Афсус, йўлда йигит бу гапни паққос унутди. Ҳаяжондан терчиган манглайини белбоғда суртаркан, одати бўйича уни ёнига, ўриндикқа ташлади. У шу қадар бахтиёр эдики, қўшиқ айтиб юборишдан зўр-базўр ўзини тийиб турарди.

Қишлоқдан чиқиши билан қўшиқни бошлаб юборди. Ҳаётида бирон марта қўшиқ айтмаган, шунингдек, бирорта ашулани тузук-куруқ билмасди. Буни қарангки, сўз дегани ўз-ўзидан қуйилиб келаверса денг.

Аммо унинг шодлиги қишлоқдан унча узоқлашмай адоғлади. Муюлишда йўл чоғроқ харсанглар билан тўсиб қўйилганди.

• • •

Бу пайтда чол хансираганча дўнгга тирмашаётган эди. Дўнгдан муюлишгача бир қадам. Довонга тирмашадиган яккаю ягона йўл эса қишлоқ ёқалаб бориб, Бештошдан сўнг муюлишга буриларди.

Муюлишга бориш чолнинг хаёлида ҳам йўқ эди. Аммо машина ҳовлидан чиқиши билан қизи онасига, она эса чолга ялт этиб қаради.

— Муюлишгача кузатиб қўймадингизда, отаси.

Чол, белбоғ бор-ку, демоқчи бўлди-ю, сўнг бирдан хавотирга тушиб, оёғини қўлига олди. Дўнглик жуда тик эди. Аммо тоғ аҳли учун бу тиклик нима бўпти. У мисоли қоплондай бута ва харсанглар оралаб, жадал юқорилаб борарди.

• • •

Машина йўлга кўндаланг ташланган харсангларга тумшук тираб тўхтаркан, наридаги арча тагида ёнбошлаб ётган беш-олти йигитлар орасидан икки нафарни ўрнидан кўзгалди. Улардан бири кеча шомга яқин машинани тузатишга кўмаклашган қоратўри йигит эди.

— Қўп қопкетдингиз, меҳмон? — деди у машинага яқинлашиб, кабина эшигини очаркан, совуқ илжайди.

Отамурод саволга жавоб беришдан аввал теваракка зимдан разм солди. Ўнг бет тик қоя, чап тубсиз жарлик. Тушган одам тариқдай сочилиб кетиши тайин.

Йигитлар кулимсираб туришган эса-да, авзойилари бузук, гўё қахрларини табассумлари остига яширишга тиришгандай, ғалати илжайишарди.

— Тушинг, меҳмон, бир майдон гаплашиб олайлик энди! — деди иккинчиси.

Ишқдан маст Отамурод хушёр тортаркан, тонгдан юраги сезган адоват ва унинг натижаси эрмиш хавф мана шу эканини англади. Лекин негадир қўрқувни хис қилмади. Агар жувондан воз кеч, десалар, яхшиси, анови жардан улоқтира қолинглар дейман, деб ўйлади. Бироқ оғзидан бутунлай бошқа гап чиқиб кетди.

— Мени ҳатто йўл назоратчиси тўхтатганда ҳам машинадан тушмаганман, — деди қўрсроқ оҳангда.

— Лекин биз йўл назоратчиси эмасмиз, — деди биринчи йигит ўша сокин оҳангда. — Туша қолинг энди!

— Унда қароқчи экансизлар-да, — Отамурод шундай деркан, зигирча чўчимаётганидан бот ажабланди. — Лекин менда тўрт қоп ёнғоқдан бўлак нарса йўқ.

— Ёнғоқ ўзимизда ҳам сероб, ҳатто керагидан ортикча, — деди биринчи йигит ўша-ўша мулојимлик билан. — Озгина ножўя ҳаракатларингизни сезгандай бўлдик. Тўхтатганимиз шундан. Гапни чўзмай, туша қолинг!

Отамурод йигитнинг исталган пайтда газабнок тус олиши мумкин бўлган афтига бир муддат тикилиб тураркан, чўчимаётганидан баттар хайрати ошди. Кабинадан туша-туша деди:

— Сизга ножўя кўринган ўша харакат самимий бўлса-чи?

Бироқ бу саволи жавобсиз қолди. Қоратўри йигитнинг кўзлари ўриндикдаги белбоққа қадалганди. У бир белбоққа, бир Отамуродга тикиларкан, ишонқирамай сўради:

— Белбоғ сизникими?

— Ҳа, ҳозиргина совға қилишди.

— Ким?

— Буни билишингиз шарт эмас! — Отамурод оёқ тагига ташлаб қўйилган темир бўлагига ўғринча қараб қўяркан, йигитнинг қарашлари юмшаганини пайкаб ажабланди.

— Бундан чиқди тагин келаркансиз-да? — Йигитнинг овози бу сафар илиқлик касб этди.

— Худо хоҳласа, уйдагилар билан келаман! — деди Отамурод йигитнинг нигоҳида жилоланган дўстона ифодадан рухланиб. — Ҳаялламай келаман! Ишқилиб, кўясизларми? Ё...

— Э, бемалол! — Йигит энди хижолатомуз жилмаяркан, йўлдаги харсангларга ишора қилиб деди: — Юқоридан тош ўпирилиб тушган экан, йўлни энди тозалаймиз деб тургандик.

— Кўчки денг? — Отамурод жилмайди.

— Йўк, кўчки ўтиб бўлди, бу шунчаки тош.

— Унда мен кета қолай.

— Олдин йўлни тозалайлик.

— Қарашайми?

— Йўга-ай, сиз меҳмонсиз ахир.

— Жар тубсиз экан лекин, — Отамурод қуйига ишора қилиб кулди.

— Ҳа, тубсиз.

— Тунда юриш хавфли экан.

— Ёмон одамга кундузи ҳам хавфли.

— Ёмонлар сирасига кирмасам керак мен?

— Нималар деяпсиз, хафа қилаяпсиз бизни.

— Хай, бизга жавобми унда?

— Шундайгина йўлни тозалаб олайлик.

Отамурод йўлдаги харсангларни четга суришга унна-
ётган йигитлар ҳаракатини бир зум кузатиб тураркан,
сўнг ўтиргичда ётган белбоғни қўлига олди. Уни ди-
моғига олиб бориб хидлади. Белбоғдан кўхналик хиди,
шунингдек, заиф атир иси анкирди.

— Уни белга маҳкам боғлаб олинг, меҳмон, — деди
қоратўри йигит, кафтларини бир-бирига ишқаларкан,
жилмайиб.

— Ҳа, маҳкам боғланг, — деди иккинчиси.

— Аввалроқ шундай қилиш керак эди, — деди яна
биринчиси.

Отамурод белбоғни белига боғларкан, масрур жил-
майди. Бунга жавобан йигитлар ҳам кулишди. Сўнг қўл
силкиб, хайрлашиб қолишди.

• • •

Худди шу аснода Сардор чол дўнгга кўтарилиб ул-
гурганди.

У йигитларнинг йўлни тозалашларию, жилган маши-
на кетидан қўл силкиб қолишларини жимгина кузатар-
кан, энгил, жуда энгил нафас олди. Кейин улар кўриб
қолмасин дея, буталар орасига яширинди.

Йигитлар узун-қисқа бўлиб, кишлок томон юришар-
кан, улар қаторида Абдурахмон чавандознинг невараси
ҳам бор эди. Отамуродга рўлара бўлган биринчи йигит
эди у.

Чол буталар панасига хотиржам жойлашиб ўтирар-
кан, ўзининг бу кишлокда муқим яшаб қолишига сабаб
бўлган омиллардан бирини топгандай бўлди. Аммо буни
сўзда ифода этиш қийин, фақат ҳис кила билишгина
мумкин эди, холос.

ТОҒУ ТОШЛАРДА

Унинг ҳаётида беҳаловат кунлар бошланганди. Энди
илгаригидек эмин-эркин юролмас, назарида ҳар бир
харсанг, бута ёки арча ортидан ғаними пойлаб турган-
дек ўзини бежо ҳис этарди. Бундай пайтда кўзидан кўра
кўпроқ димоғига ишонарди. Ўша даҳшатли хидни
илғаши баробар бутун вужудида титроқ кўзғалиб, тез-
роқ кочмоқ пайида бўларди. Ўша даҳшатли хид — ин-

сон хиди эди. Кўпинча бу хид милтиқ иси билан қоришиқ бўларди. Қоришиқ хид — ажал эди. Ажал хидини пайқаган кезлари қора, намчил тумшугини юқорига кўтариб, барча айиқларга хос хиёл сусткаш хатти-харакатлар ила хавони бот-бот искар, кейин эса лапангланча орқа-олдига қарамай кочиб қоларди. Орқа-олдига қарамай деганимиз сал ёлғон бўлар, нега деганда, Пахмоқ кочиб бораётиб, йўлда дуч келган нарса — харсанг, бута, арча, қисқаси, бекиниш мумкин бўлган нимаики учраса, бир зумга тўхтаб, ғаними томонга секингина мўралар ва шу созда уни бир неча бор кўришга муяссар бўлганди.

Эгрідара худудида ўзи ёлғиздек, ғаними ҳам ёлғиз эди. Тошлоқсойлик Панжи саёк унинг изидан тушганди. Шу дамгача уларнинг бир-бирлари билан ишлари йўқ эди. Пахмоқ ўз ерида тинчгина умргузаронлик қилганидек, Панжи саёк ҳам тоғбегининг кўзини шамғалат қилиб, тулки ва парранда-ю даррандаларни отиш билан қаноатланиб юрарди. Айиқ овлаш етти ухлаб тушига кирмаганди. Умрида йирик йирткичлардан — уч-тўрт бўринигина отишга муваффақ бўлган бу одамнинг феъли ёзда шаҳарлик меҳмонларнинг навбатдаги тапширидан кейин айнаиди.

Қишлоқ пастидаги сой бўйида сўлим гўшалар ниҳоятда сероб эди. Айна саратонда бу ердан дам олувчиларнинг кети узилмасди. Бундай пайтда Панжи саёкқа ўхшаш такасалтанларнинг куни туғарди. Тимирскиланиб сой бўйига тушса бўлди, истаган давра уни ўзига қўшиб оларди. Панжи саёк меҳнатга териси юққа бўлгани билан улфатчиликни жуда қойиллатарди, хизматдан сира қочмасди. Ўчоқ кавлаш дейсизми, тандир осииш дейсизми, юқоридан ўтин териб тушиш дейсизми, хуллас, бу хил юмушларни жуда кифтини келиштирарди. Боз устига уста гурунги эди. Оғзига озгина «тегиши» билан ов ҳақида шундай бир гурунглари бошлардики, ўтирганларнинг оғзи ланг очилиб қоларди. Даврадагиларнинг кўз ўнгида бу бирдан ўзгача тус оларди. Шунчаки бир фақир эмас, балки уста овчи, ҳар йили неча-неча бўриларнинг шўрини қуритадиган моҳир мерган, неча-неча кўчкилардан омон қолган омадли инсон сифатида таассурот уйғотарди. Барча овчилардек бирга ўрни қўшиб гапиргани сайин тўйқусдан шу қадар

завки тошиб кетардики, оқибатда гапирган гапига ўзи ҳам чиппа-чин ишониб қоларди. Дам олувчилар ҳам фавқулодда сахийлашиб, ундан ичкиликни аямас, кетишаётиб эса баъзилари манзилларини ҳам ташлаб кетишарди, боринг, бормасангиз хафа бўламиз, дейишарди.

Панжи саёк уларникига бормаганидек, уйига ҳам таклиф этмасди. Қандай қилиб таклиф этсин. Пешанасига битгани уй бўлиб уй эмас, оғил бўлиб оғил — бир айвонли, етти боларли шунчаки бир кулба. Ёз бўйи ховлисини супурги ўт босиб ётади. Кузга томон супурги ўтларни ўриб, улардан супурги ясайди. Хафсала қилса, бозорга чиқариб сотади, йўғасам, ховлининг бир четида киш ичи чириб адо бўлади. Рўзгор ишига камхафсала ва овдан бери келмагани учун хотини ташлаб кетган. Сўққабошликка тамомила кўниккан бўлса-да, гоҳо тўсатдан уйлангиси келиб қолади. Аммо бунинг учун аввало уйини тузатиб олиши лозим, иккинчидан, қуёш кўрмай моғорлаб кетган кўрпа-тўшагини янгилаши керак. Учинчидан, хотин туширгандан кейин ис-пис чиқариш деган гаплар бор, бунинг ҳаммасига эса пул керак. Киш ичи отган тулкилари терисига битта қисир ситир келмайди. Ака-укалари, одам бўлмайди бу, дея қўл силтаб қўйганларига анча бўлган. Унинг эса одам бўлгиси келади-ю, лекин...

Панжи саёк эркин яшашга ўрганган. Елкасида милтик, тоғма-тоғ изғишни хуш кўради. Унинг бу хил турмуш тарзини одамлар ҳазм қилолмагандек, ўз навбатида, у ҳам одамларнинг яшаш русумини ҳеч танига сингдиролмайди, ўзича одамларни кўркаламушга қиёслайди: «Иш, рўзгор, хотин ва бола-чака... туфи-ий, шуям тиркичилик бўлди-ю!» Қишин-ёзин устидан пахталик тушмайди. Негаки, кечалари дуч келган ерда ётиб қолаверади-да. Дала-дашт, тоғу тош, ўнқир-чўнқир унинг учун ҳар қандай уйдан афзал. У, асосан, тулки овлашни яхши кўради, паррандаларни эса овқати учун отади. Ёздан бўлак пайт кулбасининг ёнидан ўтиб қолган одамларнинг димоғини каклик шўрва хиди қитиклайди. Агар кўнглингиз каклик шўрва тусаса, марҳамат, яримта винони қўйингга тикиб, эшик қоқиб бораверинг. Панжи саёк сиздан овқатини аямайди.

Боя айтганимиздек, ёзда унинг қуни сой бўйида ўта-

ди. Дам олувчилар орасида ҳафталаб туриб кетувчилар бор. Панжи саёк гурунги ва хизмати эвазига ҳафталаб маза қилади. Бир сафар уни норғул-норғул эркаклардан ташкил топган давра аҳли ўзига тортди. Даврабоши туман марказидаги аллақандай бир каттакон идоранинг бошлиғи экан. Гап орасида кимдир бу ҳақда қистириб ўтди. Аммо Панжи саёк учун бу нарсанинг зиғирча аҳамияти йўқ эмасми, бошлиқнинг виқорли чимирилиб ўтиришларига мутлақо аҳамият бермади. Одатдагидек, хизматини сидқидилдан адо этиб юраверди. Қўли ширинлигини билган бошлиқ бора-бора уни ўзига яқин олди, ов ҳақидаги гурунглари жон қулоғи билан тинглади. Тинглаб туриб, бир куни шундай деб қолди:

— Мулла Панжи, бу-у айиғу қоплонларгаям тишлари ўтадимми ё фақат бўрининг кетидан пойлайдиларми?

Панжи саёк ҳузур қилиб суяк кемираётган эди, жавобга ошиқмади. Суяк кемира-кемира аввалбошда бошлиқнинг семиз, оппоқ яланғоч сонларига, сўнг калта иштони устига тўкилиб турган йўғон қорнига назар солди, тоғ йўлига ўлақолса чидамаса керак бу, деб ўйлади негадир ўзининг чайирлигидан суюниб. Сўнгра унинг ўзига бир қадар ихлос билан тикилиб турганлигини кўриб, мой юки бармоқларини ялай-ялай, ўта жиддий оҳангда гап қотди.

— Тишимиз ўтади, ака. Тоғда бизди тиш ўтмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кўнгиллари нимани тусайди, айтаверсинлар, отиб бераверамиз. Тоғбегини ўйламанг, битимниям тутолмайди у.

Табиий, бошлиқ тоғбегини ўйламаган. Шундоқ қаршисида савлат тўкиб турган тоғу тошларнинг кўриқланиши унга бир қадар эриш туюлади. Мийиғида илжайиб, жўшиб оқаётган сойга тикилади. Атрофнинг ниҳоятда гўзаллигини ўйлайди. Яна озгина «отиб», сувга тушишни хаёл қилади. Аммо қаршисидаги кимса жавоб кутиб кўзларини лўк қилиб турибди. Шунда у яна максадга ўтади.

— Бизга битта қоплонми, айикми отиб берсалар, — дейди. — Полга ташлаб қўйсак дегандим. Хов бирда бир оғайнимникига ўтгандим. Айиқ териси шундоққина дивани тагида ётибди. Айтишига қараганда, айиқ жуни товонни қитиклаб, нервга ором бераркан.

— Қоплон деганимиз пишак¹дан каттарок бир жонивор-да, — дейди Панжи саёк сергўштроқ қовурғани кўлига олиб. — Пишакди акаси десаям бўлади уни. Сиз, яхшиси, айувдан² колманг, ўзиям бир гектар ерни олади. Янгам билан устида ўйин тушсангиз ҳам бўлади.

Унинг гапи бошлиққа хуш ёқиб, улкан қорнини силкитганча мириқиб кулади. Унга бошқалар кўшилади. Соё бўйи қахқахага тўлади.

— Оббо, сизи-ий, — дейди бошлиқ мижжаларига калкиган ёшни артиб. — Гапни зап оларкансиз-ку, а. Унда бизга битта айик отиб берасиз. Лекин ҳақиниям айикдай қилиб тўлаймиз. Нима ишонмайсизми? — У ёнидаги йигитга им қоқади, йигит чодир яқинидаги машинадан семизгина ҳамён кўтариб келади. У ҳамённи кўлига олиб, ундан бир даста пул чиқаради-да, санамай, унинг олдига ташлайди. — Бу аванс, — дейди, сўнг. — Қолганини иш пишгач оласиз. Вақтини айтинг, шофёрим кен ошкетади.

Бир даста пулни кўрган Панжи саёқнинг кўзлари чакнаб кетади. Хаёлининг бир четида ҳамиша яшаб келган ва гоҳо-гоҳо секин кўзғалиб кўядиган ожиз бир илинж илкис жонланиб, кўз ўнгидан кулбасининг таъмирдан кейинги ҳолати ўтади. Тасавури янада рангланиб, кулбасида рўзгор иши билан қуйманиб юрган бир аёлни кўради. Ана у эрининг музлаб қолган этигини иббо билан тортмоқда. Қани энди чоғи келса. Бунга сари Панжи саёқ хузур қилади. Қабатида қўш-қўш каклик ва бошқа даррандалар. Милтиғи деворга суялган. Тўнғиб қолган сирти уйнинг ҳароратидан терчиган. Хотини этигини ечиб бўлиб, милтикка кўл чўзади. Панжи саёқ норозиланиб бош чайкайди, яроққа тегма, хотин кишининг ишимас бу, яхшиси, мановулардан битта шўрва яса, дейди. Аёли итоаткорона бош ирғаб, тагига янги қавилган кўрпача ташлайди. У оёқлариини печкага тоблаб, ёнбошлайди. О-о, қандай маза!

Унинг хаёлга ботиб қолганини бошлиқ ўзича тушунди шекилли, хиёл ошиброк изох беради.

— Пулдан ғам еманг. Қанча десангиз тўлаймиз. Қачон юборай шофёримни.

¹ Пишак — мушук.

² Айув — айик.

Панжи саёқнинг хаёли кочиб унга қарайди. Бунда пул кўп, деб ўйлайди унинг кўлидаги ҳамёнга хирслик билан тикилиб, бунга пул писанд эмас, йўғасам, битта сассик айувга шунча пул тўлайдими, лекин айув отиш ҳам осон иш эмас, кийин.

Бошлиқ сал жонсаракланиб, яна сўрайди.

— Қачон юборай одамимни?

— Кузда, — дейди Панжи саёқ.

Бошлиқ узоғи билан «ҳафта-ўн кун» деган жавобни кутганди. Бу гапни эшитиб ҳафсаласи пир бўлади. Ўртадаги пулга ичи ачиб қарайди, мастлик курсин, дея ўзини янади. Аммо қайтиб олишга юзи чидамайди. Атрофдагилар нима дейди, деган андишага боради.

— Ҳозир отиб беролмайсизми? — дейди кейин. — Сизга чўт эмас-ку бу...

— Ҳозир туллаган пайти, — дейди Панжи саёқ олдидаги пулни бахузур чўнтагига жойлаб. — Кузда жуни зўр бўлади. Лекин бахтингиз бор экан. Эгридарада битта зўри бор. Жуни бир қарич. Пахмоқ деб от қўйганмиз. Шопирни кузди ўрталарида юбораверинг.

— Битта-яримтаси отиб қўймасмикан ишқилиб?

— Отмайди, — дейди Панжи саёқ ишонч билан. — Қўриқхонада отиш ман қилинган. Бизнинг йўриғимиз эса бўлак. Эгаси минг пойласин, ўғри бир дегандай... амаллаймиз-да энди, ака.

— Эркакча гап-а? — Бошлиқ унга қўлини узатди.

— Худога шукур, эркак бўп тувилганмиз. — Панжи саёқ олдинга эгилиб, унинг хамирдай юмшоқ кафтини тутаркан, алохида таъкидлайди. — Сўз бердикми бажарамиз. Бажармасак ўзимизни эркак санамаймиз, биз!

Бу гап ёз чилласининг ўрталарида бўлиб ўтганди. Пахмоқ бу вақтда ёз неъматларидан тўла-тўқис баҳраманд бўлиб юрарди. Ора-сира сойга эниб балиқ овларди. Балиқ овлашнинг обдон ҳадисини олганди. Асосан буримдаги қиёқзорда кўп ўралашарди. Қиёқзор сойдан айри тушган бўлиб, у ерга сув тошлар орасидан сизиб ўтарди. Чикиш жойи торгина ўзан эди. Пахмоқ овни худди ўша ердан бошларди. Аввал чўнкайиб ўтириб, илиқ сувда бемалол сузиб юрган балиқларга панжа урарди. Турган гап, балиқлар патир-путир қочмоққа тушарди. Шунда унинг сабри чидамай, қиёқзор оралаб сувни бошдан-оёқ лойқатиб ташларди. Кейин эса тамомила гарангсиз қолган балиқларни битта-битта тутиб,

қирғоққа улоктираверарди. Қорни дўмбирадай шишиб кетгунча баликхўрлик қиларди-да, нафси конгач, сойнинг чап қирғоғидаги дўланазорга чиқиб, ўзини офтобга тоблаб ётарди. Орада бир-икки бор сувга тушиб чиқарди.

Қискаси, айна ўша пайтда у сойнинг юқори қисмида ов қилиб юрарди. Қуйида эса унинг ўзини овлаш хусусида бир битимга келинганди.

Улар илк бор кузнинг ўрталарида Оқсув бўйида тўқнаш келдилар.

Оқсув деганимиз Эгрідара туби оралаб оқадиган сойга келиб қуйиладиган кичик ирмоқ эди. Ирмоқнинг манбаи Эгрідаранинг ўрта тармоқларидан бири ҳисобланмиш тик жарликнинг тўридаги булоқ эди. Тик жарлик тоғ бағрига уч чақиримча суқилиб кирган бўлиб, туби булоқ бошигача калин чангалзор эди. Оқсувнинг сойга келиб қуйиладиган қисмини эса улкан зирк майдони ташкил этарди. Шу куни Пахмоқ зирк оралаб, нордон, қизил мевалардан тотиниб юрарди. Кузда айиқлар йилнинг бошқа пайтларига нисбатан овқатга ўчроқ бўлишарди. Сабаби, олди қиш. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб бўлмайдига-да.

Олдинги чап оёғига ўқ келиб текканда, у зиркнинг шигил мевали шохига энди интилай деб турганди. Кучли оғриқ баробарида наридаги харсанг бошида тутун кўрди. Сўнг овчининг боши кўзига чалинди. Накл қилишларича, яраланган айиқ ганимига дарҳол от қўярмиш. Аслида ҳам шундай. Аммо ҳар пайт ҳам бу ҳодиса юз беравермайди. Пахмоқ харсанг томонга бир талпинди-ю, чўлоқланганча, гингшиб, ингиляб қоча бошлади. Шўрлик эндигина уч ёшга тўлган бўлиб, у қадар жасоратли эмасди. Боз устига, оғриқ шу қадар зўр эдики, чопса оғриқ босиладигандек, оёғига зўр бермоқда эди. Иккинчи ўқ ёнидаги тошга келиб тегди. Бунга сари у баттар шаталоқ отди.

Ўша куни тоғ ўнгиридаги коваклардан бирига биқиниб, роса бир ҳафта жароҳати билан андармон бўлди. Ялаб-юлқаб жонига ором берди. Хайтовур, ўқ суягига зиён етказмаган экан, ҳафта деганда жароҳати анча битиб, ташқарига чиқди.

Яраланганда илк бор ёлғизлиги қор қилди. Онасини эслаб, узок-узок гингшиди. Милтиқдан эса ёмон юрак олдириб қўйди.

У онасидан эрта етим қолганди. Онаси ҳам ўзига ўхшаш журъатсизроқ айиқ эди. Келбати кичикроқ, кўримсизгина эди. Лекин барча оналар каби ўта меҳрибон эди. Боласини ер-қўкка ишонмагандек, сабоқ бериш борасида анча талабчан эди. Аммо сал эҳтиёткорсизроқ эди. Нега деганда, сўнгги пайтларда кўриқхонада йирик жониворлар ҳаётига қасд қилиш ҳоллари камдан-кам содир бўларди. Тартиб бузар овчилар, асосан, майда жониворлар билан чекланарди. Кам ҳуркитилгани боис, у хийла бокибеғам эди. Айни шу нарса унинг бошига етди. Билмай захарланган сигир гўштини еб қўйди.

Кўриқхонада милтиқ отилар, қопқон қўйилар, лекин захар ишлатилмасди. Захарни бўрилар жонига теккан чўпонлар қўйганди. Захар нималигини билмаган онаси гўштдан тўйиб еди. Ўша пайтда, бахтига, Пахмоқнинг қорни тўқ эди. Онаси гўшт билан андармон вақтида арчазорда ўйнаб юрарди. Қайтиб, онасини чўзилиб ётган ҳолда кўрди. Ўлим нелигини тушунмас, югуриб келиб онасининг пинжига суқилди. Кейин устида умбалок ошиб ўйнади. Қулоғидан тишлаб тортқилади. Қизик, онаси ғиқ этмади. Одатдагидек, улкан панжаси билан уни нари сурмади. Миқ этмай ётаверди.

Шу пайт сўқмоқ бошида отлиқ кўринди. Одатда, онаси инсон зотидан иложи борича нари юришга ҳаракат қиларди. Бу ҳолни унинг шуурига қуйишга ҳам улгурганди. Бу сафар уни танг қолдириб, онаси қимир этмади. Пахмоқ хавфдан огоҳлантириб, оёғидан қаттиқ тишлади. Бирок бу ҳаракати ҳам фойда бермади — онаси пинак бузмади. Отлиқ эса тобора яқинлашиб келарди.

От ташвишли пишкириб, туёқ товушлари тинди. Киши от устидан диққат билан уларни кузатди. Сўнг елкасидаги милтиғини қўлига олиб, осмонга ўқ бўшатди. Ўқ овозидан Пахмоқ кўрқиб кетди. Ички бир идрокка бўйсуниб, арчазорга қочди. Анча вақт биқиниб ётди. Онасининг излаб келишини кутди. Қуёш қоялар ортига бекинсаямки, онаси қидириб келмади. У ҳурка-хурка онаси томон жилди. У ётган ерда бир уюм гўштни кўриб анг-танг туриб қолди. Онаси қаёққа йўқолди? Бу саволга жавоб тополмагандек, олра силжишга ҳам ботинолмади. Арчазор оралаб, фингшиганча, онасини қидириб кетди.

Онасини излаб тошсупагача борди. Тошсупа кичик-роқ қоянинг туртиб чиккан бурни бўлиб, чор тарафи куюқ арчазор эди. Онаси кўпинча шу ерни маъкул кўрарди. Қорни тўқ кезлари тошсупада ором оларди. Сукунатга чўмилган даранинг бу бурчида тик этган товуш дарров кулокка чалинарди. У тунни шу ерда ўтказди. Шитирлаган ҳар бир товушни онам деб ўйлади. Тошсупа лабидан туриб пастга илҳақ-илҳақ термулди. Аммо ҳар сафар товуш эгаси бошка бўлиб чиқаверди — гоҳ уни тўнғизлар галаси алдар, гоҳ дарахтдаги қушларнинг патир-путури чалғитар, гоҳ қайсидир жониворнинг оёғи тагидан кўчган тош умидлантирар, қискаси, турли-туман ҳидга тўла хавода онасининг таниш хидини беҳуда кидирарди.

Пахмоқ етимликнинг илк тунини тошсупа лабида маъюс ва эзгин бир ҳолатда ўтказди. Қуёшнинг дастлабки нурлари қаршисидаги қоя юзини ёритгач, қорни ниҳоятда очганини англади. Фингиш, ингиллаб нола қилди, ўзича онасидан ўпка-гина қилди. Тонг отганидан ботирланиб, нораства овозда ўкириб-ўкириб уни йўқлади. Ҳар йўқловдан сўнг диққат билан теваракка кулок тутди. Таниш шарпа кулогига чалинавермагач, яна ва яна ўқирди. Онаси чиқиб келиши мумкин бўлган арчазорга тикилиб-тикилиб ўқирди. Охири ўкиравериш жонига тегиб, бир нуктага термулганча туриб қолди.

Кун хийла ёйилгач, олифта бир тулки диққатини тортди. Арчазордан чиқиб келган бу жонивор искаланиб, тошсупа тагигача келди. Тошлар орасидан ниманидир топиб, иштаҳа билан чайнай бошлади. Бундан Пахмоқнинг қорни баттар гўлдираб, тумшукчасини ялади, нолакор фингишиди. Тулки чўчиб тепага қаради. Уни кўргач, бамайлихотир ўз юмушида давом этди. Сўнгра тор сўкмоқ бўйлаб юкорига ўрлади. Пахмоқ кўзи билан уни тор муюлишгача кузатиб қолди. Муюлишдан Эгридаранинг асосий қисми бошланади. Ундан нариёғи кичик водий, водийдан сўнг Қорадара. Пахмоқ Қорадарада икки бор бўлган. Негадир онаси у томонларни унчалик хуш кўрмас, асосан Эгридара ҳудуди билан чекланарди. Кейинчалик билса, Қорадарада емиш камроқ экан, шу боис онаси у томонларга кам бошлаб борарди.

Тулкининг қораси ўчгач, у майда тошли сўкмоқдан пастга энди. Боя тулки ниманидир чайнаган ерга борди.

Тошлар орасига бошини сукиб искаланди. Димогида сасиганроқ парранда исини туйиб, пишқирди. Пишқирапишқира қуйига жилди. Илк бор мустақил равишда емиш кидириб кетди. Емиш дегани мул эди. Мазали томирлар истаганча топиларди. Нафси бир оз қонгач, ўз майлида тентиб кетди. Онасини қўмсаб, фингшиди. Оёқлари беихтиёр кечаги жойга тортди. Тезроқ борса онасини топадигандай қадамини тезлатди. Аммо қалин бутазорга кирганида кутилмаганда фанимга дуч келди. Тўсатдан унга тўнғиз ташланиб қолди. Бечорани бир туртиб нишабликдан пастга улоқтириб юборди. Биқинлари тошга урилиб, қуйига юмалаб тушаркан, оғриқдан ҳам кўра даҳшатдан, даҳшатдан ҳам кўра ожизликдан чинқириб юборди. Ахир онаси ёнида бўлганида бу ҳол юз бермасди-да. Онаси даврида бу каби хунук ва серзарда жониворларга неча-неча бор дуч келишган, бироқ улар ҳеч вақт ҳад қилолмаган. Энди эса...

Пахмоқ дунёнинг бу хил ишларидан таажжубга ботиб, арча тагида узок ўтирди. Танидаги оғриқ босилгач, яна секин олға жилди. Буримда яна тўнғизларга дуч келди. Бояги тўнғиз болаларини эргаштириб, сойга эниб борарди. Пахмоқ уларни кўриши билан ошиғич ҳолатда тош ортига биқинди. Илгари бундай эмасди, онаси қаба-тида тик босиб бораверарди. Тўнғиз деганлари хўр-хўрлаганча ўзини четга олмасдан иложи йўқ эди.

Тўғри, бир сафар улкан тўнғиз онасига ҳамла қилган. Чамаси, болаларини қизганганди. Аммо онаси ўта совуққонлик билан уни шундай бир туширгандики, шўрлик тўнғиз майда буталарни босиб-янчиб харсанг ортига юмалаб тушганди. Онаси эса ортиқ тирғалишни ўзига эп кўрмай, секин йўлида давом этган ва ўша куни Пахмоқни роса балиққа тўйдирганди.

Тўнғизнинг сўнги боласи буталар ортида кўздан йўқолгач, у биқинган жойидан чиқди. Биринчи бор атрофига кўркув ила назар ташлади. Кейин ёнверига ҳадикли аланглай-аланглай, онаси тўсатдан ғойиб бўлган кечаги жойга жилди. Кўклам тошқини ўпирган ўнгир бўйлаб юриб, ялангликка чиқди. Кечаги ерда қузгунлар галасини кўриб, жойида хайрон туриб қолди. Улар орасида онаси кўринмасди. Қаёққа кетди экан у? Енгил шабада ўша томондан яна қўланса хидни олиб келди. У енгил пишқириб, ўнгирга тушди. Зорланиб

фингшиди. Қорни очганини ҳис этиб, онасини эммок истади. Тамшаниб-тамшаниб она сутини қўмсади. Мункиб кетиб, тумшуғи билан ўнгир деворига туртилди. Оғизчаси сут ўрнига қумга тўлди.

У йиғлади, росмана фингшиб, зорланиб, хўнграб йиғлади. Нораства овозда ўкириб-ўкириб йиғлади. Асрий қоялар миқ этмади, асрий арчалар дардига малҳам бўлмади. Қайтага нақ тепасида иккита тоғ бургути пайдо бўлди. Қаровсиз, химоясиз қолган бу мигги жониворга чоғлари келиш-келмаслигини чамалагандай осмон бағирлаб узок айланиб учдилар. Пахмоқ арчазорга кирмагунча бошидан кетмадилар.

У ўксиб-ўксиб йиғлаганида, миқ этмаган арчалар уни бағрига олди. Ташки фанимлар кўзидан пана қилди. Аммо арчазор қўйни ҳам фанимларга сероб эди. Йиғлаб бораётган Пахмоқ ўзига ўқдек кадалиб турган нигоҳни ҳис этиб, бошини кўтарди. Нақ қаршисида ғазабнок силовсинни кўрди. Силовсин кўрқинчли ириллаб, кет, йўқол, деди. Олдинги оёқларини олға чўзиб, жангга шайланди. Пахмоқ бир одим олдинга босса, ташланишини огоҳ этди. Пахмоқ кетига тисарилиб, йўлни чапга солди. Хайрати аламга алмашинди. Онаси борида булар қаерда эди? Нега энди ҳаммаси унга ҳамла истаб қолишди? Тўнғиздан еган турткиси каммиди? Нималар бўлаяпти ўзи? Онаси қаерда қолди? Нега қидириб келмаяпти?

Пахмоқ ўша куни фанимларидан юрак олдириб, тошсупа тепасидаги ковакка эртароқ кириб ётди. Тунни очнаҳор ўтказди. Тушида онасини кўрди. У тушида онасини эмди. Тонгда эса қаршисидаги қоя юзида қуёш нурини кўрди. Ички бир сезги билан онаси энди қайтиб келмаслигини идрок этди. Ковак оғзида ғамга ботиб узок ўтирди. Аммо очлик ғамдан кучли эди. У Пахмоқни ҳаракатга ундади. У ўзи сезмаган ҳолда мустақил ҳаётни бошлади. Онасидан ўрганган усул бўйича қорин тўйдирмоққа тушди. Шўҳ айикчадан дилгир ва маъюс айикчага айланди. Бора-бора онасини унутди. Ёлғизликка қўниқди.

Бугун эса онасини бот эслади. Оғриқ қор қилиб, ёлғизлигини ўйлади. Фақат ҳикиллаб йиғламади. Инграб-инграб ярасини ялади. Фаним балосидан қутулмоқни ўйлади.

Пахмоқ биқиниб ётган жойидан оксоқланиб чиққанида қуёш анча кўтарилиб қолганди. Кузнинг муздек хавосидан тани яйраб, бир муддат чўнқайиб ўтирди-да, теваракни синчков назардан ўтказди. Сўнг бир-бир бошиб йўлга тушди. Юргани сайин ярасидан қон сизаётганини пайқаб, таъби яна хира тортди. Пастга, сой бўйига тушиб, оёғини сувга тикди. Муздек сувдан вужуди тийраклашиб, ўзини бардам ҳис этди. Беқарор шабада қаердандир ёввойи олма хидини олиб келди. Кўп ўтмай олма хидига дўлана хиди қўшилди.

У хидга эргашиди. Ўз худудидаги ерларни яхши биларди. Олма хиди Бужурқоя тарафдан келарди. Дўлана кута турсин, у олмага тўймоқ истади. Йўл-йўлакай у-бу тотинган бўлиб, манзил томон ошиқмай жилди. Оксоқ оёғи ҳар қадамда ўзини эслатиб борди.

Олмазорга арчазор сойлик орқали чиқиларди. Арчазордан нарёғи кафтдек тошлоқ яланглик эди. Олмазор тошлоқ ялангликнинг нариги бетидан бошланиб, Бужурқоя этагига бориб туташарди.

Пахмоқ арчалари сийрак дўнгликка чиқаркан, ўзи учун ўта жирканч туюлган инсон хидини сезиб, бутун тани даҳшатдан титраб кетди. Бутун вужуди кўзга айланиб, хид келаётган томонга аланглади. Нариги бетдаги сўкмоқ бошида отликни кўрди. Уни дарров таниди. Кўнгли андак хотиржам тортиб, арча остига бекинди. Билади, тоғбеги бешиён. Шунга қарамай, у ўтиб кетмагунча яширинган жойидан чиқмади. Атрофни жиддий, шунингдек, бир қадар марок билан кузатиб ётди.

Марокланиб дейишимизга сабаб шундаки, хузурланиб эшлашга арзигулик хотиралар унда сероб эди. Бу жойнинг тарихи ана шундай хотиралардан бири эди. Аслида онасининг мулки ҳисобланмиш бу майдонда у ўз хукмронлигини ўтган йилнинг кузида тиклаганди. Унга-ча бу ер қулранг бўриларга тегишли эди. Норасталигида тортиб олишганди. Эсласа, ғазабдан ҳозир ҳам эти тиришади.

Норасталигида худуд нималигини билмасди. Қорин тўйдириш вамида боши оққан томонга тентиб кетаверарди. Бир куни олма хидини олиб Бужурқоя тарафга юрди. Олди қиш, ўзи сезмаган ҳолда қорин ташвишига тушиб қолганди. Қиш уйқусига оч қорин билан кириб

бўлмаслигини табиатнинг ўзи огоҳ этганди. Ўша огоҳга бўйсунган ҳодда ҳаракат қиларди у. Аммо ўша куни олма насиб этмаган экан, арчазордан чиқиши билан тош-лок ялангликда бўриларга дуч келди. Бир эмас, икки бўри уни олдига солиб қувлади. У чинқирганча арчазорга қочди. Пастликдаги арчазорларда яккам-дуқкам учраб турадиган тоғ теракларидан бирига ўрмалаб чиқиб олди. Бўрилар терак тагида беҳуда ўралашдилар, беҳуда юкорига сапчидилар. Уларга яна икки ёш бўри, болалари шекилли, келиб қўшилди. Бири қўйиб, бири тепага сапчиди. Кейин ўзаро маслаҳатлашиб, қайгадир гум бўлишди. Уларнинг қораси ўчиши билан Пахмоқ пастга тушди. Аммо йигирма-ўттиз одим юрмай, ўзи томон келаётган хавфни пайқади. Бундай қарасаки, ҳалиги бўрилар елиб келмоқда. Демак, пастга тушишини пойлашган. У янада қаттиқ чинқирганча бу сафар арчага тирмашди. Хайтовур, бахтига камбутоқрок арча дуч келди.

Ўша куни арча устида узок қолиб кетди. Бўриларга нисбатан кек ва адоват юрагида маҳкам ўрнашиб қолди. Аслида у онасининг ғанимига дуч келганди. Заҳарли гўшт айни шу бўриларга қаратилганди. Онаси уларнинг касрига ўлиб кетганди.

Табиий, у буни билмасди. Ўзига ўтказилган алам туфайли орадан бир йил ўтиб, у бўрилардан бошлаб ўч олди. Бу воқеа ҳам Бужурқоя яқинида юз берди. Пахмоқ билмасдан бўриларнинг ини устидан чиқиб қолди. Қаршисидан ириллаб чиққан икки бўрини кўриб, аввалига лол туриб қолди. Бировга ёмонлиги йўқ одам ноҳақ ҳақоратга рўбарў келгандай, кўзларини пирпиратиб, анграйиб тураркан, бир хаёли изига қайтиб кетмоқчи ҳам бўлди. Сўнг бирдан бўриларни таниб қолди-да, хайрати баттар ошди. Назарида, бўрилар анча кичрайиб қолгандай эди. Ўтган йилги бўрилар анча басавлат эди. Булар эса... Бўрилардан бири узок ўйлатгани қўймади. Қутуриб хужумга ўтди-да, унинг сонидан ғарчча тишлаб олди. Пахмоқ беихтиёр кетига тисарилди. Қочмоқчи ҳам бўлди. Бирок тўсатдан нафсонияти кўзиб, қаҳри жўшди. Яқинига тишини иржайтириб келиб қолган бўрилардан бирини панжаси билан уриб учирайиб юборди. Иккинчиси ўзини чапга олиб улгура олмади. Ўз запти билан Пахмоқнинг кучоғига келиб тушди. Шўрлик-

нинг суяклари бир сиқувдаёқ синиб адо бўлди. Пахмоқ бу билан чекланмай, унинг яғринидан тишлаб ҳам олди. Оғзида кон таъмини туюб, баттар қутурди. Рақибини, том маънода мижиғлаб ташлади. Кейин шу яқиндаги катта тош билан бўрилар инини бекитиб қўйди. Аммо ғалабасидан негадир руҳланмади. Эски ғаними бўлмиш бўриларнинг бу қадар кичрайиб қолганидан ажабсиниб, улар бошида хийла вақт туриб қолди.

Пахмоқ ўзини кундан-кун улғайиб бораётганидан бе-хабар эди. Бир оз ҳайратдан сўнг, бўрилардан бири чўзилиб ётган арча тагига борди. Ички бир ундовга бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзди-да, орқа оёқларида даст туриб, арча танасига елкасини обдон ишқалади. Одатдагидек ажлодларига хос ишни қилди, яъни бу ер меники, деган белги қолдирди.

Юмушини битиргач, арчадан сал узоклаб, белгига қиялаб разм солди ва шундагина ўзининг улғайганини пайкагандай бўлди. Бу сезгидан томирларига кон югурди. Ярим овозда хушнуд ўкириб, теваракка мағрурмағрур назар солди. Кейин эса рақибларининг мурдаларига қиё ҳам боқмай олмазорни қора тортди.

Бу энди бир йил олдинги гаплар эди. Қиш ичи у яна улғайди. Кучга тўлди. Шу йил баҳордан бошлаб ажиб бир диққат ва ҳафсала билан ўз ҳудудини кенгайтиришга тушди. Энди билсаки, бир йил олдин белги қўйган бу ерлар ўз ҳудудининг маркази экан. Онаси у ўйлагандан кўра кўпроқ ерга ҳукмронлик қилган экан. Буни у қаердан билди деб ўйларсиз? Гап шундаки, бу йил баҳорда Бужурқоянинг жанубий қисмидаги Қўнғир тизмаларда ҳам обдон санкиган эди. Санқиш давомида болалик хотиралари хаёлида секин-аста қайтадан жонлана борди. Тизмаларда онаси билан юрганларини эслади. Қўнғир тизмалар Эгрідара каби емишга мўл бўлмаса-да, хархолда ўз мулки, баҳор кезлари тишга босгулик нарсалар топилиб туради. Пахмоқ қизиқсиниб, ундан наридаги ерларни — Чуқуркамар тепасидаги сойликдан бошланиб, хув кунботишдаги Мудроққоягача чўзилган Яланғоя тизмаларни ҳам айланиб чиқишга улгурганди. Ҳатто фасллар гўзали баҳор ҳам бу асрий қояларга бирор-бир кўрк беролмасди. Овчилар тилида, худо қаргаган жой, деб номланмиш бу масканга Пахмоқ қайтиб оёқ босмади. Шунингдек, Қинғир тизмаларда ҳам

камдан-кам ўралашарди. У, асосан, Эгридарада ва унинг теварагидаги бошқа катта-кичик дараларда тентирарди. Бужурқоя этагидаги бу ёввойи олмазор эса унинг энг хуш кўрган жойларидан бири эди.

Тоғбеги кўздан ғойиб бўлгач, у биқинган жойидан охиста қўзғалиб олмазор томон жилди. Ерга тўкилган меваларга қаноат этмай, дуч келган олма дарахтларини силкиб қокди. Тўйиб-тўйиб мева еди. Лекин хушёрликни бир дақиқа ҳам унутмади. Нафси ором олгач, ярадор оёғи симиллаб оғришига қарамай, бир хафта ковакда ҳаракатсиз ётганининг ҳиссасини чиқармоқчидай, одатдагидек, тентиб кетди. Тентий-тентий кечга томон Эгридара оғзига — осмонўпар икки қоя оралиғига бориб қолди. Сой бўйидаги харсанглардан бирининг пойига чўкиб, қаршисида ястаниб ётган кенг яланглик — водийни ва унинг ортидаги қўнғиртоб пастак тоғ тизмаларини синчиклаб кузатишга тушди.

Пахмоқ пастак тоғ тизмаларида ҳали ҳеч бўлмаган, лекин водийда истаганча кезган. Водий қўриқхонанинг этак қисми ҳисобланса-да, шу яқин-атрофдаги кишлоқ одамлари, асосан, тошлоқсойликлар томонидаги анча-мунча ўзлаштириб олинган. Кишилар бу ерга картошқадан тортиб, қовун-тарвузгача экиб ташлашган. Водий ўртасидан оқиб ўтган сойнинг қирғоқлари хув адоқда қорайиб турган Тошлоқсой кишлоғигача мевазор боғ. Боғдаги мевалар тоғдаги мевалардан тубдан фарқ қилади. Йирик-йирик, серсув ва тотли мевалар. Кузда Пахмоқ мана шу мевалар илинжида пастга кўп энади. Аммо энган кезлари ўзини ҳеч қачон эркин ҳис этолмайди. Негаки, водийда истаган вақтда одам боласига рўбарў келиш мумкин-да. Шунингчун, нафси жуда ҳақалак отган дамлардагина ўғринча келиб кетади. Айниқса, водийнинг кишлоқ тарафдаги қисмида жойлашган ола-була йўлтўсгич ва унинг қаватида қўнқайган чоғроққина кулба ҳамиша юрагига қутқу солиб туради. Бу йил ёзда валлазор оралаб, пишиб улгурмаган кўк майсаларни бамайлихотир тушираётганида, ўша томондан милтик отиб ҳуркитилганди. Шул боис, уйчага нисбатан худди ғанимидек муносабатда бўлар, иложи борича у томонга яқинлашмасликка уринарди. Бирок нафс деган бало ҳар вақт ҳам уни ўз майлига қўявермасди.

Ҳозир ҳам димоғида турфа хил мевалар хидини сезиб, у безовта ғимирлаб қолди. Шабада бу томонга эсгани сайин оғзи сув очиб, ғингшишга тушди. Кейин сой ёқалаб, беихтиёр водий томонга юрди. Картошкапояни кесиб ўтиб, боққа киргачгина ўзини анча бежавотир хис этди. Инсон боласи оғзига олмайдиган тоғ олмаларига сира ўхшамаган йирик-йирик қизғиш олмаларга дарров ташланмади. Аввалига теваракни диққат ила обдон кўздан кечирди. Кейин бамайлихотир йўғонроқ олма дарахтига яқинлашди. Уни силкитмоқ ўйида қаддини ростлаган жойида бирдан тек қотди. Сўнг хумдай бошини эгиб, дарахт танасини искади. У майда жониворларнинг ўзига хос «сўзлашув устун»ига дуч келганди. Тунда ташриф буюрган неки жонивор борки, бу ерда ўз белгисини қолдириб кетганди. Ҳатто қишлоқ дайди итларининг ҳам белгилари бор эди бу ерда. Пахмоқ келиб-кетувчиларнинг устидан айиқларча қулди ва қаддини тиклаб дарахтга ўз белгисини қолдирди. Ким келиб кетганини бир билиб қўйишсин!

Бахтига ўша куни ҳеч ким халақит бермади. У олмага обдон тўйиб, қуёш ботиб-ботмай дарага қайтди. Ўзи билган синашта коваклардан бирига кириб ётди. Қўп юрганиданми, ярадор оёғи қақшаб, яна азоб бермоқда эди.

* * *

Панжи саёк ўша заҳотиёқ Пахмоқнинг изидан тушмаганига кейинчалик қўп ўқинди. Аввалбошда Пахмоқни бир ўқ билан тинчитама деб ўйлаганди. Аммо баҳайбат жониворнинг салобати босдимми, қўли қалтираб кетди. Иккинчи ўқ эса умуман хато кетди. Агар ўн дақиқача бурун юқорига ўралаб кетган тоғбегининг қайтиб келишидан ҳадиксирамаганда, ундан Пахмоқ шўрликнинг қутулиши кийин эди. Ҳайтовур, ўқ овози тоғда акс-садо бериб тинар-тинмас, юқори сўқмоқдан от туёқларининг дупури эшитилди. Айиқ қочган зирк буталари сари ғоят эҳтиёткорлик билан яқинлашиб бораётган Панжи саёк ўзини қалин чангалзор ичига олди. Қамчи тутган қўлини пешонасига қўйиб, теваракка олазарак қараётган тоғбегининг тезроқ кетишини илҳақ кута бошлади. Бахтга қарши, тоғбеги кетишга ошиқмади. Отини ўтловга қўйиб, чордона қуриб ўтириб олди. Овчи

шу атрофда бўлса, барибир ўзини билдиради деб умид қилди.

Панжи саёқ чангалзор орасидаги тош ортида биқиниб ётаркан, бошда тоғбегининг галварслигидан кулди. У ерга чордона қуриб олгач эса, ўзининг шошқалоқлигидан қуюнди. Ўз навбатида, айиқнинг ўлмаи қолганидан суюнди. Мабодо, айиқни ўлдирганида, терисини тушида кўрарди. Бугун ярадор қилдими, эрта бир кун отиб олишига ишониб, панада бахузур ёнбошлаб ётаверди.

Тоғбеги кетгач, биқинган жойидан чиқди. Бояги жойга борди. Ерда қон изларини кўриб, аста из бўйлаб юрди. Сойгача чалғимаи келди. Қон изи сой бўйида йўқолганди. Демак, айиқ сойни кечиб ўтган. Этик ечмай сувга кирди. Муздек сув миясига чиққанига парво қилмади. Сойдан ўтиб, қирғоқ бўйлаб изғиди. Изни тополмади. Йирик жониворларни овлаб кўрмагани шу ерда панд берди. Агар оқим бўйлаб яна тўрт юз одимча юқорилаганда изни топган бўларди. Пахмоқ муздек совуқ сув ярадор оёғига хуш ёқаётганини сезиб, сув кечиб қочган, боз устига, кўз остига олган коваги хийла юқорида эди. Ковакка сой ёқалаб юрилиб, чангалзор орқали чиқиларди. Пахмоқ бу ерда фавқуллода бир туйғуга бўйсунган холда изини сув ёрдамида йўқотишга муяссар бўлганди.

Панжи саёқ сойдан ўтиб, Эгридара тармоқларидан бири бўлмиш Ичакдара оғзига рўбарў бўлганди. Ичакдаранинг тор ўзани қалин арчалар билан қопланган бўлиб, ваҳимали суратда қорайиб турарди. У айиқни ўша ерда деб гумон қилди. Назарида, Пахмоқ арчалардан бирининг остида пойлаб тургандек туюлди. Ярадор жонивордан ҳар балони кутиш мумкин. Тоғда бу хил воқеалар кўп бўлган. Хов бирда тоққа равоч тергани чиққан қизилқишлоқлик бир чол ярадор айиқнинг чангалида бекордан-бекорга нобуд бўлганди. Отиб яраллаган бошқа биров, балога эса чол қолган ўшанда. Шу боис, айиқни иссиғида тиичитгани маъкул. Эплаёлмадингми, бу ёғига ниҳоятда хушёр бўлмоқ лозим.

Бу ўй унинг бошига Ичакдара оғзига рўбарў бўлганда келди. Ва шунингдек, айиқ овлаб кўрмагани шу ерда билинди. Ичкарига киришга хайиқди. Халакит бергани учун ичида тоғбегини бошлаб сўқаркан, ўзини оқла-

моққа зўр бахона топди: «Нима кўп, худонинг куни кўп, бугун бўлмаса, эртага барибир отиб оламан. Анову кайсар ҳўкиз кеп қолмаганда, ҳозир уйда терисини тузлаб ўтирган бўлардим-а. Энди ортидан тилимни осилтириб юраверсам, у ёқда лойим қотиб қолади. Бугун лойни бир ёқли қиламан-да, эртан сахарлаб изига тушаман».

«Лойим қотиб қолади», деб бекорга ўзини окламаганди. Кейинги пайтда кулбасини тузатмоққа туппа-тузук киришганди. Бунга аслида Зариф устанинг пичинги сабаб бўлганди.

Кун анча ташлаб, сой бўйидаги базми жамшидлар ниҳоясига етгач, у Зариф устани йўқлаб қолди. Йўқлаб десак хато бўлади. Нега деганда, иш юзасидан йўқлаш унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Шунчаки устанинг уйи ёнидан ўтиб кетаётганди. Қарасаки, Зариф уста дарвозаси қаватидаги қўлбола ўриндикда мудраб ўтирибди. Шунда йўлига бир бодилик қилгиси келди. Пули борлиги билан мақтаниб қўйгиси келди. Билади, устанинг оёғида боди бор, ёздан бўлак пайт иш олмайди. Шу дардинг бор экан, ёзда қаерда эдинг деб рад этишга этади-ю, лекин Панжи саёқ уйига уста олмоқчи бўпти деган гап бутун қишлоққа тарқалади. Унга мана шуниси қизиқ эди.

Аммо уста каттазанг одам эди. Панжи саёқни пайқамаганга олди. Саломи ерда қолган Панжи саёқнинг дили оғриса-да, ўзини босди. Бу сафар овозини баландлатиб салом берди. Устанинг ўнг кўзи хиёл очилиб, лаблари кимирлагандай бўлди, чамаси, алик олди.

— Шу-у... бизди уйди қўлдан чиқариб берсангиз; уста, — деди Панжи саёқ мақсадга кўчиб.

Бу гапдан Зариф уста ғоят таажжубланди. Лекин шундаям иккинчи кўзини очмади. Чап кўзини баттар қисиб, унга бошдан-оёқ ҳайрон тикилди. Негаки, Панжи саёқ, унинг назарида, санокда йўқ одам, нимасига ишониб уйига уста солмоқчи экан? У Панжи саёқни кузатишда давом этаркан, истехзоли илжайди.

— Уста ҳақиға битингни тўлайсанми? — деди кейин. — Ё уста насияга иш қилади деб ўйлайсанми?

— Пул дегани бизда ачиб ётибди, уста, — деди Панжи саёқ чўнтаги устидан шапатилаб. — Исига чидаёлмай олдингизга келганмиз... — Шундай дея у устанинг

кўркам иморатига ишора қилди. — Уйимди ўзингизникидай «културний» кип берсангиз.

Зариф уста унинг дўмпайиб турган чўнтагига ўшшайиб тикиларкан, кўзини юмиб фикр қилмоққа тушди. Пулга ҳирси қанча баланд бўлмасин, иш масаласида одам танларди. Хунарим ерда қолмаган деб, бундайроқ одамларникига қадам босмасди. Панжи саёкка ўхшаганларни эса одам қаторида кўрмасди. Шул боис, унинг ташрифидан жаҳли чиқинқиради.

— Културний уйда ўтиргилари кеп қолдимиз? — деди бир оз ўйловдан сўнг ҳар иккала кўзини бараварига очиб. — Ким қўйибди сенга културний уйни? Яшайвермайсанми ўша тезакхонангда тинчгина.

Бу хил муомалани кутмаган Панжи саёкнинг жаҳли чиқса-да, ўзини босди.

— Уста! — деди овози андак титраб. — Истамасангиз, истамайман денг. Лекин буйтиб тилга эрк берманг. Уста уруғига қирғин кемаган, сиз бўлмасангиз бошқасида. Аммо оғизга сал эғалик қилинг!

Зариф уста унинг ялинишини кутганди. Бир оз ялинтириб, узрини айтмоқчи эди. Панжи саёкнинг черс жавобидан иззат-нафси оғриб, ўтирган жойида бир тебраниб олди. Кейин Панжи саёкнинг кулбаси томон имо қилиб, янада совуқ ишшайди.

— Шунини уй деб уста солмоқчимисан ҳали? — деди. — Нимаси уй бунинг? Товукхонам дурустроқ уйингдан.

Панжи саёк кулбаси томон ўгирилди. Шу пайтгача пайқамаган экан, кулбаси ҳақиқатан ғариб аҳволда эди. Эгасиз уйдаи тепаликнинг бир четида шумшайиб турарди. Кулбасига раҳми келди. Қаншари ачишиб, чуқур хўрсинди. Лекин паст кетгиси келмади.

— Демак, менсимамайман денг? — деди оғирлигини бир оёридан иккинчисига ташлаб. — Бошқа биров айтса, хўп-хўп, бизга келганда, йўк-йўк экан-да, а?

Уста индамади. Ботаётган қуёшга термилиб ўтираверди. Унинг бу қадар беписандлигидан Панжи саёкнинг қаҳри кўзиди.

— Аммо лекин энағар экансиз, уста! — деди овози қалтираб. — Олдингизга одам деб келувдим. Сиз эса... Садқан одам кетинг-э!

Зариф уста унга кўз кирида ўқрайиб қараркан,

чўнтагидан носқоворини олди-да, кафтига мўлгина нос тўкди.

— Хунарим сзда қолмаган, — деди носли кафтини оғзига яқинлаштириб. — Ким айтса югуриб боравергани. Сенам бундай хаддингни билиб юр-да. Суриштириб келса, кишлоқда итнинг орқа оёғича обрўйинг йўқ. Тагин уйга уста соламан дейсан. Яхшиси, иссиғинг борида уйингга жўна, йўғасам, чатоғингни чиқараман. Уларимни чақираман... тенгингни бериб қўйишади.

— Чақиринг! — деди Панжи саёқ тап тортмай. — Қани, нима каромат кўрсатишаркан! Уларда мушт бўлса, менда яроғ бор! Битта-битта отарман, кейин ҳаммасини! Мени ким деб ўйлаяпсиз ҳали?!

Зариф уста уни бўш-баёв деб биларди. Билгани учун ҳам тилига эрк берганди. Буни қарангки, бўш-баёв дегани жуда ботир чиқиб қолди. Андак ортиқча гап қилса, бетига чанг соладиган.

— Бор, кўп бетамиз бўлма, — деди сулхпарвар оҳангда. — Индамаса, андишанинг отини кўрқок қўядиган чоғинг бор. Каттанинг олдида озгина уялиш керак киши.

— Сизам оғизди бепалаки қиманг-да, уста, — Панжи саёқ бир қадар паст тушиб, унга гинали тикилди. — Тилим бор деб оғизга келганини валдирайверадим киши.

— Ана, валдирамадик. — Зариф уста кафтидаги носни тили тагига ташлади. — Бўлдимиз? Энди жўна! Уйингга бор!

— Ҳайдаманг, — Панжи саёқ ортига ўгирилган жойида изига қайрилди. — Ҳайдамасангиз ҳам кетаман. Лекин сиз бундан кейин оғизди размирига қараб гапиринг, уста. Эмасам, йиртилиб кетиши мумкин.

— Оғзимнинг размирини ўлчагунча уйингга қарсанг-чи, нодон. — Устанинг дили оғриб унга хўмрайиб қаради. — Тагин бирор кун устингдан босиб тушмасин.

— Қарайманам! — Панжи саёқ бот чегирайди. — Нима, кўлидан келмайди деб ўйлайсизми?

— Келса, шу пайтгача қарардинг-да, — Зариф уста аччиқ кулди. — Лой чангаллаш санғиш эмас сенга. Уйга эркак киши қарайди, аёл эмас.

— Уй кўриқлаб аёл ётади, эркак эмас, — деди Панжи саёқ унга таклид қилиб. — Тунда уйингиздан бир

одим нари жилмайсиз, нимангиз эркак сизни! Эркак кишининг тўшаги ер, кўрпаси осмон бўлиши керак. Уйда товуғам ётади-да.

— Нега унда кулбамга қараб беринг, деб келдинг?

— Буям бир хавасда.

— Хавас эмиш, қўлингдан келмайдики, бош уриб келдинг.

— Жудаям келади-да.

— Кўрамиз, — Зариф уста носини туфлаб ташлаб, унга жиддий ва синовчан тикилди. — Агар томингни туси ўзгарса Зариф отимни бошқа қўяман!

— Яхши! — Панжи саёк кишлоқнинг кунчиқарида қад ростлаган қояга қўлини бигиз қилди. — Агар туси ўзгармаса, ўзимни анову чўққидан пастга ташлайман! Ташламаган номард!

Шу гапдан сўнг, у ховлисига зафт ила кириб келаркан, одатдагидек, тагин дангасалиги тутди. Чамалаб кўрса, иш дегани жуда кўп экан. Бироқ, Зариф устанинг гали хануз юрагининг бир четини куйдириб турарди. Ҳаракат қилмаса бўлмаслигини сезиб, ўлганининг кунидан тимирилганиб ўроқ кидирди. Ўроқни топиб, ховли юзини супургидан тозалагунча қоронғи тушди. Эртаси эрталаб лойхонани тўлдириб лой қориди. Бино бўлганидан бери хомсувоқдан ўзгасини кўрмаган кулба деворлари бўйлаб андава юра бошлади. Аммо уй бетини бир амаллаб сувоқдан чиқарди-ю, тагин саёклиги тутиб қолди. Андавани бир ён ташлаб, тоғларга хасрат билан кўз солди. Шунда дафъатан сой бўйидаги ваъдаси эсига тушди. Халемай терини сўраб келишди, деди бахона топилганидан ич-ичидан қувониб, ваъдани бажармоқ лозим, йўғасам сўзда субут қолмайди. Ўша куни иш-ишда, лой-лойда қолиб, елкасига милтигини осди-да, овга жўнади. Пахмоқни тинчитиб, кейин ишни давом эттирарман деб ўзини овутган бўлди.

Тепаликка ўрлаётиб эса, ортига ўгирилди. Қишлоққа разм солди. Кулбасига анча сон кирганини кўриб, яна суюнди. Суюна-суюна Пахмоқни кидириб кетди. Бахтига айик нақ рўпарасидан чиқди. Рўпарасидан чиққани учун ҳам шошиб қолди. Ва натижада... ўшанда айикнинг изини тополмай, лойим котиб қолади, деб ўзини беҳуда алдаганди, қайта лойга киришга умуман хуши йўқ эди. Ўша куни кечга томон белига беш-олти каклик

ва икки қуённи осиб қишлоққа қайтганида, ховлисида ажиб бир манзаранинг устидан чиқди. Ундан ҳафсаласи пир бўлиб, аллақачон қўлларини ювиб қўлтиғига уриб қўйишган оға-инилари ҳамжихат ҳолда уйнинг ташқарисини гир айланасига сувоқдан чиқариб қўйибди. Бир дунё лойдан асар ҳам қолмабди. Бу қадар меҳр-оқибатни кўриб, унинг мижжаларига ёш қалкиди. Милтиғини миҳга осиб, қайта бошдан лойхонага тушди. Укаси ҳамроҳлигида тизза бўйи лой қорди.

Аслида воқеа бундай бўлганди. Унинг Зариф устага борганидан бутун қишлоқ хабар топганди. Оға-инилари бошда томошабин бўлиб туришди, кани нима қиларкин бу тентак? Қарашсаки, саёқ туппа-тузук тентинмоқда. Ака дарҳол укаларини ёнига чорлади, дедики, худо саёққа ақл берганга ўхшайди, бориб қарашмасак бўлмайди. Эски араз унутилиб, ҳаммаси бир ёқадан бош чиқаришди. Панжи саёқ бошлаб қўйган ишни бирпасда битириб қўйишди. Унинг қайта лойга кирганини кўриб, аканинг меҳри ийди, сувоқни ичкаридан бошламабсизда, полвон, деди. Лойингиз обдон ачисин, ака, дея маслаҳат берди иниси. Ўзиям келин тушадиган уй бўлаяпти-да, ака, деб мақтади яна бириси. Меҳри жўшган Панжи саёқ какликлардан шўрва осди, қуёнларни қовурди. Кенжа ука ароққа чопди. Ака эса эскиган, намиққан кўрпа-тўшакларни эшакка юклаб, ўз ховлисига обориб ташлади-да, хотинларни йиғиб буюрди: янги-ланглар!

Шўрва устида гурунг зўр бўлди. Кенжа ука китмир эди, ҳамманинг дилидаги гапни секин сиртга чиқарди. «Ака, — деди шўрвага нонни бўктириб. — Эртан ичкарини сувоқдан чиқарамиз. Кейин уйингиз қизнинг бетидай чип-чиройли бўп кетади. Лекин чип-чиройли уйга чип-чиройли янгаям керак-да. Шунисини нима қиламиз энди-а?» Панжи саёқ хижолат тортиб, бош эгган бўлди. Бош эга-эга косасидаги каклик тўшини укасининг косасига солди. Ука гўшт чайнаб, қишлоқдаги эрсиз жувонларни бир-бир санаб чиқди. Акаси ҳаммасидан бир-бир айб топди. Яхши жувон топиш масаласи тугун бўлиб қолди.

Бу тугунни Панжи саёқнинг ўзи ечди. Орадан икки кун ўтиб, ярадор Пахмоқни кидириб роса санғиди. Санғий-санғий тоғ ичкарисидagi Кўкбулоқ қишлоғининг

устидан чикиб қолди. Кўкбулок дегани дўппидеккина кишлок бўлиб, одамлари жуда хушмуомала ва меҳмондўст эди. Саёқ одам жой танламайди дегандек, Панжи саёқ бир кеча тунаш учун энг четдаги уйни қора тортди. Йўлда булоқдан сув олаётган ёш бир жувонга дуч келди. Бегона аёлга кўз ташламок яхши эмас, дея юзини ўгириб ўтаётганида, қулоғига бир сас чалингандай бўлди. Ажабланиб жувонга юзланди. Жувон салом берганини у кеч англади. Юраги ажиб бир тарзда хап-риқиб, шошиб кетма-кет алик олди. Аслида юраги бежиз хаприкмаганди. Ўз қишлоғида унга салом берувчилар кам эди. У бунга кўникканди. Қутилмаган бу салом унга фавқулодда қаттиқ таъсир этди. Азбаройи ховлиққанидан икки бор алик олганини пайқамади. Кейин қандайдир бир кучга бўйсуниб тўхтади. Сувингиздан ичсам майлими, деди. Жувон бошидаги рўмолини юзига тушириброк, мархамат, деган маънода бош ирғади: У челақнинг икки биқинидан тутиб, тўкиб-сочиб сув ичди. Сўнг четдаги ҳовлида ким туришини сўради. Жувоннинг майин жавобидан юраги баттар дукурлаб кетди. Ўзи овозидан, овози ўзидан чиройли экан, деб ўйлади. Унинг тайсаллаб туришини ўзича тушунган жувон ўша ёқимли овозда далда берди. «Тортинмай бораверинг, уйда одам бор».

Одам дегани чол-кампир экан. Меҳмонни хушхол қутиб олдилар. Эзмаланиб ҳол-аҳвол сўрашгунча бўлмаб бояги жувон булоқдан қайтди. Куз ҳавоси илиқ бўлгани учун елиб-югуриб ховлидаги супага жой қилди. Жувон уни кўн қизиктирди. Лекин у қизикаётганини билдирмади. Ичида жувоннинг эрига ҳаваси келди. Кўп ўтмай жувоннинг эри кўпқарида от тагида қолиб ўлганидан огоҳ бўлиб, ўзича кўп ачинди. Аммо ичида ҳўп суюнди. Суюнганидан хафа бўлиб, одамга ўхшамай қолаяпман деб ичдан ўзини роса янди. Яниб туриб жувонни кўп кузатди. Тоғларга боққан киши бўлиб, кўз остидан кузатди, дастурхонга тикилиб, кўз кирида кузатди, пешонасини қашлаган бўлиб, бармоқлари орасидан кузатди. Эртаси эса дардини акасига айтди. Акаси эса тоғани қаватига олиб, Кўкбулоққа жўнади. У ёқдан хийла дуруст жавоб билан қайтишди.

Шундан кейин, Панжи саёқ дунёга сиғмай қолди. Пахмокни эса паққос унутди. Аммо «бошлиқ» унутма-

ган экан, эртаси тушдан сўнг шофёри келиб кетди. Касофатнинг тили аччиқкина экан, битим пайтида оғзига олган сўзини эслатиб кетди. Панжи саёқнинг ёмон аччиғи келди. Бир хафтага мухлат сўради. Шу хафта ичи отиб бермасам, одам эмасман, деди.

Бу борада иккинчи бор борган совчилар нохушроқ хабар билан қайтишди. Жувоннинг отаси «йўқ» демабди-ю, лекин, куёв бўлмиш кўринишда жуда бамаънига ўхшаса-да, ҳеч қаерда ишламас экан, доим ов билан андармон экан, ишламаган одамга қандай ишонарканмиз, деганга ўхшаш гап қилибди. Бу гапдан сўнг акаси эртаси ўзи ишлайдиган гараждан иш топиб келди, юр мен билан, деди. Шўрлик саёқ икки ўт орасида қолди. Ишга чиқай деса, ваъда бериб қўйган, айикни отиб бермай иложи йўқ. Бу ёқда эса акаси махкам оёқ тираб туриб олган, боз устига, жувон кечалари тушига кириб чиқмоқда. Ишни кейинга сургани сари аёлнинг висолига эришмоқ ҳаяллайверади. Ўшанда илк дафъа Пахмоқнинг изидан дарров тушмаганидан ўқинди. Ёзда сой бўйида оғзига сўз олиб қўйганига ачинди. Охири бўлмагач, воқеани акасига тушунтирди. Оғзига олган сўзини-ям айтди. Шундан сўнг акасининг турки бирдан ўзгарди, отиб бер, деди қатъий йўсинда, уруғимиздан лафзсизлар чиқмаган, бир камимиз шу иснодга қолиш эли, хотин бўлса қочмас, буниси бўлмаса, бошқаси, отиб бер-да, бундан кейин оғизга сўз олишда жуда эҳтиёт бўл! Шундан бошқаси керакмас, деди Панжи саёқ акасининг қўллаб-қувватлашидан рухланиб, шу хафта ичи айувни тинчитаману ишга чиқаман. Акаси шу ерда сал ҳаддидан ошди, кейин милтиқни менга берасан, деди. Панжи саёқ ажабланди, нега? Овга элакишсанг, бу хотининг ҳам кетиб қолади, — деди ака. Йўқ, — деди Панжи саёқ ўта жиддий тарзда. — Хотингаям қарайман, овгаям чиқаман, овсиз мен ўлиб қоламан-ку! Акаси улкан муштини унинг бурни тагида ўйнатди: Аввалам шундай дегансан? Уписини суймасдим, — деди Панжи саёқ бўш келмай, — бунисини суйиб қолдим, зўр эр бўламан бунга! Ишонмайман, — деди ака тишлари орасидан, — уйланганингдан кейин саёқлик қилиб, бу хотинингдан ҳам айрилсанг, ўзим сени отиб ташлайман! Панжи саёқ этни жунжиктирар даражада совуқ оҳангда деди: — Хавотир олманг, буниси кетиб қолгудек бўлса,

Ўзимни ўзим отиб ташлайман! — Сўнг кўшиб кўйди: — Зариф уста эмасман мен, сўз олиб бажармаган, отини ўзгартириш ўрнига, тиржайиб юрибди, номард!

Шу тариқа, унга бир ҳафта мухлат бердилар. Панжи саёк бир ҳафта тоғма-тоғ санғиди, ўлиб-тирилиб Пахмокни кидирди. Бу пайтда Пахмоқ камарда яраси билан андармон эди. У водийдаги олмазорга чикқан кунни эса Панжи саёк уни беҳудага юкоридан кидириб юрган эди. Окшом қишлоққа қайтаётиб, ялангликда унинг изини учратиб қолди. Юраги ҳаприқиб, из бўйлаб кетди. Эгрідара оғзига етмай, қоронғи тушди. Ортиқ юриш энди фойдасиз эди. Эрта азонлаб келишни дилига тугиб, у қишлоққа қайтди.

Тунни Пахмоқ тинч ўтказди. Қорни тўқ, жароҳатининг сим-сим оғришини демаса, камарда яйраб, ҳузурланиб ётди. Тонгда эса тимирскиланиб ташқарига чикди. Тумшугини кўкка чўзиб, муздек ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Димоғи ёрдамида теварак-атрофни обдон ўрганди. Пастликдан эсаётган тизгинсиз ел димоғига куз неъматларидан ташқари тўнғизнинг қўланса исини олиб келарди.

Қуйидаги чангалзорда тўнғизларнинг бутун бир оиласи истикомат қиларди. Булар Пахмоқнинг етим ва норасталигида қаттиқ ранжитган тўнғизлар галаси эмас, бошқаси эди. Ўшанда юрагида тўнғизларга қарши кучли кек тўнғиб қолган. Пахмоқ кейинчалик уларни кўшни кичик дарага хайдаб юборганди. Чангалзордаги бу тўнғизлар оиласи билан эса иттифоқ эди. Аммо бу иттифоқлик тинчлик асосида қўлга киритилмаганди. Бунга-ча тўнғизлар галаси Қизилжар этагидаги бутазорда яшарди. Жанжалдан сўнг Пахмоқ томонидан бу ёққа хайдалганди.

Жанжал ҳеч қутилмаганда юз берганди. Аслида тўнғиз деганлари кўп бефаросат, кўп серзарда жонивор бўлади. Жини қўзиса тирик жон у ёқда турсин, тиккайган тўнкагаям хужум қилаверади. Саратон ўрталарида улар тўсатдан сан-манга бориб қолишди. Пахмоққа қолса-ку, биров тинчини бузмаса, шу боис, ўзидан бўлиб бировга қотинмайди.

Қисқаси, ўша куни у бутазор этагида мазали томирларни териб еб юрарди. Турган гап, унинг ташрифи оила бошлиғига ёкмади. Йўқол деган маънода теварагида гир айланиб, пишқириб вашига тега бошлади. Пахмоқ парво қилмади. Бунга сари тўнғизнинг жони чиқиб, кутилмаганда унга ташланиб қолди. Сағрисига яхшигина зарба еган Пахмоқ бошда ханг-манг бўлди, сўнг кутуриб кетди. Оғзидаги емишини ташлаб, ўкириб юборди-да, ўнг панжасини куч билан сирмади. Чириган тўнка унинг зарбидан чирт узилиб, ҳар томонга сочилиб кетди. Ўз хужумидан рухланган тўнғиз, кичкина кўзлари ёвузона чакнаб, яна унга ташланди. Аммо Пахмоқ бу пайтда анча эс-хушини йиғиб олганди. Қорнини мўлжалга олган рақибига осонгина чап бериб, нақ яғринига қаттиқ зарба берди. Шўрлик тўнғизнинг оёқлари букилиб, ёнига ағдарилиб тушди. Пахмоқ унинг устига миниб, ҳов бирда бўриларни дабдала қилганидек, жонига чанг солмоқ истади. Бироқ нақ тумшуғи тагида пайдо бўлган бошка бир тўнғиз бу ишга халакит берди. У тагида хириллаб ётган ғанимини ташлаб унга от қўйди. Тўнғиз деганлари бамисоли хурккан чумчукдай чор-тарафга тўзғиб кетди. Пахмоқ бутун бутазорни титкилаб, уларни таъқиб этди, кувиб солди. Тўнғизлар бутазорни тарк этибгина ундан кутулдилар. Шундан буён улар чангалзорда.

Пахмоқ ортиқ уларга тирғалмади. Чангалзор тепасидаги ковакни эса кейин топди. Бу хил муваққат жойлар унда сероб эди. Кишлайдиган жойи эса Эгридаранинг Илондарага туташ қисмидаги хилват маскан эди. Гирди пакана арчалар билан қуршалган ўнгир кўздан жуда холи эди. Қишдан бўлак пайт Пахмоқ у ерга сира қадам босмасди. Муваққат жойлари билан чекланарди.

Тепадаги ковакни топгач, бир хаёли тўнғизларни чангалзордан ҳам кувиб юбормоқчи бўлди. Кейин фавқулодда мияси ишлаб, бу ниятидан қайтди. Тўнғизлар у қадар ёқимли қўшни эмаса-да, хавф-хатардан огоҳ этишда ишончли восита эди. Безовта хўр-хўрлашиб, хавфдан бохабар этиб туришарди.

У ҳозир курама хидлар орасидан ўзига керакли емиш хидини танлаб, олға босаркан, оёғида оғриқ кучайганини сезди. Азобдан охиста ўкириб, оёғини авайлаб кўтарганди, оғриқ тўхтагандай бўлди. Босганда яна оғриди. У ўйга ботгандай, бошини осилтириб, бир сония

туриб қолди. Шунда эсига Эгридаранинг олис бурчидаги, Чуқуркамар тўридаги иссиқ булок тушди. Емишдан воз кечиб, йўлни ўша томонга тортди. Иссиқ булокқа тушса, жони ором топишини ўйлаб, нолакор гингшиб қўйди.

Иссиқ булокқа бир ярим соат деганда зўрга етиб борди. Намхуш хидни узоқдан сезиб, пишқириб-пишқириб қўйди. Ўзга бирор жонивор қадам босмадимикан, деган ҳадикда теваракка синчков-синчков назар ташлаб борди. Булокқа яқинлашган сайин таъби хира тортиб, ғазоби ошиб борди. Билдики, булокқа кўпчилик келиб кетибди. Ҳатто Пахмоқ жинидан ёмон кўрадиган кизил-жардаги силовсиннинг иси ҳам бурқсиб турарди.

Бирдан у титраб кетди. Жойида таққа тўхтаб, ҳар тарафга олазарақ қаради. Аввал ҳавони, кейин ерни бот-бот искади. Ўсиқ жунлари енгил титраб, яна ва яна искаланди. Сўнг андак хотиржам тортиб, секин энгашди. Хид эски эди. Яроқ тутган ўша ғаними ўтган куни келиб кетганга ўхшайди. Шунга қарамай, у ўзини яқиндаги бута ортига олди. Биқиниб атрофни обдан кўздан кечирди. Тиқ этган шарпа сезмагач, аста оёққа қалқди. Илгаригига нисбатан хийла дадил тортиб, олға жилди.

Қоя остидан сизиб чиққан иссиқ сув анча беридаги охурга ўхшаш мўъжазгина кўлга қўйиларди. Ҳаво муздек бўлгани учунми кўл юзи буғланиб турарди. Пахмоқ сувга тушишга ошиқмади. Атрофни яна бир карра кўздан кечирди. Унга инсон хиди ёқмаётган эди. Авваллари бу ерни одам оёғи етмайдиган жой деб ўйларди. Энди билсаки, икки оёқли махлукнинг қадами шу ерга ҳам етибди. У енгил пишқириб кўлга тушди. Илик сув танига хуш ёқиб, қаттиқроқ нишқирди. Бутун танасини сувга кўмиб, ҳузур қилиб ётди. Азбаройи маза қилганидан кўзларини юмишни шу қадар истаса-да, юммади. Бошини сувдан чиқариб, теваракни кузатиб ётди. Илик сувдан оёғига жон кираётганини сезиб, секин-секин гингшиди, яъни бизнинг тилда «оҳ-оҳ» деди. Аммо минг «оҳ-воҳ» қилгани билан барибир кўнгли ғаш эди. Инсон хиди уни қаттиқ безовта қилмоқда эди.

У илгари ҳам бу ерга бир неча марта келган, лекин инсон изига ҳеч дуч келмаганди. Бу сафар эса шундоққина тумшуғи тагида, кўл бўйидаги майин қум устида этик излари манаман деб турарди. У этик изларига

қараб-қараб кўяркан, сувда узок ётолмади. Пишқи-ра-пишқи қирғоққа чиқди. Қирғоқдан хийла наридаги ясси харсанг томон юрди.

У ясси харсанг устига ястаниб, ўзини офтобда тоблаб ётаркан, ногаҳон ўзини қопқонда турганини фахмлаб қолди. Камар уч томондан қоялар билан қуршалган бўлиб, фақат бир тарафигина очик эди. Фаними ўша томондан бемалол биқиниб келиб, уни осонгина тинчителиши мумкин эди. Бу ҳодиса ҳозир юз берадигандек Пахмоқ ошиқиброқ камардан чиқди. Бехавотирроқ жойга етиб, камарга ҳасрат ила термуларкан, чамаси, шундай деб ўйлади. «Қандай соз жой эди-я, шуниям хидини билибди, номард!»

У оқсоқланиб йўлга тушган жойида бирдан кескин ортига ўтирилди. Вужуди нафратдан ёниб, кўл бўйига жадал юриб қелди-да, этик изларидан бири устига чўнқайди. Нафратининг белгиси сифатида изига телпақдай қилиб тезаклади. Шундан сўнг, ўз ишидан мамнун бўлиб, оқсоқланиб кетига қайтди. Бу сафар дара ичи билан эмас, тепадан дара ёкалаб юрди. Икки дара оралиғидаги бу чоғроққина водий кўзига энг бехавотир жой бўлиб кўринди. Қолбуки, бу ерда турли илон изи сўқмоқлар ниҳоятда сероб эди. Ҳатто онда-сонда қўй-қўзиларнинг кумалоклари ҳам учрарди. Мана бу сўқмоқдан бир соатча бурун тулки югургилаб ўтган экан. Қачонлардир бўриларга емиш бўлган қўй калласи тошлар орасида думалаб ётибди. Пахмоқ бу нарсаларга эътибор бермай бораркан, кўп ўтмай димоғида парранда хидини туйди. Парранда хидига сезилар-сезилмас темир иси коришйк эди. У сергақланиб илгарилади ва салдан сўнг тулкилар юришни хуш кўрадиган торгина сўқмоқда товук калласига дуч келди. У бояги тулки сезиб, котинмай ўтган қопқонни пайқаб, айиқларча кулди. Кейин оёғи остидаги тошлардан бирини товук калласи томон думалатди. Майда тошлар тагига созлаб яширилган қопқон юқорига қалқиб, «шилк» этиб ёпилди. Пахмоқ яна кулди. Одамзодни галварс санаб, мириқиб-мириқиб кулди. Сўнг эса қопқонни қозик-позиғи билан суғуриб олди-да, пастга — дарага улоқтирди.

Барча жониворлардек, у ҳам қопқонни жинидан ёмон кўрарди. Темир иси сезилган ердан бепарво ўтиб кетолмасди, ё зарарсизлантирарди, ё бўлак жойга

иткитиб ташларди. Аслини олганда, Чукуркамардаги кўлни қопкон туфайли кашф этганди. Агар гапни сал узокроқдан бошлайдиган бўлсак, ўтган йили худди шу пайтда ўзини жуда доно санаса-да, нодонгина айиқ эди. Нодонлиги учун кўринган қорага тумшук тиқиб юрарди. Қопқонга илк бор мана шу водийда дуч келганди. Сонсиз сўқмоқлардан бирига ғоят усталик билан кўйиб кетилган қопқонга тасодифан эмас, нодонлиги, янада аниқроғи, кизиқувчанлиги туфайли тушиб қолганди. Ўша кунни қорни тўқ эса-да, майда тош аралаш майин кум устида ётган гўшт бўлагига панжа урмасдан ўтолмади. Аммо панжаси гўштга тегар-тегмас, кўринмас бир ёв «шилк» этиб оёғини қисиб қолса бўладими. Аввалига жуда кўрқиб кетди, сўнг ажабланди, нима бало бўлди бу? Кейин оёғини силкиб, ундан халос топмоқ истади. Бироқ ёв жуда ёпишлоқ экан, қани энди кўйиб юборса. Навбатдаги каттиқ силтовидан сўнг занжирининг нариги учига махкамланган темир қозик жойидан силжиб, ёнига тўн этиб тушди. У қутулмоқнинг эвини қилолмагач, қозикни судраб олға юрди. Бу балодан қандай қутулсам экан деб, роса боши қотди. Чукуркамарга тушаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, тағин қопқонга ташланиб, тишлаб тортқилашга тушди. Аммо ёв дегани балойи азим экан, шунча тишлаб тортқиласа-да, ғик этмади. У нима қиларини билмай, сўқмоқ бошида узок ўйга ботиб ўтирди. Орада икки-уч бор қопқонни тошга уриб ҳам кўрди, қайдам барча ҳаракатлари зое кетиб, бекорга урингани қолди. Ана шундай беҳуда уринишларнинг биридан сўнг, у ўнг оёғини қопкон устига кўйиб, сўл оёғини кучаниб тортишга тушди. Бахтига ўнг оёғи тасодифан қопқон қулфи устига тушиб қолди. Залварига қулф бардош беролмай қопқон тиши очилиб кетди.

Ўшанда у қопқондан халос топгачгина нотаниш ерга келиб қолганини англаб етганди. Азобланган оёғини авайлаб босиб, сўқмоқдан қуйига энаркан, намхуш нарсанинг исини сизди. Намчил тумшуғини олдинга чўзиб белги оларкан, хид қуйидан келаётганини пайқади. Одатдагидек, яна кизиқувчанлиги кўзиб, дара тубига тушди-да, йўлни Чукуркамарга бурди ва кўп ўтмай юзи буғланиб турган кўл бўйига етди. Хид кўлдан таралмоқда эди. Ер нотаниш бўлгани учун кўл бўйида ортик ўралашмай, теварак-атрофни бир сира тентиди-да,

сўқмоқдан юқорига — Чуқуркамар тепасига чиқди. Қўшни бегона ҳудудга қизиқсиниб-қизиқсиниб боқди. Ўзининг ҳудуди Чуқуркамарда тугадини ички бир сезги билан идрок этди. Кўпинча ички сезги ҳар қандай белгидан устун келади. Пахмоқ бу атрофда огоҳлантирувчи бирор-бир белги кўрмаган эса-да, ундан нарига ўтиш яхши эмаслигини фахмлаб етганди. Шу сабаб букри арчага белги қўйиш билан кифояланиб, изига қайтди.

Хуллас, ўша куни қопқон сабабли Чуқуркамардаги илиқ кўлни кашф этиш билан чекланиб қолмай, ўз ҳудудининг шарқий чегарасини аниқлаб, белги қўйишга мушарраф бўлганди. Унинг бу хил белгиси, асосан, ҳамжинсларига қаратилган бўлиб, майда жониворларга ҳеч алоқаси йўқ эди. Майда жониворлардан фақат кўлни қизғанарди. Аммо минг қизғанмасин, бошқа турдаги жониворлар ҳам кўлдан унумли фойдаланишар, бунга сари ҳар келганда ёмон жони чиқарди. Бора-бора у бу ҳолга тамомила кўникди. Чуқуркамарга киргунча норозиланиб бир-икки ўқирган бўларди-ю, сўнг тинчланиб чўмилиш билан овора бўларди.

Аммо бугунги из уни зўр таҳликага тушириб қўйди. Бу ҳашаки жониворларнинг эмас, балки ҳар нарсага қодир икки оёқли махлуқ ғанимининг изи эди. Шунингчун, кўлнинг шифобахш сувидан вужуди ором олган бўлса-да, руҳи сира таскин топмаганди.

Қопқонни дарага улоқтиргач, Пахмоқ иккиланиб туриб қолди. Қорни ўлгудек оч эди. Нафсини тезроқ қондирмоқ ўйида теваракка маънос аланглади. Оч қоринга нафрат унчалик ўтиришмас эканми, у ғанимини буткул унутди. Нафс эркига бўйсуниб, тумшугини кўкка чўзганча ҳавони бот-бот искади. Ҳавода турли хил емиш хиди анқирди. Енгил эпкин водийнинг адоғидан, Эгридаранинг муюлишидаги ўнгирлардан олма-ю дўлана хидларини олиб келарди. Аммо масофа анча олис эди. Пахмоқнинг эса тезроқ қорин тўйдиргиси келарди. Шунда унинг эсига Чуқуркамарнинг жанубий қисмидаги дўланазор тушди. Оралиқ жуда яқин. Чуқуркамар устидан ўтилса, у ёғи бир одим.

У лапанглаганча йўлни ўша томонга солди. Чуқуркамарнинг энг баланд қояси ҳисобланмиш дўнгликка чиқиб, ўзи бир йил бурун белги қўйиб кетган букри ар-

ча ёнига борди. Бу ердан чор-агроф кафтдагидек якқол кўзга ташланиб турарди. Пастдаги кўл мисоли сув тўла пиёладай базўр кўзга чалинарди. Пахмоқ теваракка кўпда алахсирамади. Ерга чўнқайиб, кўшни худудга диққат билан тикилиб қолди. Қаршисида баланд қоялар, арчали тизмалардан иборат нотаниш маскан сирли холда ястаниб ётарди.

Пахмоқнинг табиатида ёвқурлик йўқ эди. Шу сабаб бегона худудга оёқ босиш истагини хис этмади. Ва шунингдек, бегона жойга тумшуқ суқиш яхшиликка олиб келмаслигини ҳам биларди. Макон талашиб ҳали бирор-бир айиқ билан ёқа бўғишмаган эса-да, ташрифи мезбонга сира хуш келмаслигини ўз табиатидан келиб чиққан холда идрок этарди. Мабодо, ўз ерига бегона айиқ оралагудек бўлса, ўлар-тириларига карамай, жангга ташланишини ич-ичидан сезарди.

У бегона худудга суқланишни бас қилиб, мақсад сари юзланди. Чуқуркамарнинг жанубий қисмида узун сойлик бўлиб, Пахмоққа қарашли худуднинг чегара чизиғи саналади. Сой бетига тирмашган куюк дўланазор Пахмоққа қарашли эди. Дўланазорга Чуқуркамарга қираверишдаги тик қиялик юзига сапчиган сўқмоқ орқали ҳам чиқиш мумкин эди. Пахмоқ дўланазорга ҳамиша ўша сўқмоқдан чиқиб борарди. Дўланазор кун ботишда харсанг тошли ялангликка чегарадош бўлиб, ялангликдан сўнг яланғоч тизмалар бошланарди. Умуман олганда, Пахмоқ бу ерга камдан-кам келарди. Асосан, қуйидаги емишлар билан кифояланарди.

У сойлик ёқалаб дўланазорга йўл оларкан, ярим йўлга етиб-етмай, даҳшат ва ғазабдан бутун вужуди титраб кетди. Тўхтаб, ҳавони искади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. Дўланазорда бегона айиқ юрганини аниқ хис этди. Аммо кўрқув ва эҳтиёткорлик ғазабдан ҳамиша устун турганидек, Пахмоқ қанчалик қутурмасин, барибир эҳтиёткорликни маъқул кўрди. Дўланазорга писиб яқинлаша бошлади. Учли харсангга етганда, аста бошини кўтариб, олдинга мўралади. Дўланазор четида қавшаниб турган чоғроқ жуссали айиқни кўрди. Агар баҳайбат айиққа рўбарў келганида, ғазабини билдирмасдан, унинг кетишини пойларди. Аммо қаршисидаги айиққа бемалол кучи етишини фаҳмлаб, ўкиришдан ўзини тиёлмади. Ўкириши билан бегона айиқ ялт этиб

каради-да, кутилмаганда шаталоқ отиб қоча бошлади. Кўп ўтмай сойликнинг у бетидаги чангалзорда кўздан ғойиб бўлди. Бирдан ғойиб бўлмади. Чангалзорга етмай, у томонга алланечук гинали тарзда мўлтираб тикилди-да, сўнг тигиз ўсган буталар орасига кириб кетди.

Бегона айикни урғочилигини Пахмоқ исидан билганди. Кочишида қўрқувдан ташқари андак ноз борлигини пайқади. Гинали равишда мўлтираб тикилиши эса кўнглида тушгунуксиз ҳисни уйғотди. Агар эвини топса, бегона айик рақиб эмас, тузуккина йўлдош бўлиши мумкинлигини табиат ато этган нозик сезги туфайли фахмлаб етди. Хийла вақт унинг таъкибли нигоҳини ҳис этиб турди. Бирок у томонга боришни хаёлига келтирмади. Кўпроқ қорнининг гамида бўлди. Нафси анча ором олгачина, бирдан уни эслаб қолди. Бейхтиёр унинг ёнига боргиси келди. Эҳтиёткорлик билан чангалзор тарафга юрди. Бирок, у ерда бегона айикнинг изи ҳам қолмаганди. Пахмоқ хид олиб, Чуқуркамар дўнглигига келиб тақалган арчазоргача келди. Кўшни худудга кириш-кирмаслигини билмай, бир муддат тараддудланиб турди-да, сўнг таваккал қилиб олға юрди. Юз одимча юрмай, тик ўсган арча танасидаги огоҳлантирувчи белгига дуч келди. Белги жуда юкорида эди. Бу бояги урғочи айикники эмас, балки бутунлай ўзга айикники эканлиги кундай равшан эди. Ҳа, қандайдир улкан бир айикнинг белгиси, ўтсанг ўласан, дегандай, манаман деб турарди. Пахмоқнинг кўнглида қўрқув ва рашк барава-рига туғилди. Аммо қўрқув яна устун келди. Улкан айикнинг чангалига тушса, чивиндай эзиб ташлашидан хайиқиб, ноиллож изига қайтди.

Кўшни худудда айиклар оиласи яшашлигини, арчадаги белги ота айикқа тегишли эканини у билмасди. Билмагани учун ҳам улкан айик ҳукмронлик қилаётган худудда бояги пачаққина урғочи айикнинг бемалол умргузаронлик қилиб юрганидан жуда хайратланди. У етим ўсгани боис хамжинсларининг галалашиб яшашларини ҳеч тасаввурига сиғдиролмасди. Назарида, айиклар ўзи каби якка-якка яшашга маҳкум эди. Урғочи айикнинг изидан тушиб, бошқа айик белгиси устидан чиқиб қолганидан тааажжублана-тааажжублана кетига бурилди. Урғочи айик улкан айикдан қочиб чиқар, деган умидда дўнгда анча пойлаб ўтирди. Унга тузукрок

разм солиб қўйишни жуда-жуда хохламоқда эди. Аммо ургочи айиқ қайтиб қорасини кўрсатмади.

У ноилож ўрнидан кўзгалди. Эгридарага тушишни истамай, водий ёқалаб йўлга тушди. Дарага олиб тушадиган сўқмоқлардан бирига яқинлашганда, ёндаги харсанглар ортидан Панжи саёқ чиқиб келди. Фаними шамолга тескари томондан келиб қолгани учун Пахмоқ уни тезда найқамади. Улар бир-бирларини кўришганда, оралик масофа атиги эллик одимча эди. Панжи саёқ елкасидан яроғини олгунча, Пахмоқ, қочмаган номард, дея ўзини дарага урди. Биринчи ўқ сўқмоқ четидаги бута шохини чирт узиб юборди. Иккинчиси қулоғи остидан чийиллаб ўтди.

Пахмоқ дара тубидаги арчазор оралаб, фанимидан осонгина қочиб қутуларкан, фаними туфайли турмушидан ҳаловат кетганлигини, ҳаловати бўлмагач, кўнглида ғалати ҳисларни уйротиб юборган анову бегона айиқ билан қайта учраша олмаслигини ўйлади. Алами келиб, фанимини тилка-шора қилиб ташлагиси келди. Аммо унинг яроғи бор эди. Ундаги яроғ ўзининг тишлари ва панжаларидан кучли ва даҳшатлироқ эканини у яхши биларди.

У ўша куни тунда коваклардан бирида ғужанак бўлиб ётаркан, фанимини эмас, шунингдек, лўқиллаб оғриётган оёғини ҳам эмас, негадир ўзига гинали назар ташлаб кетган ўша бегона айиқни ўйлади.

• • •

Пахмоқ қочиб қутулгач, Панжи саёқ алаmidан бир ирғишлаб олди. Милтиғини тошга уриб синдиргудек бир вазоҳатда қутуриб сўқинди. Кейин Пахмоқнинг изидан юрди. Дарага энаверишдаги сўқмоқ бошига етгач, таъқибдан наф йўқлигини англади. Боз устига, шу тобда бу ишга ҳеч ҳафсаласи йўқ эди. Харсанглардан бирига ҳардамхаёл суяниб, пастга ҳасрат ила тикиларкан, куёшга қараб вақтни чамалади. Овда хаёл суришга бало бормиди, дея пича ўзини янди.

Ҳақиқатда, ҳар галгидек бугун ҳам хушёр юрганида Пахмоқ ҳозир оёғи остида чўзилиб ётган бўларди. Нега деганда, вазият тўлалигича унинг фойдасига ишламоқда эди: биринчидан, улар харсанг тошли майдонда учрашдилар, иккинчидан, энг муҳими, шамол у томонга эс-

моқда эди. Пахмоқ энг ишончли восита — ҳид илғашдан маҳрум эди. Панжи саёқ ўй сурмай, теваракка зехп солиб юрганида, ўзига қарши келаётган Пахмоқни кўрган ва бирор харсанг ортига биқиниб, уни осонгина тинчитган бўларди. Аммо ҳамма бало шундаки, айна шу пайтда хаёли ўзида эмасди. Бугун фикри-зикрини бир соат бурун юз берган тотли учрашув банд этганди. Ўзига ширин табассум ҳадя этган жувоннинг рухсорини хаёлидан қуволмай гаранг эди. Аслида жувон билан учрашув унинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Бари Пахмоқ туфайли юз берганди. Аввалига у Пахмоқни Эгридара бўйлаб кидирди. Кейин қўшни кичик дарага ўтди. Қайтишда Чуқуркамарга бир мўралаб, Эгридара бўйлаб кишлоққа қайтишни мўлжаллаб, Қизилбет ёқалаб юрди ва ўзи сезмаган ҳолда Кўкбулоқ кишлоғи устидан чиқиб қолди. Ўша таниш ховлига кўзи тушгач эса, юраги тошиб, бирдан кучли ҳаяжон оғушида қолди. Туйғусини жиловлаёлмай, булоқдан хийла берида, кунчиқишга ёнбошлаб ўсган арча ортига бекинди-да, ховлини кузатишга тушди. Жувон одатдагидек, ховли юзиде куймаланиб юрар, энаси офтобрўйда жун савар, отаси молхона ортидаги гўнгтепа ёнида қўшни чол билан гурунглашиб ўтирарди.

Панжи саёқ жувоннинг ҳар бир хатти-ҳаракатини назаридан қочирмай, синчков кузатаркан, кўнглида ададсиз меҳр, шунингдек, мамнунлик ҳиссини туйди: «Қачон қарама, ғимир-ғимир, — деб ўйлади. — Қўлоғи чакқонгина экан. Бундай аёл рўзгорингни бутлайди, ямоғингни ясқайди». У бир зумга, атиги бир зумга аёлни ўз уйида тасаввур этди. Тасаввуридан дили шу даражада ёришдики, аёлга бир оғиз сўз қотмасдан кетолмаслигини англади. Бироқ бу иш мушкул эди. Кишлоқ урф-одати ундаги бу майлни ўзига сингдиrolмасди. Устига-устак, жувонга оғиз солган, ота-онаси кўриб қолгудек бўлса, уни енгилтакликда айблашлари муқаррар эди. Ўрта ерда битай-битай деб турган ишни бузиб қўйиши мумкин эди. Ўз навбатида, учрашмай кетиш ҳам кўп душвор туюлмоқда эди.

У нима қиларини билмай, гарангсиб турганида, худонинг ўзи ишини тўғрилади. Орада булоққа сувга келиб-кетган жувон, иккинчи гал бу томонга салт юрди. Ана у булоқдан ҳам ўтди. Булоқ билан у бекинган арча

ораси олтмиш-етмиш одим. Жувон майда-чуйда буталар оралаб келаркан, эгилиб ўтин теришга тушди. Ўтин дегани бу атрофда сероб эди. Жувон ўтин тера-тера йигит биқиниб турган арча ёнигача келди. Шу орада унинг дикқатини ерда чўзилиб ётган каттакон қуриган шох тортди. У кучоғидаги ўтинни ерга ташлаб, шохга яқинлашди. Уни қандай қилиб судраб кетишни чамалади. Кейин негадир фикридан қайтиб, ортига ўтирилди. Индамаса, ўтинини қўлтиқлаб кетадиган.

Панжи саёқ ошиғич ҳолатда ўзини билдирди.

— Шошманг! — деди дудукланиб, паст овозда. — Сизда бир оғиз гапим борида!

Табиий, жувон чўчиб тушди. Ранги қув оқариб, ён-верига аланглади. Бир хаёли, қочмоқчи ҳам бўлди.

— Қўркманг, бу мен, — Панжи саёқ арча ортидан бўй кўрсатди. Лекин очикқа чиқишга ботинмади. Назарида, гурунглашиб ўтирган чоллар шу томонга қарашаётгандек эди.

— Вой, ўлмасам! — Жувон кўксига туфлади. — Юрагимни чиқариб юбордингиз-а!

— Узр! — Панжи саёқ култ ютиниб, жувонга дикқат-ла тикилди. Буни қандай қилиб узоқроқ тутиб турсам экан, деб ўйлади. Негаки, тоғ аёлларининг феъли маълум, бегона эркак қошида ортиқча эзмаланишни хуш кўришмайди. Шу боис, тузукроқ баҳона кидириб топгани шу бўлди: — Қўрқитиб юбордим-а?

Аёлнинг кўзларида зоҳирланган кизикиш ифодаси ўрнини дафъатан истиҳола эгаллади. Йигитга унаштирилиш арафасида турганлиги туйқусдан эсига тушиб, бошидаги кизғиш рўмолини қошигача тортди. Уялиб бурилиб кетмоқчи бўлди. Буни сезган Панжи саёқ отини тезроқ қамчилади.

— Нон... нонингиз йўқми? — деди.

Панжи саёқни аёл қалбининг биларони деб бўлмасди. У тоғни биледи, тошни биледи, табиат билан яхши тиллашади. Аммо аёллар масаласида ҳеч нарсага ақли етмасди. Шунга карамай, ҳозир у ўқни аниқ мўлжалга олганди. Шу сонияда миясидан нималар ўтмади дейсиз, аёлни яна бир зумга тутиб қолмоқ учун нималарни ўйламади дейсиз. Қалласига келгани нон сўраш бўлди. Шундай десагина аёл қолиши мумкинлигини хис этди. Негаки, аёл кишининг кўнгли меҳр ва шафқатга мойил

бўлади. Кўмак сўраган кишига қайиша қолади. Турган гап, Панжи саёк буни билмасди, лекин алланечук идрок этганди.

Идроки алдамади. «Нон» сўзини эшитиши билан кетмок истаб турган жувон бирдан ўзгарди. Йигитга ачиниш ва ҳамдардлик кўзи билан қаради.

— Вой, ўлай, қорнингиз очми? — деди. — Уйда отам бор. Юринг, овқатланиб кетасиз.

— Борардиму, — Панжи саёк уялинқираб чеккасини кашлади. — Ҳозирча бизга... мумкин эмас-да.

— Юраверинг, — деди аёл кистаб, унинг тортиниш сабабини англамай. — Эркакли уйдан нега уяласиз?

— Сизга... оғиз солганмиз-да, — деди Панжи саёк ростига кўчиб. — Борсак, бу йигитда бет йўғакан деб ўйлашади-да.

Аёл бу ёғини ўйламаган, аниқроғи, бир лаҳзага унутган экан, уялди. Нима қиларини билмай бирпас таралдудланди, сўнг, мен ҳозир, деганча, терган ўтинини қўлтиклаб, жўнаб қолди.

Кўп ўтмай у челақ кўтариб қайтди. Булоқ бўйига етганда, аста ховли томонга разм солди. Кампир жун билан, чоллар гурунг билан андармон эди. Тепадан тушиб келган бир отлиқ улар ёнида тўхтади. Кўшни ховлидан ўмганини қўлидаги ҳассага ташлаб, яна бир чол чиқиб келди. Қулай пайт келганини сезган жувон, челагини ерга қўйди-да, унинг ичидан кизил тугун олиб, бағрига босганича арча томон шошилди. Боягина бамайлихотир юрган аёл бирор айб иш қилаётгандек, тахлика оғушида ҳаракатланарди. Ошиққанидан уринган кавушини чўпга илинтириб, йиртиб ҳам олди. Лекин бунга эътибор бермади. Қўлидаги тугунни арча шоҳлари орасидан йигитга узатиб, шошилинич ортига ўгирилди.

— Ўзим... — деди йигит тўлқинланиб. — Ўзим сизга янги кавуш обераман!

Бу гапдан сўнг жувон бошда оёридаги кавушига, кейин унга қаради. Ширин жилмайди. Челагини сувга тўлдириб, пастга энаркан, яна жилмайиб қараб қўйди.

Бу жилмайиш замирида кўп яхши маънолар жамланганини сезган йигитнинг юраги ёмон орзиқди. Аёлни кўзи билан кузатиб қолди. Кейин чўнқайиб тугунни ечди. Иккита нон орасига яхшилаб жойлаштирилган катта бўлак яхна гўштни кўриб, аввалига шодланди, сўнг не-

гадир димови қаттиқ ачишиб кетди. Тугунни авайлаб бағрига босганча, арчазор оралаб юкорилади. Бир дўнг ошиб, жилга бўйидан чиқди. Ерга чордона куриб, тамадди қилишга тушди. Бир маҳал чайнаётган лукмаси шўртанг туюлиб ажабланди. Ва шундан сўнггина йиғлаётганини пайқади. Кўзларидан шашқатор ёш оқмоқда эди. Бу хил ҳолат илгари унда ҳеч бўлмаганди. Лекин у бундан уялмади, хўрсина-хўрсина кавшанишда давом этди. Ора-сира жилгадан ховучида сув олиб ичиб турди. Кўз ёши эса тинай демасди. Тинишини ўзи ҳам истамади. Кўз ёшлари тотли туюлиб, қалби дарддан фория бўлаётган эди.

Аслида у меҳрдан йиғламоқда эди. Меҳр кўрмаган кўнгил озгина турткидан жунбушга келгандек, ҳозир у шу ҳолатда эди. Гапнинг сирасини айтганда, у меҳрдан йироқ эди. Болалигидан меҳрдан йироқ ўсди, худо раҳмат қилгур ота-онаси анчайин қаттиққўл одамлар бўлиб, тоғу тошдан бери келмас бу болани деярли эркалатмас эдилар. Уларнинг назарида, бу ўғил қулоксиз эди, саёқ эди. Натижада, беармон урдилар, сўқдилар, аммо болани тоғу тошлар бағридан айира олмадилар. Шу тариқа тоғу тошдан сокинлигу хотиржамлик топган ўғилни тушунувчи бўлмади, қайтага «саёқ» деган тамгани пепонасига маҳкам босдилар, шунга яраша муомала қилдилар. Бунга сари у тоққа қочди. Бир кетишда уч-тўрт кунлаб санғиди. Тўшаги тош, емиши парранда гўшти бўлди. Кўнгли бамисоли эркин шамол — нимани истаса ўшани қилди.

Ота хайрон — бу кимга тортди? Эна хайрон — бу кимга ўхшади? Уруғ суриштириб, ўтган аждодлари орасидан бу хил сиёкли одамни топмадилар. Бир-бирига хайрон боқишиб, тоғу тошга лаънатлар ўқидилар ва оқибатда асосий масаланинг тагига етолмай ўлиб кетдилар.

Аслида ўғилни тоғу тош тортиб олмаганди, сеҳрлаганди. Бу сеҳр жуда жўн тарзда юз берганди. Кекса овчи Шомурод чиноқ носни танлаб чекарди. Чеккандаям каттагепалик Шайман носфурушнинг носидан бошқасини тан олмасди. Аммо бир тўйда иккисининг орасидан гап қочиб, қайтиб юз кўришмас даражасига етдилар. Шундан сўнг Шомурод чиноқ шу атрофдаги бошқа носфурушларнинг носидан бир-бир тоғиб кўрди. Лекин би-

рортасини Шайман носфурушнинг носига ўхшатолмади. Урушсам, сен билан урушганман, носинг билан эмас-ку, дея ўша пайтларда энг маъқул бола ҳисобланмиш Панжи саёкка пул бериб, отамга дегин, дея Шайман носфурушникига зинғиллатди. Шу-шу носни унга Панжи олиб келадиган бўлди.

Шомурод овчи кўп танти эди. Беминнат дастёрлиги учун уни икки-уч овга олиб чиқди. Милтиқ отишни ўргатди. Бир куни эса тўсагдан кўлига милтиқ тутқазди. «Бор, жигитдай бўп сенам бир овга чиқиб кел! Тулки отсанг — менга, парранда отсанг — ўзинга». Мустақиллик кўп ажиб нарса, ўша куни ўн уч яшар бола ўзини йигит ҳис этди. Аммо Ялангбетда ўзини офтобга солиб ётган тулки изидан йигит эмас, бола бўлиб тушди. Тулкининг найрангларига алданиб, узок-узокларга улоқиб кетди. Кечга яқин тулкидан умид узиб, қишлоққа қайтаркан, қияликдан иккита каклик уриб олди. Илк мустақил ов унга қаттиқ таъсир қилди. Илгари ҳеч ҳис қилмаган туйғуларни бошидан кечирди. Ярим тунда қишлоққа бошқача одам бўлиб қайтди. Тонгда овни қўмсаб уйғонди. Яна кетди. Яров билан илгари ҳеч кўрмаган ўнгирларни кезиб чиқди. Бора-бора узокдан мудроқ кўринган тоғу тошлар тирик бир вужуд, унда ҳаёт ўзига хос тарзда қайнашини англаб етди. Кейинкейин нафақат овни, балки тоғу тошни ҳам қўмсайдиган бўлди. Биринчи бор тулки отган кундан бошлаб эса тоққа буткул боғланди. Бу орада Шомурод чинок яна бир иш қилди, эски милтигини унга совға этди. Ўша тун Панжи саёк милтигини росмана кучиб ётди. Эртаси ота-она унинг тўшагини яна бўш кўришди. Кейин бу ҳол доимий одатга айланди. Сўнг-сўнг йигитчанинг гоҳо тоғда ётиб қолиш ҳоллари ҳам юз бера бошлади. Қисқаси, тахминан ўн тўрт-ўн беш ёшларида тоғу тошни тамоман ўзиники қилиб олди.

Тоғдан топган эркинлиги эвазига у яқинлари меҳридан мосуво бўлди. Тоғ дея ҳатто хотинининг ҳам меҳрини козоналмади. Аёли кетиб қолгач, у оға-иниларидан балога қолди. Тергашлар жанжалга, жанжаллар аразга айланди.

Бу ерда яна бир аччиқ ҳақиқат бор эдики, бу ҳақда озгина тўхталмасак, Панжи саёкнинг феъли унча очилмайди. Хуллас, қайси бир доно айтиб ўтгандек, одамни

хадеб чўчка-чўчка деяверсанг, охир-оқибат, у хўр-хўрлаб юборади. Панжи саёкнинг қисмати ҳам шунга яқин эди. У эсини танигандан бери меҳр ўрнига камситиш кўрди, хурмат ўрнига нописандликни сезди. Натижада, бора-бора одамлардан кўнгли қолди. Одамлар унга қанчалик нописандлик билан қараса ўз навбатида, у ҳам одамларга шу хил муносабатда бўлди. Одамлар ундан қолди, у эса одамлардан. Одамлардан четлашгани сари тоғлар уни маҳкамроқ бағрига олди, эркалатди, суйди. Оқибатда, у бутунлай тоққа боғланиб қолди. Инсон меҳрига ташналик қалбининг чуқур ерида кўмилиб қолаверди. Кўкбулоқлик жувоннинг илиқ муносабати ўша ташналикни уйғотиб юборганди. Меҳрга қондирилган ташналик мухаббатни туғдирганди. Бугун у ўша мухаббатнинг илк мевасини тотиганди. Тугун шунчаки тугун эмас, меҳр эди. Ундаги таом шунчаки таом эмас, мухаббат эди.

У меҳрдан йиғлаб, мухаббатдан масрурланиб, жилға бўйида узоқ ўтирди. Қолган нонни рўмолга ўраб белига боғлади. Белига қувват ингандай бўлди. Кейин кўз ўнгидан жувоннинг меҳр тўла қарашларини ҳеч қуволмай, тўғрироғи ҳеч қувгиси келмай, йўлида давом этди. Пахмоқни ўйламади. Қачонки, унга дуч келгачгина, не мақсадда санғиб юрганлиги эсига тушди. Аммо...

Пахмоқдан умидини узгач, у водий бўйлаб кетди. Чуқуркамарга мўралашдан мақсад қолмаганди. Чалқаш сўқмоқларнинг биридан ошиқмай юриб бораркан, водий четидаги сийрак арчазордан какликларнинг сайрашини эшитди. Юрагидан ўкинч кетиб, қони қайта жўшди. Милтиғига майда сочмали ўқ жойлаб, ўша томон юрди.

Кош қорайганда, белига саккиз какликни қатор тегиб, йўлга шай бўлди. Бироқ уйга қайтишни энди хаёлига ҳам келтирмади. Қишлоғигача икки соатлик йўл. Албатта, йўл унга писанд эмас, ҳар қуни босиб ўтадиган масофанинг арзимас бир қисми. Биринчидан, эртаси Пахмоқни Чуқуркамардан бошлаб қидирмоққа аҳд қилди. Иккинчидан, Чуқуркамар эски ошnasi Самад полвоннинг қишлоғига яқин эди. Учинчидан, қалбини гупуртираётган хис-туйғуларини ким биландир ўртоқлашгиси келарди. Бунга Самад полвон жуда боп ўртоқ эди. Мана шуларнинг бариси сўнгги дақиқада қарорини ўзгартиришга туртки бўлди.

У ошнасининг кишлоғига қоронғида кириб борди. Самаднинг аёли уй соҳиби каби очикқина эди, уни одатдагидек, хуштавозелик билан қаршилади. Қўлига сув қуйиб, сочиқ тутди. Тагига тўрт қават кўрпача ташлади. Аёлнинг қай бир жиҳатлари кўкбулоқлик жувонга ўхшаб кетишлигини сезган Панжи саёкнинг димоғи ўз-ўзидан чоғ бўлди. Бизди бўлғуси хогин ҳам мана шу аёл каби эпчил ва меҳрибон чиқадиғанга ўхшайди, деб ўйлади. Ошнаси келгунча чой хўплаб, девордаги сўзана-ларни, токчадаги идишларни, қисқаси, уйга зеб бериб турган жамики нарсаларни бирма-бир, томоша қилиб ўтирди. Дикқатини, айниқса, девордаги айиқ териси тортди. Унинг ўнг ёнига тулки териси осиглиқ эди. Бу нарсалар уйга унчалик ўтиришмаганини сезиб, томоқ кириб-кириб қўйди. Айиқ териси устига кўндаланг осилган милтиқ уни кўп қизиқтирди. Бориб тутиб кўришдан ўзини зўрга-зўрга тийиб ўтирди. Кейин аёл кишининг қўли сезилиб турган бошқа жиҳозларга алаҳсиди. Ошнасининг уйини беихтиёр ўз кулбасига қиёслади. Хаётида илк бор шинам-саришта хонадонни кўмсади. Ошнасининг аёли ўрнида кўкбулоқлик жувонни қўйиб, чексиз-чегарасиз орзуларга берилди. Сўнг эса, ошнаси билан ярим тунгача сирли ва сеҳрли суҳбат курди. Ичилган ароқ қулф-дилини баттар очиб, ғоят усталик билан қовурилган гўшдан ўз ёрининг дидини тасаввур этди.

* * *

Пахмоқ якка ўсгани учунми ёлғизликка жуда кўниккан эди. Боз устига, норасталигида еган турткилари уни анча серҳадик қилиб қўйганди. Натижада у ўзидан бошқаларга ишонмай улғайди. Тани-жони соғ пайтида-ку ёлғизлиги сира билинмасди. Аммо жони азоб тортган кезлари, тирик жон-да, беихтиёр ҳамроҳ истаб қоларди. Зилдай оғир бошини йўлдошининг пинжига суқиб, оғрикдан шу йўсинда ором топгиси келарди.

Норасталигида тушида ўзини кўпинча онасининг пинжида кўрарди. Вужуди илиқ тана ҳароратини хис этиб, эркаланиб ғингширди, тамшанарди, талпинарди ва бу ҳаракати жажжи тумшукчаси совуқ ўнгирининг муздек деворларига бориб тақалмагунча давом этарди. Кейин бехос ўйғониб кетиб, ўзини тор ўнгирида кўраркан,

онасини кўмсаб, беҳуда ғингширди, бекорга нола тор-тарди.

Аслида у нолимаса ҳам бўларди. Эндиликда оналикни табиат бекаму кўст ўз зиммасига олганди. Ўз онасидан фаркли ўларок, табиат шундай она эдики, меҳридек, қаҳри ҳам жуда жўшқин эди. Бу она унинг насибасини бутун тоғу тошларга сочиб ташлаганидек, пишиб улғайсин, салга руҳи чўкадиган бўлмасин дея сон-саноксиз ғанимларини йўлига кўндаланг кўйиб кўйганди. Пахмоқ улар билан талашиб-тортишиб улғайишга мажбур эди. Ҳатто чоғроққина тўнғиз ҳам унга ҳамла қила оларди. Бўриларга-ку гап йўқ, уни кўрди дегунча олдиларига солиб қувлашарди. Аммо она табиат бунинг ҳам ғамини еб кўйганди. Қочиб бекинсин дея ўнгирилари яратгандек, тирмашишга тоғда арча-ю бошқа хил дов-дарактлар билан чор-атрофни тўлдириб ташлаганди. Пахмоқ жойи келса, булардан усталик билан фойдаланарди. Лекин шунга қарамай, ёлғизлик балоси олдида кўпинча ожиз қоларди. Тани азоб тортган кезлари бу оламда ўзи танҳо қолганидек, сиқилишдан юраги тарс ёрилай дерди. Боз устига, кўз ўнгидаги жамики жонлик зоти ўз жуфти билан умргузаронлик қилишарди. Ҳаттоки анови бефаросат тўнғизлар ҳам ёлғиз эмасди. Кўйи сойдаги кўрқок қўёнлар ҳам галалашиб яшашарди.

Катта қоя биқинидаги бургутлар ҳам ўта ҳамжихат эдилар. Фақат угина ёлғиз эди. Ёлғизлиги қор қилган кезлари кўнглида ҳамроҳга — ҳамжинсга мойиллик кўзгаларди. Ўтган йили ўша майлга бўйсунаман деб, жонидан айрилиб қолишга сал қолганди. Агар ўша воқеа юз бермаганида, у майлга итоат этиб, бирор кун ўзига ҳамроҳ топиб олиши мумкин эди. Бироқ ўша воқеадан сўнг у ўз ҳамжинсларидан қаттиқ юрак олдириб кўйди. Ҳар хил таниш-билишчиликдан ёлғизликни афзал деб билди. Кейинчалик ҳамжинсларидан бирортасининг хидини илғаши билан ўша ҳодиса эсига тушар, нарироқ, имкони борича нарироқ кетишга ҳаракат қиларди. Албатта, нари кетиш дегани қочиш эмасди. У эндиликда қочмасди. Пусиб чекинарди. Юраги қаҳру ғазабга тўлиб чекинарди, ҳар лаҳзада ташланишга шайдек, ер тирнаб чекинарди. Бахтига ўзга айиқлар унинг худудига кўпда оралайвермасди. Худди ўзи ўзга худуд

қаршисида жонсарак туриб қолгандек, улар ҳам бу нотаниш ҳудудга юрак ютиб бетлайвермасди.

Ушбу воқеа юз берганида, Пахмоқ хозиргидек кучга тўлмаган, болалик билан балоғат ёши ўртасидаги сарсон айиқча эди. «Сарсон айиқча» деганимизга сабаб шундаки, у бола бўлиб бола, қатта бўлиб қатта эмасди. Бир қарасанг, кичик айиқчадай ўйноқи ва галварсроқ, бир қарасанг жиддий ва жаҳлдор — яқинлашсанг, ейман, ютаман дегандай, ўз майлида ҳўмрайиб юрарди.

Ўша куни Пахмоқ ўз ҳудудининг кунботиш қисмида ўзга айиқ хидини фавқулодда пайқаб қолганди. Бу томонда унинг сарҳади илон изи сойлик билан яқунланарди. Ундан нарига у ҳеч ўтмаганди. Қолаверса, ўтишга ҳеч қизикмаганди. Бунга сабаб, биринчидан ўз ҳудудида емиш керагидан мўл эди. Иккинчидан эса, айрим ҳолларни ҳисобга олмаганда, ўз ҳудудини кенгайтиришга иштиёқманд ўқтам жониворлардан эмасди, бориға қаноат этиб, тинчгина яшашни хуш қўрарди. Шу куни у кунботишга тасодифан бориб қолганди. Ўзга айиқ хидини сезиб, дастлаб бутун вужуди қўрқувдан қалтираб кетди. Сўнг негадир беихтиёр шодланди. Борлиқни қуршаб турган минглаб хидлар орасидан аниқ сезилиб турган бу хид жуда қадрдон туюлиб, беихтиёр ўша томонга талпинди. Сал ўтмай ялангликдаги зирк буталари ора-лаб юрган улкан айиқни кўрди. Айиқ ўзини жуда ювош тутганидан, у ортиқча хавотирланмади. Эркаланганнамо ҳаракатлар қилиб, секин-аста яқинлашиб бораверди. Бироқ ҳамжинси у қутганча қаршиламади. Пахмоққа кўзи тушиб аввалига таажжублангандай бўлди. Сўнг шундай қутурдики, Пахмоқнинг назарида тоғу тошлар титраб кетгандай туюлди. Дахшат оғушида бир зумга гангиб қолди. Мен сенга нима қилдим, деган маънода унга мўлтиллаб тикилди. Аммо бундай қарасаки, ажал дегани улкан махлуқ тимсолида ўзи томон шиддат ила бостириб келмоқда. Хиёл ҳаялласа тупроққа қорадиган. У қўрқувдан ура қочишга тушди. Улкан айиқ уни лўкиллаганча таъқиб қилиб келди. Лекин бу ёғига ўтишга негадир ҳафсала қилмади. Хойнахой, шу атрофда она айиқ юргандир, деб ўйлаган чиқар. Акс ҳолда Пахмоқнинг шўрига шўрва тўкилиши аниқ эди.

Ана шу воқеа сабаб бўлиб, унинг ҳамжинсларига нисбатан қизиқиши батамом сўнган эди. Вақти келса,

хамжинслари бўридай тажовузкор, силовсиндай газабкор эканлигини англади. Бахтига бу тоғларда айиқлар сийрак эди. Кўриқхона ташкил этилмасдан бурун уларнинг кўпчилиги бошқа хайвонлар қаторида кириб юборилган эди. Йўкса, катта бир худудда бу тарзда эмин-эркин юролмасди. Тўғри. Баъзи пайтларда чегара бузилиши холлари бўлиб турарди. Бундай пайтда Пахмоқ газоби қанчалик жўшмасин, тартиббузар айиқнинг кўзига кўринмасликка уринарди. Негаки, унинг ожизтоблигини кўрган айиқ биринчи галдаёқ уни хайдаб ёки махв этиб, ерига эга чиқиб олиши мумкин эди-да. Уларни мавҳумлик тутиб турарди, холос. Бу бегона худудда қандай айиқ яшашлигини билмаганликлари учун ҳам Пахмоқнинг ерида ортикча ўралашмай, қандай келишган бўлса, шундайлигича секин ғойиб бўлишарди. Ҳатто ўзларидан бирор-бир белги қолдиришга ҳам тиришмасди. Ер эгасининг белгиси манаман деб турган жойда белги қолдиришга камдан-кам айиқ журъат этади. Ва яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Пахмоқ муштадай боши билан анчагина шум эди. Белгини бўй-бастига мослаб эмас, имкони борича юқорироққа кўярди. Унинг учун буни ҳеч қийин жойи йўқ эди. Дарахтга тирмашиб чикарди-да, керакли жойга, бошқа айиқлар каби елкасини эмас, ўмганини обдон ишқаларди. Бу хил шумликни у ўз худудидаги бошқа жониворларнинг сон-саноксиз «сўзлашув устун»ларидан ўрганган эди. Пахмоқ куйидаги белгиларни писанд қилмаганидек, юқоридаги белгиларга жиндек ҳайкиброқ қарарди. Юқоридаги белгилар бўрига ўхшаш йирикрок жониворларга тегишли бўларди. Белги қанчалик юқори бўлса, эгаси шунчалик махобатли тасаввур уйротишини норасталигидаёқ фахмлаб етганди. Шумлигининг боиси мана шунда эди.

Умуман олганда, Пахмоқ онасидан деярли ҳеч нарса ўрганмай қолганди. Яшаш учун зарур бўлмиш барча тажрибаларни туртиниб-суртиниб, ўзи ўзлаштириб бормокда эди. «Сўзлашув устун»ларидан шумликни ўргангандек, кўзидан кўра кўпроқ димоғига ишонмок лозимлигини ва бунинг учун елга ошна тутинмок кераклигини бир-икки аччиқ воқеадан сўнг ўзлаштирганди.

«Сўзлашув устун»ига келсак, жониворларнинг ахборот улашуви азалдан мавжуд. Сиз оддий, хонаки итларни ҳеч кузатганмисиз? Агар кузатган бўлсангиз, улар

кўпроқ диккайган нарсалар, дейлик, дарахт, бута, ҳатто ерга қоқилган қозик атрофида ўралашиб, искаланади ва ўша нарсанинг сиртига ёзилиб кетишади. Искalaniш орқали бу ерга нималар келиб кетганини аниқласа, ёзилиш билан ўзи келиб кетганидан огоҳ этади, яъни белги қўяди. Белгини жониворлар турли усулда қўяди: бири ёзилади, бири сўлагини суркаб кетади. Жониворлар белги қўйишни бировдан ўрганмайди, бу нарса уларнинг табиатида бор, фақат сал қувроқлари буни ўз фойдасига нисбатан тузукроқ усулда қўллай олади. Пахмоқ ана шундай жониворлар жумласидан эди. Бошқа жониворларнинг назарида ҳайбатли тасаввур уйғотиш учун белгисини юқорилатиб қўяди.

У бу шумликни худуднинг кун ботиш қисмида ўша улкан айиқ билан учрашмасдан анча бурун ўзлаштириб олганди. Бу пайтда ҳамжинсларига нисбатан кўнглида зиғирча адовати йўқ эди. Шунчаки хавфсираш мавжуд эди. Ушбу воқеадан кейин ўзга айиқлардан бутунлай юрак олдириб қўйди. Иложи борича улардан йироқроқ юришга ҳаракат қилди. Бу йил баҳорда ўша айиқ худудининг ғарбий қисмида тентиганди, ер эгаси сифатида ғазабдан титраса титрадики, лекин яқинига йўлаёлмади. Уни ҳайдаб сололмади. Ҳайтовур, бегона айиқ кўп ўралашмай, яна ўз ерига қайтиб кетди. Пахмоқ забардаст бу улкан махлукнинг қўланса ҳидини яхшилаб эслаб қолди.

Аммо кечаги учрашув кўнглида бутунлай ўзга таасурот уйғотди. Хали ҳеч сезмаган янги туйғуларни юзга қалқитди. Буни қарангки, ҳаётида илк бор бегона айиқ ундан питирлаб қочди. Иккинчидан эса, унинг турк-тароватида ҳеч бир тажовузкорлик пайқамади. Ҳайиқиш, фақат ҳайиқиш. Бу ҳайиқиш унда ғолиблик ва ўзига ишонч ҳиссини уйғотган бўлса, нозли ва маъюстоброқ термулишлари кўнглини ийдирди. Энг муҳими, Пахмоқ ундан юракка қутқу солувчи эркак айиқ ҳидини эмас, урғочи айиқларга хос майинтоброк хидни илғади. Бундан негадир андак қони жўшди. Бориб у билан искалангиси келди. Бироқ бегона айиқ бунга изн бермади. Бекинган жойидан чиқмади.

Агар муҳаббат оғи — баҳор пайти бўлганида улар ортиқча хавфсирашиб ўтирмай осонгина топишишлари мумкин эди. Бироқ муҳаббат ойигача олдинда хали бир қиш бор эди. Кўнгилда ошиқлик ҳиссини кўзғовчи

бахоргача яшашлари, яшаганда ҳам табиатнинг азалий қонун-қондасига бўйсунган ҳолда, турли хавф-хатардан жонини омон сақлаган ҳолда, ҳозир эса тахминан икки ойча давом этадиган киш уйқусига тайёрланиб кириш учун қорин вамида куймаланиб яшашлари керак эди. Уйқудан кейинги юмушлари ҳам сероб эди. Оч қоринга муҳаббат ёқармиди дегандай, емиш кидириб пастга эниш ва қор тагидан тишга босгулик нарса кидириб топишнинг ўзи бўлмайди. Қачонки ҳаводан кишнинг заҳри ариб, кун ботишдан илиқроқ шабада эсиб, қонлари кўпирмагунча ўз ҳолича яшашлари даркор эди. Тоғ жониворларининг ҳар бир куни кутилмаган турли тафсилотларга тўла эканлигини ҳисобга олинмаган бўлса, муҳаббат ойигача ҳали олдинда бутун бошли бир умр ястаниб ётарди. Шунингчун, Пахмоқнинг ҳозирги интилишлари муҳаббатга даҳлдор эмасди. Уни қизиқтирган нарса урғочи айикнинг андак маъюстоб боқишлари-ю ювошлиги, ёлғизликнинг зохиран сокин, ботинан оғир исқанжаси эди. Бунинг устига, Пахмоқ балоғат ёшига етган эди. Одатда, айиқлар уч, гоҳида тўрт яшарлигида балоғатга етади. Лекин буни кўкламгача ўзлари сезмайди. Муҳаббат фаслида эса бирдан қонлари кўпириб, ҳамжинс кидириб қолишади. Айиқлар оиласи мана шу тарзда дунёга келади. Агар ўлим айирмаса, уларнинг бирлиги умрларининг охиригача давом этади. Ўз навбатида, Пахмоқнинг тажовузқорликдан ҳоли феъли, бир қадар мўминлиги урғочи айикнинг эътиборини тортмай қолмаганди. Фақат носинашталик ўртада катта бир ғов бўлиб турардики, бу тўсиқдан хатлашга иккиси ҳам дафъатан журъат этишолмаган эди.

Тунни чангалзордаги қулаган тоғтеракнинг тагида ўтказган Пахмоқ ярим кечага бориб оёғида яна кучли оғриқ сизди. Фингшиб оёғини яларкан, ўша бегона айикни кўмсади. Иссиқ, ёпишқоқ тили билан ярадор оёғини ялаб-юлқашини истади. Бошини унинг пинжига суқиб ором олишни хоҳлади. Тинимсиз азоб бераётган дард унда илгари ҳеч юз бермаган хоҳиш ва истакларни турдирмоқда эди. Айниқса, бегона айикнинг чангалзорга етиб-етмай алланечук гинали мўлтираб тикилиши кўз ўнгидан кетмай қолганди. Бу боқишда на у кутган ва кўниккан тажовуз, на адоват бор эди. Бунда нимадир ваъда берувчи гинадан ўзга нарса йўқ эди. Айни шу

нарса Пахмоқни ўзига ром этиб, кўнглида меҳрга хошиш уйготганди.

Ўзга жониворларнинг бир-бирига нисбатан меҳрибонликларини Пахмоқ кўп кузатганди. Ўнг қулогини милтиқ ўқи чирт узиб юборган қоратоб тулкига урғочи тулки томонидан кўрсатилган ғамхўрликни гувоҳи бўлган эди у. Ўшанда малларанг чиройли тулки ўз жуфтнинг ярасини соатлаб ялаб-юлқаган, айланиб-ўргилганди. Ўшанда у бу қадар меҳр-оқибатдан жуда хайратланган, сўнг негадир ғаши келиб, уларни хайдаб солганди. Энди эса ўшандай ҳолатни ўзи истамокда эди.

Тонгда у ўша истак оғушида ташқарига интилди. Ёш новдаларни босиб-янчиб яланг ерга чиқаркан, намчил тумшугини кўкка чўзиб бир майдон хид олди. Сон-саноксиз хидлар орасидан емиш хидини тез илғади. Аммо бу гал хидга эргашмади. Ички бир хошишга бўйсуниб, Чукуркамар юкорисидаги дўланазорни қора тортиб, йўлга тушди. Назарида, кечаги айиқни бугун ҳам ўша ерда учратадигандек эди.

У оғриётган оёғини авайлаб босиб, бирор соатлар йўл босгандан сўнг бирдан титраб кетди. Тумшугини кимирлатиб, ҳавони кетма-кет искади. Адашмабди. Турли хидлар орасидан ғанимининг иси яққол сезилиб турарди. Бу бало қаердан келиб қолди, деган ҳадикда атрофга олазарак назар содди. Кўрди. Панжи саёқ пастда, сой ёқалаб ошиқмай келарди.

Пахмоқ мушкул аҳволда қолганди. Ортга кочай деса, наридаги арчазор анча олисда, ўртада кафтдек яланглик ястаниб ётарди. Ялангликка чиқини ўлим дегани эди. Ўнг ёндаги қуюқ арчазор узра баланд қоя қад рост-лаган, шунингдек, чап ёндан ҳам умид йўқ — қиялик тўғри сойга тушади. Ҳар икки ҳолатда ҳам ғаними уни дарров илғайди. Бир муддат каловлашдан сўнг, у илк бор қочмай, секин ўнг ёндаги арчазорга беркинди. Ер бағирлаб ўсган арча шохлари орасига яшириниб, бутун вужуди кўзга айланганча ғанимини кузата бошлади.

Бу орада Панжи саёқ сой ёқасидаги тоғатош ёнида тўхтади. Елкасидаги милтигини тошга суяб қўйиб, ошиқмай сувга энди. Чўккалади. Ҳовучида сув олиб ичди. Кейин кўзларини қисиб, теваракка диққат билан назар солди. Агар табиат инсонга жониворлардек хид билиш қобилиятини берганида, турган гап, у Пахмоқни

аллақачон пайқаган бўларди. Аммо у ҳозир атрофга махлиё эди. Эрталабки куёш нуридан фусункор тус олган тоғу тошлар бир лахзага бўлса-да, дикқатини ўғирлаган эди. Панжи саёқ, кўзи атрофда, оёқларини узатиб ўтирди. Ҳадемай тотли ҳидлар қаторига арзонбаҳо сигаретнинг кўланса ҳиди кўшилди.

Пахмоқ бекинган жойдан у бемалол кўриниб турарди. У биринчи бор инсонни милтиқдан холи кўрди. Юрагига ҳамиша кўркув солиб келган яроғ инсондан уч-тўрт одим нарида бамисоли калтакдай беозоргина суяғлиқ турарди. Инсон деганлари усиз ҳеч нарса эмаслиги, унда на ўткир тирноқлар, на даҳшатли тишлар борлигини, гар яроғи бўлмаса, уни бемалол махв этиш мумкинлигини у дафъатан пайқади. Пайқаши баробар вужудини хануз титроққа солаётган кўркув хисси хийла чекиниб, ўрнини кизиқиш эгаллади. Негаки, шу дамгача у инсонни яроғ билан яхлит тасаввур этарди-да, энди эса уларни бир-биридан холи кўриб турарди. Кўз ўнгидаги бу хил манзарадан таажжубга тушган Пахмоқ бошини у ён-бу ён қийшайтириб, ғанимини обдан кузатди. Бора-бора вужудудидан титроқ бутунлай ариди.

Бир пайт Панжи саёқ илдам ўрнидан кўзғалиб, милтиғини қўлига олди. Пахмоқнинг кўзига у яна даҳшатли тус олди. Шўрликнинг танига тағин титроқ оралаб, ерга баттар қапишди. Бахтига Панжи саёқ унинг рўпарасидан эмас, сал куйи юриб, яланглик қаршисидан юкорига кўтарилди. Бир оздан сўнг тошлар устидан енгил-енгил сакраб наридаги арчазорда кўздан йўқолди. Аммо Пахмоқ биқинган жойидан чиқар-чикмас, Панжи саёқ тўсатдан яна яланглик четида пайдо бўлди. Милтиғини ўнғай тутганча чор-атрофга аланг-жалаңг қарай бошлади. У Пахмоқнинг яқиндагина ташлаган тезагига дуч келган ва уни шу атрофда эканини пайқаб қолганди.

Аллақачон жойидан жилишга улгурган Пахмоқ оёғи остидаги қуриган шохни бехос босиб, ўзини билдириб кўйди. Панжи саёқ у томон илдам югуриб кела бошлади. Ортик биқинишдан фойда йўқлигини фаҳмлаган Пахмоқ ошиғич пастга эниб, сой бўйлаб кочишга тушди. Бирпасда ғанимини жуда ортда қолдириб кетди. Аммо ғанимининг ғоят чидамли ва саботли эканини у яхши биларди. Билгани учун ҳам уни чалғитишга уринди. Сой ёкалаб бир оз юрди-да, сўнг қарши бетдаги арча-

зорга шўнғиди. Ундан ўтиб, тагин Чуқуркамарга олиб борадиган сўкмоққа тушиб кетди.

Пахмоқнинг бу харакатини дийдорлашув йўлидаги собитлик деб бўлмасди. Шу тобда Чуқуркамар томонларга улоқишдан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Кўзига энг бежавотир жой ўша ёқ бўлиб кўринди. Фанимимдан илгарилаб кетдим, деган умидда йўлнинг бу ёғига унчалик ошикмади.

У Чуқуркамарга яқинлашганда, қуёш анча кўтарилиб, ҳаво исий бошлаганди. Чуқуркамарга кираверишдаги ўнг қўл сўкмоқ бошига етганда бир муддат нафас ростлади. Қоп-қора тумшугини олдинга чўзиб, ҳид олди. Илк сезгани қўл хидига қоришиқ арча хиди бўлди. Сўнгра ўлакса хидини илғади. Қаттиқ пишкириб, шабадага юз тутди-да, тагин искаланди. Бу сафар узокдаги дўлана хидини пайқади. Оғзи сув очиб, тамшанди. Узун тили билан тумшугини ялади. Кейин юмшоқ панжаларини ерга шарпасиз босиб, сўкмоқдан юқорига ўрлади. Тепага кўтарилган сайин ўлакса хиди баттар анқий бошлади. У тумшугини кўкка чўзиб, бот искаланди. Ўлакса хиди бу сафар жуда яқиндан келди. У чапга кўз ташлаб, каттакон арча ортидаги ялангликда ўлакса талашаётган қора қузғунларни кўрди. Пишкириб яна юқориларкан, дўланазорга кирмай, сўлга бурилди. Салдан кейин кўшни худуд чегарасига етди. У ерга чўнқайиб, кўшни томонга диққат билан кўз ташлади. Бир оздан сўнг, аста изига қайтиб, дўланазорга кирди. Мева териб ейишга киришди. Оғзи емишга етгач, бегона айиқ уни ортиқ кизиктирмай қўйди. Кўзи фақат меваларни кўрарди. Кўп ўтмай қалин қор кўрпаси остида қолиб кетадиган мазали меваларга ичи ачигандай, айиқларга ҳос очқўзлик билан кавшанарди.

Нафси тўла қонгач, у четга чикди. Ётоқ истаб тева-ракка аланглади. Қорни тўйса, дангасалиги тутиб қоларди. Шу боис, ётиб ором олмоқ ниятида қора харсангни кўзлаб олға юраркан, шу пайт бекарор ел унинг димоғига кечаги айиқнинг таниш хидини олиб келди. У бу хидни базўр илғади. Илғаши баробар кўнглида эрта-лабки хис қайта бош кўтарди. Қизиксиниб, хидга қарши юрди. Кўп ўтмай кўшни худуд сарҳадидаги харсангтош ёнига етди. Дайди ел бу сафар дара ичидан эса бошлади. Кадрдон хидни йўқотган Пахмоқ ерга чўнқайиб ўти-

раркан, бирдан титраб кетди. Шабада димоғига ғанимининг исини олиб келганди. У ишонқирамай, аввал бошини ўғирди, сўнг бутун гавдаси билан бурилиб, ҳавони қайта-қайта хидлади. Йўқ, димоғи алдамаётган эди. ҳавода юракка кутқу солувчи хид баралла сезилиб турарди. У букри арча томон ошиқди-да, қуйига мўралади. Бир қарашда тоғу тошда тирик жонни пайқаш кийин. Албатта, бу инсон учун. Аммо айиқ зоти бир кўз ташлашдаёқ жуда кўп нарсани илғайди.

Шунингдек, Пахмоқ ҳам дара тубида бармоқдек бўлиб келаётган ғанимини узоқданок кўрди. Бошда енгил ғингшиди, сўнг норозиланиб охиста ўқирди. Қочишга унчалик ошиқмади. Негаки, ғанимининг қайси томонга юриши ҳали номаълум эди. Чуқуркамарга етмай чапга бурилиб, водий тарафга юриши ҳам мумкин эди. Шунингдек, ўнгга қайрилиб, боя ўзи ўрлаган сўкмоқ орқали юриб, нақ қаршисидан ҳам чикиши мумкин эди. Агар шундай ҳол юз бергудек бўлса, у дўланазор ёкалаб ўтиб, мулкининг жанубий қисми бўйлаб юришни мўлжаллади. Шунда унинг диққатини куйидаги нимадир пойлаб турган тулки тортди. Тулкининг ўлиқдай қотиб туриши кизик туюлиб, бошини бир ён кийшайтирганча уни кузата бошлади. Бир муддатдан сўнг четдаги арчазор шитирлаб, у ердан кулранг қуён отилиб чикди. Уни бошқа бир тулки таъқиб этиб келарди. Таъқибчи тулки ўлжасини пистирмада ётган тулки томон қувиб келарди. Шўрлик қуён сакраб-сакраб қочаркан, навбатдаги сакрашида шап этиб, пистирмадаги тулкининг чангалига тушди. Икки тулки хаш-паш дегунча уни бир ёклик қилди-қўйди. Пахмоқ одатда бу хил манзараларни кўп кузатган, аммо бунисига айрича эътибор қаратди. Орада тобора яқинлашиб келаётган ғанимига кўз солиб қўйишни ҳам унутмади.

Тоғ ели тоғ табиатидек жуда беқарор бўлади. Салдан сўнг муздек шабада қўшни худуд томондан эса бошлади ва узоқ-узоқлардан ўша бегона айиқ хидини олиб келди. Энди жилмоқ ниятида турган Пахмоқ бу исдан яна сергакланди. Ортига ўгирилди. Ўгирилаётиб, ғаними томонга яна кўз ташлаб қўйди. Бу пайтда Панжи саёқ водийга олиб чиқадиган сўкмоқдан ўтганди. Сўнгги умиди пучга чикканини сезган Пахмоқ икки ўт орасида қолди. Секин жилиб қолай деса, кидиргани шу атрофда юриб-

ди. Қочмай деса, фаними бу томонга олиб чиқадиган сўқмоққа тобора яқинлашмоқда... Начора жон ширин. У дўланазор ёқалаб ўтиб, жанубий тизмаларни коралаб йўлга тушди. Худуднинг бу қисмини унчалик хуш кўрмасди. Яланг-яланғоч қоялардан иборат бу тизмалар жуда кўримсиз жойлар эди.

У яланғоч тизмалар бўйлаб бориб, Эгридара марказига тушмоқни мўлжаллади.

Тизмалар оралиғидаги илон изи, энсиз сўқмоқлар киррадор тошларга тўла эди. Сал эҳтиёткорлик қилинмаса, оёқни синдириб олиш ҳеч гап эмасди. Шунингчун ҳам овчилар бу ерни «оёқсиндирар» деб атайдилар. Шу боис, айиқ зоти тугул, бошқа жониворлар ҳам бу масканга кўп боравермайди.

Пахмоқ дастлабки тош устига оёқ кўяркан, ярадор оёғига янада кучлироқ оғриқ кирганини сизди. Фингшиди. Фингшиганча кузги офтоб нурида сўник тус олган яланғоч тизмаларга маъюс термулди. Тизмалар оралаб қочишдан маъни йўқлигини англаб, гарангсиб, бот фингшиди. У каловланиб, чор-атрофга жавдираркан, кўзи сал наридаги қўзиқоринсимон чоғроқ харсангга тушди. Ва беихтиёр ўша томонга жилди. Харсанг атрофида бир оз тентиди-да, бояги тулжиги тақлид қилиб, унинг пойига чўқди. Кейин коматини чўзиб, яхшилаб биқиниб олди. Эрталаб арчазорда қилган қилиғидан сўнг, биқинишда гап кўплигини фавқулудда фахмлаб етганди.

У вақтида биқинган экан. Орадан кўп ўтмай дўнгда Панжи саёк пайдо бўлди. Дўнгдан туриб, кафти манглайида, атрофни узоқ ва синчков кузатди. Ўзича Пахмоқ юриши мумкин бўлган ерларни тусмоллади. Яланғоч тизмалар томонга айиқнинг ўтмагани аниқ. Ўтса, узоқдан яққол кўзга ташланарди. Унинг эътиборини ўнг томонга чўзилган энсиз сўқмоқ тортди. Сўқмоқ Пахмоқ биқинган харсанг ёнидан ўтиб, дара лабидаги арчазорга сингиб кетганди. Бу сўқмоқ дара бўйлаб бориб, бир ярим чақиримдан сўнг куйига энарди. Панжи саёк Пахмоқни арчазорда деб гумон қилди. Бирпас ўйловдан сўнг сўқмоққа тушди. Ошиқиброк, шунингдек, хиёл иккиланиброк юрди.

Қадам товушлари яқинлашган сайин Пахмоқнинг жони товонига туша борди. Кўп ўтмай димоғига қўланса тер хиди урилди. Бир хаёли ура қочиб қолмоқчи ҳам

бўлди. Хартугул ўзини босиб, харсангга баттар қапишди. Унгача фаними жуда яқин келиб қолганди. Ана у майда тошларга сирғала-сирғала харсанг ёнидан ўта бошлади. Салдан сўнг чанг босган этиги, кейин ўзи кўринди. Пахмоқ унинг ортидан қараб қоларкан ажиб бир холдан хайрон бўлди. Фаними, қўлидаги милтигини демаса, ушокқина нарса экан. Бир сакрашда ортидан етиб, осонгина ерпарчин қилса бўларкан. Хайронлиги истакка алмашилиб, у хатто бир кўзғалиб ҳам олди. Аммо журъати етмади.

Бунгача, Панжи саёк анча узоқлашиб улгурганди. Арчазорга етиб, теvarакка синчковлик билан назар солди. У ерда жон шарпасини сезмагач, арчазор ёқалаб дўнгликка қайтди. Салдан сўнг дўнглик ортида кўздан йўқолди.

Остидаги тошни ҳўллаб қўйган Пахмоқ ниҳоят ўрнидан кўзғалди. Бегона айикни истаб, дўнглик сари юришни хатто хаёлига келтирмади. Оқсоқланганча арчазорга синган сўкмоққа тушди-да, Эгридара марказини қоралаб олға жилди.

• • •

Бу фикр Панжи саёкнинг бошига фавкулудда келди.

Бу пайтда у Эгридарага кираверишдаги Ялангтепага етган. Ёлғизоёк сўкмоқдан охиста юқорига ўрлаётган эди. Ушбу фикр хаёлига келиши билан такқа тўхтади. Кўз ўнгидан Самад дўстининг уйида кўрган айик териси ўтди. Терини бор бўйича тасавурида тўла-тўқис гавдалантираркан, дуч келган тошга чўкди-да, тоғ бошидан пирпираб чикиб келаётган қуёшга мамнун боқди. Қуёшдан андоза олгандек, юзи табассумдан ёришиб кетди. «Бирдан сўрамайман, — деб ўйлади. — Бирдан сўрасам бермайди. Озгина ичгандан сўнг сўрайман. Ичса жониниям аямайди. Ичмаса хасниям бермайди. Жўра, сени тўйга айтгани келдим, дейман. Қиз томон айик терисини сўратибди дейман. У менга, ўзинг овчи бўла туриб, тери сўрашга уялмайсанми, дейди. Мен эса уни мактайман. Тоза мактаганимдан сўнг тери тугул юрагини суғуриб беради у. Тавба, нега илгарироқ шу нарса хаёлимга келмади, а? Пахмоқнинг кетидан қувгунча Самадникига бормайманми. Уйингдаги анову терини менга бер, жўра демайманми».

У елкасидан тоғ авдарилганини хис этиб, ўтирган жойида атрофга мағрур боқди. Дўстининг уйига олиб борадиган яқин йўлни кўзи билан чамалади. Эгридара юқориси билан юриб Оқсувга, Оқсувдан эса чапга қайрилса йўли анча қисқаришини ўйлади. Аммо овчининг қисмати курсин, қўлингда яроғинг турса, овнинг хуружи тутмай қўймайди. Кўзи Эгридарага кираверишдаги қоялар ораллиғига тушгач, овнинг хуружи тутиб, тагин фикридан қайтди. «Дара ичи билан юраман, — деб ўйлади. — Пахмоқ учраса — бахтим, шартга тинчитаман. Учрамаса, Самад жўрамнинг уйидаги терини опқайтаман. Тери райондаги анови начальниқка. Хотин эса бизга. Хотинди тўшга босайлик, у ёғи кейин бир гап бўлар. Лекин ортиқ имилласак, чатоқ бўладиганга ўхшайди. Пастқишлоқлик Мели тумшуқ унга одам қўймоқчи экан. Отни қамчиласак қўлни бурунга тикиб қолаверишимиз ҳеч гап эмас. Бугун, агар учраса, ё Пахмоқни тинчитаман, ё Самаднинг уйидаги терини опқайтаман. Лекин шу начальниқка қойил қолмадим. Сассиқ пўстакнинг нимасига бунча қизиқади у? Ерга ташлаб қўярмиш. Ерга ташлашга эчкиниқиям бўлаверадик-ку, ахир. Фарқи нима? Майли, сўз бердикми, бажармай иложи йўқ энди. Бажармасак, эркак эмас экансан дейиши тайин. Бу гапдан кейин бош кўтариб юрмоқ қийин. Аммо-лекин пулиния эркакча тўлайдиган. Бошқа биров у берган пулнинг чорак қисминиям бермасди. Бундай одамга ҳар қанча қилсанг арзийди. Қисқаси, бир амаллаб қутулиб олай, шундан кейин қаллик отиб, тулки отиб, тинчгина юрамиз. Муҳими, келинди қўлдан чиқармаслик. Бугун терини қўлга киритсак, эртан акамнинг қаватига ишга кирган бўламизда, келинди уйига совчиларни зинвиллатамиз, бу гап ишни битирмай қайтмаларинг, деймиз. Агар келин қўлдан кетса, бу дунё ҳаром, деймиз. Тўйдан кейин Мели бурун билан бир гаплашиб қўямиз. Мен оғиз солган нарсага нега тумшуқ тикиб эдинг деб, яхшилаб пўстагини қоқамиз. Жовлининг тўйида еган қалтақларинг эсингдан чиқдими деб, бир ғалвирдан ўтказамиз. Қасди бор-да, атай қилаяпти. Бўлмасам, қар эмас, оғиз солганимизни эшитган. Юрган бир саёк-да деб, ўзича писанд қилмаган чикар ҳали? Шошма, ҳали сенга бир отўйин қўрсатма-

самми! Лекин тезроқ отни қамчиламасак бўлмайди, йўғасам, энағар опқўйишдан ҳам тоймайди».

Панжи саёк чинакамига ташвишга тушиб қолганди. Агар бу қадар ташвишга тушмаганида, бу даражада ич-этини емаган, Самаднинг уйидаги тери дабдурустдан эсига тушмаган ва ҳали-ҳануз Пахмоқнинг изидан овра-ю сарсон юрган бўларди.

Аслида бугун тонгда, кечаги оворагарчиликдан дили қаттиқ хира тортиб, одатдагидек, Пахмоқнинг жонига қасд этмоқ ўйида уйдан чиққанди. Самаднинг уйига ўтиш хаёлида ҳам йўқ эди. Кишлоқдан чиқаётиб, қўйларини ёйиб қайтаётган акасига дуч келганди. Акаси уни ёмон хабар билан қаршилади, дедики, бугун овингни бир амалла-да, эртан ишга чик, пастқишлоқлик Мели тумшуқ одам қўймоқчи эмиш. Олдинги гурунгда бу гап йўқ эди. Панжи саёк акасига меровсираб боқди. Сўроғга тили бормаса-да, акасининг жиддий нигоҳидан, Мели тумшуқ ўзи танлаган аёлга офиз солмоқчи эканини англади. Аввалига бадани жунжикиб, тиззаларидан мадор кетди. Кейин вужуди ғазабдан титраб, кўзларига қон қуйилди. Ўлдираман уни, деди. Ўлдираманинг нимаси, деди акаси унинг нодонлигидан ранжиб, жувон ҳали сенга товин эмас, боши очиқ аёлга ит ҳам, бит ҳам офиз солади-да. Йўқ, у меники, деди Панжи саёк ўжарлик билан, фақат меники. Ака деди, агар у сеники бўлса, бугун айиғингни тинчит-да, эртан каватимга чик, индинга совчиларни қайта юборамиз, лекин билиб қўй, ишнинг бошини тутганлигинг хақидаги хабар совчилардан олдинроқ етиб боради...

Панжи саёк шу ўтирганча туришга ошиқмади. Қуёш нури хуш ёқаётгандек, масрур бир ҳолатда ялпайиб ўтираверди. Нафсиламарини айтганда, унинг шошадиган жойи йўқ эди. Тери нақд. Шошиб қаёққа ҳам боради. Зора Пахмоқ учраб қолса, деган умидда дафа ичи билан юрилса-да, дўстининг уйига тушга қолмай етиб боради.

У ошиқмай чўнтагидан сигарет олди. Мириқиб тутатди. Узоқ-яқиндан эшитилаётган каклик овозига кулоқ тутиб, маъносиз илжайди. Кейин хаёли яна Пахмоққа кетди. Ўзи мўмингина деб ўйлаган жониворнинг бу қадар туткич бермас чиқиб қолганидан таажжубланди. Кеча кун бўйи бекорга санғиганидан таассуфланди.

Кеча тонгда Самаднинг уйидан чиқаётганида Пахмоқни учратишига аниқ ишонганди. Қидирувни Чуқуркамардан бошлаганди. Бекорга бу ерга бош сукмаганди. Биладики, Пахмоқ ярадор. Ярадор жониворлар Иссиқбулоқ кўлида кўп ўралашади. У буни кўп кузатган. Ҳатто ўзи ҳам ўтган йили лат еган оёғини шу кўлда даволаган. Булоқ суви бир оз иссиқ бўлгани билан, жуда хушдаво, танингни ғубордан тозалайди.

У кўл атрофини синчиклаб кўздан кечираркан, Пахмоқни уч-тўрт кун бурун келиб-кетганини пайқади. Демак, у ўзидан кейин келибди. Нафрати белгиси сифатида этик изларидан бирига бошлаб тезаклаб кетибди. Панжи саёқ унинг бу қилиғидан ҳаҳолаб қулди. Қулақула дара ичи бўйлаб юрди. Йўл-йўлакай қўйган қопконларини кўздан кечириб борди. Чамаси икки соатлардан сўнг сой бўйига тушиб, бир муддат нафас ростлади. Сигарет тутатиб, атрофни кўп ва хўп томоша қилган бўлди. Сой икки юз одимлардан кейин ўнг ёндаги тик қоя тубини ялаб ўтарди. Йўлни давом эттирмоқ учун сой кечиб нариги қирғоққа ўтиш лозим эди. Нариги бетдаги энсиз сўқмоқ сойга энган нишаблик тепасидан ўтарди. Сўқмоқдан юқоридаги қиялик қуюқ арчазор эди. Арчазор тик қояга бориб туташганди. У ўтирган жойдан сўқмоқ кесиб ўтган тошлоқ яланглик ва унинг ортидаги арчазор бемалол кўзга ташланиб турарди. Умуман олганда дара ичида бундай арчазорлар ниҳоятда сероб эди.

Панжи саёқ кетма-кет икки сигарет чеккач, қўлига милтиғини олди-да, сой ёқалаб сал юрди. Ўтиш мумкин бўлган жой қояга яқинроқ эди. У тошлар устидан сакраб нариги қирғоққа ўтди. Нишабликдан юқорилаб тошлоқ ялангликка чиқди. Арчазорга яқинлашганда, одатига кўра, милтиғини ўнғайроқ тутди. Арчазорга кириб, у янги тезакка дуч келди. Тезак жуда янги, ундан билинар-билинимас ховур таралиб турарди. Демак, Пахмоқ шу яқин ўртада. Аммо қайси томонга кетган? У ердаги куриган хасларга, негадир арча шохларига эътибор берди. Хаслар ҳозир ўзи келган томонга эгилганди. У милтиғини қия тутганча, ялангликка отилиб чиқди. Ялангликда зор кўринмас, қоя тагидаги арчазордан бирор сас кулоққа чалинмасди. У атрофга аланг-жалаң қараб турганида, арчазорда нимадир кирс этди. Панжи саёқ

буни Пахмоқ эканлигини дарров фаҳмлади. Бироқ айик оксоқ бўлса-да, жуда эпчил экан, уни бирнасда ортда қолдириб кетди. Панжи саёқ уни қоралаб изидан тушди.

Ўша кунни Панжи саёқ уни Чукуркамар юқорисидан кидирди, кейин водийга ўтди. Қайтишда яна Эгридара бўйлаб юрди. Оксув атрофларини ҳам бир сира кўздан кечирди. Аммо Пахмоқ ерга киргандай бутунлай ғойиб бўлганди.

Омадсизликдан Панжи саёқнинг ёмон қаҳри келди. Пахмоқни «чўлоқ» деб сўқди, «маймоқ» деб сўқди, «илойи пўстак бўлгур» деб сўқди, қўлимга тушсанг, ундоқ қиламан, бундоқ қиламан деб роса қаҳру ғазабини сочди. Кейин эса, одатдагидек, бирпасда тинчланиб, ошиқмай уйига жўнади. Ярим тунда уйига қайтаркан, ечинмаёқ қотиб қолди. Бугун тонгда яна йўлга чиқиб, акасидан юқоридаги шумхабарни эшитди.

Агар бу шумхабарни уч-тўрт кун бурун эшитганда, унчалик парво қилмаган бўларди, жуда нари борса, югурганники эмас, буюрганники, буниси бўлмаса, уни-си-да, деб кўя қоларди. Бироқ булоқ бошидаги «нон» воқеасидан сўнг бундай деб бўлмасди. Ўша кундан буён Панжи саёқ чин маънода, ошиқ эди. Хаётида илк бор ошиқлик ҳиссини туймоқда эди. Унинг алангали кучини сезмоқда эди. Шу боис, Мели тумшукдан қаттиқ ранжиди, кўнглида унга нисбатан ададсиз адоват кўзгалди. Лафзга сира тўғри келмаса-да, Самад дўстининг уйдаги терини олиб келишга қарор қилди. Жувондан айрилиб қолиш жуда оғирлигини англагани сайин қарори қатъийлаша борди.

Лекин бу қарори Эгридара бўйлаб юришига тўсқинлик қилолмади. Пахмоқ учраса — бахтим, учрамаса — отасининг гўрига, жўрамнинг уйдаги терини орқалаб қайтаман, дея секин ўрнидан туриб, бамайлихотир йўлга тушди. Теридан кўнгли тўқлиги туфайли, аввалгидек хушёр юрмади. Фақат тоғбегига рўбарў келиб қолмаслик ташвишида бўлди. Ҳар эсига тушганда, гудраниб, уни сўқиб борди.

Унинг тоғбеги билан сира сози чикмасди. Иккаласи гўё ит-мушук. Бироқ Панжи саёқ анойилардан эмас, у билан ади-бади айтишиб ўтиришдан кўра, кўзига кўринмай кўя қолишни маъқул кўради. Тоғбеги уни кўп пойлаган, аммо бирон марта ноқонуний иш устида қўлга ту-

широлмаган. Тўй-маъракаларда учрашиб қолишса, тоғбеги адоватини очик билдиради.

— Бирор кун бошлаб қўлга туширарим бор сени, — дейди бошқалар эшитмайдиган бир тарзда. — Ушанда қонун йўли билан яхшилаб таъзирингни бериб қўяман!

Панжи саёқ анқовсирайди.

— Мусичадай беозор, безиён одамга буйтиб зуғум қилишингиз нимаси, ака, — дейди кўзларини пирпира-тиб. — Айбимиз товди яхши кўриш бўса, ана, эртадан бошлаб чикмадик тоғингизга.

У меровсираган сайин тоғбегининг жони ҳалқумига келади.

— Милтиқни бер, милтиқни, — дейди ғазабини базўр жиловлаб.

Панжи саёқ баттар меровсирайди. Чаккасини кирт-қирт қашиб, қаншари остидан қарайди.

— Милтиқ уйда-ку, ака, — дейди, милтиқ шу тобда қўлида эмаслигидан ичи ачигандай.

— Опкеб бер! — дейди тоғбеги фикриниб. — Бўлма-сам, участкавойни бошлаб бораман-да, ўзим тортиб оламан!

— Ҳақкингиз йўқ-да, ака. — Панжи саёқ ошкора эрмаклаб кулади. — Биз ким — овчилар жамиятининг аъзосимиз. Милтиқ саклашга ҳуқуқи бор одамлардан-миз. Давлатга ҳар йили план берамиз. Давлатнинг ўзи, Бердиёров Панжининг яроғ саклашга ҳаққи бор, деган документ бериб қўйган. Нима, сиз давлатданам зўрми-сиз? Ё документдан ҳам кучингиз кўпми?

Тоғбегининг кўзларига қон қуйилади. Қўлидан келса-ю, ерга қозик қилиб қокиб юборгудек бир вазоҳатда тикилади унга.

— Ўша документни зиён-безиён жониворларни киргин деб бермаган-ку, ахир, — дейди сўнг чийиллаб.

— Олдин тутинг, кейин гапиринг, — дейди Панжи саёқ сиртига сув юқтирмай. — Мусичага озор бермайдиган одамман мен. Тухмат қилганингиз учун ўзим уйингизга участкавойни бошлаб бораман.

Тоғбеги уни бирон марта тутмаган, ўйланкираб қолади. Лекин бўш келишни хаёлига келтирмайди.

— Қопқонлар кимники? — дейди ғазаби баттар авжланиб. — Қўриқхонага қопқон қўйиш ман этилганини билмайсанми, нима?! Тунов кунни Қизилбурундаги қоп-

кониингга кийик тушиб қопти. Яхшиям бориб қолганим, йўқса, унияям жигилдонингга урардинг!

— Ё тавба, — Панжи саёқ, бу не тухмат дегандай елка учиради. — Ахир қопқонга, Панжиники, деб ёзиб қўйилмаган-ку, ака. Нима қиласиз одамнинг ажинасини отлантириб!

Охир-оқибат, тоғбеги бу хил тортишишдан маъни йўқлигини англаб, паст тушади, худонинг нимаси кўп, куни кўп, дейди тахдидли оҳангда, бирор кун қўлимга тушарсан ахир, ўшанда ийиғингни чиқараман сен болани!

Тоғбеги хануз унинг «ийиғини чиқариш» умидида юради. У эса, сира туткич бермайди. Тоғбегининг шарпасини сезиши билан бикиниб олади. Фақат қопқонларига жуда ичи ачийди. Тоғбеги анчагина қопқонларини йўқотиб юборган. Шунингчун, Панжи саёқ доим унинг ортидан сўкиб юради. Олдида эса ҳеч нарсадан хабари йўқ одамдай илжайиб тураверади. У илжайгани сайин тоғбегининг жони чиқади. Аммо қўлга тушмаган ўғри, ўғри эмас дегандек, нима ҳам қила оларди, шўрлик.

Панжи саёқ теваракка лоқайд кўз ташлаб, ҳали у бетда, ҳали бу бетда ўзидан дарак бериб, тинимсиз сайраётган какликларга эътибор бермай борарди. Қайтишда, дерди маст одамдай ўзича гудраниб, саккиз-тўққизингнинг унингни ўчираман-да, бугун бир шўрва осаман, ҳозирча эса сайраб турларинг, қушчаларим, ҳозир отсам, жўрамдан ортмайсанлар, каклик шўрвани мендан яхши кўради у.

У беғам бир алфозда Эгридара белидаги чоғрок йўлакка рўбарў бўлди. Бу ерда сўқмоқ кескин баландлашиб, тик қоя сиртидан ўтарди. Паст ҳам, тепалик ҳам гўё пичоқ билан кесилгандек, тик жарлик эди. Пастга қараган одамнинг боши айланарди. Қуйида пишқириб оқаётган сой юқоридан худди ариқчадек бўлиб кўринарди. Икки от бемалол сифарли бу йўлакнинг энг юқори қисмидан катта-кичик харсанглар оралаб ўтиларди. Харсанглардан сўнг яна нишаблик бошланарди. Нишаблик сой ёйилиб оқадиган, икки томони тик қоядан иборат хушманзара кенгликка олиб тушарди. Бир сўз билан айтганда, Эгридара ўз номи билан Эгридара эди. Бу ерда ноқулай сўқмоқлар ҳам, хушманзара кенгликлар ҳам истаганча топилади.

Панжи саёқ елкасидан яроғини олди-да, подачи таё-

ғини белига тирагандек, уни белига кўндаланг кўйиб секин-аста баландлай бошлади. Йўл-йўлакай ярмигача намланган оғзидаги сигаретни пуфлаб пастга учириб юборди-да, оёғи остидан бир нима топадигандай, ерга боққанча йўлнинг танобини торта бошлади.

Айни шу пайтда Пахмоқ йўлак тепасидаги харсанглар орасида даҳшат ва қўрқувдан бамисоли баргдай титраб турарди.

У бу ерга Панжи саёқдан сал бурун етиб келган, хушманзара кенгликда ивирсиб юрган тоғбегига кўзи тушиб, олға силжишга ботинолмай турганди. Тоғбеги кетар, деган умидда, зўр сабр ва бардош ила кутмоқда эди. Бунга сари тоғбеги ошиқай демас, отини эса нарига кантариб, аллақаердан оёғига қопқон илаштириб келган улкан тоғ тулкисининг тепасида чўнқайганча, уни «кишан»дан халос этмокни ўйлаб ўтирарди. Нодон тулки эса бошида халоскори турганини сезмай, унинг узатилган қўлини ғарчча тишлаб олмоқ пайида жонҳолатда у ён-бу ён талпинар, гоҳо оёғини бамисоли омбурдай сиқиб турган қопқонга ваҳшат билан оғиз солиб кўярди. Ана у эҳтиёт юзасидан чўзган қамчи дастасини жонҳолатда ғажиб, тулкиларга хос ириллаганча уни силкилай бошлади. Унинг бу қилиғи тоғбегига қизиқ туюлди шекилли, кулиб уни баттар қутуртгирмоққа тушди. Тоғ тулкиси кучли ва чиройли эди. Қопқонга орқа оёғи илингани боис, ўзини химоя қилишга бемалол ҳаракатлана оларди. Хатто у тоғбегининг тиззасига сапчишга ҳам уриниб кўрди. Тоғбеги ўзини ортга олгани ҳамон ер тирнаб қочишга интилди. Бироқ тошлар орасига сиқилиб қолган қопқон бунга изн бермас, боз устига, тоғбеги қўлини чўзишни кўймасди. Тулки яна ва яна ўзини химоя қилишга ўтади. Охиста ва таҳдидли ириллаб, ҳар дақиқада сапчишга шай ҳолда, тоғбегининг қўл ҳаракатларини зимдан кузатади. Ора-сирада ер тимдалаб олата-сир қочиб қолишга тиришади.

Пахмоқ бошда бу манзарани бамайлихотир кузатиб турди. Бу пайтда юрагида на қўрқув, на ташвиш бор эди. Тоғбегининг кетишини кутиб, харсанглар орасида томошабин бўлиб ўтирарди. Тоғбегининг қораси ўчиши ҳамон манзил томон йўл тортмоқчи эди.

У бугун ҳам Чуқуркамар юкорисидаги дўлапазорга қоралаганди. Нега деганда, туни билан оёғи сирқираб, кўнглида ўша ўзга жонивор меҳрига ташналик қайта бош қўтарганди. Улкан бошини унинг илиқ пинжиги суқиб, бир зумга, атиги бир зумга чуқур тин олиш учун у ҳамма нарсага тайёр эди. Нотаниш айиқнинг гинали мўлтираб тикилишлари ҳар одимда кўз ўнгида қайта-қайта гавдаланиб, мисоли оханграбодай ўзига чорламокда эди. Оёғидаги оғриқ эса бу истакни баттар кучайтирмокда эди.

Кечаги таъқиб остида бетиним юришлар ўз таъсирини кўрсатмай қолмаганди. Боз устига, кеча кечга яқин, довдираб, майда тошли қияликдан пастга думалаб кетганди. Сал имодан қуйига бамисоли селдай оқувчи бу тошли қияликдан айиқ тугул, кийик ҳам ўйланқираб юрарди. Пахмоқ тошлар оқимиға қўшилиб пастга думаларкан, чуқур зов бўйидаги ёлғиз арчага базўр илашиб қолганди. Ўшанда ярадор оёғи бўларича бўлганди.

Оёғининг бетиним қақшаб оғриши ҳам ундаги ички истакни босолмаганди. Тонгданок у йўл тадоригини кўрган, оч-наҳор Чуқуркамарни қора тортганди. Гўё ўша ерга борса, жони бутунлай ором топадигандек, ажиб бир жаҳд ила олға интиларди.

Ҳозирча унинг бу ҳаракатига тоғбеги тўсик бўлиб турарди. У норозиланиб, секин фингширкан, бирдан кўркиб кетди. Бурун катаклари керилиб, ҳавони бог-бот искади. Сўнгра ел эсаётган томонга, ортига кескин ўгирилди. Не кўз билан кўрсинки, пастдан шу тарафга қараб Панжи саёқ чиқиб келарди. Ана у йўлак бошига етиб, бир зумга тўхтади-да, елкасидан яроғини олиб белига кўндаланг қўйди. Кейин секин-аста тепага ўрлай бошлади.

Пахмоқ икки ўт орасида қолганди. Олға босай деса, тоғбеги бор, ордан эса ажал бостириб келмокда. У беихтиёр ўнг ёнига ўгирилди. Кўзи тик қоя сирти бўйлаб юқорига югургилади. Қоя бошида арча тошни ёриб чиққан, ундан тепада кўм-кўк осмон. Осмонда бир бургут эмин-эркин сузиб юрибди. У чап ёнга интилди. Тубсиз жаҳаннамга кўзи тушиб, юраги орқасига тортиб кетди. Қуйидаги сой бамисоли илондай тўлғаниб оқарди. У харсанглар орасида у ён-бу ён талпиниб, нолакор фингшиди. Фингший-фингший фанимига жавдираб боқди.

Ғаними бамайлихотир келмоқда эди. У титраб олға талпинди. Аммо уч-тўрт одим босмай, беихтиёр тўхтади. Тоғбеги ҳануз тулки билан андармон эди.

У йиғлаганнамо овозда гингшиди. Нажот кидириб, аянчли овозда ингради. Нажот эса йўк — йўлакнинг икки тарафи ҳам инсон зоти томонидан така-тақ бекитилганди.

Пахмоқ барча жониворлар каби инсон зотидан жуда каттиқ хайкарди. У тоғбегими, овчими, бурнини эплаёлмайдиган ёш болами, барибир — жониворлар инсонни ўзига дўст деб билмайди. Иложи борича улардан узокроқ юришга ҳаракат қилишади. Шу тобда Пахмоқ инсонларга хос жиндеккина идрок этолганда эди, у таваккалига олға босган бўларди. Тоғбеги, табиий, унга тегмасди. Отини миниб, гўё уни кўрмагандай, астагина жўнаб қоларди. Бироқ буни Пахмоқ қаердан билсин. Айни пайтда эса тоғбеги кўзига ғанимидан дахшатлироқ кўринмоқда эди. Негаки, у кўз ўнгида тулки шўрликнинг жонини олмоқ қасдида куймаланарди-да. Худди тулки ўзи тутиб олган суғурини эрмаклаб ўлдиргандай, у ҳам тутқунини шу зайлда кийнамоқда эди-да. Кўз ўнгидаги воқеадан шу хулосага келган Пахмоқ юрак ютиб олға босармиди. Унинг харсанглар орасида жон талвасасида чир айланишдан бўлак иложи қолмаганди.

Лекин, ўз навбатида, инсон ҳам йирик жониворлардан чўчийди. Масалан, тоғбеги уларнинг жонини ҳимоя қилади-ю, аммо ўзларидан кўрқади. У ҳозир тулкини бир амаллаб қопқондан бўшатаркан, тинмай сўқинарди. Нега деганда, тулки уни бошлаб тишлаб олганди. Тоғбеги уч оёқлаб қочиб бораётган тулकिга ортиқ эътибор бермай, билагидаги қонни юваркан қопқон қўйган шоввознинг гўрига тинмай гишт қалар, етти пуштини қолдирмай сўқарди.

Аммо буни Пахмоқ кўрмади. Тоғбегининг отига миниб, дара ичкарасига жўнаб кетганини ҳам сезмади. Бу пайтда унинг бутун диққат-эътибори Панжи саёққа қаратилган эди. Аввалига нажот кидириб, харсанглар орасида роса изғиди. Икки бор харсанг пойига биқиниб, ҳар сафар бир дақиқадан ортиққа сабри чидамай, яна биқинган жойидан отилиб чиқди. Ҳатто дахшат оғушида тик қояга тирмашиб кўрди. Орада сакраш умидида қуйига мўралаб-мўралаб ҳам қўйди. Ҳамма ҳаракатлари

зоё эканлигини сезгач, тақдирига тан бергандай, ғаними томонга ўгирилиб олди. Ғингшиганча унинг ҳаракатларини кузата бошлади.

Панжи саёқ қўланса тер хидини бурқситиб яқинлашган сайин Пахмоқнинг юраги туйқусдан ғазаб ва нафратга тўла борди. Қизик, ҳозиргача бутун вужудини бамисоли баргдай титратган кўрқув қаергадир изсиз йўқолиб, унинг ўрнини мислсиз қаҳр эгаллади. Бу хил ҳолат жониворларда энг ночор пайтда юзага келади. Ўлимни бўйнига олган жонивор уни мардона қаршилайди. То жони танини тарк этмагунча киши ақли лол қоладиган бир даражада воят сабот ва бардош ила қаршилиқ кўрсатишда давом этади. Тоғ тулкисининг тоғбегига қилган ҳамласининг боиси ҳам мана шунда эди.

Пахмоқ ҳозир шу ҳолатга кирганди. Бироқ, ғазабдан ҳали ақлини йўқотмаган, йўқотмагани сабабли, ақл-идрокка эмас, шуурига бўйсуниб, оҳиста кетига тисландида, иккинчи харсанг ортига ўтди. Ортида яна иккита харсанг бор эди. Пахмоқ иккинчисини маъқул кўрди. Аввалига чўнкайди. Сўнг бор бўйича қаддини ростладида, шайланиб, харсангга қапишиброқ турди. Харсангга соғ чап оёғи билан таянди. Аммо зарб бермоқ учун уни бўшатмоқ лозим эди. У чап оёғини бўшатаркан, беихтиёр ўнг оёғига суянди ва жароҳати оғриб, ўкириб юборишига сал қолди. Ҳартугул, вақтида ўзини тия билди. Секин ғингшиб, жароҳатини яларкан, кўнглида иккинчи бир ҳис — қасос бош кўтарди. Қасос тугёни шуур ўрнини идрок билан тўлдирди. Бор тортган азобларининг бош гуноҳкори мана шу одам эканлигини, шу туфайли жони қийноқдалигини, агар бу тирик юрса, гинали нигоҳ ташлаб, юрагини англарсиз ҳис-туйғуларга тўлдирган бегона айикнинг дийдорига ҳеч қачон етиша олмаслигини охир-оқибат ёрқин бир тарзда идрок эта олди.

У энди ғанимига қасоскор туйғу ила боқди. Қасос лаззати бутун вужудида ёқимли бир титрок уйғотди. Ғаними эса ҳеч нарсадан хабарсиз бир ҳолатда битта-битта босиб келарди. Оёғи остига тикилганча, ниманидир ўйлаб, мийиғида илжайиб-илжайиб келарди.

Пахмоқ харсангга баттар қанишди. У энди ғанимини кўрмас, қадам товушларини аниқ эшитиб турарди. Ана у биринчи харсангдан ўтди. Белига кўндаланг қўйилган милтиғининг кўндоғи тошга тегиб ўтди. Кўндок товуши-

дан кейинги учинчи ё тўртинчи кадам сасидан сўнг, Пахмоқ харсанг ортидан шиддат-ла сирғалиб чикди-да, ғанимининг нақ қошида пайдо бўлди. Улар ораси атиги бир одим эди. Кутилмаган бу ҳолдан Панжи саёқ, дахшатдан кўзлари олайганча, шамдай қотиб қолганди. Лоақал қимирлашга, овоз беришга ўзида куч топмай, мисоли бақадай қотганди.

Инсон дегани шундай дақиқаларда ожиз бир махлукдан фарқсиз бўлиб қолишини сўнгги лаҳзада фаҳмлаб етган Пахмоқ бундан ғоят хайратланди-да, ўша хайрат оғушида ғанимининг гарданига нанжаси билан бошлаб бир туширди. Шўрлик Панжи саёқ фик этишга улгурмай, пастга тошдай юмалаб кетди.

Бу ходиса дақиқанинг ўндан бир улушида бўлиб ўтган эса-да, Пахмоққа гўё йилдай чўзилди. У бошида оҳиста, кейин баланд овозда ўкириб юборди. Ўқирган кўйи аввал пастга, сўнг тўртинчи харсанг ёнига бориб, тоғбеги турган томонга қаради.

У ерда тоғбегининг қораси ҳам кўринмасди.

• • •

Жониворлар табиатидан келиб чиққан ҳолда иш тутган Пахмоқ йўлакдан пастга қараркан, бирдан ўзининг ҳаловат оғушида эканини сезди, ғаними ортиқ безовта қилолмаслигини хис этди. Бундан у туйқусдан шодланиб, нораства айикчалардай ўйноклаб кетди. Ўйноқлади-ю, оғрик азобидан бўкириб юборди. Ярадор оёғини кўтариб, иссиқ тили билан ялаб-юлқашга тушди. Жароҳатини ялай туриб нолакор ғингшиди, ўша бегона урғочи айик эшитишини истагандай, чўзиб-чўзиб ғингшиди. Сўнгра кўнгли оромбахш туйғуларга тўлиб-тошиб, олға интилди. Бўлғуси кунлар унга ниманидир, нималарнидир ваъда бераётгандай эди.

Айни шу паллада тоғнинг бошиқа бир бурчида ўзга бир юрак ўз-ўзидан беадад ғуссага тўлган эди. Кўкбулоқлик бу жувоннинг таъби аввалига хиралашди. Хиралик кўп ўтмай ғуссага айланди. У юрагини аёвсиз кемираётган ғуссанинг боисини англаёлмай, теварагини гир қуршаган тоғу тошларга маъюс ва ғамгин термулиб қолди.

ҒАНИМЛАР

Суюкли ити Диккикулоқ ўлдириб кетилгандан сўнг, ғазаби кўкка ўрлаган Сарвар, итининг қотили бўлмиш Ёлдор бўрининг жонини олмоққа қатъий аҳд қилди. Шу тоғда ё сен турасан, ё мен, дея бор овозда хайқирди. Кейин ити жасадини иззат-икром билан тепаликка кўмди. Дўнпайган «қабр» устида, теварақдагилардан уялди шекилли, кўзини ёшламоқдан базўр тийилди. Мижжалари ёшланмаса-да, йиғламоқдан бери бўлиб деди:

— Ит эмас, гавҳар эди! Гавҳаримдан айирдилар!

Атрофдагилар мийиғида илжайишса-да, одоб юзасидан, сукут сақламоққа ҳаракат қилдилар. Шунга қарамай, кинояомуз томоқ қирувчилар барибир топилди. Нега деганда, итнинг ўлими тоғда фожиа саналмайди. Жасади бу тарзда иззат-икром билан кўмилмайди. Эшақда бирор ўнқир-чўнқирга судраб обориб ташланади. Эти қузғунларга ем бўлиб, суяги тупроққа қоришиб кетади. Бинобарин, тоғда ит қаҳат эмас, исталган хонадонга бош суқсанг, йўқ деганда, уч-тўрттаси олдинга ақиллаб чиқади. Эгаси билан келиш-да, хоҳлаганингни танлаб олавер.

Итга аза очиш нимаси?

Бироқ Сарвар деганлари кишлоқ итларини бир чакага олмайди. Буларда фақат жасад бор, фаҳм-фаросатдан эса зигирча йўқ, дейди. Тулқисимон Диккикулоғини эса дунёдаги барча итлардан афзал кўради. Бунда бор-йўғи забон йўқ, қолган ҳамма нарсани одамдай илғайди, одамдай фаҳмлайди, ишонмасангиз синаб кўринг, дейди. Аммо Диккикулоқнинг ўзига хос аъло жиҳатларини одамлар билишга улгурмади. Эрта тонглардан бирида у Ёлдорнинг чанғалида, эгаси айтмишли, фожиали равишда нобуд бўлди.

Энг ёмони, бу ҳодиса Сарварнинг кўз ўнгида юз берди.

Тонг ғира-ширасида кўра адоғидан қора кўланка сирғалиб чиққанида, Сарвар одати бўйича ховлида нафас олиш машқини бажармоқда эди. Ити кўрадан берирокдаги ялангликда искаланиб юрарди. Қора шарпани кишлоқ итларидан бири деб ўйлаган Сарвар аввалига унга эътибор бермади. Қачонки, Диккикулоқ ўзи томон

жонҳалпида отилгачгина, диққат қилди. Итини таъқиб этиб келаётган кўланкани росмана бўри эканлигини англади. У бамисоли қора қуюндай бостириб келарди. Ана, у хаш-паш дегунча итини қувиб етди. Сарвар эс-хушини йиғиб олгунча бўлмай, уни жонсиз жасадга айлантириб, тоғ томон аста йўртиб кета бошлади. Ҳатто ўк овозидан сўнг ҳам ҳаракатини ўзгартирмади.

Табиийки, Сарвар уйдан милтигини олиб чиққунча у анча олислаб кетганди. Йигит унинг ортидан беҳуда югуриб, бекорга ўк узиб, хийла ергача таъқиб этиб борди. Сўнг нафаси қисилиб, тақрон ерда чўзилиб қолди.

Бу ҳодисани ўзидан бўлак фожиа сифатида қабул қилувчи бўлмади. Сарвар деганлари бу қишлоқ учун бегона. Тоғ хавосидан дардига шифо излаб келган бир одам. Аммо у ўзини бегонаман деб тургани йўқ. Киришимли, пишиқ-пухта йигит экан. Келиши билан кишилардан бир сурув қўй-қўзи сотиб олиб, Ғуччи паканани чўпонликка ёллади. Суюн чолнинг ўртанча ўғлига атаб қурдирган уйини қўра-пўраси билан ижарага олди. Ҳафтада бир машинада келиб, ҳолидан хабар олиб кетадиган ошна-оғайниларининг турқ-тароватига қараганда, ўзига тўқ одам. Аммо ҳеч бетобга ўхшамайди. Кун бўйи, елкасида милтик, тоғма-тоғ санқийди, ё бўлмаса, бетдаги ёввойи бодомзорда соатлаб мук тушиб ўтиради.

Ғуччи пакана эса унга итдай содиқ. Сурувга қарапдан ташқари, оқшомги куйдириш-пишириш ҳам унинг зиммасида.

— Ака шаҳарга қайтишда мениям ўзи билан олиб кетаркан, — дейди мақтаниб. — Шаҳарди жонон қизларидан бирига уйлантириб қўяман ўзим сени деяпти.

— Шу нияти бор экан, қишлоқди қизлариям тешиб чикмасди, — дейди эшитганлар қулиб. — Ё шаҳарди қизлари бошқача бўларканми?

— Қишлоқди қизлари бизга тўғри келмайди. — Ғуччи пакана «акахони» каби теваракка виқорли назар ташлашга уринади. — Энди биз, шу... шаҳарди энаси ўпмаган қизига уйланамиз-да. Шу иш пешонада бор экан-да.

— Назаримда, Товқора зарангнинг қизи кетидан тилингни осилтириб юрувдинг, нима, кўнмадимми у?

— Айтдим-ку, қишлоқди қизи бизга тўғри келмайди деб. — Ғуччи пакана бўш келмасликка тиришади. —

Унинг бошидан ачиган катик иси анкийди. Шаҳарди қизлари атирда чўмилади. Бизга шаҳарди қизи дуруст.

— Узоқдаги қуйруққа интилиб, яқиндаги ўпкадан курук қолмагин тагин. Эшитдингми, унга Учтолдан совчилар келаётганмиш.

Бироқ бу гап Ғуччи паканага зиғирча таъсир қилмайди. Сўзловчи қолиб, тоғларга боқади, ғалати тамшанади.

— Ҳар кеч ака билан маза қиламиз лекин, — дейди томдан тараша тушгандай. — Акада ароқ сероб. Оғайнилари ташлаб кетишади. Ўзи камгина ичади-ю, лекин мендан ҳеч аямайди.

— Одамга ўхшаб, уч-тўрттасини қўйнингга соб чиқмайсанми, бизам маза қимаймизми.

— Ака хафа бўлади-да.

— Билиб ўтирибдими.

— Билади. Ака ёмон синчков.

— Зўр ака топдинг-да лекин.

— Худога шукр!

— Ҳазир бўл, тагин чопонсиз қолдириб кетмасин. Шаҳарди одами айёр бўлади.

— Хафа қилаяпсиз, биродар. Ака сиз ўйлаган одам эмас.

Қишлоқ аҳлининг Сарвар ҳақида ҳозирча билганлари шу. Кўпроқ ўз майли ва ўз хаёлида юрадиган бу одам ити ўлдирилган куннинг эртаси оқшом эркаклар йиғилиб ўтирадиган дўнгликка чиқиб келди. Кун бўйи Ёлдорнинг изидан санғиган шекилли, хорғин ва андак тажанг эди.

— Нима, тутқич бермаяптими, мсхмон? — деди Суюн чол ҳол-аҳвол сўраган киши бўлиб. — Тутишингиз қийин уни. Эргаш бодигаям тутқич бермаган у. Ўрта ерда Эргашнинг ўзи ўлиб кетди.

Сарвар жавобга ошиқмади. Тоғларга бир муддат тикилиб тураркан, хорғин бир ҳаракатла чўнтагидан бир даста пул чиқарди.

— Итимнинг хунига мана шуни тикаман! — деди идаоли, ҳам кибрли оҳангда. — Шарти шу, жасади оёғим остида бўлиши керак! Тепкилаб аламимдан чиқмоқчиман!

Унинг қўлидаги озмунча пул эмасди, одамларнинг фимирлаб қолишини кутганди. Аммо у кутган ҳодиса юз

бермади. Давра аҳли тебранмади. У, бу камми, деганча бўлмай, кимдир бу йил қиш эрта келиши мумкинлигини айтиб қолди. Бир зум сукутга толган давра бирдан жонланди. Қишнинг эрта келиш-келмаслиги ҳақида ҳар ким ўз билганича башорат қила бошлади.

Сарвар сездики, бунинг ҳаммаси шунчаки гап. Ноқулай вазиятдан қутулмоқ учун кўтарилган «ғавро». Одамлар гўё унинг борлигини унутгандай, кераксиз баҳсга берилганди. Ҳартугул Суюн чол жонига оро кирди.

— Чўкинг, меҳмон, турманг буйтиб, — деди кўзлари жавдираб.

— Борай! — деди Сарвар, бу ерда мен ортиқча эканман, деган оҳангда. — Ўтириб нима қилдим, борай!

У кетмоққа улгурмади. Бир чеккада чакмонига ўралиб, гумбаздай бўлиб ўтирган Шойим йўғон тўсатдан тилга кирди. Сарвар ҳамиша хўмрайиб юрадиган бу одамни жинидан баттар ёмон кўрарди. Шунинг учун энсаси қотиброқ унга юзланди.

— Ўлдирсангиз майли, лекин жасадини хўрлашингизга йўл қўймаймиз, — деди Шойим йўғон томоғини қира-қира. — Нимага деганда, Ёлдор бизга бегона эмас, ўзимизнинг жондор. Итларга кун бермагани билан, ҳозирча мол-ҳолимизга текканича йўқ. Пулди эса киссага солинг! Пул дегани ўзимиздаям ачиб ётибди.

— Ҳа, у ўзимизнинг жондор, — Суюн чол ўйиндан ўт чиқмасин деган ўйда, шоша-пиша гапга аралашди. — Гуччивой сизга айтган чиқар, а?

— Ҳозирча айтганича йўқ.

— У айтмаган бўлса, биз айтамыз-да, — Шойим йўғон ўсик қошлари остидан ўкрайиб тикилди. — Ёлдорни Толмас чолнинг невараси Сафар деган бола асраб олган. Иккисиям раҳматли бўлиб кетган. Аввал бола ўлди, кейин бобой... Шундан бери Ёлдор эркинликда юрибди. Тўғриси, у биздиям роса жонимизга теккан. Итларга ҳеч кун бермайди. Шу куз ичи учта итимни бўғизлаб кетди. Бу туришида қишлоқда биттаям ит қолмаса керак. Шунинг учун уни ўлдиришга изн берамиз. Лекин хўрлашга руҳсат йўқ.

— Ўлдирилгандан сўнг... — Сарвар гаши келаётганини яшириб ўтирмади. — Хўрланди нима-ю, хўрланмади нима, барибир эмасми?

— Аввал сиз уни ўлдиринг, — Шойим йўғон совук кулимсиради.

— Ўлдираманам!

— Агар ўлдиролмасангиз, Гуччи пакана боқиб юрган анову сурув меники.

Сарвар унинг бу гапини ҳазилга йўйиб кулмоқчи бўлди. Бироқ Шойим йўғоннинг авзойи бунга йўл қўймади.

— Назаримда, сиз... гаров ўйнамоқчисиз шекилли? — деди шошиб.

— Эмасам-чи! — Шойим йўғон илжайишга тиришсада, кўзлари кулмади. — Сиз нонни «нанна» деб юрганнингизда, Шойим акангиз шаҳарнинг кўзирларидан бири бўлган. Вақтида аҳмоқликни кўп ва хўп қилганмиз. Қисқаси, гап битта, жондорни ўлдиромасангиз, сурувни ташлаб кетасиз. Акси бўлса, менинг сурувим сизники!

— Демак, эплашимга ишонмаяпсиз?

— Кўп майда гап бўлманг, укам! — Шойим йўғон аста ёнбошларкан, унга ғазабнак тикилди. — Ўйинни бошлаган сиз, мен эмас! Пул кўрсатиб бодилик қилган мен эмас, сиз! Шунинг учун гапни кўнайтирмай, ҳаракатингизни қилинг! Муддат ўн кун.

— Ўйинга биз ҳам қўшилсак бўладими? — деб сўради кимдир.

— Йўқ! — деди Шойим йўғон қатъий йўсинда. — Ютқазса, бу йигитнинг ташлаб кетадиган нарсаси бор. Хўш, сенинг ниманг бор? Ё қари энангни тикмоқчимисан?!

— Ҳай-ҳай, оғизга эгалик қилинглар! — Суюн чол катталарга хос босиқлик билан даврани тинчитишга уринди. — Арзимас бир жондорни деб итдай ириллашманглар! Уят бўлади-я.

— Арзийди, ака, арзийди, — Шойим йўғон тирсагини ердан узиб Сарварга қошлари остидан ўқрайиб тикилди. — Дамингиз чиқмай қолди, меҳмон? Қани, қўлни ташламайсизми?!

— Қўл ташлаш бўлса, қўл ташлаш-да! — паст кетишни истамаган Сарвар ўтирган одамларни оралаб ўтиб, унинг қошида тўхтади ва зардали бир ҳаракатда кафтини узатди: — Ташланг!

— Узинглар!

Йигитлардан бири сакраб ўрнидан турди. Кўлини хаволатиб, туташган панжалар устига урган бўлди:

— Уздим!

Кунботиш томондан тўсатдан кўзгалган аччиқ изғирин кишиларнинг ортиқ эзмаланиб ўтиришига йўл қўймади. Аввал Суюн чол ўрнидан турди, сўнг бошқалар.

Дўнгда ёлғиз қолган Сарвар теваракка хомуш боқаркан, тўнғиллаганча, Шойим йўғоннинг гўрига гишт қалай бошлади...

• • •

Бу пайтда Ёлдор қишлоқдан унча узок бўлмаган сийрак арчали дўнгликда ерга бағрини берганча, лоқайд чўзилиб ётарди. Нигоҳи тўнг эса-да, қулоқлари динг, димоғи тийрак эди. Димоғи илғанган хидларга қараб, теваракни тўла идрок ётарди. Ланжлигига келсак, ҳамма бало қорни тўқлигидан эди. Қорни тўқ кезлари у ҳаммаша тўнг тортиб қоларди. Бугун ҳам у Учдарада чоғроқ тўнғиз боласини қўлга туширган бўлиб, энди унинг хазми билан овора эди.

Яғрини туқларини хурпайтириб эсаётган совук ел тоғлар бошига қор тушаётганидан дарак берарди. Бу ерларда қиш эрта ва тўсатдан тушади. Даралардан куз хавоси ариб улгурмай, қутилмаганда қор ташлаб қолади. Ковлашга улгурилмаган картошкалар, териб олинмаган мевалар қор тагида қолиб, совукдан нобуд бўлади. Шунинг учун аксарият кишилар чорвани маъқул кўриб, ерга қарамайди. Шунингдек, ерга умид билан уруғ қадовчилар ҳам йўқ эмас. Чорвадорлар қишда бўрилардан азият чеккандек, улар хавонинг авзойига қараб, жонлари ҳалак бўлишади. Бу етмагандек, ердаги хосил етилиб-етилмай «тунги қароқчилар» — тўнғизлару, айиқлар томонидан хомталаш қилина бошлайди.

Бир қарашда, дунёнинг бу ташвишлари билан Ёлдорнинг ҳеч иши йўқдек. Аслида эса...

Қоратепа биқинидаги олмазор туфайли тунлари унинг ҳам халовати йўқ. Олмазор Суюн чолга тегишли. Кундузлари эшакда келиб, боғда тентиган бўлади-ю, шом тушмай қорасини ўчиради. Тунда олмазорга кўнғир айиқ — Маймоқ эгалик қилади. Ёлдор ундан олмазорни

эмас, Қоратепа этагидаги чоғроқ қабрни қизғанади. Нега деганда, калтафаҳм Маймоқ бошка йўл қуригандай, нуқул қабрлар оралаб юради. Чоғроқ қабр ёнига етганда эса, теваракни ўрганиш учун албатта тўхтайти. Ана шунда нақ тумшуғи тагида ириллаганча Ёлдор пайдо бўлади. У ён сакраб, бу ён сакраб, Маймоқни қабр ёнидан узоклаштирмагунча тинчимайди.

Маймоқ эса ҳамиша бир ҳолдан таажжубланади. Негаки, тумшуғи тагида бамисоли иблисдай ирғишлаётган кулранг бу махлуқ бошка ерда, яъни тоғу тошда рўпара келиб қолса, қайрилиб ҳам қарамайди. Қоратепада эса нақ бетидан олади.

Не сабабдан?

У Қоратепада ҳамиша Ёлдорга ён беради. Ахир бир неча метр нарида олма ҳиди димоғингни қитиклаб турса, қайси аҳмоқ безбет бир махлуқ билан пачакилашиб ўтиради. У олмазорга шўнғиркан, албатта, ортига қараб кўяди. Ёлдорни қабр ёнида чўнқайган ҳолда кўради. Аммо ҳақалак отаётган нафси ортикча ўйларга изн бермайди.

Ёлдорга тирғалмаслигининг асосий сабабларидан яна бири шундаки, одатда, жониворлар ўзларининг қачон ҳақ, қачон ноҳақлигини жуда яхши билишади. Шунинг учун ҳам ҳамиша вазиятга қараб иш тутишади. Олмазор эса ўз мулки эмас, одам боласига тегишли бегона ҳудуд. У, қулоғи динг ҳолда, ҳар бир мевага овиз соларкан, ўзга ҳудуддалигини, хатти-ҳаракатидаги ноҳақликни доимо ичдан хис этиб туради. Бунақа пайтда ортикча шарпа чиқармасликка уринади.

Ёлдорнинг куракда турмайдиган қилиқларига чидашининг боиси шунда.

Аммо яқинда Маймоқники ёмон гутди. Тупроқ титиб қаршисида ирғишлаётган Ёлдорга бирдан ҳамла қилиб қолди. Ёлдор базўр ўзини четга олган бўлса-да, хиёл тегиб ўтган зарбадан барибир бир юмалаб тушди. Эзиб ташлаш қасдида бостириб келган ғанимининг чангалидан бир амаллаб қутуларкан, охири дақиқада унинг орқа сонига тиш ботиришга улгурди. Маймоқ бесўнақай, Ёлдор эса эпчил, қабр тепасида олатасир жанг бошланиб кетди. Қабр қаватидаги чириган чўплар синди, ҳар ён сочилди. Аслида буни олишув деб бўлмасди. Маймоқ хужум қилар, Ёлдор эса қочар, қоча туриб гох

унинг ёнбошида, гоҳ ортида пайдо бўлиб қоларди... Охир оқибат, бу сафар ҳам Маймоқ босиқлик қилди. Беҳуда ҳамлани тезда бас қилиб, қабрдан узоқлашди. Зумда олмазорга сингиб йўқолди.

Қабр ёнида дарғазаб қолган Ёлдор андак зарбанинг залворли кучини кейин хис қилди. Вужуди қақшаб, қабрлар орасида хийла вақт чўзилиб ётди.

Ҳозир ҳам у яғринининг сим-сим оғришига эътибор бермасликка тиришиб, қишлоққа тикилиб ётаркан, дўнгда йиғилиб ўтирган одамлар яқинида искаланиб юрган малла итга кўзи тушиб, бошда оҳиста йриллаб қўйди. Сўнг, итнинг ҳаракатларини зимдан кузатаркан, юрагида ўша таниш ҳис-жон олмоққа ташналик туйғуси қайта бош кўтарганини сизди. Дахшатли жағлари шақирлаб, беихтиёр ўрнидан туриб кетди. Аммо ит олисда, ёнида эса одамлар... У ноилож қайта жойига чўкди.

Занжирбанд этилган мурғак жонивор қишлоқ итлари томонидан эрмакка эмас, бўри зотидан бўлгани учун бешафкат таланарди. Қалин тахталардан қўполдан-қўпол ясалган ини ва жонсарақ бола — Сафар жонига оро кирмаганида, у аллақачон итлар чанғалида жон таслим қилган бўларди. Қизиқ жихати, итлар унга очикда ҳужум қилишар, инига эса бирортаси бош суқолмасди. Бола ҳовлида пайдо бўлиши билан ҳаммаси тумтаракай қочарди.

Барча қишлоқ уйлари каби ҳовли гирди девор билан ўралмагани учун ит ҳам, бит ҳам бемалол кириб келаварарди. Шалпангқулоқ итини эргаштириб юрадиган Эргаш боди ванимларининг энг ёмони эди. Ҳовли эгалари йўқ пайтларида, у итнини Ёлдорга гиж-гижлар, бу етмагандек, уни инидан судраб чиқариб, биқинига аёвсиз тепкиларди. Хонадон соҳиблари келиб қолса, баҳонаси тайёр эди.

— Шу келди-ю, сигиримнинг сути қочди, — дерди оғзидан кўпик сачратиб. — Тезда йўқотинг буни! Эмасам, ўзим йўқотаман!

— Қанақасига? — Толмас чол хайрон.

— Шунақасига! — Эргаш боди янада баланддан келишга тиришади. — Сиз уйда жондор сақлаганингиздан бери қишлоқдан ҳаловат кетди. Қўйларим см емай қўйди. Болалар кўчага чиқолмай қолди.

Толмас чол оғир одам, аммо невараси Сафар унинг ғирт тескариси эди. Қўлига тушган тошу кесак билан аввал шалпангкулок итни, сўнг эгасини сийларди. Жони оғриган Эргаш боди тутоқиб қувларди. Бола қочарди. Қоча туриб, мўлжалга беҳато урарди. Окибат, Эргаш боди бу хонадонни манглайи ғўра ҳолда тарк этарди. Бола ва бўриваччага нисбатан юрагида ададсиз кек сақларди. Негаки, бу ховлида одатдан ташқари ходиса юз берган, яъни хонадонда бўри сақланарди. Кўникмадан йирок ҳол эса гоҳида кишида нафрат ҳиссини кўзгатади. Эргаш боди мана шу туйғу етовида Ёлдорга озор беришга тиришарди. Унинг химоячисини эса кўрарга кўзи йўқ эди.

— Шошма, ҳали икковингни ҳам ейман! — дерди мавхум оҳангда.

Эргаш бодининг кораси ўчиши билан Сафар инга суқилиб кирар, тўрда қалтираб турган Ёлдорни силаб-сийпалар, эркалаб овулар, гоҳо эса алами келиб йиғлаб ҳам оларди. Шу сабаблими Ёлдор унга қаттиқ меҳр қўйганди. Ёнидан бир қадам нари жилмаслигини истарди. Бирок бола бекорчи эмас, унинг ўзига яраша бир талай юмушлари бор эди. Мактаб, ўт-чўп териш, қўй-қўзиларга қараш, ишқилиб, уйда қадалиб ўтириши қийин эди. Ёлдор эса унинг қайтишини ҳамиша илҳақ кутарди. Овозини эшитиши билан инидан ўқдек отилиб чиқар, бўйнидаги оғир занжирни шилдираганча ирғишлар, сўнг ер бағирлар, этигини ялар ва тагин ирғишлар, хуллас, муҳаббатини тўлалигича намойиш этишга тиришарди.

Бола унинг томоғига яхши қарарди. Ёлдор еганича еб, ортган емишларни уни тўрига кўмиб қўярди.

Ҳозирда тоғда унинг ортган емишлари сақланадиган бир неча хуфия жойлари мавжуд. Шулардан бири мана шу дўнглик ортидаги ўнгир. Ўн кун бурун қўлга туширган ўлжасининг қолган-қутганини ўша ўнгирга бекитиб қўйганди. Қишлоқ итлари топиб, талон-тарож қилиб кетишибди. Ёввойи табиатнинг ўзгармас, шафқатсиз қонун-қоидаларига итлар буйсунмайди. Жониворлар томонидан қаттиқ амал қилинадиган ҳудуд масаласига муносабатлари ҳам шунга яраша. Акс ҳолда Ёлдордек бе-шафқат жониворнинг худудида бемалол дайдишиб, унга тегишли насибани пок-покиза тушириб кетишмасди.

Ёлдор ҳафтада икки-уч бор бутун худудини айланиб чиқаркан, кишлоққа ёндош сарҳадлар итлар томонидан бузилганини сезгач, эски аламлари янгилашиб, улардан бошлаб ўчини оларди.

Сарварнинг ити Диккиқулоқ айна шу важдан унинг қазабига дучор бўлганди.

Сарвар овга ҳамиша итини эргаштириб чиқарди. Ёлдор инсон ҳиди қатори итнинг исиниям туярган, қазабдан қалтираб кетарди. Тажрибадан билардики, худудни инсон қавмидан асраш қийин. Аммо манови ит нима қилиб юрибди унинг мулкида? Ёқимсиз ҳидини бурукситиб, роса тентибди. Тағин белгисини қўйиб кетганига ўласанми. Учдарадаги букри арча танасига, сойдаги кулранг харсанг сиртига, ёнбағирликдаги синиқ симёғочга пешобини сочиб кетибди. Ёлдор унинг белгиси устига ўз белгисини қўяди: «Тутсам, ўлдираман! Қорангни кўрмайин бошқа!» Эртаси эса Диккиқулоқ томонидан қолдирилган қуйидаги жавобни ўқийди: «Яхши-си, ўзинг қорангни ўчир! Бу ерга келдим ва яна келаман!» Ёлдор қахрдан оташ бўлиб ёнади. Аммо яроғ тутган эгасининг олдида итга қотинишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Наतिжада, у пайт пойлай бошлади ва эрта саҳарларнинг бирида осонгина ниятига етди.

У дўнгликда йиғилиб ўтирган одамлар орасида ўзи ҳақида гап бўлаётгани ва жони гаровга қўйилаётганидан беҳабар ҳолда теварани жимгина кузатиб ётаркан, ички бир сезги билан Маймоқнинг шу яқин атрофда ўралашиб юрганини туйди. Маймоқ олмазорга энишдан аввал Бўрижардаги бутазорга танда қўяди. У ердан тишга босгулик мева-чева қидириб, тезроқ қоронғи тушишини кутади. Қиш эрта келишини сезган айиқ зоти ҳамиша ошиқади. Қиш уйқусига кетиш олдидан баданидаги ёр захирасини кўпайтириш илинжида емишга зўр беради. Бунақа пайтда юҳо нафсини тоғдаги мевалар билан қондириш мушкул, шунингчун мўл-қўл озиқа қидириб қолади. Агар анови ярамас Ёлдорнинг ғашига тегишини ҳисобга олмаса, олмазор жуда боп жой. Маймоқ ундан зигирча чўчимайди. Чўчимагани боис ҳам ҳар галги йўналишини ҳеч ўзгартирмайди. Бинобарин, бундан бўлак иложи ҳам йўқ. Негаки, одам боласига тегишли худудга доимо пушиб яқинлашмоқ ва сўнг теварани обдан ўрганмоқ зарур. Ким бор, ким йўқ дегандай. У шу

ниятда қабрлар оралаб бораркан, чеккадаги чоғроқ қабр тепасида тўхташга мажбур бўлади. Чунки тепа ёқалаб ўтган йўлдан нарисидан олмасор. Ўнг панжасидан қабр устида, чап панжасидан хиёл олдинга чўзганча, олмасорни диққатла кўздан кечириб бошлайди. Бунақа пайтда барча жониворлар каби кўпроқ димоғига ишонади.

Кўмилган ўлжасини кавлаб еяётган жониворлар харакатини кўп кузатган Ёлдор унинг бу қилиғини ўзича тушунади. Маймоқни қабрга даҳл қилаяпти деб ўйлайди. Қабрда эса унинг севиқли одами Сафар ётибди...

У Маймоқ билан бўладиган тунги учрашувни ўйлаб, эзгин овозда ув тортиб юборганини сезмай қолди. Қишлоқ итлари хушёр тортиб, ақиллашга тушди. Одамлар эса бу нидога эътибор ҳам беришмади.

Улар Ёлдорнинг вақт-бевақт ув тортишига кўникиб қолишганди...

Дўнгда хануз дилгир чўзилиб ётган Ёлдор итларнинг навбатдаги ақиллашидан хушёр тортди. Қулоқларини диққатли равишда қишлоқ томон тикилди. Кўрдикки, қишлоқ ўртасидаги сайхонликда бир гала ит қандайдир суворий ортидан ақиллаб келмоқда. Отлиқ нотаниш шекилли, итлар унга қишлоқ чеккасигача илашиб келди. Сўнг номига бир-икки ақиллаб, эран-қарон тарқалиша бошлади.

Итларни кўрган Ёлдорнинг кўзлари ёвузона чақнади. Бевозталаниб ўткир тирноқларини ерга ботирди. Бўғиқ ириллади. Қани энди манови ярамас махлуқларни овлоқ жойда учратса-ю, бўғизига тиш ботириб, обдан хуморидан чиқса. У ҳар бир итни ўлдирганда қасоснинг тотли бир хиссини туярди. Бироқ бу лаҳзага етишиш мушкул, негаки, итлар ҳеч қачон осонликча тутқич бермасди. Боз устига, унинг қишлоқ оралаганини сезган одамлар варанглатиб ўқ узиб қоларди. Узокдан туриб «тишлайдиган» бу яроғдан Ёлдор жуда чўчирди. У яна шуни яхши билардики, бу яроғ яйдоқ жойда хавфли, тоғда эса унинг ёмонлиги кам, истаган бир бута ёки харсанг жонига оро кириши мумкин. Эшлаб яширина билсанг бўлди. Бунақа пайтда унинг ҳид билиш сезгиси

фавкулодда очилиб, фаними қаерда ва қанча масофада гувранаяпти, барини билиб, англаб туради. Сездирмай узоқлашишга хамиша улгуради. Бошқа жониворлар сингари ваҳимага тушмайди.

Итларга қирон келтираётган бўлса-да, қишлоқда унинг жонига қасд қилувчи кимса йўқ эди. Хатто Эргаш боди ҳам бошда бу ўйдан йироқ эди. Қачонки, Ёлдор шалпангулоқ итини ўлдириб кетгандан сўнггина, унинг мавжудлигини, шу атрофда ўралашиб юрганини ҳис қилди. Итимдан кейин навбат қўйларимга келади шекли, бу ярамас қўрамни бўшатмагунча тинчимайдиганга ўхшайди, деган хаёлга борди. Бу етмагандек, Суюн чолнинг гапи ҳаммасидан ошиб тушди: «Азоб еган жондор ўша одамдан қасдини олмасдан қўймайди. Буни хаётда кўп кўрганман. Шунинг учун олди-ортингизга қараб юринг». Эргаш боди нописанд кулган бўлса-да, юрагига ҳадик оралаган. Унда аввалроқ ўзим тинчита қолай уни, дея енг шимариб ишга киришган.

Аммо Ёлдорни маҳв этиш осон эмасди. Эргаш боди шохида юрса, у баргида ҳаракатланарди. Ана шундай кунлардан бирида улар тасодифан тўкнаш келиб қолдилар. Эргаш боди бу сафар яроқсиз эди, Довонорти қишлоғини жанозага айтиб келаётганди. Фанимлар Қилсўкмоқнинг юқори қисмида учрашдилар. Қилсўкмоқ азалдан Худо қарғаган жойлардан бири ҳисобланади. Пичоқда кесилгандек тик жарлик бетигаги бу сўкмоқ Довонорти қишлоғини водий билан боғлаб турувчи ягона йўл эди. Икки отлик базўр сиғарли бу йўлдан ҳали одам боласи йиқилиб ўлмаган. Унинг биринчи қурбони Эргаш боди бўлди.

Агар Эргаш боди сўкмоққа хиёл кечикиброқ етиб келганида ёхуд унинг ўрнида бошқа бир кимса бўлганида, фожиа юз бермаслиги аниқ эди. Негаки, хавода терчиган от хиди бурқсиб, туёқ товушлари эшитилган заҳотиёқ Ёлдор изига қайрилганди. Узун сўкмоқни илдам босиб ўтиб, ёнбағирликдаги арчазорга шўнғимоқчи эди. Уларни қоҳдан туртиб чиққан кизғиш харсанг ажратиб турарди. Аввал фанимининг ҳидини олдим, ё кизиқиш устун чиқдими, ҳарҳолда жадал қуйига энаётган Ёлдор бирдан тўхтади. Бошини буриб, суворийнинг харсанг ортидан чиқиб келишини кута бошлади. Сергак тортган отини қичаб келаётган Эргаш бодига кўзи туш-

гач эса, беихтиёр ириллади. Унинг ўткир нигоҳи бир зумда кўп нарсани, яъни отнинг хуркаётгани-ю эгасининг бепарволигини, энг муҳими, эгар қошида яроқ йўқлигини илғаб улгурганди. Фаними бу сафар куролсиз эди. Шунга қарамай, у, одатига хос, лўкиллаб қочмоққа тушди. Агар Эргаш боди ўзи ва отига далда бериш учун «хайт!» деб қичқирмаганида, Ёлдор сўқмоқни адоқлаб, арчазорга бекинмоқчи эди.

Эргаш бодининг ҳадик тўла бу ҳайкириғи ундаги эски аламларни қўзғаб юборди. Айниқса, қуйидаги манзара бор бўйича хотирасида жонланди.

Ўша куни ҳовли кимсасиз эди.

Ёлдор ини ёнида чўзилиб ётарди. Йўлдан ўтиб бораётган Эргаш боди эшиқда қулф кўргач тўхтади. У ён-бу ён қараниб, хунук тиржайди. Сўнг кетидан эргашиб келаётган шалпангқулоқ итини Ёлдорга гиж-гижлайди. Ити ҳамлага ўтиш ўрнига унинг чотига суқилади. Бундан унинг қаҳри келади. Фингшиётган итини бошлаб бир тепади-да, Ёлдор томон юради. Йўл-йўлакай ерда ётган калтакни қўлига олади.

Ёлдор энди улғайган, кучга тўлган. Аввалгидек инига суқилмайди. Шум ниятда ўзига яқинлашаётган фанимига иррилаганча пешвоз чиқади. Эргаш бодига худди шу нарса керак эди. Ҳали сенми менга ириллайдиган, дея қўлидаги калтакни ишга солади. Аммо тезда калтакини олдириб қўйгач, тош қидиришга тушади. Бўйнидаги занжирни узиш даражасида тортқилаб, ўзига томон интилаётган Ёлдорни тошбўрон қилишдан бирор хузур топмагач, наридаги қўрадан узун калтак топиб чиқади. Бу орада ҳовли хангоматалаб болаларга тўлади. Ёлдор улар орасидан халоскорини беҳуда қидиради. Тийрак нигоҳли болани тополмагач, шалоқ сўзлар билан сўқинганча, ўзига калтак кўтарган фанимига ташланади. Орада бўйнини сириб турган занжирига ҳам оғиз солиб кўради...

Агар қўшни чол аралашмаганида, бу иш не натижа билан яқунланиши номаълум эди. Қўшни чол Ёлдорни аяб эмас, Толмас чолнинг ҳурмати учунгина орага тушди. Эргаш бодини ҳовлидан ҳайдаб солди.

Эргаш боди сўқина-сўқина узоклашаркан, Ёлдорнинг юрагида ўзига нисбатан қасос ўтини баттар алангалагани ва бир кун келиб, бу ўтда ўзи қуйиб адо бўли-

шидан беҳабар эди. Қайтамга ўз қилмишидан ғоят мамнун эди.

Пайт топиб, жониворга тирғалишларини кейинчалик ҳам қўймади.

Мана энди, лўкиллаб кетиб бораётган жойида кескин ортига бурилиб, важоҳатли бир тарзда йўлига кўндаланг бўлган Ёлдорнинг қаршисида танг ахволда қолганди. Изига қайтай деса, тор сўқмоқдан отини ортга қайриш қийин. Боз устига, сакрамоққа шай турган йиртқич ҳар лаҳзада ҳамла қилиб қолиши мумкин. У яроғсиз чикқан ўзиниям, аини шу кунда қазоси етган қўшнисиниям гўрига фишт қаларкан, орада тезгина тубсизликка кўз ташлаб олди. Пастга қуласа, тариқдай сочилиб кетишини ўйлади. Бирдан бир куроли қўлидаги қамчисини маҳкам чангаллади, рақибининг ҳаракатларини кузатаркан, унинг нигоҳига назари тушгач, юраги орқасига тортиб кетди. Ёвузона чакнаётган бу кўзларда узоқ ва илҳақ кутилган лаҳзага фавқулодда етишганда пайдо бўладиган шундай бир ифода мавжуд эдики, бу ҳолат ёвузликнинг ўзидан кўра минг чандон даҳшатлироқ эди.

Эргаш бодининг тагидаги от кўркувдан титраб-қалтираб ортга тисариларди. Кўзлари олайиб, бурун катаклари керилиб кетганди. Туёқлари остидан кўчган тош куйига учарди. Аини тобда рўпарасидаги йиртқичдан кўра, остидаги отнинг талвасаси хавфлироқ эди. У ҳар сонияда жарга қулаши мумкин эди. Худди шуни сезгандай, Ёлдор олдинга сакради. От қаттиқ кишнаганча, ўзини ортга ташлади. Юганга ёпишган эғасининг барча уринишлари бесамар кетди. Шўрлик жонивор устидаги суворийси билан жарга қулади.

Кишлоқ аҳли бу фожиадан ниманидир сезгандек эсада, Ёлдорни айбловчи топилмади. Қилсўқмоқнинг бўлгани шу — вақт-бевақт қурбонлик талаб қилиб туради. Ҳар йили бу сўқмоқдан нечталаб қўй-қўзилар йикилиб ўлмайди дейсиз. Чўпонлар барига чидайди, юқори яйловга олиб чиқадиган бошқа йўл бўлмагач, чидамай қаёққа ҳам боришарди.

Ғаними жарга қулагандан сўнг, Ёлдор дарҳол сўқмоқни тарк этмади. Юз берган бу воқеадан хайрон бўлгандек, чўнқайган қўйи жар лабида узоқ туриб қолди. Сўнг ўзининг мунгли қўшиғини бошлаб юборди. Тийрак кўзли болакайни қўмсаб, чўзиб-чўзиб ув тортди.

У болакайни ўнгида эмас, тушларида ҳам соғинарди. Яғринида унинг илиқ кафтини ҳис этиб, фингиб-фингиб кўярди ва уйғониб ўзини қўналғаларидан бирида кўрарди.

Ёлдорнинг муқим ини йўқ эди. Қўнолғалари эса се-роб эди. Оёғини узатмоқ истаса, ўша қўнолғалардан би-рини танлаб, бахузур чўзиларди. Бу унга тутқунликдан одат бўлиб қолганди. Зеро, тутқунликда инидан ишонч-лироқ жойнинг ўзи йўқ эди. У ҳам ўзга жониворлардек, қўналғаларини сир тутарди. Чўзилмоқни истаса, аввали-га обдан теваракни кузатар ва сўнггина ором учун яста-нарди. Кўзи илинганда эса, гоҳ итларга таланаётганини, гоҳ болакайнинг силаб-сийпалаётганини туш кўрарди. Қисқаси, тутқунликдаги хотиралари уни мудом тинч қўймас, доимо таъқиб этгани этган эди. Болани қўмса-ган кезлари эса чўзиб ув тортар, сўнгсиз бу нидолар унинг дардли «достон»и — алам ва армонлари эди.

Ёлдор бу «достон»ни деярли ҳар тун куйларди. У хануз икки сарҳад ўртасида — кишилиқ дунёси билан ёввойи олам ўртасида сарсону саргардон кезинарди. Қишлоқни тарк этолмаганидек, ёввойи олам қўйнига ҳам тўла сингиб кетолмасди.

У қишлоқ итлари томонидан «кузатиб» қўйилган от-лиқни лоқайд кузатаркан, у яқинлашавергач, ўзини па-нага тортди. Бунинг учун хиёлгина чапга сурилиш би-лан кифояланди, яъни совуқ шамолда чайкалиб, елкаси-ни сийпалаётган бута новдалари орасига яхшилаб яшириниб олди. Аммо қўйидаги сўкмоқ бўйлаб ҳорғин одимлаётган от барибир ҳидини сизди. Қулоқларини динг қилиб, кетма-кет нишқирди. Тайсалланди ва бу қилиғи учун серзарда суворий томонидан аччиқ қамчи билан сийланди. Отнинг баданига теккан зарбани Ёлдор ўз танида ҳис этгандек, ёмон тиришди. Тумшугини оёқлари орасига суқиб, инграшнамо фингишиди. Ҳайто-вур, суворийга Худо инсоф бериб, отни қамчилашни бас қилди. Сўқиниш билан чекланди.

Ёлдорнинг назарида, одам боласининг турган битга-ни шу, салга қўлига эрк беради. Тутқунликда у буни кўп кузатган. Ўзининг ҳовлида сақланиши негадир кўпчиликка унча ёқмас ва шу боис, бобо ва неваранинг кайфияти тез-тез бузилиб турарди. Бобо одамларнинг гап-сўзларига майллик билдирарди-ю, лекин қайсар не-

варасининг кўнглидан ўтолмасди. Шундай пайтларда гирдини ёмғир ювган супа лабига маҳзун чўкиб қоларди. Аксига олгандай, худди шу лаҳзада кўра бикинида кантариғли кулбет хангиники тутиб қоларди. Қулоқни коматта келтириб, ханграшга тушарди. Оқибат, чол бор аламини ундан оларди. Халачўп билан роса саваларди.

Лекин у бирон марта ҳам Ёлдорга қотинмаган. Уни бошқалар уришган. Шунинг учунми, милтиқ овозидан ҳам кўра, калтақдан кўпроқ чўчийди. Чўчийди-ю, бироқ қайтмайди...

Милтиқни елкага осиб, эрмак учун тоғма-тоғ санкиш бошқа-ю маълум бир жониворнинг изидан тушиш бошқалигини Сарвар биринчи куниёқ англаб етганди.

Одатда, ов кишига бир олам завқ бағишлайди. Бирор ўлжани қўлга киритсанг-киритмасанг, уззукун шу туйғу измида ҳаракатланасан. Ҳориш нелигини билмайсан. Бироқ мақсад аниқлик касб этса, бу ҳисни ортиқ туймайсан. Жонсарақланасан, пойлайсан, юрасан, қидирасан ва ўлжанг тутқич бермагани сари, фифонинг кўкка ўрлаб, газаб отига миначасан. Ов ўзининг одатий сир-синоатини йўқотиб, ўта ёқимсиз бир юмушга айланганини сезасан.

Агар ўша куни Шойим йўғон билан гаров ўйнамаганида, Сарвар бу ишдан аллақачон воз кечган ва ҳатто ичган қасаминиям унутиб юборган бўларди. Аслида барига бодилиги айбдор. Шу феъли туфайли хамиша йўқ ердаги ғавғолар билан бошини овритиб юради. Ўшанда-ям кутилмаганда бодилиги хуруж қилиб қолди. Пули билан мақтангиси келди. Аммо у кутган ҳодиса юз бермади. Қўлидаги пулга қайрилиб қаровчи бўлмади. Сездики, овозидаги кибр оҳанги ёқмади уларга. Бундан хижолат тортмади, қайтамга ич-ичидан истеҳзоли қулди. Худди бир вақтлар уйда мардикорчилик қилган талаба йигитнинг устидан қулгандай қулди.

Ўшанда талаба йигит ғалати гап қилган. «Ака, хафа бўлманг-у, шу-у, сизларда ҳайрат етишмайди. Ҳамма нарсани аниқ ўлчам ва ҳолатда кўрасизлар. Болаларингиз эртаққа, ўзингиз афсонага ишонмайсиз. Аниқлик рухни ўлдиради, афсона эса руҳга чексиз парвоз бағиш-

лайди. Айни шу рух етишмайди сизда...» Сарвар истеҳзоли табассум билан чекланмаган, ўзича гап билан узиб олган: «Афсонага ишонганингдан мардикорчилик қилиб юрибсан-да!» Талаба, сизга гапириш бефойда, дегандай бошини эгган, сўнг манглайини қашлаб, янги тушаётган қўшқаватли иморатга, ҳовлини кенгайтириш мақсадида чопиб ташланган дарахтларга, иккинчи қаватга олиб чиқадиган нақшинкор зинапояга берилиб гул чизаётган кекса устага бир-бир боқаркан, ўйчан нигоҳини яна уй эгасига қадаган. Ачинишини яширмаган. Бу ҳолатдан Сарвар ҳанг-манг туриб қолган. Қизик, юпун бир талаба унга ачинаптими?

Нима учун?

Бироқ бу хил майда-чуйдалар устида бош қотиришга кўникмагани учун сабабини сўрамаган. Назарида, бажариши лозим бўлган юмушлари шу қадар кўп эдики, бир лаҳзага чалғиши мумкин эмасдек эди. Лекин дард дегани ёмон экан, ҳар қандай орзу ҳавасинг ва бу йўлда тинимсиз елиб-югуришларинг бир чақага қиммат экан. Худди шуни сезгандай, табиб чол гапнинг лўндасини айтди-қўйди.

— Жон керак бўлса, дардга безътибор қараманг, — деди ортиқ эзмаланмай. — Манови дамламани қанда қилмай ичиб туринг. Тоғдаги бодомзор ҳавосидан нафас олинг. Баҳор ёки ёзни кутиб турмай, ҳозирок жўнанг! Худо хоҳласа ҳеч нарса кўрмагандай бўлиб кетасиз.

Дўхтирлардан унча наф қўрмаган Сарвар табиб чолнинг айтганига кўнди. Таваккал дея тоққа келди. Келганда ҳам дардманд киши сифатида эмас, яроғию овчи ити Диккикулоқ билан келди. Келибоқ шуни билдики, бу ерда қўй-қўзилар жуда арзон экан. Узок ўйлаб турмай, кишилардан бир талай жонлик харид қилди. Олганлари чоғроққина бир сурув бўлди. Агар томоғига жиндек яхши қаралса, ҳар бир жонлиги шаҳарда бирга уч ташлаб турибди-да. Мана фойда қаерда!

Энди эса ўша «фойда» хавф остида қолганди. Ёлдорни айтилган муддатда тинчитмаса, сурувни қўшқўллаб Шойим йўғонга топширишига тўғри келади. Агар ютса... Аммо ҳамма бало шундаки, Ёлдор деганлари анойи жониворлардан эмас экан. Худонинг балоси, қидирганингда йўқолиб, қидирмаганингда қаршингдан чиқиб туради, худди калака қилаётгандай.

Бу етмагандек, окшомлари Ғуччи пакана ярасига туз сепгани сепган эди. Дердики, бугун уни ўтовлисойда кўрдим. Ўша куни Сарвар Тошлисойда тентиган бўлади. Эртаси умид билан ўтовлисойга борса, Ёлдорни бутунлай бошқа бир манзилда кўришганини айтишади.

У Ғуччи пакана усталик билан ковурган этдан бир бўлагини оғзига соларкан, хуноби ошганиданми, иштаҳаси йўқолганини сезади. Шишадан ўзига ароқ қуяди.

— Эллик граммдан оширмайман дегандингиз-ку, ака, — дейди Ғуччи пакана унинг бу қилиғидан ажабланиб.

— Негадир юрагим сиқилиб кетаяпти, — дейди Сарвар нафсини тийишга тиришиб. — Шаҳарда буни яшиклаб ичардик.

— Шунинг учун ҳам товга даво қидириб кеп ўтирибсиз-да...

Сарвар олдидаги ароқ тўла пиёлани истар-истамас нари суради. Ғуччи пакана худди шуни кутиб тургандай, пиёладагини ликқа ютади. Чаниллатиб эт чайнайди. Бугун сурувни яхши ўтлоқда боққанини айтиб мақтанади. Эртанги режаларини билдиради. Сарварнинг эса қулоғига гап кирмайди. Унинг овқат ейишини ҳавасланиб кузатади. Бу темирниям хазм қилиб юборса керак, деб ўйлайди. Сўнг хаёли яна Ёлдорга оғиб, кайфияти баттар тундлашади. Беихтиёр шишага қўл чўзади...

Мана шундай окшомлардан бирида Ғуччи пакана Ёлдорга хиёнат қилди. Унинг айрим тунлари Қоратепага келиб туришийи оғзидан гуллаб қўйди. Атай эмас, шунчаки бефаросатлик қилди. Қолбуки, қишлоқ ахли буни Сарвардан сир тутишганди. У эса оғзини тўлдириб сотди. Барига Сарварнинг бўри хақидаги айрим хангомаларига ишонмаслиги сабаб бўлди. Ўзига ортиқ даражада бино қўйган бу одамнинг осмонга қараб қаҳ-қаҳ отиши Ғуччи пакананинг нафсониятига тегди. Қизишиб, андак тутақиб, ўзи гувоҳ бўлган бир воқеани сўзлаб берди. Ҳар икки гапнинг бирида, биз бандалар шу жондорча эмасмиз, дея таъкидлаб турди.

Бола жон берган тунда Ғуччи пакана Толмас чолни-кида эди. Чол уни фақир ва хокисорлиги учун яхши кўрарди. Келса, иззатини қиларди.

Ўша тунда Ёлдор қаттиқ безовталанади. Фингшийди, инграйди ва увлаб оламини бузади. Толмас чол ундан

йиртқични занжирдан бўшатишини сўрайди. Майли, кетса кетсин, дейди. Бироқ занжирдан бўшатишган Ёлдор ҳеч қаёққа кетмайди. Гуччи пакана кутгандек, тун қўйнига сингиб йўқолмайди. Тўғри бола ётган хонага кириб боради. Беморни теваараклаб ўтирганларни лол қолдириб, боланинг бош томонига ўтиб чўнкаяди. Юзига термулганча туриб қолади.

Сахарга яқин боланинг жони узилгач, уни уйдан хайдаб чиқардиларми ё ўзи кетдимми, Гуччи пакана буни эслаёлмайди. Аммо боланинг тобути ердан қўтарилиши олдидан яна ховлида пайдо бўлади. Сомонхона девори ёнида чўнкайиб, кўзларидан дув-дув ёш тўқади. Буни Гуччи пакана кўрмаган, эшитган. У икки йигитни қаватига олиб қабр қавлагани кетганди. Дафн маросими пайтида Ёлдорни мазор яқинида кўргани чин. Жонивор эзгин бир ҳолатда кишиларнинг хатти-ҳаракатларини синчковлик билан кузатиб турган.

Қишлоқ аҳлининг юрагини ўртаган иккинчи ҳодиса сал кейин юз берди. Тупроқ йўлдан ғамгин одимлашаётган одамлар ордан эшитилган хазин нидодан ажабланиб, хушёр тортишади. Бунақа пайтда ортга, Қоратепага қайрилиб қараш таомилга тўғри келмаса-да, ҳамма изига ўтирилишга мажбур бўлади. Қарашсаки, янги қабр бошида Ёлдор кўкка тумшуқ чўзганча, хазин ув тортмоқда. У шу қадар мунгли ув тортадики, юракнинг бардош бермоғи қийин эди.

Одамлар орасида боши эгик бораётган Толмас чол ортик чидаёлмайди. Ўкраб юборади. Қоратепада Ёлдор, тупроқ йўлда Толмас чол басма-бас «ув» тортмоққа тушадилар.

Ҳамма шошиб қолади.

Мижжалар ёшланади.

Толмас чолга кийин эди. Кимсасиз қолганди у. Ёлғиз ўғлидан ёлғиз ёлғор бўлмиш неварасидан жудо бўлган чол айтиб-айтиб йиғлайди ҳадемай қаватингга бораман, кутгил мени, болам, болажоним, дея бўзлайди.

Ҳақиқатан у узок кутдирмади. Боланинг қирки ўтиб-ўтмай, бу дунёни тарк этди.

Чол дафн қилинган қуниям Ёлдор туни билан Қоратепада увлаб чиқди.

Гуччи пакана буни барига гувоҳ эди. Ҳаммасини била туриб, Ёлдорнинг Қоратепага келиб туришини ет-

ти ёт бегонага айтиб қўйди. Сўнг эса шоша-пиша хатосини тўғрилашга уринди.

— Лекин Қоратепада ўқ отмайдилар. Гуноҳ бўлади!

Сарвар у тўлқинланиб хикоя қилган воқеани лоқайд эшитди. Аммо Ёлдорнинг Қоратепага келиб туришини эътиборидан қочирмади. Ғуччи пакананинг кейинги гапидан эса қутуриб бақириб юборди. Ғуччи пакана хокисор, бироқ анчагина ориятли эди.

— Нимага менга бақирасиз?! — деди қўзларини чакчайтириб. — Мен сизга хизматкор эмас, укаман! Сиздан ука сифатида илтимос қиляяпман. Отманг шуни! Юраверсин ўз майлида. Тўрт-беш итни ўлдирган билан қишлоқда кучук камайиб қолармиди. Эртан Шойим йўғоннинг олдига ўтаман. Ғаровингдан кеч дейман! Ёлдор бизга бегона эмас дейман!

— Кечмаса-чи!

— Кечмаса, ўлдираман уни! — Ғуччи пакана муштини дўлайтириб, мастона чайқалади. — Аслида у одам эмас, ёшлигида гуноҳни кўп қилган дейишади. Ҳозир ҳам одам боласига қайишмайди. Тўғри сўзида туради, берган ваъдасини бажаради. Шунга қарамай, барибир инсон эмас у. Қачон қараманг, қовоғини осиб юради. Эртан бориб, ғаровдан кеч, дейман! Кечмасанг ўлдираман дейман!

Сарвар қизлардан ҳеч омади чопмаган бу одамчанинг беҳуда чиранишларидан ичида қуларкан, унинг попуғини пасайтириш учун нозик гап қилди.

— Унда мен топган қиз ҳали-бери эрга теголмас экан-да.

— Нима деганингиз бу, ака? — Ғуччи пакана хушёр тортди.

— Гапингизга қараганда, уйланиш ниятингиз йўққа ўхшайди.

— Э, йўқ, эртагаёқ уйланишга тайёрман, — Ғуччи пакананинг овози қалтираб кетади. — Мен тенгилар учтўрт боланинг отаси бўлди! Мен юрибман итнинг орқа оёғи бўлиб. Бу ёғига бир акалик қилинг. Бутун умидим сиздан, акажон! Бу дунёдан хотин қучмай ўтиб кетмайлик.

— Мен сизга тушунмай қолдим, — Сарвар ажабланган киши бўлади. — Бир уйланаман дейсиз, бир Шойим йўғонни ўлдираман дейсиз, қайси бирига ишонай?

— Уни ўлдириш менга не зарил, кайфда одам нима-лар демайди, ака.

— Унда бу йўлда Ёлдорни қурбон қиламиз.

— Қандай қилиб?

— Қоратепада отиб ўлдирамиз.

— Эл нима дейди?

— Тунда биров билиб ўтирибдими?

— Гунохдан кўрқаман, ака!

— Мен отаман, сиз шунчаки ёнимда бўласиз.

— Тунда мазордан кўрқасизми?

— Ҳархолда...

— Мен ҳам кўрқаман!

— Ёрнинг васлига етишмоқ учун одам ҳеч нарсадан қайтмаслиги керак.

— Тўғриси, Ёлдорга ачинаяпман! — Ғуччи пакана хомуш тортади. — Кейинги кунларда ёмон ачинаяпман.

— Гаровда ютқизсам, ким менга ачинади?

— Ҳалитдан юрагим увушиб кетаяпти лекин...

— Жононга етишсангиз, ҳаммаси эсдан чиқиб кетади.

— Қиз-қиз деб тоза жонимни олаяпсиз!

— Жон оладиган хурлиқода улар, — Сарвар овозига сирли тус беради. — Битта эмас, ўнта жонни тикишга арзийди.

— Шунчалик зўрми?

Сарвар бу гапга эътибор бермаган киши бўлиб, ил-дао қилишга ўтади:

— Сиз эса Ёлдорга ачинаман дейсиз. Биз отмасак, эрта бир кун барибир бошқа биров ўлдириб кетади.

— Шунчалик зўрми, а, ака?! — Ғуччи пакана унинг гапига эътибор бермай, баттар типирчилайди.

— О-о! — Сарвар кўзларини юмиб, бошини сарак-сарак қилади. — Сутга чайилгандай бари. Танлаб-танлаб олаверасиз.

— Ўх-х, ўлиб қоламан ҳозир! — Ғуччи пакана қалтираб дастурхон четидаги шишани кўлига олади. — Юз грамм ичмасам, юрагим тарс ёрилиб кетади! Бари сутга чайилгандай денг?! Вой, аками-ий, сиз учун ундай жондорларнинг ўнтасини қурбон қилиб юборамиз! Сизгаям қуяйми? Озгина, кўп эмас, озгина. Эрган қаватингизда бўламан. Унинг қаердан кеп, қаерга кетишини яхши бил-ламан. Доим боланинг қабри теласига келиб кетади.

Тўғри айтасиз, биз отмасак, барибир бошқа биров ўлдиради. Шунинг учун кўзни чирт юмамиз! Кўзни чирт юмиб... Кейин эса уни иззат-икром билан кўмамиз!

— Ха, унга аза тутамиз, — Сарвар кафти билан қаншарини қашлаган бўлиб, мийиғида илжайди.

Ғуччи пакана калака бўлаётганини сезмай, бу гапни кизғин маъқуллайди. Сўнг Ёлдор ҳақидаги гурунг яна кизларга уланиб, Сарвар йигитни энтиктирувчи ёлғон-яшиқ таассуротларга эрк беради. Ғуччи пакана эса болишни кучоклаб, туни билан ухлаёлмай чиқади.

• • •

Маймоқнинг навбатдаги ташрифи бўлмаганида, Ёлдор бугун Қоратепага энишни хаёлига ҳам келтирмаганди. Нега деганда, шусиз ҳам ташвишлари етиб ортарди. Пешинда Яшилдараорти бўрилар галасининг хидини олганидан бери, ўзини кўярга жой тополмай қолганди.

Мудом кўчиб юрувчи бу тўдани эски ганими Бўзбўри бошқаради. Шарқдан кўзгалган изғирин олиб келган бу хидни туйган Ёлдор дастлаб таажжубланади. Кейин сергак тортади. Ҳаводаги исга қараб, гала аллақачон унга қарашли худудга қадам қўйгани ва лаллайиб ўтираверса, улар янада ҳадларидан ошишлари мумкинлигини фаҳмлади. У бирдан қутуриб кетади. Тирноқларини ерга ботириб, ваҳшатли ириллайди. Бу билан қаноатланмай, арча танасини тимталайди. Сўнг арча тубига пешобини сочиб, шарққа интилади.

Худуд учун кураш ҳеч қачон осон кечмаган. Худуд эгаси ё ёлиб, ё мағлуб бўлиши керак. Шунингдек, учинчи йўли ҳам бор. Бу — хўрлик. Аммо хўрлик билан ўлим ораси ҳамиша бир одим. Ёлдор хўрлик қурбонига айланиб, ҳаётдан эрга кўз юмган жониворларни кўн кўрган. Ўзига қолса, хўрликдан ўлим минг марта афзал. Одатда, кучи танига сиғмайдиган ёвқур жониворлар доимо икки йўлдан бирини танлайди. Улар учун учинчи йўл йўқ.

У сойлардан сакраб, арчазорлардан қуюндай учиб, худудининг шарқий чегараси ҳисобланмиш тор ялангликка етиб келганда, ҳануз ғазабдан қутурмоқда эди. Учраган қорани бурдалаш важоҳатида эди. У итлар қа-

би кахрга эрк бериб, бўриларга хос виқор ва совуққонликни бутунлай унутиб қўйганди. Бу яхшилик аломати эмасди. Негаки, ғазаб кучни қирқиб, ақл-идрокка панд беради. Қонли тўқнашувларда эса куч қатори, идрок ҳамиша муҳим рол ўйнайди.

Бирок бунда Ёлдорни қўлда айблаб бўлмасди.

У тутқунликда не балоларни бошидан кечирмади. Кимлар унинг ғашига тегмади. Ўтган ҳам қотинган, қайтган ҳам. Оқибат, у итлардек серзарда махлукқа айланганди. Итлардан фарқли жихати, қўринган қорага ириллайвермайди. Инида тинчгина ётишни ўйларди. Бирок уни ўз холига қўйишмасди. Эндигина баҳузур чўзилганда, бўйнидаги занжирнинг ташқарида қолган қисми шилдираб, кимдир уни тишга торта бошларди. У мураса илинжида аста ириллайди: «Тинчимга қўйсангчи!» Бунга жавобан эрмакталаб кимса баттар иршанглайди. Бўйнидаги тасма томоғини бўға бошлагач, у таҳдидли ириллайди: «Чиксам, чатоғингни чиқараман! Ғашимга тегма қўп!» Бу ифодани барча жониворлар, ҳатто энг калтафаҳм ит ҳам илғаши мумкин. Лекин одамзод ундаги маънони ҳеч қачон тушунмайди. Ёлдор инидан бошини чиқариши билан ура қочишнигина билади. Баъзилари ортиқ тирғалмай, дарров кета қолади. Айримлари эса наридан туриб тошбўрон қилишга тушади. Ёлдор тумшуғи, яғрини ва биқинига келиб тушаётган зарбдан чинакамига қутуради. Худди қопағон итлардек олға сапчийди. Бурдалаш қасдида тўлғонади.

Бу хил қотинишлар туфайли ундаги бўриларга хос табиий виқорга путур етганди. Итлардек жиззаки бир махлукқа айланганди. Аммо тинч пайтларида яна аслига қайтарди. Тунлари юлдуз тўла осмонга бокқанча, хазин ва мунгли қўшигини бошлаб юборарди.

Бундай вақтларда у оламни унутарди. Хаёлан тоғларда эркин чопқиллаб юарди.

Холбуки, тоғларда эмин-эркин чопқиллаб юриш унга насиб этмаган. Кўз очиб кўргани оғзи тор, тўри кенг ўнгир бўлган. Ўнгирда ўзидан бўлак яна тўртта оға-иниси бор эди. Бари бир-биридан шўх эди. Ёруғ оламга, яъни ташқи дунёга биринчи бўлиб у интилган. Кўзлари қуёш нуридан қамашиб, бир зумга гаранг туриб қолган. Оламда хидлар қўплигини шунда англаган. Шабадада чайқалаётган бута новдасига, харсангтош устидан

Йўргалаб бораётган какликка лолу хайрон тикилиб турганида, каердандир онаси пайдо бўлган. Елкасидан беозор тишлаб қоронғи инига олиб кирган. Онасининг бу харакатида у тахликага ўхшаш нимадир сезган. Айрим пайтларда ота бўрида ҳам шу нарсани хис этиш мумкин эди. Бу эса унинг жимитдек юрагида ташқи оламга нисбатан кизиқишни янада кучайтирарди. Хуллас, қуёшли оламни кўришга улгурган Ёлдор шу кундан эътиборан инида тинч ўтиролмай қолди. Бир куни ўнгирдан анча узоклашиб кетди.

Оғзи қалин бута билан ихоталанган ўнгир қуюқ арчазор дўнгликда жойлашганди. Дўнглик пасти тошлок сайхонлик бўлиб, сайхонликдан сўнг яна арчазор бошланарди. Арчазорда ёввойи жониворлар юришидан ҳосил бўлган чалкаш сўқмоқлар сероб эди. Ёлдор ана шундай сўқмоқлардан бирига тушиб қолиб, пилдираганча боши оққан томонга кета бошлайди. Бу камдек, у йўлда какликлардан бирига алахсийди. Каклик кулоклари диккайган бу беўхшов жониворни ҳийла ергача эргаштириб бориб, бирдан учади кетади. Ёлдор анқайганча қолаверади.

У адашиб қолганини кейин сезиб, ғингшимоққа тушади. Тумшукчасини олдинга чўзиб, таниш ва кадрдон хидларни қидиради. Онасининг илиққина қучоғини шу қадар қўмсайдики, юраги торикқанидан зорли овозда ингиллаб юборади. Худди шу пайт ўнгир тарафда нимадир кетма-кет қарсиллайди. Сўнг ўлик сукунат чўқади. Кўрқувдан ўзини арча пайига урган Ёлдор тошдек қотади. Қимирласа яна нимадир юз берадигандек, ҳатто кўзларини очишдан ҳайиқади. Салдан сўнг гумбурлаган овоздан эса ўтакаси ёрилиш даражасига етади. Умрида эшитмаган бу садодан тоғлар қалдираб, арча танаси титраб кетганини сезади.

Дахшатдан арча пайига қапишган Ёлдор шу созда қанча ётди билмайди. Лекин дунёда кўрқувдан ҳам кучлироқ шундай бир нарса бор эдики, у ҳар қандай тирик жонни харакатлантирмасдан қўймасди. Бунинг оти очлик эди. У очликка тоқат қилолмай, биқинган жойидан аста чиқади. Дуч келган сўқмоққа тушиб, пилдираб кета бошлайди. Бир оздан сўнг шарпани сезиб, ўзини това-тош панасига олади. Бироқ шарпа — Сафар уни аллақачон пайкаб улгурганди...

Мана шу тарзда Ёлдор тоғлардан айро тушади. Одам боласининг асирига айланади. Ота-онаси ва ўнгирдаги оға-иниларининг тақдири не кечганидан беҳабар қолаверади.

Аслида воқса бундай бўлганди. Ўнгирдаги жониворларни пайкаб қолган чўпонлар катта бўриларни отиб ташлаб, уяни-портлатиб юборишганди. Қуйидарада ўралашиб юрган геологлар бир қўзи учун улардан портлатгичларини аямаган.

Шу тарика, эсини таниб-танитай, унинг кўргани деворсиз ховли, ётоғи қўпол тахталардан наридан-бери ясалган кенггина ин бўлди.

У тутқунликда зоҳиран ўзлигини йўқотгандай эсада, ботинан аслича қолганди. Негаки, у ўз вақтида тоғларга даҳшат солган кекса бўри Оқтишнинг зурриёти эди. Унга ота бўрининг куч-қудрати, зийраклиги ва ёвқур табиати мерос бўлиб ўтганди. Шунинг учун Ёлдорнинг ичида доим бир қуюн ўйнади. Бу қуюн уни тоғу тошларга ундар, қўнглида адоқсиз ва англарсиз туйғуларни уйғотарди. Ойсиз тунлари қўкка бокиб увларкан юрагида кечаётган бу ҳисларни тушунолмаётган бўларди. У кундузлари бир оз тинчланар, тунда эса бари яна қайтадан бошланарди.

У тунда бу оламга сиғмай қоларди.

Ёлдор тор ялангликка итдай ғазабкор важоҳатда етиб келаркан, табиий идрок барибир устуворлик қилди. Қаҳрга эрк бериб, катта хатога йўл қўйганини англаб етгандай, ҳайратли даражада осойишталик билан те-варакни ўргана бошлади. Тўда бу ерда каттакон тўнғизни тинчитиб, изига қайтмай, қўшни худудга ўтиб кетганини тезда аниқлади. Ёлдор қўшни худуд эгаси Кулбет бўрини яхши танийди. Чоғроқ тўдани бошқарадиган бу жониворнинг яхши одати, ўзгалар мулкига ҳадеганда суқилавермайди. Шунингдек, ўз ерига кадам қўйганларни аяб ўтирмайди. Бўзбўри тўдаси эса унинг акси, тоғ қолиб, кенг даштга ҳам энишади. Доим ҳаммадан дакки еб юришади.

Ёлдор йўқолиб улгурмаган хидлар орасидан Бўзбўрининг таниш исини учратмади. Бундан чиқди, тўдани ўзга бўри бошқармокда эканда. Кўп ўтмай у бунга тўла амин бўлди. Нотаниш тўда бошлиғи кулранг харсанг сиртига ўз белгисини қолдириб кетган экан.

Белги, одатда, турлича маънони ифодалайди. Худудга даъвогарлик, тажовузкорлик, нописандлик ва ҳатто мазахли белгиларгача бўлади. Белгисига қараб, жониворнинг неларга қодирлигини аниқлаш кийин. Аммо нописанд белги эгаси кўпинча ахмоқ, ўшқаси йўқ жонивор бўлиб чиқади. У тахминан мана шундай белги қолдиради: «Ҳозирча шошиб турибман, лекин албатта қайтаман!» Ҳақиқатдан у қайтади. Лекин то қайтгунча худуд эгасининг қонига ташна килиб юборади.

Ёлдор харсанг сиртига бошлаб ўз жавоб белгисини қолдирган бўлса-да, бундан кўнгли тарикча таскин топмади. У яхши биладикки, рақибни билан қонли тўқнашув юз бермагунча, ҳаловат топиши мушкул. Аммо ҳамма гап шундаки, у билан қачон учрашади?

Эртами ё индингами?

Балки бирор соатлардан сўнгдир?

Ғолиб бўладими ё мағлуб?

Айни шу мавҳумлик Ёлдорни қийнаб юборганди. У кун бўйи шунинг таъсирида юрди. Сўнг суюкли масканларидан бири, қишлоқ яқинидаги ўша сийрак арчали дўнгликда кўним топди.

Худуди кенг бўлса-да, у бўш вақтининг кўп қисмини мана шу дўнгликда ўтказарди. Қишлоқни қоралаб яшарди. Бўзбўри галасини довонортига қувиб, улкан худудга аллақачон эга чиққан эса-да, ҳануз қишлоқдан узоқлашиб кетолмасди. Қишлоққа ўз мулкидек қарама-са-да, ҳадди сиғиб уни бемалол ораларди. Ораламаган тунлари кам бўларди. Ораларкан, тутқунлик даври ўтган ҳовлига албатта бош суқиб ўтарди. Эшик ва деразалари зич ёпиқ кимсасиз кулба теварагини узоқ айланарди. Боланинг изларини кўмсаб, ичдан нола тортарди. Бу ерда ҳамма нарсга ўз ҳолича сақланган, фақат уни ўғирлаб кетилганди. Ўғрилар бир тун эшик ва деразаларни ҳам кўпориб кетишмоқчи бўлишган, бироқ ҳовлида Ёлдорга дуч келишиб, жуфтаси ростлашган. Қишлоқда, Ёлдор тун билан кулбани кўриқлаб чиқаркан, деган гавни тарқатишган. Бу гапга кимдир ишонди, кимдир йўқ, аммо текшириб кўрувчи бирор мард топилмади. Қишлоқ итлари эса унинг шарпасини илғаши билан ин-инларига уриб кетади. Ҳатто баъзида овоз чиқаришга ярамайди.

Ёлдорнинг кишлоқ оралашидан бохабар кимсалар, унинг бу хил ташрифлариғи фавқулодда ҳодиса деб би-лишмайди. Уларнинг бирдан-бир билганлари, Ёлдор тутқунликдан халос бўлди-ю, кишлоққа ўзга бўрилар доримай қўйди. Бироқ бундан одамларни миннатдор деб бўлмасди. Улар учун Ёлдор шунчаки бир бўри ва муно-сабатлари ҳам шунга яраша эди: «Жондор зоти ҳеч қачон кишига эл бўлмайди, хушёр турмасанг, кўзингни ўйиб кетиши мумкин». Ёлдорнинг эса бу гаплар билан иши йўқ, ёввойи олам қонунига бўйсуниб яшарди. У ёв-войи оламга ҳурқак жонивор сифатида эмас, ёвқур бир махлуқот сифатида кириб келди. Бўзбўри унинг рафто-рида ўта хавфли бир рақибни кўради ва бошлаб таъзи-рини бериб қўйишни истайди. Бундан сал аввал бу ҳудуднинг ҳақиқий эгаси Яссибошнинг тавбасига таян-тирганди. Яссибош бу ўлкага қанжиғи Оксийна билан хукмронлик қиларди.

Агар Бўзбўри Оксийнага даҳл қилмаганида, Ясси-бош бу тизгинсиз тўдага рўбарў келиб ўтирмасди. Нарн борса, одатдагидек, ўзини кўрмаганга оларди. Негаки, Бўзбўри тўдаси бирор ҳудуд этагини муқим тутмаган, нукул кўчиб юрарди. Киш чилласида даштга эниб, бу томонларда кун илиш олдида пайдо бўларди. Баъзи йиллари эса даштни унутиб, Довонортида қишлаб қоларди. Бу энди дашт бўриларига қандай жониворнинг етакчилиқ қилишига боғлиқ эди. Қисқаси, Бўзбўри зўрлардан «калтак еб», бундайроқларни танобини тор-тиб юрадиган жонивор эди. Яссибошни шунчаки талаб-гина қўя қолмай, уни қанжиғига қўшиб, тоғнинг жану-бий қисмидаги серқишлоқ ҳудуд томонга ҳайдади. Би-роқ унинг бу зўравонлиги Ёлдорга ўтмади. Ёлдор хавфли рақиблигини бирпасда намойиш этиб, бутун тўдани тирқиратиб юборди. Кейинги учрашувда эса уларни бутунлай Довонортга суриб ташлади.

Ёлдор табиатан ўта зийрак ва эҳтиёткор жонивор. Синалмаган рақибни олдида ҳеч қачон хаволаниб кетмай-ди. Айрим кезлари туйқусдан тутиб қоладиган итларга хос жиззаки феълини ҳисобга олмаганда, қолган пайт ҳар қандай вазиятда совуққон бўлишга тиришади. Ҳов-ликмайди. Рақибининг заиф жиҳатларини илғашга ури-нади. Биринчи бўлиб ҳужумга ташланмайди. Агар бунга зарурият туғилса, энг аввало тўдадаги «зўр»ларни саф-

дан чиқаришга ҳаракат қилади. Тўдада эса «зўр»лар унча кўп бўлмайди, битта ёки иккита. «Зўр» мағлубликка юз тутиши билан, қолганлари ўз-ўзидан тўзиб кетади.

У Бўзбўри тўдасини мана шу хилда пароканда қилганди.

Хозир эса бутун фикр-ўйи харсанг сиртига ўз белгисини қолдиришга журъат этган ўша нотаниш тўдабошида эди. У кун бўйи хаёлидан кетмай қолганди. Унинг Бўзбўрига нисбатан ёш ва бақувватлигини идрок этаётган бўлса-да, келбатини жонлантиролмай гаранг эди. Бунга гўё Маймоқнинг мавжудлиги халақит бераётгандек эди.

Ёлдор бу томонга келаётиб, Маймоқни Чуқурдарадаги бутазорда гимирлаб юрганини кўрганди. Демак, у бугун тунда яна Қоратепага ўралашади. Ёлдор унинг қай тарафга йўналишига қараб, мақсадини англайдиган бўлиб қолганди. Дейлик, агар Маймоқ Сувлидара ёхуд Яшилводий бўйлаб ҳаракатланса, уни фақат юкоридаги арчазорда учратиш мумкин. Белгиларини янгилаб, худудини кўздан кечириш билан банд бўлади. Негаки, арчазор ўта нотинч сарҳад — Улкан айиқ томонидан тез-тез бузилиб туради... Қўтирбулоқ йўналиши зирк тўла Айрирмоқ бўйларига олиб чиққандай, Туяқоя бағри ўзининг мазали ёнғоқлари билан Маймоқнинг диққатини тортади. Қишлоқ томон чўзилган узундан узун, ваҳимали Чуқурдара бўйлаб қилинган сафари эса олмазорда қорин тўйдириш билан яқунланади. Чуқурдарада турли мевалар унчалик сероб эмас, лекин тишга босгулик бирор емиш хамиша топилади. Агар истаса, созтупроқли ўнгирда бир оз оёқ узатиб олиши мумкин. Қолган ишларни эса тун қоронғисида бемалол эплейверди.

Ёлдор унинг бу ҳаракатини ўзича тушунади. Фақат Маймоқ аллақандай Бўзбўри эмас, хар тўкнашганда жуда хушёр бўлиш лозим. Акс ҳолда...

У Чуқурдарага туташ Бўрижарда Маймоқнинг шарпасини иллаганида, тун аллақачон яримлаганди. Ёлдор аста ўрнидан кўзгалди. Хузур қилиб, узоқ керишди. Сўнг эса аста йўртиб, Қоратепа томон йўлга тушди.

Ёлдор хавфли хид — инсон ва яроғ исини Қоратепага етмасдан бурун сездди. Ёзда тупроғи ўйнаб ётадиган Калтатепа ёқалаб бориб, Қоратепа этагидаги тошлоқда тўхтаркан, димоғига чалинган бу хиддан яғрин туклари хурпайганча туриб қолди. Аммо изига кайтмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Қайтага тошлар орасига чўзилиб ётиб олди. Тумшуғини олдинга чўзганча, теваракни обдан ўрганишга киришди. Ва бир оздан сўнг Қоратепа-нинг олмазорга туташ қисмида ажал яширинлигини тўла англаб етди. Милтиқ иси — ажалдан дарак. Тоғда ундан чўчимайдиган жон зотининг ўзи йўқ. Ҳатто Маймоқдек кучли, анчайин сурбет жонивор ҳам яроғ хидини илғаши билан ювош тортиб, йўрғалаганча қорасини ўчиради. Ҳарҳолда милтиқ тутган кимсадан доимо узоқроқ юриш маъқуллигини тоғдаги барча жониворлар яхши билади.

Ажал хидининг кутилмаганда Қоратепада пайдо бўлиши дастлаб Ёлдорни чўчитди, сўнг таажжублангирди. Кейин эса қизиқтириб қўйди. Ахир шу пайтгача Қоратепада бу хидга ҳеч рўбарў келмаганди-да. Бу сирнинг тагига етмоқ учун у кутишга қарор қилди. Биладикки, одам боласининг бардоши узоққа чўзилмайди. Ҳадемай ўзидан огоҳ этади.

У туткунликда одамзоднинг феълени хийла ўрганганди. Уни ўзига даҳшатли ғаним деб билмасди. Лекин яроғнинг йўриғи бўлак. Яроғ тутган одам... Эсласа, хануз танаси тиришади.

Толмас чолнинг ён қўшниси Улаш бир кун и унга дабдурустан милтиқ ўкталиб қолди. Кайфининг зўрлигидан зўрға оёқда турганлиги боис, биринчи отган ўқи тупрокни тўзғитиб юборди. Иккинчиси катакнинг чекка тахтасини учуриб юборди. Учунчи ўқни узишга улгурмади. Эшақда аллақердан келиб қолган Толмас чол унинг қўлидан милтиқни тортиб олди. Қулоқ чаккасига ўхшатиб бир тарсаки туширди.

— Э, ичмай ўл! — деб сўқди.

— Ичаман! — деди Улаш ёш боладай ҳиқиллаб. — Шунингиз бор экан, ичаман ва яна ичаман!

— Бунинг сенга нима оғирлиги тушаяпти, аҳмоқ?

— Тунда увлаб кайфимни қочирыпти.

Аслида эса гап бутунлай бошқа томонда эди. Хамиша ширакайф юрадиган бу банда бир кунмас бир кун Ёлдорга ем бўлишдан чўчирди. Унинг нимаси кўп, ичиши ва дуч келган ерда думалаб қолиши кўп. У мастликда Ёлдорнинг ёнида чўзилиб қолишидан кўрқарди. Икки бор бўлган. Икки сафар хам кўзини очиб, бошида Ёлдорни кўрган. Йиртқичнинг нигохида қахр ва кизикишга қоришиқ ғалати бир жиддиятни пайкаган. Кўркувдан иштонини хўллаб, ундан нари қочаркан, бўриларнинг кўз қарашлари итларникидан тубдан фарк қилишини ўшанда билган.

У йўк ердаги гаплар билан жониворга тирғалиб ўтирмаган. Шартта милтиққа ёпиша қолган...

Ўшанда тасодиф туфайли мукаррар бир ўлимни четлашга муяссар бўлган Ёлдор яроғ ва ўқ-дори хидини бир умрга эслаб қолган. Кейинчалик эса ўзининг мунгли қўшиғи билан Улашни сўнгги манзилга узатиб қўйган.

У ҳеч вақт бу қадар хазин куйламаганди.

Ёлдор қалин қор кечиб тўйдан қайтаётган Улашни бошда ириллаб қаршилаган. Аммо Улаш, кайфи зўрлигидан, уни пайқамаган. Чолнинг ҳовлисини кесиб ўта-ўта, ундан сал нарида гурсиллаб қулаган. Йиқиларкан, ўрнидан қайтиб қўзғалмаган. Гупиллаб ёғаётган қор бир зумда уни кўздан бекитган. Ана шундагина Ёлдор одатдан ташқари нимадир юз берганини ичдан ҳис қилган ва увлашга тушган. Бирок тунда унинг ноласига эътибор бевучи кимса топилмаган.

Эртаси тушдан сўнг Улашнинг музлаб қолган жасадини қор тагидан топганлар, дастлаб Ёлдордан шубҳаланишган. Мурда танасида тиш изларини кўришмагачгина, совукда котиб қолганини фахмлашган. Бирок юз берган бу фожиадан бутунлай эсини йўқотган Улашнинг шаллақи хотини эрининг ўлимига Ёлдорни айбдор деб билган ва қарғаниб қишлоқни бошига қўтарган.

Бу воқеадан Ёлдорнинг андак анлагани шу бўлдики, итлар кўринган қорага ақиллагандай, одам боласиям йўк-бор нарсага тирғалаверар экан. Агар эси бутун тўртбеш йигит Толмас чолнинг тарафини олмаганда, Ёлдорнинг ҳолига маймунлар йиғлаши аниқ эди. Мурда бир четда қолиб, оломон унга ҳезланган. Бунинг бошида Эр-

гаш боди турган. Қачонки, йигитлардан бири, агар хадеб сакраверсангиз, Томлисойдан сигир ўғирлаганингизни хаммага айтаман, дея шишигандан сўнгина уни ўчган.

Ўша тун одамларнинг гала-ғовуридан қаттиқ юрак олдириб қўйган Ёлдор кишлоқ оралаган жинсдошларини жуда яқиндан кўрган. Қутқаринглар мени, дея зорли фингшиган. Яссибош қилт этмаган, хадик ва адоватла безрайиб тураверган. Аммо урғочи бўри Оксийна негадир анча ройиш билдирган, ҳатто берироқ келишга журъат этган. Ёлдорга, унинг бўйнидаги занжирга, қўнкайган катакка хайрон-хайрон боққан. Агар халақит беришмаганда, келиб искаланишиям мумкин эди. Бирок тўсатдан кулба эшигини очган Толмас чол барча ишнинг белига тепган. Уларни чўчитиб юборган.

Шундан кейин, орадан анча вақт ўтиб, улар Қоратоғнинг белида қайта учрашдилар. Аммо энди Ёлдор бир пайтлар зорли-зорли фингшиган чорасиз тутқун эмас, Бўзбўри галасини қувиб, улкан ҳудудга эга чиққан, янада аниқроғи, узоқ кутилган озодликдан маст юрган ёвқур бир жонивор эди.

Ўша куни у ҳеч бир сабабсиз, Яссибошни таппа босиб талаган. Ҳолбуки, Яссибош ортиқча бирор ҳаракат қилмаганди. Бор-йўқ айби, Қоратоғ ёкалаб кета-кета, Бўзбўрига бой берган кадрдон худуди сарҳадида бир зумга тўхтагани ва билиб-билмай салгина ичкарилагани эди. У ғуссага берилиб, Ёлдорнинг пайдо бўлганини пайқамай қолганди.

Оксийнанинг назарида, шу куни Ёлдор кучи ва келбатига яраша иш тутмади. Яссибошдек ўртамиёна жониворга бу даражада қутуриб ташланиш шарт эмасди. Биргина дўқнинг ўзи кифоя эди. Яссибош ўлақолса у билан ёқалашиб ўтирмас, дарҳол қорасини ўчирарди. Негаки, шусиз ҳам унинг ахvoli анча хароб, қуймичини ялаб ўтган ўқдан қаттиқ азият чекиб юрганди.

Оксийна арча ёнида ғўдайиб қолган Ёлдорга қарай-қарай, Яссибошнинг ортидан лўкиллаб бораркан, бирдан уни таниб қолди. Ия, бу тутқундаги бўри-ку! Зўрликка зўракан-у, лекин жуда тезоб ва беодоб экан. Бу борада Оксийна ҳақ эди. Ҳали-ҳануз ёввойи оламга тўла сингишиб кетолмаган Ёлдор, тез-тез қуюшқондан чиқиб, «тарбиясиз»лигини бот-бот намоийиш этиб турар-

ди. Акс ҳолда Бўзбўридек жиддий рақибни совуққонлик билан енга билган Ёлдордек жонивор аллақандай Яссибошни итдай талаб ўтирармиди. Бу эса унинг тутқунлик асоратларидан ҳали тўла қутула олмаганидан дарак берарди.

Эндиликда Ёлдор бу нохуш одатлардан деярли соқит бўлган, ўтмишидан эса сабр-тоқатнигина ўзига мерос қилиб олганди. Шунинг учун ҳам тошлар орасига беҳузур жойлашиб, Қоратепада яширинган сирни тагига етиш илинжида эди. Бу юмушга бутун диққатини қаратганиданми, Маймоқнинг Қоратепага етиб келганини пайқамай қолди. Пайқаган вақтда эса, Маймоқ тумшугини олдинга чўзганча хаводан хид олаётганди. Ана, у хавфни дарров илғади. Бир зум ханг-манг бўлиб тургандан сўнг, тезгина изига қайрилди-да, ортига қарамай, жадал жўнаб қолди.

Маймоқнинг қораси ўчгач, Ёлдор енгил тортди. Хайрият, бугун у билан ёқалашиб юрмайдиган бўлди. У яна Қоратепа томонга ўгирилди. Бир муддатдан сўнг хаводаги хиднинг тебранганини сизди. Кўп ўтмай Қоратепадан тошлоқ тарафга қайрилган йўлда икки кўланкани кўрди. Йўл тошлоқни ёнлаб келиб ясси тепаликка ўрларди.

Ёлдор чекинмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Худди бир пайтлар ини тўрига биқингандай, ерга янада маҳкам қапишди. У ўз тажрибасидан шуни яхши билардики, одам боласи хид олмайди, ҳаракатсиз қораниям илғаши қийин. Шу боис, у ортиқча таҳликага тушмай, кўланкаларни кузатишда давом этди.

— Буйтиблар сарсон юргандан кўра, қопқон қўйган маъқул, ака, — дерди кўланкалардан бири — Ғуччи пакана совуқдан тишлари тақиллаб. — Қайтамга уйқудан қолдик.

— Келади дегансиз... — дерди Сарвар норози тўнғиллаб. — Қор ёғиб берса зўр бўларди-да, изидан бирпасда топардим.

— Изига тушганингиз билан... — Ғуччи пакана чайналди. — Лекин ҳавода қорнинг захри бор. Совуқни қаранг! Тешиб юборай дейди.

Улар гангур-гунгур сўзлашганча Ясситена ортида қўздан ғойиб бўлишди. Ёлдорни ташвишга солган ажал хидиниям ўзлари билан бирга олиб кетишди.

У ўрнидан кўзгалишга опикмади. Узала тушиб ётган жойида бақувват панжаларини олдинга чўзиб, обдан керишди. Сўнг илдам оёққа қалқиб, Қоратепа томон йўналди. Таниш сўкмоқдан қабрлар оралаб бораркан, йўлда Маймоқнинг эски тезагига дуч келиб, аста ирил-лаб қўйди.

Боланинг дўпайган қабрига етганда, бутунлай хотиржам тортганди. Бироқ хотиржамлиги тезда таажжуб билан алмашинди. Бояги кимсалар хиди қабрнинг шундоққина биқинига ўтириб қолганди. Аччиқ изғирин уни ўчиришга улгурмаганди.

Ёлдор қабр теварагини норози айланаркан, ўша таниш гусса — айрилиқ хисси яна юрагини чулғаб олди. Инграниб ғингшиди. Бу хил ғингшиши кўпинча махзун нолага айланиб кетарди.

Хозир ҳам шундай бўлди.

* * *

— Ана келди, ака!

Эндигина ўринга чўзилган Ғуччи пакана устидаги кўрпани улоқтириб ташлаб, туриб ўтирди. Сўнг гапи тўғри чикқанидан хурсанд бўлгандай, қўшиб қўйди:

— Айтдим-ку, келади деб!

— Балки итдир, — Сарвар ишонқирамай, дераза ортидаги қоронғиликка тикилди. — Баъзан итлар ҳам мана шундай овоз чиқаради.

— Жондорнинг овозини итникидан фарқлаёлмай ўлибманми, ака!

— Аниқ шу деб ўйлайсизми?

— Эмасамчи! — Ғуччи пакана унга норозиланиб қараб қўяди. — У боракан, бу томонларга бошқа жондор дориёлмайди. Дориб ҳам кўрсин! Аммо-лекин ёмон вафодор чикди бу! Қаранг, ҳалиям боланинг дардида куйиб юрибди. Овози юракни эзади! Ўлдиришга одамнинг қўлиям бормайди. Балки... а, ака?! Нима дейсиз?

— Айтдим-ку, анову турки совуқ аканг гаровдан воз кечса, унга ортик хусуматим йўқ, деб.

— Йў-ўқ, у гаровдан воз кечмайди.

— Унда қандай йўл билан бўлмасин уни тинчителишимиз керак.

— Шойим йўғонними?

— Уф-ф...

— Тушундим, ака, тушундим, — Гуччи пакананинг боши шалвираб тушди. — Эртан ўзим сизга қолқон топиб бераман. Узунқулнинг бевасида бир талайи бор. Эридан қолган. Ота томондан озгина қариндошлигимиз бор, йўқ демаса керак. Аммо-лекин сизни акам демаганимда, Ёлдорнинг яқинига йўлатмасдим. Бой бўлганимда, унинг хунини ўзим сотиб олардим. Афсус, қўлим калта-да.

Бу гаплар Сарварга малол келса-да, қилт этмади. Негаки, Гуччи пакана керакли одам. Аразлаб кетса, қўйлари қаровсиз қолади. Қишлоқ одамларининг териси юпқалигини келган куниёқ билган. Содда кўринишса-да, гап кўтаришлари кийин. Бу ҳол Гуччи паканага ҳам бегона эмас. Шунинг учун доим яхши гапиришга тиришади, йўқ ердаги кизларни ўйлаб топади. Гуччи пакана барига ишонади. Сарвар эса ичдан кулади: «Сулувга ҳавасинг кетмай ўл, аввал ўзингга бундай қарасанг-чи!» Бироқ Гуччи паканани унчалик овсар деб бўлмайди, минг ҳаяжонга тушмасин, баъзан хижолатдан манглай кашлаб дейди:

— Бу... айтган қизларингизни бари бўйчан экан, шу... ўзимизга ўхшаган майдароғи йўқми, а, ака?

— Бор, — дейди Сарвар ишонч билан. — Турли сўрти, турли маркасидан бор. Танлаб-танлаб олаверасиз. Сиз факат чорвага яхши қарасангиз бўлди.

— Бундан сира ғам еманг, ака. — Гуччи пакана дағал қафтларини олдинга чўзади. — Менинг қўлларим баракали! Менинг қўлимда қўйларингиз тез семиради.

— Яшанг, укам, яшанг!

— Шаҳарга тушган кезларим, йўл бўйидаги чойхонада ўтириб, кизларни томоша қиламан. — Гуччи пакана негадир андак маъжусланади. — Кўзимни кўйдириб, хар кизлар ўтади, ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа, нима еб, нима ичаётганимни ҳам билмай қоламан. Шундай пайтда мени майда қилиб тукқан энамдан ёмон хафа бўп кетаман. Туғиб нима қилардингиз дейман... ичимда.

— Онадан хафа бўлиш яхши эмас. — Сарвар норози қош чимирган бўлади. — Бу ишда онанинг ҳеч бир айби йўқ. Иккинчидан, бўй-бастга бу ерда қарашаркан, шаҳарда бунинг унча ахамияти йўқ. Мухими, юрак тоза бўлиши керак.

— Тоза-тоза! — Гуччи пакана ошиғич эътироф этади. — Юрак топ-тоза! Лекин бизди кишлок одамларининг юрак билан унча ишлари йўк. Шунисиға куяман мен. Тунов йили майдарок бир қизға оғиз солдим. Нима дебди денг?

— Нима дебди?

— Э, айтгилиги йўк, ака.

— Айтинг-айтинг.

— Паканаға теккинча, итга тегаман дебди.

— Бўшлик қипсиз-да.

— Тегмайман деса, зўрламайсиз-ку.

— Гохида зўрлаш ҳам керак.

— Кейин мени хели-хишти тинч қўяр...

Сарварнинг унга раҳми келади. Яхшилик қилиб, бирорта қари қизға уйлантириб қўйсамми дейди. Бирок бундан ўзига ҳеч бир наф етмаслигини ўйлаб, тезда фикридан қайтади. У нафи йўқ юмушни жинидан ёмон кўради. Гуччи пакана эса ҳозирча арзон ишчи кучи сифатида керак. Эртаға уни хатто эслаб ҳам ўтирмайди. Ваъдалар нима, курук сўз, айтилиши билан кетади ҳавоға сингиб. Уни на лутиб бўлади, на бошқа қилиб.

Шунга карамай, Гуччи пакананинг ўта хокисорлигиға баъзида унинг жуда ҳаваси келади. Кўзига у муаммосиз одам бўлиб кўринади. У чўпчакларға ишонади, барча нарсадан фақат яхшилик кидиради. Ҳатто қўшнисининг сиғири турсаям ўзида йўқ қувонади. Сарварға эса бу хислар ёт. Кўнгли ҳамиша нимадандир дилгир. Пули кўпнинг ташвиши мўл, дея ўзини овутомққа уринса-да, чин дилдан қувона билмаслигидан гохида ҳуноб бўлиб кетади. Ўшанда негадир ҳамиша мардикор йигитни эслайди. Унинг аччиқ гапларидан маъно қидиради. Эсида, курдираётган иморатига ҳамманинг ҳаваси келган, ҳамма мақтаган, фақат угина пинак бузмаган, ўткинчи ҳавас қуллари, дея гудранган. Охири у мардикор йигитни ҳайдаб солган. Пулидан сиқиб, жахлини чиқармоқчи бўлган. Аммо у ғазабланмаган, қуллардан хафа бўлиш йўк, дея кетган-борган. Кейин эшитса, у шоир экан. Шеърларидан ўқиб, уста шўрликни кўп ҳуноб қилар экан.

«Қул» дея, у нимани назарда тутган, бу нарса Сарвар учун ҳануз қоронғи. Буни, юпуннинг бодилиги, деб ўйлайди.

У Гуччи пакананинг хуррагига кулоқ тутиб, қоронғилик қўйнига тикилиб ётаркан, дилгирлик сабабини дарддан кидиради. Шу дарди туфайли тоғу тошлар орасида сарсон юрганию турки совук Шойим йўғонга дуч келганини ўйлади. Бу ёққа келишни маслаҳат берган табиб чолнинг гўрига энди фишт қалай бошлаганида, касали борган сари камроқ безовта килаётгани ёдига тушиб қолди. Бунни қарангки, Ёлдор билан андармон бўлиб, дардиниям эсидан чиқариб юборибди. Наҳотки тузалапти?! Агар ўртада сурув масаласи кўндаланг турмаганида, шу тобда ўзини қанчалик бахтиёр ҳис этарди-я! Минг афсуски, сурувдан айрилиб қолиш эҳтимоли, ундаги бу туйғу юзига соя ташлаб турарди.

У ётган жойида безовта тўлғонди. Йўқ, сурувни бермоқ, жон бермоқдан юз карра ёмон. Қандай бўлмасин Ёлдорни тинчителиши лозим. Акс ҳолда бир умр куйиб ўтади. Мол аччиғи — жон аччиғи деб бекорга айтишмаган.

• • •

Қўшни ҳудуд бўрилари мулкига даҳл қилганидан бери Ёлдор тинчини йўқотганди. Бурун бутун ҳудудини уч-тўрт кунда бир, жуда нари борса, хафтада икки бор айланиб чиқадиган жонивор Қоратепадан қайтиши билан шу юмушга уннади.

У ҳудудини айланиб, зарур жойлардаги белгиларни янгилаб чиқаркан, қўшни тўда қайта бош сукмаганини сезди. Аммо бундан унинг кўнгли тинчиб қолмади. Негаки, тўдабоши шунчаки жиғига тегмоқ истаса, бу қилиғини такрор намойиш этарди. Тогда бу хил ҳодисалар кўп учрайди. Айрим қитмир жониворлар ҳудуд эгасининг кўзига ташланмасдан чегарани бузиб юради. Бироқ кучига ишонган тўда кўпда қитмирликни ўзига эп кўрмайди. Демак, нописанд белги қолдиришга ҳадди сиққан етакчи бўри қандайдир шумликни ўйлаган.

Ёлдор Сўқирқояда узоқ туриб қолди. Теваракдан кўз узмай, димоғига чалинган ҳар бир хидни илғашга, ўрганишга тиришди. Ёлғизлиги қор қилгандай, негадир аламли ғингшиди. Яқинда ўзига ройиш билдириб, ғалати кийшанглаб кетган Оксийнани кўмсаётганини сезиб, бундан ғоят ажабланди. Чунки бу туйғу унга ёт эди. Илгари ўзга жонзодни ҳеч ўйламаганди.

У руҳида қандайдир ўзгариш юз бераётганини хис этиб, дардманд оҳангда увлаб юборди. Аммо бу йўқлов эмасди. Юраги тубидан ихтиёрсиз ҳолатда юзага қалкиётган туйғуларни идрок этмокка ожиз қолган жоннинг фижони эди.

У Оксийнани ўн кунча бурун яна учратганди. Мулкининг шимоли-шарқий қисмидаги Кўксув бўйларини кўздан кечираётиб, яшин урган арча ёнида тўхтаганди. Кўксув жониворларнинг серқатнов жойи бўлиб, ўтган-қайтган ҳайвонлар арча танасида ўз белгиларини қолдириб кетарди. Ёлдор ўз белгисини янгилашдан аввал арча теварагини гир айланиб ҳид олар, яъни нима келиб, нима кетганини обдон ўрганарди. У эндигина шу юмушга уннаганида қўшни худуддаги зирк буталари орасидан қандайдир жониворнинг ўзига тикилиб турганини пайкади. Шамол тескари эсиб, ис олмокнинг имкони йўқлигидан унинг гаши келди. Ўша томонга ҳушёр боқди. Кўзи илвагани Яссибош бўлди.

Танидан дарди ариб, қайта кучга тўлган Яссибошнинг нигоҳи тўла адоват бўлса-да, нимадандир ҳануз иккиланаётгани шундоққина сезилиб турарди. Чамаси бетлашишга журъати етмаётган эди. Бироқ худуд уника, ортик сусткашлик ҳамиша ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Худди шуни сезилгандай, у буталар орасидан чиқиб, тошлоқ майдонга келиб чўнқайди. Бу томонга фақат ўлигимнигина босиб ўтасан дегандай, гўдаиб туриб олди. Бу билан, яъниким, вазиятни тўғри баҳолай олмаганидан, у жиддий хатога йўл қўйган. Ғанимга элдан бурун рўбарў келганди. Қолбуки, Ёлдор томондан ҳозирча ҳеч бир ортикча хатти-ҳаракат сезилмасди. Лекин вазият шу қадар қалтис эдики, учкундан аланга чиқиб кетиши ҳеч гап эмасди. Бунинг учун Яссибошнинг биргина таҳлиди, ириллаши кифоя эди. Ўз навбатида, Яссибошни ҳам кўпда айблаб бўлмасди. У худуд талашишлардан шу қадар юрак олдириб қўйгандики, оқибат, кўрққан олдин мушт кўтарар кабилида аввалроқ ўзи майдонга чиқиб қўя қолганди.

Яссибошнинг бахтига Ёлдор уни менсимеди. Вижорли бир қараш билан чекланиб, арча танасида қолдирилган белгиларни «ўқиш»га тутинди.

Айни шу пайтда оқиш харсанг ортидан пайдо бўлган Оксийнага Ёлдорнинг бу сокинлиги жуда ёқиб кетди. У

илтариги жиззаки йирткичга сира ўхшамасди. Улғайиб, янада ҳайбатли тус олибди. Ҳаракатлари шу қадар ўзига ярашардики, Оксийна бир зум махлиё туриб қолди. Кейин тумшуги билан Яссибошни турткилаб нари ҳайдай бошлади. Орада Ёлдорга киши билмас қийшанглаб қараб қўйди.

Оксийнанинг қийшанглашлари Ёлдорнинг назаридан четда қолмади. Бироқ бу нарса арча танасига белги қўйишига ҳалақит бермади. Бундан Оксийна каттиқ оғринди. Алаmidан увлаб юборай деди. Йўлига тихирлик қилиб, майдонни тарк этишга ошиқмаётган Яссибошнинг яғринидан ғарчча тишлаб, уни олдига солиб ҳайдади. Бутазорга шўнғий-шўнғий бирровгина ортига ўгирилди. Ёлдор унинг кўзларида жамланган араз, нафрат ва меҳрнинг қоришиқ ифодасини кўриб, хайрати баттар ошди.

Агар Маймоқнинг ўкириги ҳалақит бермаганида, Ёлдор англарсиз туйғулар исқанжасида қанча турарди, Худо билади. Айиқнинг таҳликали бўкириши унинг хаёлини тарикдай сочиб юборди.

У сергак тортиди.

Маймоқнинг овози Сўқирқоя ортидаги сойликдан келарди. Ўкиригида ғазабдан кўра кўркув ва ночорлик оҳанги кучлироқ эди.

Ёлдор воқеани тез фаҳмлади ва аста ириллаб қўйди.

Шу кунларда Маймоқнинг аҳволи анча чатоқ эди. Унинг ҳудудига Улкан айиқ тажовуз қилмоқда эди. Бир ҳафтадирки, улар мушук-сичкон ўйнашарди. Маймоқ заифлиги боис, ғанимига қарши чиқишга журъати етмай, пўписадан нарига ўтмас, ўз навбатида, Қоялитоғлар водийсининг ҳукмдори бўлмиш Улкан айиқ бу ҳудудни тўла эгаллашга унчалик ошиқмас, гўё Маймоқнинг силласини қуритмоққа аҳд қилгандай, ҳозирча дам-бадам пайдо бўлиш билан чекланмоқда эди.

Ёлдор ҳадик ва кизикиш билан сойликка энаркан, кизик манзаранинг устидан чиқди. Улкан айиқ муюлишдаги қуюқ бутазорда бамайлихотир қавшаниб юрар, Маймоқ эса анча берида, ҳар лаҳзада қочмоққа шай холда, ўкириб турарди. Афтидан, унинг бўкиришлари Улкан айиққа чивин чаққанчалик таъсир этмаётган эди.

Унинг ҳаракати Ёлдорнинг ҳам ғашига тегди. У худди шу сойликда Бўзбўри билан каттиқ олишганди. Бу

вокеа эсига тушдими ё эгалик хисси устуворлик қилди-ми, ириллаб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Тахдиддан йироқ, шунчаки қизганиш хисси остидаги нидо эди бу. Аммо бу нарса Улкан айиққа ғалати таъсир қилди. У ханг-манг бўлиб теваракка кўз солди ва кўрдикки, аллақандай бир бўри Маймоқнинг ёнини олиб, ириллаб турибди. Бу эса жониворлар ҳаётида камдан-кам учрай-диган ҳодиса эди. Худуд, одатда, ҳамжинс ҳайвонлар ўртасида талаш бўлади. Бошқа турдаги жониворлар бу можарога аралашмайди.

Агар бу ҳол Қоялитоғлар водийсида юз берганида, Улкан айиқ ғазабдан қутурган, уларга ташланган, тутса тириклайин еб-ютган бўларди. Аммо у бегона худудда, ёввойи жониворлар ичдан буйсунадиган қонун — ҳақлик ва ноҳақлик туйғуси измида эди. Бир оз иккила-нишдан сўнг, ноҳақлигини сезиш туйғуси барибир ус-тунлик қилди. У ўкираётган Маймоғу, ириллаётган Ёл-дорга таажжубла бир-бир бокиб, ошиқмай бутазорни тарк эта бошлади. Бундан ботирланган Маймоқ бир неча одим илгарилади. Ундан ортиғига ботинолмади. Ғанимини ўчакиштириб қўйишдан кўрқди.

Ёлдор эса Улкан айиқ кетиши билан тинчланди. Маймоқ томонга қараб қўйишнинг лозим топмай, ён-бағирлик бўйлаб йўртиб кетди. Шунингдек, Маймоқ ҳам унга эътибор бериб ўтирмади. Нега деганда, юзага келган бу ҳодиса иттифоқлик белгиси эмасди. Ҳар қай-сиси ўзини мулк эгаси сифатида билиб, қўлларидан кел-ганча уни химоя қилишга тиришганди, холос.

Ёлдор Сарвар томонидан қўйилган биринчи қопқон-га Ичаксойда рўбарў келди. У хатарнинг мавжудлигини яқинлашмаск исидан сезганди. Бирок бу нарса олға юришга монелик қилмади. Қопқон ингичка сўқмоққа ўта нўноқлик билан ўрнатилган экан. Устига озгина хас сочилган нам тупроқ остидан темир, хўрак ва одам иси гуцуриб турарди.

У чўнкайган қўйи, хавфли майдончани обдан кўздан кечирди. Ора-орада теваракка назар солишнинг унутма-ди. Кейин ажал билан ўйнашгиси келгандай, қопқон те-пасидан сакраб ўтди. Сўнг яна ортга сангчиди. Бу қилиғи ўзига ёққандай, бирпас қотиб турди-да, тўсатдан шартта ортига ўгирилиб, орқа панжалари қопқон устига тош ва тупроқ соча бошлади. Қутгани бўлди. Тупроқ ва

хасларни тўзғатиб, қопқон қискичлари қарсиллаб ёпилди. Бундан ўзи ҳам чўчиб кетди.

У қопқонга илк бор тутқунликдан халос топган кунлари дуч келганди. Бўриқалла тизмасига туташ водийда тўнғиз боласига кўзи тушганида, ич-ичидан яйраб кетади. Тўнғиз боласи чийиллар, ҳар ён талпинар, лекин ҳеч нари кетолмасди. Бу синоатдан аввалига у ҳайрон бўлади. Сўнг тумшуқ ялаб, олдинга интилади. Аммо чакалакзордан чиқишга улгурмай, қарши томондан келаётган овчига назари тушади. Чакалакзорда қолиб, воқеанинг давомини кузатади.

Афтини малла соқол қоплаган овчи ишни чўзиб ўтирмайди. Тутқундаги жониворни отиб ўлдиради-да, қопқонни қайта ўрнатиб кетади.

Овчи арчалар орасида кўздан ғойиб бўлгач, Ёлдор бекинган жойидан чиқади. Темир ва яна алаамбалолар хиди муаллақ туриб қолган жойга аста яқинлашади. У чўнқайиб искаланади, ербағирлаб ётиб искаланади, у ён-бу ён юриб искаланади. Одамзоддан ҳайикмайдиган жонивор темир исидан чўчийди. Димовини қитиклаётган хўракнинг хушбўй хиди ортида қандайдир хатар яширинганини сезади. Нималигини англаёлмай, боши қотади.

Агар шу тобда узоқдан эшак минган чол кўринмаганда, Ёлдорнинг қопқонга тушиши аниқ эди. Хўракнинг хушбўй хиди бутун фикр-зикрини ўғирлаб кўйганди. Бахтига чол келиб қолиб, у тагин чакалакзорга биқинишга мажбур бўлди. Чолнинг бўшангина ити хидни сезиб, олдинга ўтади. Искаланиб қопқонга яқинлашади ва тўсатдан вангиллаб юборади. Воқеани фахмлаган чол сўкина-сўкина эшакдан тушади, сўкина-сўкина итни қопқондан бўшатади, сўкина-сўкина уни бир четга улоқтиради, сўнг сўкина-сўкина оқсоқ итини эргаштириб кетади.

Ёлдор ерда занжири чуваланиб ётган қопқонни келиб хидлайди ва тилсиз бу ёвни хотирасига маҳкам миҳлаб олади. Темир ва хўракнинг омухта хиди — хатар! Кейинчалик жуда усталик билан ўрнатилган қопқонларни ҳам осонгина аниқлайдиган бўлди. Яйдоқ ва овлок жойларда емиш бежиз ётмаслигини ва бу хид ортида албатта бирор хавф яширинганлигини фахмлаб етди. Кўпинча, агар ҳафсала қилса, тош ва тупроқ сочиб,

копконни зарарсизлантириб кстар, баъзан эса уни четлаб ўтарди.

У навбатдаги копконга Қоратепа яқинида дуч келди. Бу копкон Ғуччи нақананинг қутқуси билан қўйилганди.

Ёлдорнинг Қоратепага келишига хануз тўла ишонмаган бўлса-да, Сарвар Ғуччининг райини қайтаролмаган, копконлардан бирини шу ерга жойлаштирганди. Қолганларини эса ўз билгича, лекин Ёлдор юрадиган сўқмоқларни тусмоллаб қўйиб чикқанди.

Ёлдор бу копконга тегмади. Уни четлаб ўтди. Олмазорда шовур сезиб, қабрлар орасидан ўша томонга мўралади. Суюн чол невараси билан олма териб юрган экан.

У Қоратепада кўп ҳаялламай, Ялангтош орқали кунботар томон юрди. Худуднинг шимоли-ғарбий қисмидаги асосий «устун»лардан бири бўлмиш қайрағоч ёнида тўхтади. Унда қолдирилган ҳидларни обдан искаб ўрганди. Қандайдир аҳмоқ бука дарахт танасига роса ишқаланибди. У бундан кўпда ранжиб турмай, белгисини янгилади-да, нари бориб чўнқайди. Тоғларга боқди. Беридаги чўккиларга ҳам қор тушганини кўрди.

У хаводаги қор хиди каторида, юрагида тагин ўша ғалати хисни туйди. Ўзига араз, нафрат ва меҳр билан қараб кетган Оксийнани яна қўмсай бошлади. Қизик, илгари бу хил туйғуларни сезмасди. Дастлаб озодликдан бошқасини ўйламасди. Сўнг эркинликдан сармаст юрди. Кейин худуд масаласи билан андармон бўлди. Агар қўшни тўданинг бебошлигини ўйламаса, кунлари бинойидек ўтмоқда эди.

Бирок кутилмаганда, мана тушунуксиз туйғулар уни кийноққа сола бошлади. Тотли, ўз навбатида, мавҳум бу хисларнинг нелигини англашга қурби етмай, у аста келиб қайрағоч пойига чўзилди. Қуйидаги илонизи сўқмоқдан кетиб бораётган эшакли чолга ҳардамхаёл тикилди. Бу бир пайтлар уни копконга тушишидан асраб қолган ўша чол эди.

У эшаклига эргашган бўшанг итга жиддий боқаркан, илк бор юрагида таниш тажовузни хис этмади. Авваллари ит зотини кўрса, бутун вужуди интиқом ўтидан ловуллайдиган жониворнинг, бу сафар, бирор туки қилт этмади. У хануз тушунуксиз туйғулар гирдобида эди.

Ёлдор бу ерда узок турмай, Эгрисойни коралаб йўлга тушди. Эгрисойда тўнғизларнинг катта оиласи яшарди. У аллақачон уларни кўз остига олиб қўйганди. Агар ови бароридан келмаса, Қизилқия ёқалаб Дўнғқояга ўтади. Қоя ўнғирларидан бирида ғамламаси бор.

У бир маромда йўртиб бораркан, Учбурундаги ёввойи дўланазорда Маймоқни кўрди. У мевасиз бута тагида ниманидир иштаҳа билан чайнади. Ёлдор одатига хос, аста ириллади. Маймоқ эса унга эътибор ҳам бермади.

• • •

Қўйган қопконларидан бирор наф чиқавермагач, Сарвар чинакамига ташвишга тушиб қолди. Ғуччи пакананинг қаровидан, унинг таъбири билан айтганда, йилтиллаб семира бошлаган қўйлари ортиқ уни қувонтирмай қўйди. Уларга омонат сифатида қарай бошлади. Аслида ҳам шу. Агар Ёлдорни тинчитмаса, бир неча кундан сўнг сурув Шойим йўғоннинг ихтиёрига ўтади. Қани энди, одам ёллаш мумкин бўлса-ю бу бош оғриқдан тезроқ қутула қолса. Аммо шарт бўйича бу мумкин эмас. Шойим йўғон ҳатто қопконга қарши чиқиб ўтирибди.

— Қопконга келишмаганмиз, — деди бугун эрта-лаб. — Ғирром ўйинни бас қилинг!

— Қанақасига ғирром? — Сарвар йўқ ердаги бу даъводан хайрон бўлди. — Нима қиламан, қандай қўлга тушираман, нима фарқи бор сизга?

— Жудаям фарқи бор-да! — Шойим йўғон унга тешиб юборар даражада ўқрайиб тикилди. -- Жондор бўлса-да, у йигитдай бир гап! Биз уни йигит деб биламиз. Йигит билан йигитдай гаплашинг! Ҳали қопкон қўясиз, ҳали анову паканани эргаштириб чиқасиз. Баридан бохабармиз. Ғирром ўйинни бас қилинг! Йўғасам ёмон хафалашиб қоламиз.

У дераза ёнида шу гапларни эслаб ўтираркан, тунд осмонга умидвор тикилди. Қани энди, бир энликкина қор ёғиб берса-ю, Ёлдорнинг изига тушиш имконияти туғилса.

Овда из олиб, ўлжани қўлга туширишни у амалдор оғайнисидан ўрганганди. Овга ишқибозликниям шу жўрасидан юқтирган. Қиш-кировли кунларда амалдор

оғайниси ваҳимали хорижий машинасида гуриллаб келарди-да, уни овга олиб кетарди. Сарвар бошда овни шунчаки оворагарчилик деб ўйларди. Аммо нафи кўп тегадиган амалдор оғайнисининг гапини ҳеч икки қилолмасди. Иккинчидан эса, ов бахонасида яхшигина машинани берилишарди. Амалдор минган машинанинг юкхонасидан жондан бўлак ҳамма нарса топиларди. Бу нознеъматлар дала-даштда, қорда, гулхан теварагида негадир бошқача татирди.

Амалдор жўраси, унинг ўйлашича, пишқириб, гулдираб, гумбурлаб яшарди. Бўйи нақ икки метр, кучи гавдасига мос, агар чинакамига истаса, ҳар қандай кўйни бир ўтиришда еб тугатадиган азамат йигит эди. Сиздан ажал ҳам ҳайиқса керак, дерди баъзида Сарвар унинг келбатига ҳавасланиб боқиб. Бироқ ажал деганлари кўтосдай бақувват бу йигитдан ҳеч ҳам ҳайиқмас экан, бир ўтиришда сездирмайгина жонини олиб кўйди. Бу холдан ҳамма ҳайрон. Кимдир у деди, кимдир бу, орада девдай бир йигит ўлди-кетди.

Сарварга ундан овчилик мерос бўлиб қолди. У овчиликнинг ўзига хос сир-синаотларини тўла ўзлаштиролмаган эса-да, обдон завқини тотишга улгурганди. Шундан бери у овни қанда қилмайди.

Амалдор оғайниси, бу даштда қимирлаган жон борки, бари бизники, дейишни яхши кўрарди. Улар шаҳарчанинг қунботиш томонидаги уфққа туташ сарҳадсиз чўлни яёв ва машинада қадамба-қадам кезиб чиқишган. Овнинг ҳадисини олган жўраси қордаги изларни беҳато аниқларди. Изга қараб ёввойи жониворнинг қачон ва қай пайтда ўтганлигини адашмай айтарди. Ўлжасининг мазали қисмини даштнинг ўзидаёқ қабоб қилишга тушарди. У гоҳида овчи итларини ишга солса, гоҳида йирик жониворларни машинада қувлаб отарди. Ўлжасининг кетидан тушганда, у бутунлай ўзгарарди, яъни ёввойи бир овозда бўқирар, сўқинар ва бундан гоҳят хузурланарди. Итларни эса жуда ёқтирарди. Яхшилари эринмай овга ўргатарди. Ёлдор томонидан ўлдириб кетилган Дикқиқулоқ унинг энг яхши кўрган итларидан бири эди. Сарвар уни, жўрамдан эсдалик деб, ўзига олганди. Оғайнисининг ўлиmidан сўнг, даштма-дашт изғишни бас қилган бўлсада, Қамишқўлга танда қўйганди. Ўрдақ ови билан шуғулланарди. Ҳатто бир марта

чўлок бўрини отган. Аммо Ёлдор деганлари у билган ва тасаввур этган бўриларга ҳеч ўхшамасди. Унинг қилиқларидан хайратда эди. Одатда тирик бўрини кўриш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Улар имкони борича кўзга ташланмасликка уринишади. Ёлдорни эса неча бор қишлоқ яқинида, дўнгда, булоқ бўйида ва ҳатто кўраси ёнида учратди. Яроғини қўлига олгунча бўлмай, арвоҳдай кўздан йўқолади. Бироқ узоклаб ҳам кетмайди. Қорателада бўридан ташқари, айик изига дуч келганда, хаңг-манг туриб қолган. Аммо ҳайратини бировга айтолмаган. Негаки, қишлоқ одамлари жуда ғалати, улар ўз хис-туйғуларини ҳеч қачон ошқор этишмайди, нари борса, шунинг нимасига бунча ҳовлиқасан, деган оҳангда, тоғда яшаймиз-да, деб қўя қолишади.

Фақат Ғуччи паканагина уларга ўхшамайди. Ичидаги ташида. Соддалиги боис, қишлоқда унчалик обрўйи йўқ. Бироқ дўстга итдай содик.

— Ака, бугун милтиқни менга берсангиз, — деб қолди эрталаб даб-дурустан. — Шойим йўғонга берадиган қўйямиз йўқ! Мен унга қўй тугул, қўйнинг қумоғини ҳам раво кўрмайман!

— Намунча ёмон кўрмасангиз уни.

— Мен уни ёмон кўрмайман, мен... — Ғуччи пакана гапнинг у ёғини айтишга ийманади. Қизариб бош қашлайди-да, сўнг дейди: — Сурув қўлдан кетмасин дейман-да. Ахир сиз акамсиз, куяди-да одам.

— Ростдан куясизми?

— Эмасам-чи!

— Милтиқни нега сўраб қолдингиз? Ё Шойим йўғонни...

— Э, йўқ, — дея Ғуччи пакана унинг гапини бўлади. — Ёлдор учраса, отмоқчиман. Менга учраб туради-да у.

— Қўйларга эҳтиёт бўлинг.

— У қўйларга тегмайди деганман-ку.

— Мен уни тушунмайман.

— Уни ҳеч ким тушунмайди.

— Қани энди, бир энликкина қор ёғиб берса...

— Мен ҳам шунга илҳақман.

Сарвар шуларни эслаб, тунд осмонга, ёнбағирликдаги арчазорга дилгир тикилади. Ғўлдираб сўкинади. Нега деганда, у эрталабдан бери гаранг. Ўтириб ўтиролмайди, туриб туролмайди. Яроғини кўтариб чиқишдан

эса бирор маъни йўқ. Тоғда Ёлдорни кидириш, пичан гарамидан игна излашдек бир гап эканига аллақачон ақли етган. Шунингчун қорни интиқ кутмоқда эди. Хаво эса юракни сиқар даражада тунд, ёғиб ёғмасди, очилиб очилмасди.

У дераза ёнида қанча турди, билмайди. Орада печкага ўтин ташлади. Милтигини қайта тозаллади. Сўнг жойига чўкиб, Ёлдорни қаердан кидиришни ўйлай бошлади. Кейин бирдан кўзларига ишонмай деразага ёпишди. Йўқ, кўзлари алдамаган, ташқарида қор учқунламоқда эди.

У қувончдан бақириб юборди. Худди амалдор оғайнисидек бор овозда ҳайқирди. Кейин қўлларини бўёхшов саланглатганча, ўйинга тушиб кетди.

— Кунинг битди, Ёлдор! Кунгинанг битди!

• • •

Ёлдор туни билан ёғиб чиққан қорни мамнун қаршилади. Қорли хаво ичида димланиб ётган ланжликни қувиб, ғайрат қуянини солгандек, у янада тетикланди. Қор кечиб дайиди. Қор кечгани сари ғайрати жўшаётганини сезди.

Одатдагидек, у кишлокдан унча узоқлашиб кетмаганди. Сахарга яқин тинган қор устида из қолдириб, кишлокқа энди. Негадир чолнинг кимсасиз кулбасига бош сукқиси келди. Эшиқ ва деразаларни бир-бир искаб чикди. Ошхонага кириб чиқишнинг унутмади. Бўм-бўш кўра ёнида бир зум чўнқайиб турди-да, сўнг кишлок итларининг юрагига кутку солиб, яна изига қайтди. Бу сафар итлар уни ортиқ қизиқтирмади. У хануз англрсиз туйғу гирдобиди эди.

У булоқ бўйига етганда, ичдан нимадир уни тоғлар томонга чорлаётганини хис этди. Нима? Қувончми ё ташвишми? Бу хил хисни илгариям икки-уч бор туйган. Худудига бегоналар оралаганини аввалдан сезган ва ҳамиша ҳақ бўлиб чиққан. Аммо бу сафарги хислар тўфонлироқ эди. Бугун ҳаётида нимадир содир бўлиши мумкиндек эди.

У Учқизилда шумшайиб турган Маймоққа дуч келди. Қор тоққа эмас, Маймоқнинг ичига ёққанди. Тана-сига ёғ захирасини тўла ғамлашга улгурмаган Маймоқ жуда ғамгин эди. Ҳадемай киш уйқусига кетиши лозим

бўлган бу жонивор захиранинг камлиги ўзини не куйларга солишини яхши биларди. Одатда, очиккан жонивор муддатдан илгари уйғониб кетади. Уйғонганда, кўкламга ҳали узок, тоғ эса қалин қор кўрпаси остида мудраётган бўлади. Оқибат, у егулик тополмай ҳафта-лаб оч юради. Уйқуга тўла қонмагани учун қарахтлик қонига ташна қилиб юборади. Бирор ўнғирда гужанак тушиб олиб, панжаларини сўради. Аммо танасида ортиқча ёғ йўқ, нафси қонмай аламнак ўкиради. Мўриларидан тутун ўрлаб турган қишлоққа умидвор боқади. Қишлоққа энса нимадир топишини ва шунингдек, жонидан айрилиб қолиши мумкинлигиниям билади. Шу боис, қишлоққа энишдан тийилиб, тоғлар оралайди. Кўклам келишини зор-интизор кутади. Нишабликларда майсалар ниш уриши билан унинг қуни туға бошлайди. Бироқ бунгача неча ҳафталаб очлик азобини бошидан кечириши керак. Бунақа пайтларда у ҳар қандай ўлаксадан тап тортмайди. Аммо тоғда ўлаксалар ҳамisha ҳам топилавермайди.

Ёлдор муюлишда пайдо бўлганида, у ғоят эзгин ҳолатда мунғайиб ўтирарди. Ахир эзилмай бўладими, қуни кеча кўзларини яшнатиб турган мевалардан асар йўқ, бари қор тагида қолган. Қорни эса эрталабдан таталамоқда. У аламдан Ёлдорга қараб аста ўкиради. Ёлдор эса унинг замзамасига эътибор ҳам бермади. Қор кечиб, қиялик бўйлаб йўлда давом этди.

Ёлдорнинг қадам ранжида қилиши Маймоқ учун фойдадан холи бўлмади. Кимсасиз туюлган тоғда тирик жонни учратиш унинг эсига ҳаракат қилиш лозимлигини туширди. Негаки, тоғ ҳиссиз, тоғ шафқатсиз — агар ҳаракатдан эринсанг, унинг қучоғида яшашнинг қийин, тирик қолишинг гумон. Ланжлик ва ҳафсаласизлик ортидан ҳамisha ўлим пойлаб туради.

У қордан эгилган буталарни силкилаб, емиш қидиришга тушди.

Ҳозирча қорин ташвишидан холи бўлган Ёлдор эса қорда из қолдириб, тобора илгариларқан, қияликда бир зум тўхтади. Чўнқайиб теваққил қилган қордан кузатди. Сўн ошиқмай яна йўлда давом этди.

Унинг навбатдаги қўним топган манзили Қилсўқмоқдан беридаги Кенг сўқмоқ бўлди. Бу сўқмоқ Довон-ортига олиб борадиган ягона йўлнинг бошланиш қисми

хисобланиб, Қилсўқмоқдан уни арчазор қиялик ажратиб туради. У Кенгсўқмоқ деб номланса-да, аслида сийрак арчали, узун ва энлик сайҳонлик эди. Сайҳонликнинг бир ёнида нураган қоя, иккинчи ёни эса қияланиб бориб, чоғроқ водийга бориб туташарди. Водийдан нарисиди майда тизмалар бўлиб, гўзал манзара ҳосил қиларди.

Ёлдор қаршисида юз очган бу манзарага — қор қўнган арчаларга, мўъжаз водийга, бир-бирига уланиб кетган тоғ тизмаларига аста боқаркан, юрагини хапқиртирган ҳиснинг боисини англагандай бўлди. Муздек ҳавода қўшни тўданинг ожиз хидини илғади. Илғаши билан яғрин туклари тикрайиб, важоҳатли ириллади. Олдинги панжаларини қорга ботириб, тишларини дахшатли тарзда шақирлатди. Лекин ўтган галгидек ховликмади. Қайтамга вазиятни янада аниқроқ ўрганишга уринди. Шамол олиб келаётган хидга қараганда, тўда Қилсўқмоқдан нарида ҳаракатланмоқда. Агар улар бу томонни кўзлаган бўлса, фақат мана шу йўналишдангина келиши мумкин. Шу тобда унинг димоғига ўзга бир хид чалинмаганда, Ёлдор ортиқ сабр қилолмас, ўпкасини қўлтиқламаса-да, ҳар ҳолда аллақачон тўда сари юрган бўларди.

У Оксийнанинг заиф, ўта заиф исини бирдан таниди. Токатсизланиб, беихтиёр ғингишиб юборди. Бироқ бу хид димоғига қандай чалинган бўлса, шундай тез йўқолди. Бундан унинг юраги алланечук гупуриб кетди. Совуқ ҳавони ютақиб хидлади. Заиф хид яна ўзидан дарак бергач, у Оксийнанинг манзилини аниқлашга ҳаракат қилди. Қаршисидаги тоғ тизмаларига, чоғроқ водийга, арчазорларга илҳақ тикилди. Оксийнани кўришга ошиқаркан, унинг ҳамроҳи Яссибош хақида ўйлаб ҳам кўрмади. Дарвоқе, ҳавода унинг иси сезилмас, демак, Оксийна бу томонга ёлғиз йўл тортган. Ёлдор урғочи бўрининг сўнги учрашувдаги араз, нафрат ва меҳрга тўла ғалати қарашини эсларкан, келбатига ярашмаган бир оҳангда ангиллаб юборди. Ички ҳисга буйсуниб, ўша томонга қанот чиқариб учгиси келди. Бироқ бунинг сира иложи йўқлигини тезда англаб, базўр ўзини босди.

У икки ўт ўртасида қолганди. Оксийнага пешвоз юрай деса, бу ёқда ғаним тўда. Ғаним тўдага қарши борадеса, у ёқда Оксийна. Назарида, у бери келишга ботинолмай, арчалар орасида ўзини интиқ кутаётгандек

эди. Охири, ганим тўдага нисбатан нафрати Оксийнага бўлган интилишидан устун чиқди. У шу ерда қолиб, тўдани кутишга аҳд қилди, ҳам Оксийнанинг кўз ўнгида бўлади, ҳам ортиқча ҳаракатлардан қутулади. Салдан сўнг, Оксийнани йўқ-бор нарсалардан қизгана бошлади. Бу энди унинг учун янги ва нотаниш туйғу эди. Нелигини ҳали тўла идрок этолмаган бўлса-да, азоби қаттиқлигини сезди. Бир жойда тик туролмай, арчани айланди, ҳарсангга бориб суйкалди. Сўнг ербағирлаб ётиб, тумшугини қорга тикди. Қор тагидан бир нима топгандай, дахшатли тарзда ириллади. Ўнг панжаси билан қулоғини тимдалади. Кейин ўрнидан сапчиб туриб, сайхонлик бўйлаб қутуриб югургиси келди.

Аммо бунга улгурмади. Қиялик бошида тўсатдан пайдо бўлган Сарвар унинг ички тўлғанишларига ҳалал берди. Овчини кўрган Ёлдор Оксийнани унутди. Қорга узала тушиб ётган ҳолида унга нохуш тикилиб қолди. Негаки, ўзи томон аллақандай тўда эмас, ҳақиқий хавф яқинлашиб келмоқда эди. Ундан фақат қочиб қутулмоқ мумкин. Бироқ у қочмади. Оралик масофа узок, қочишга эса бемалол улгуради.

Ана одам боласи қияликнинг ярмини босиб ўтди. Ҳадемай сайхонликка етади. Ёлдор ноилож кетмоққа тараддудланаркан, овчининг хато йўлдан келаётганини сезиб қолди.

Яроқ тутган одам у қолдирган издан юрмай, йўлни қискартириш ниятида қиялик билан сайхонлик ўртасидаги дўнгликни кесиб келарди. Дўнглик четида тўпланган қор ҳамиша кўзни алдайди. Ёввойи жониворлар бу хил хатарни тез англайди. Аммо одам боласи бу хусусиятдан йироқ. Ана у хавфли нишабликка тобора яқинлашмоқда. Қуйида эса водийга туташ қияликнинг тепа қисмида ўрага ўхшаш катта чуқурлик оғиз очиб турибди. Тушган жоннинг чиқиши жуда қийин.

Кетмоқ ўйида бўлган Ёлдор қайта жойига чўкиб, овчининг ҳатти-ҳаракатларини жиддий ва синовчан кузата бошлади. Ва худди у кутган ҳодиса юз берди. Қор кўчиб, одам боласи чинқирганча ўра томон шўнғиб кетди.

Ёлдор ётган жойидан туриб, баҳузур чўнкайиб ўтириб олди. «Қопқон», яъни ўрага тушган одам боласига ортиқ қайрилиб ҳам қарамади. Зеро, усиз ҳам таъвиши етиб ортарди...

Сарвар чап оёғи синганини кейин, қор остидан бир амаллаб чиқиб олганидан сўнг сездиди. Аъзонинг синиши кизиқ бўларкан, дўмбирадай шишиб, измингга буйсунмай қўяркан.

Бошда, қаттиқ қўрққан эмасми, эс-хушини жамлаши кийин кечди. Кейин ўзига келиб, ўрасимон кенг чуқурликда ётганини англади. Қор зарраларидан оқарган деворлари хийла баланд, арқонсиз чиқишнинг иложи йўқлиги аниқ эди. У ётган жойдан Ёлдор чўнкайиб ўтирган сайхонликнинг бир қисми ва нураган қоя кўзга ташланиб турарди.

Ёлдорга нигоҳи тушиши билан у бирдан милтиғини эслаб қолди. Аммо яроғи ҳеч қаерда кўринмас, чамаси қор тагида қолиб кетганди. У қаддини ростлашга уринди, чап оёғи бунга изн бермай, оғриқдан инграб юборди. Йигит оғриқдан ҳам кўра, аламдан кўпроқ инграмоқда эди. Нега деганда, гаровда ютқизгани энди кундай равшан. Синган оёқ билан бир иш қилиб бўлмаганидан сўнг, не хасратда йиғнаган қўйларини Шойим йўғонга қўшқўллаб топширишга мажбур-да.

У қорни чангаллаб ингради, сўкиниб ингради, ту-такиб ингради. Бу изтиробли ҳолати кўзи бот Ёлдорга тушмагунча давом этди. Хайбатли тарзда чўнкайиб турган йирткичга газабла боқаркан, бирдан жони омонатлигини пайқаб қолди. Сурувни бир зумга унутди. Қишқировли кунларда бўриларга ем бўлган кишилар ҳақидаги ҳикоялар эсига тушиб, дахшатдан қалтираб кетди. Бу етмагандек, милтиғини ҳам йўқотиб ўтирибди.

У ёрдам сўраб бақирмоқчи бўлди. Бирок кимсасиз бу тоғу тошларда бақиришдан бирон наф йўқлигини англаб, ўзини тийди. Кетига силжиб, тошдеворга суянаркан, ёнидан пичоғини чиқарди. Негадир, унинг у ёқ-бу ёғига қараб қўйди. Тиғини кўздан кечирди. Ҳарнечук, пичоқ анча далда бўлди. Ёлдорга, қорнингни ёрман сени, дегандай боқди. Ёлдорнинг эса у билан иши йўқ, худди ов олдидан шерикларини қутаётгандек, шимолий-шарқий томонга тикилиб қолган, бир-икки бош бурганини ҳисобга олмаганда, Сарвар тарафга қия ҳам бокмаётганди. Бундан Сарварнинг кўнглига келгани шу бўлди: «Булар мени галаланиб емоқчи!» Шунда ўзи

учун копконга айланган «ўра» деворлари жуда паст туюлди. Нигоҳи билан йўқолган яроғини яна кидира бошлади. Бу ишда Ғуччи паканани айбдор деб билди. Йўл олдидан ҳар хил нохуш гаплар қилмаганида, бу фалокат йўқ эди, дея унинг етти пуштини қолдирмай, бир-бир сўкиб чиқди. Илойим, хотинсиз ўтгин, деб ич-ичидан янди.

Сарвар ўлгудек иримчи эди. Овга жўнаркан, ортига кайрилиб қарамас, аёлининг кузатишига эса сира изн бермасди. Аёл кишининг «Вактлирок қайтинг», «Шу бугунча бормай қўя қолинг», «Хавонинг авзойи ёмонку» деганга ўхшаш гаплари овчига факат омадсизлик келтиради деб ўйларди. Шунинг учун ҳам овга ҳамиша ими-жимиди жўнаб қоларди.

Бугун эса бунинг имконияти бўлмади. Ишчан бир қиёфада овга хозирлик кўраркан, кўрада тимирскиланиб юрган Ғуччи пакана кутилмаганда қошида пайдо бўлди.

— Ака, негадир кўнглим нотинч, — деди энгил-бошига илашган хас-хашакларни қоқиб-суқиб. — Сизга ҳамроҳ бўлсамми дейман...

Сарвар ғазабдан додлаб юбораёзганди: «Миянг курсин сен эшакни! Бефаросат махлук! Ов олдидан ҳам шундай дейдими киши! Э, нохушланган ўша кўнглингга минг лаънат! Худо фаросат улашаётганда, қайси гўрда лаллайиб юрган эдинг? Башаранг курсин, аҳмоқ! Пакана!»

Аммо тилида бутунлай бошқа сўзларни айтди.

— Сиз ишиқизни қилинг, укам, — деди ҳар бир сўзни тишлари орасидан ситиб. — Ишдан қолманг. Ахир қўйларга кимдир қараши керак-ку.

— Ишни кип бўлдим, ака, — деди Ғуччи пакана унинг туси ўзгариб кетганидан ажабланиб. — Бу ҳавода сурувни ташқарига ҳайдамаган маъқул. Емишини бердим, сувини бердим. Қўлим бўш энди.

— Яхшиси, сиз уйда қолинг. — Сарвар уни жеркиб ташлашдан базўр ўзини тийди. — Бирга юрганимизни кўрса, Шойим йўғонга Худо беради. Фирромлик қилаялсанлар деб бошимизни қотиради сўнг.

— Укасининг қорнига унинг, гапираверали-да!

— У шунчаки гапириб қўймайди...

— Сиз кетсангиз, уйда ўтиришим қийин бўлади-да, ака. — Ғуччи пакана жаҳлланди. — Тоғ хавоси билан ўйнашганларнинг холи не кечганини яхши биламан. Тоғ ёмон, у билан ҳазиллашиб бўлмайди. Ўтган йили иккитасининг жасадини қор тагидан мана шу қўлларим билан ўзим кавлаб олганман. Тарашадай қотиб қолишган экан. Бундай ҳавода баланд-пастни биладиган одам билан юрганингиз маъқул дейман-да.

Сарвар унинг башарасига милтиқ қўндоғи билан туширишдан зўр-базўр тийилса-да, тилини тишламоққа ўзида ортик куч топмади. Оғзидан кўпик сачратиб бакиришга тушди:

— Ов олдидан шу гапларни айтишингиз шартмиди! Қанақа одамсиз ўзи, а?! Иримим бор деб, сизга юз марта айтганман-ку ахир! Одам деганам шунчалик пандавоки бўладими. Э-э, одам бўлмай ўлинг!

— Кўнглим нотинчланса не қилай, — Ғуччи пакана ёш боладай қунишиб олди. — Биздан хато ўтган бўлса, кечиринг, ака.

— Э, акаламай кетинг!

— Барибир кўнглим нотинч, ака.

— Яна гапирасиз-а!

— Мана, гапирмадик, — Ғуччи пакана аразлаб қўра томон кетди.

Сарвар елкасини тонидеворга тираб, Ғуччи паканани чангитиб сўқишда давом этаркан, ўз навбатида, уни ўзи билан эргаштириб чикмаганидан ўкина бошлади. Бу ёғига нима қиларини билмай боши гаранг эди. Ёлдорнинг шундоққина қаршисида, милтиқ ўқи етар-етмас масофада гўлдайиб туриши эса аламини кўзгамоқда эди. Қизик, у на қочди, на бекинди. Нега қочмади экан? Илгари шарпасини илғаши билан жуфтагини ростлаб қоларди-ку. Ё ночор ахволдалигини, энди қўлидан бирор иш келмаслигини фаҳмлаб етдимикан? Унда бу бўри эмас, инс-жинсларнинг биродари экан-да. Туришини қара! Бекорга турмаганлиги аниқ, шерикларини кутаяпти у. Аммо осонликча жон берадиган аҳмоқ йўқ! Устимга сакраши билан қорнига пичоқ тикаман! Тиқиб-тиқиб оламан!

Сарвар қўлидаги пичокни хавода сирмаб, йўқ ғанимига зарба берган бўлди. Аммо Ёлдорнинг нечун сукутдалигини, шериги кўмагига мухтож жонивор бу тарзда

жим турмай, увлаб овоз бериши лозимлиги хақида ўйлаб ҳам кўрмади. Хақиқий овчи эмаслиги, бу борада ҳам панд бермоқда эди. У жониворлар хақида деярли ҳеч нарса билмасди. Билишгаям уринмасди. Жониворларга ўлжа сифатидагина қарарди. Бу иллатни марҳум амалдор жўрасидан юктирганди. Жўраси чаток эди, осмондагини отиб, ердагини қоқиб, сувдагини тутиб ейман, дерди, бу ишда менга ҳеч ким монелик қилолмайди, дея чиранарди.

Аммо унинг амали-ю вазохатидан зиғирча чўчимай, қаршилиқ қилувчилар хамиша топиларди. Шулардан бири қишдаям даштда ўтов тикиб ўтирадиган Бойбўри чол эди. Чўлда уларнинг машинаси кўриниши билан отланиб чиқарди. Йўлларига кўндаланг бўлишга тиришарди.

— Шу одамни ҳеч тушунмайман, — дерди жўраси, тўхта, дея қамчи силқиб келаётган чолни осонгина четлаб ўтаркан. — Даштни топтаб ташладинг, жондор зотининг уруғини қуритдинг дея, тирғалгани тирғалган. Чўл кенг бўлса, қанақасига биз уни топташимиз мумкин, а?

Сарвар теваракка лоқайд боқаркан, ўзлари қолдирган сон-саноксиз машина изларини кўрса-да, ўзини кўрмасликка олади. Оғайнисининг кўнгли учунгина қайсар чолни сўққан бўлади. Сирасини айтганда, чўлда итдай изғиш унга умуман ёқмайди. У пистирмада ётиб, ов қилишни хуш кўради. Аммо бу ҳақда жўрасига чурқ этмайди. Оғайниси эса унинг акси, кенгликда бамисоли бўрондай қутуради. Машина филдираклари остида топталган гиёҳларга ичи ачиган одамлар устидан ошқора кулади.

— Бугунги кунинг нақд, эртанги кунинг эса омонат, — дейди ёлғиз қолишгач. — Анови ахмоқлар эса аллақандай келажакнинг ташвишини қилишади. Эртани ўйланг эмиш, замин топталмасин деб ота-боболаримиз дуч келган ерда эмас, маълум жойда кўпқари чопганмиш. Ғалати-ғалати гапларни топишади-я улар. Қайси гўрлардан кавлаб топишаркан бунақа гапларни, а? Кўйиб берсанг, бутун чўлга хўжайинлик қилишмоқчи бўлишади.

У қанчалик осмондан келмасин, қайсар чолдан хиёл бўлса-да ҳайиқади. Буни билдирмасликка тиришади.

Тиришган сайин ҳадикланиши баттар сезилади. Бундай пайтларда Сарвар уни мақташга тушади.

— Бу даштнинг хўжайини улар эмас, сиз, — дейди гулханга ўтин ташлаб. — Бунинг бари кўролмасликдан.

— Шуни айтинг.

— Агар сезган бўлсангиз, улардан ер иси келади, сиздан эса ҳаётнинг хиди гуркурайди, — Сарвар тилига келган бу ташбеҳдан рухланиб кетади. — Сиздан ҳатто ўлим кўрқади. Бу келбатингиз билан, минг йил десам ёлғон бўлар, икки юз йил яшашингиз аниқ.

— Икки юз йил кўп, зерикиб ўламан, — дейди жўраси тутундан ачишган кўзларини ишқалаб, мақтовдан мамнун бўлганини яширмаган ҳолда. — Зерикмаслигим учун қариганимдаям овни қанда қилмаслигим керак. Бизга юз йилиям етиб ортади.

Сарвар унинг келбатига ҳавасланиб боқади. Икки юз йил бўлмаса-да, юз эллик йил яшаши аниқ бунинг, деб ўйлайди. Аммо кейинчалик бу башорати нотўғри чиққанида, у довдираб қолди. Инсон ҳаёти киприкдаги кўз ёшидай омонатлигини англаб етгандай бўлди. Ажал деганлари одамзоднинг на келбатидан хайиқаркан, на амалидан. Лозим топган куни жонини олиб кўяркан.

Мана энди ажалнинг совуқ панжаси унинг ёқасида. У ё бўриларга ем бўлади, ё совуқдан тарашадай қотади. Дарвоқе, совуқ ҳалитдан ўз заптига олмоқда. Бу ёқда оёғи азоб бермоқда. У бўрини ўйлабди-ю, совуқни ҳаёлига ҳам келтирмабди. Ахир тоғда тунги совуқ бўридан даҳшатлироқ-ку. Оёғи синмаганида бир нави эди, «қопқон»дан чиқишга уриниб кўрарди. Айтганча, Ёлдор бир уни деб шу ўрага тушармикан? У деворларга синчков боқди. Йўқ, тушолмаса керак. Яна ким билади. Қорни очган йиртқичлар ҳеч балодан тап тортмайди дейишади-ку.

У ўзи сезмаган ҳолда инграб юборди.

Ёлдор унинг овозини эшитгандай, ялт этиб қаради-ю, яна олдинги ҳолатига қайтди. Ниманидир кутаётганлиги бутун вужудидан аниқ сезилиб турарди. Бунинг ўзича англаган Сарвар бот ингради.

Ўлимга юзма-юз келиш нақадар нохушлигини у илк бор ҳис қилмоқда эди. Шу пайтгача даштда қанчадан-қанча жониворларнинг жонига зомин бўлмади. Қувлаб отди, пойлаб отди, суюниб-суюниб, кулиб-кулиб отди.

Овнинг завқини обдон тотди. Токқа келиб ҳам тек турмади, касалман деб ўтирмади. Яроқ кўтариб ўрга чикди, қирга чикди. Кейин итимнинг хуни дея, Ёлдорнинг кетидан тушди. Сўнг эса, унинг жони эвазига қўлига тегиши мумкин бўлган сурувни дея, тиним нима, билмади. Охири етган манзили шу — ўрасимон кенг чуқурлик уни ўз бағрига олди. Инграшдан бошқасига ярамай ўтирибди.

У яраланган жониворларнинг мунгли нигоҳларига кўп бор дуч келган. Уларнинг жон талвасасида тўлғо-нишларини кўп кузатган. Сўнг ўзича раҳм қилиб, пичоғини ишга солган, гоҳида бир ўк билан тинчитган. Бундай пайтларда жўраси уни мактарди. У эса мактовдан масрур тортарди. Уста овчилардек тевааракка мағрур боқарди. Шунда бутун чўл ёлғиз ўзига дахлдордек туюларди.

— Боласи, лекин семизгина экан, — дерди кейин, бундан зўр кабоб чиқади, деган охангда.

— Онасининг қочиб қутулгани чин бўлсин, — дерди жўраси мамнун қах-қах отиб. — Лекин кейинги сафар албатта жонини суғуриб оламиз.

Улар жон олмокқа мохир, лекин ўша жоннинг азобланишини, уволини ҳис этмокқа ожиз эдилар. Бу тўғридаги гап-сўзлар дўстлар учун чўпчак туюларди. Чўпчагингизни бошқа бировларга бориб айтинг, дейишарди Бойбўри чолга ўхшаганларга. Аммо қайсар чол сира бўш келмасди, шошмай турларинг, уволи тутади хали буларнинг, дерди тутокиб.

Ўртада олов, хавода кабоб хиди анқиган, нарида эса вайсаки отлик чол. Жўраси кўпда парво қилмасди. Лекин Сарварнинг ичи тор эди. Осмонга кетма-кет ўк узиб, отлик чолни хайдаб соларди. Сўнг ортидан сўкиб-сўкиб қоларди.

Энди ўйлаб кўрса, Бойбўри чол ҳаққа ўхшайди. Жўраси эрта ўлим топти. Ўзи эса кимсасиз тоғу тошда ажалга рўпарў келиб ўтирибди. Боқишлари мунгли, кўзлари ёшли... Уйда болалари кутаяпти, хотинининг фикр-хаёли унда. Ҳашаматли иморатнинг чап қаноти хали битмаган, кичик ўғли хали суннат қилинмаган. Келаси баҳорда тўй қилмокчи эди. Қўшниси Зиёд калдан ўтказиб зиёфат бермокчи эди. Нахотки, энди ҳаммаси сабил қолса?! Ҳаётининг интиҳоси бу қадар аянчли —

сўнги кўним тонган манзили мана шу ўрасимон чуқурлик бўлса!

У ич-ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини босиш учун тишларини маҳкам сиқди. Йиғиси инграшга қоришиб, хунук бир сас касб этди.

Ёлдорнинг эса у билан мутлако иши йўқ эди.

«Ўра»даги одам боласи сичкондек беэиён, ахволи ўта хароблигини инграшиданок сезганди.

Одатда, зийрак жониворлар сасга қарабоқ, холат ва вазиятни тез илғайдилар. Шунинг учун ҳам овлоқ жойда бўрига рўпарў келган тоғликлар овоз чиқармасликка уринадилар. Нега деганда, бўри зоти овозингданок кимлигинг ва нималарга қодирлигингни тез фахмлайди. Табиийки, бу хусусият Ёлдорга ҳам бегона эмасди. У чуқурликдаги одам боласининг инграшинигина эмас, бир қақирим наридаги арча новдасидан тўкилган қор саниям сезиб, билиб турарди.

Хозир унинг бутун диққати шимоли-шарқий томондан бостириб келаётган ғаним тўдада эди. Ошиқмайроқ илгарилаётган галанинг жирканч хидини баралла туймоқда эди. Ўз навбатида, қаршисидаги чоғроқ водий тарафдан Оксийнанинг дарагини сезмоқда эди. Ёлдор гоҳ йўқолиб, гоҳ пайдо бўлаётган бу хиддан Оксийнанинг нозини пайқаб турарди. Бирок у безбетларча босиб келаётган тўда билан ора очди қилмай, Оксийнага пешвоз юролмасди. Бир гап билан айтганда, ҳудуди хавф остида турганда, кўнглига «ёр» сиғармиди.

У юз бериши муқаррар бўлган тўкнашувга жиддий хозирлик кўра бошлади.

Хавф жуда узоқ куттирмади.

Тоғда аччиқ изгирин кучайган бир паллада сайхонликнинг нариги бошидаги харсанг ортидан беш-олти чоғли бўри, ошиқмай, бирин-кетин чиқиб келди. Тўдани Сариктўш деган арлони бўри бошқарарди. Сариктўш у қадар жуссадор бўлмаса-да, табиатан анча чайир жонивор эди. Тезоб ва бир оз тажанглиги хатти-харакатидан сезилиб турарди.

Унинг кўзи Ёлдорга тушгач, харсангдан беридаги текис майдончага келиб чўнкайди. Шериклари уни тева-раклашди.

Тўда кенгаша бошлади.

Агар галада она бўри Окманглай бўлмаганида, кенгаш узоққа чўзилмасди. Қизикқонлик қилаётган ёш бўриларни Сариктўш эмас, Окманглай босди. Кўп балоларни бошидан кечирган бу кекса йиртқич каршисида қандай жонивор турганини яхши биларди. У Ёлдорда бир вақтлар бу тоғларда дахшат солиб яшаган Октишнинг тимсолини кўрганди. Аммо буни бошқаларга уқтириш бефойда эди. Бўри зоти ўтмиш билан эмас, бугуни билан яшайди. Кўз олдидаги нарсалар билан ҳисоблашади. Ўтмишда яшаб ўтган аллақандай Октиш билан уларнинг неча пуллик ишлари бор. Ғўдайган манови аҳмоқнинг болаб адабини бериш керак-да, йўлларида давом этишлари керак, тамом-вассалом.

Кекса бўри яна бир нарсани ҳис қилганди. Бутун вужудидан куч ёғилиб турган Ёлдор ҳар қандай урғочи бўри орзулайдиган жонивор эди. Ўзидан соғлом зурриёт қолдиришни истаган она бўрилар унга беэътибор қараёлмасди. Аслида водий томондан яқинлашаётган Оксийнанинг дарди ҳам шу эди. Яссибош ўққа учиб ўлгандан сўнг, кўнглида аллақачон туғилган майлни амалга ошириш учун Ёлдорни истаб қолганди. Фақат яқин келмоққа юраги чопмай, арчалар орасида сандироклаб, ўзича нозланиб юрарди. У Ёлдор ўзини бирпасда топиб олишини яхши биларди. Ўшанда корга ётиб эркаланмоқчи, қочган бўлиб, куйдирмоқчи эди. Аммо у кутган дақиқа чўзилгандан чўзилиб, Ёлдор жойидан кўзғолай демас, гўё қоя пойида музлаб қолгандек эди.

Кекса она бўри Окманглай эса Ёлдорга мойиллик истаб эмас, қандайдир ички бир меҳр билан боқаркан, гўзал ва навқирон бу вужудга зиён етказишларини хоҳламади. Шу лаҳзада мураккаб, сирли, қудратли бир сезги она бўри юрагида тўлқин ура бошлаганди. У Ёлдордаги ўзига хосликни оналик туйғуси билан илғашга улгурганди. Ёлдор каби жониворлар табиатнинг эҳсони ҳисобланади. Бўрилар наслининг давомийлигини таъминлайдиган зурриётлар асосан мана шу хил жониворлардан тарқалади. Акс ҳолда зот майдалашиб, ҳашакилашиб, бора-бора йўқликка юз тутиши мумкин. Қисқаси, соғлом ва кучли вужуд мудом тебранишда бўлган ҳаётий мувозанатни бир маромда тутиб туришга хизмат қилади. Табиат эса бу ҳақиқатни илғай билиш

туйғусини деярли барча она бўрилар гидроки ва юрагига жойлаган ва бу сезги фавқулодда ҳоллардагина юзага калқийди. Бироқ арлони бўрилар бу ҳисдан йироқ, қайтамга улар «зўр»ни тезроқ гумдон этиш пайида бўлишди ёхуд унга бир умр бўйсуниб юришади. Ҳарҳолда арлони бўрилар ўзидан зўрроқларни унчалик ёктиришмайди. Имкон туғилиши билан қарши чиқишга уринишади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда жанг тақдирини ургочи бўрилар ҳал этади. Ортикча ва заруратсиз зиёну шикастан тўдани омон сақлашга тиришадилар. Айрим ҳолларда бунинг акси ҳам бўлади. Бу энди она бўрининг кайфияти ва фаросати, шунингдек, тўдада тутган ўрнига боғлиқ.

Кекса бўрининг тўдалаги мавқеи ҳавас қиларли даражада эмасди. Бўзбўри нобуд бўлганидан сўнг парокандалик юзага келиб, тўда иккига бўлиниб кетган. Сариктўш шу кичик тўдани зўрға бошқарарди. Ёш бўрилар бўйсунини истамагани туфайли ўртада тез-тез низо чиқиб турарди. Сариктўш тезоб ва анчагина фаросатсиз эди. Акс ҳолда бир вақтлар Бўзбўридек кучли бўрини осонгина енган рақибига нисбатан озгина андиша сақлаган, тўкнашмасликнинг чорасини кидирган бўларди. У эса тезроқ Ёлдорни бир ёқлик қилиб, йўлда давом этишни ўйларди. Қолганлариям шу истакда ёнарди. Ёлдорнинг виқорли хезланиб туриши уларнинг ёмон гашига тегмоқда эди. Айниқса, иккита ёш бўрининг тоқат қилишлари жуда қийин кечмоқда эди. Тўдабошини сусткашлиқда айблаб, ириллаб-ириллаб қўйишмоқда эди.

Аслида тўда Ёлдор билан тўкнашгани эмас, узок, жуда узокдаги даштни қоралаб йўлга чиқишганди. Улар бу ҳудуд орқали ўртаоққа етиш ва сўнг Қурағоғ ёкалаб бориб, Бургутқўнмас қояси биқинидаги тор сўкмоқдан Ялангкирга ўтиб, адирлик оралаб даштга тушишни мўлжаллашганди. Дашт бўрилари билан юз бериши мумкин бўлган олишувларни ҳисобга олмаса, у томонларда кунлари ёмон ўтмайди.

Агар тўданинг изми Оқманглайнинг ихтиёрида бўлганида, Ёлдорнинг авзойини кўриб, изига қайтган, галани Узундарага бошлаб, Чўнгтоғни қора тортарди. Бу йўналиш узок бўлса-да, хавфсиз эди. Бироқ унинг тингловчи йўқ, ёш бўрилар қонли жанг ҳуморида ти-

пирчилашарди. Бир ҳамла билан Ёлдорни махв этиш иштиёқида ёнишарди. Одатда, йўлда учраган ҳар қандай ров мана шу тарзда тез бартараф этилади. Ортикча пачакиланиб ўтирилмайди. Уларнинг назарида, кенгаш жуда узоқ чўзилгандай эди.

Оқманглай тўдадаги озгина мавқеидан фойдаланиб, сўнгги чорани ишга солди. Уларни рақибга қарши якка-якка жангга чорлади. Сариктўшнинг гарданига суйкалиб, қор тўзғитиб кетма-кет ириллади, яъни, силар қўрқсаларинг ўзим майдонга тушаман, деган бўлди. Турган гап, яккама-якка жанг ҳаминша тўдабошининг зиммасига тушади. Бундан у бўйин товлаёлмайди. Акс ҳолда тўда унга ортик бўйсунмай кўяди.

Тўданинг кучига ишониб, ўзича замзама қилаётган Сариктўш кийин аҳволда қолди. Ёлғиз ўзининг рақибга қарши туриши анча мушкулга ўхшайди. Вакт йўқотмай, иссиғида ҳужумга ўтиши зарур эди. У бошлаб берарди, шериклари эса охирига етказарди. Кўпчилик барибир кўпчилик-да. У бу усулдан ҳаминша усталик билан фойдаланиб келарди. Агар кекса она бўри ишни бузмаганида, бир ҳамладаёқ Ёлдорни йўлдан олиб ташлашган бўларди. Энди қалтис бу вазифа ёлғиз унинг зиммасига тушиб турибди. У бир зум тараддудланиб қолди. Аммо узоқ ҳаяллаб ҳам бўлмасди. У ёш ҳамрохларининг ўткир ва синовчан нигоҳларини бутун вужудида ҳис этаркан, ноилож жангга хозирлик кўра бошлади.

У хўжақўрсинга жағларини кенг очиб эснади. Белини букиб узоқ керилиди. Ва сўнг ваҳшатли ириллаб, аста рақибни сари юра бошлади. Қолган шериклари эранқан унга эргашдилар.

• • •

Сарварни уйқу элита бошлади. Ёқимли бу мудроқ музлаш аломати эканини у яхши биларди. Агар вақтида эс-ҳушини йиғиб олмаса, бу уйқу мангуликка айланиши мумкин. Бунинг учун эса ҳаракат зарур.

У аввал қўлларини қимирлатди. Сўнг танасини. Кесакка айланган чап оёғида кучли оғрик қўзғалиб, у додлаб юборди. Жони азобланса-да, ҳар ҳолда уйқуси ариди. Лекин қачонгача? Пешонасида музлаб ўлиш бор экан, қочиб қаёққа ҳам боради? Бундан кўра анови лаъ-

натига ем бўлгани афзал эмасмиди! Ёлдор эса уни гўё емоқдан ор қилгандай, ҳатто қайрилиб қарай демасди. Худди музлаб қолгандай, қилт этмасди.

Э гўндаймай ўл!

Аслида улар аллақачон бир-бирларига кўникиб бўлишганди. Ёлдор учун у йўқдек, Сарвар ҳам унга ортиқ ғаним кўзи билан қарамай қўйганди. Бошдаги хаёллар уни энди таажжубга солмоқда эди. Шу пайтгача у бўри деганда йирткич ва тажовузкор махлукни кўз олдига келтирарди. Унинг ириллаб чуқур атрофини айланишини ва пайт пойлаб, устига сакрашини кутган эди. Ахир у ўз оёғи билан «қопқон»га тушганди-да. Қопқондаги жониворни инсон бирпасда саранжом қилганидек, у Ёлдордан ҳам шуни кутганди. Ёлдор эса лоакал жойидан жилишни лозим топмади. Ваҳимада қолган Сарвар, шерикларини кутаяпти, деган ўйга борганди. Бирок хануз шерикларидан дарак йўқ, ёлғиз ўзи қўқкайиб турибди.

Нимани кутаяпти ўзи бу?

Бирок бу саволга жавоб топишга унинг ақли ожизлик қиларди.

Сарвар ўзини зўр овчи хисобласа-да, бўрилар ҳақида билганлари одамлардан эшитган турли ривоятлару афсоналар эди, холос. Эмишки, бўри оч қолса, ҳатто томни тешармиш, яна эмишки, агар у қасдланса, ўчини олмасдан қўймасмиш. Томни тешган жониворга у ётган чуқурга тушиш нима бўпти. Енгилгина бир сакраса бўлди-да.

Ўзи қасдлангани учунми, Ёлдорни ҳам қасда юрибди деб ўйлаганди. Пичоғини яланғочлаб, турли ҳаракатларни машқ қилгани шундан эди. Қайтамга, ўрта ерда қўлининг музлагани қолди. Охири у пичоғини қорга санчиб, қух-қухлаб, қафтларини иситишга тушди. Орада чуқурнинг нишаброк бўлиб кўринган девори томон силжиб, ундан чиқишни ўйлади. Оқибат, барча уринишлари беҳудалигини, ярадор оёғи билан юкорига тирмашиб бўлмаслигини англаб, судралиб яна жойига қайтди. Ёлдорни кўриб туришни истади. У ғанимининг ҳаракатларидан огоҳ бўлиш учун эмас, ёлғизликдан кўрқди. Ҳарҳолда Ёлдор тирик жон, юрагига далда бериб туради. Акс ҳолда қор босган бу тоғу тошлар ўзини ютиб юборадигандек эди.

У бу тоғлар қаршисида ўзини кум заррасидан ҳам майда ҳис қилмоқда эди. Холбуки, бир неча соат бурун бу дунёга сизмайдиғандек эди. Орзу ўйлари ҳам бисёр эди. Гаровда ютқазиб қўйиши ўлим билан тенгдек эди. Энди эса бунинг бариси ўз аҳамиятини йўқотган, жонидан ўзгаси кўзига кўринмасди.

Сўнгги онларда уни икки бор уйку элитди. Теварагидан кетмай, аста айланишаётган ажал шарпаси ғоят маккорлик билан ўлим тўрини ташлашга уринаётганини сезиб турарди. Унга ҳар гал чап бериш қийинлигини, агар шу созда миқ этмай ўтираверса, ажал осонгина ўз ниятига етишини яхши биларди. Йигитни, айни дамда у махрум бўлган, ҳаракатгина кутқариб қолиши мумкин эди. Бир сафар чўлда шу йўл билангина омон қолишганини у хануз эслайди.

Ов пайтида машиналари чўл ўртасида бузилиб қолганида, амалдор жўраси кўп ўйлаб турмай, йўл тадоригини кўра бошлаган.

— Машина-чи? — деган у жўрасига эргашишни ҳам, эргашмасликни ҳам билмай. — Машина қолаверадими?

— Унга ит ҳам тегмайди, — деган жўраси. — Бу ерларга ҳафта-ўн кундаям биров оёк босмайди.

— Ҳарҳолда...

— Машина жондан азиз эмас-ку, биродар, — жўраси аччиқ ҳақиқатни айтишга жазм қилди. — Агар бу ерда қолсак, машинадангина эмас, жондан айриламиз. Машинани ёкиб ҳам бу балодан қутулишимиз қийин. Бизни фақат ҳаракат кутқаради. Чўпонлар қўнолғасига етиб олсак марра бизники. Акс ҳолда жонингиздан умид узаверинг!

Улар туфланган тупук ерга тушмай яхлайдиган совуқда йўлга тушишган. Сарвар юра-юра ғалати бир сархушликни ҳис қила бошлаган, уйку тортаётганини сезган. Жўрасининг хай-хайлашлари ортик қулоғига кирмай қўйган. Шунда кутилмаганда қўймичига кучли тепки келиб тушган.

— Агар яна мудрасангиз, кўндоқ билан урамани! — деган жўраси уэр сўраш ўрнига дағдаға қилиб. — Ухламанг! Уйку — ўлим! Сабр қилсангиз, ҳадемай чўпонлар қўнолғасига етамиз.

Жўраси милтиқ кўндоғи билан урмаган-у, лекин йўл бўйи яна уч бор ўхшатиб тепган. Жаҳлини кўзитиш

учун хунук сўзлар билан сўккан. Хафа бўлишга эса унинг холи етмаган, тепкилар кучсиз, нордон сўзлар таъсирсиз, оппоқ қор босган чўл чексиз туюлган. Кейин эса, оғайнисидан анчагина ўпкаланиб юрган, ўшанда мени ёмон тепгансиз, деб. Жўраси музлаб ўлишнинг сирасрорини яхшилаб тушунтиришга мажбур бўлган. Унинг айтганлари мана энди «аскотаяпти. Бирок ҳаракатсиз одамга бу вақтинчалик чора эканини ҳам фахмлаб турарди. Имкони борича уйку тўрига илинмасликка тиришарди.

Ўшанда оғайнисидан ҳар тепки еганда, у ўксик ўйларга берилган. Нега мен бунга дум бўлиб юрибман ўзи, деб ўйлаган. Амалигаям, ўзигаям тупураман деган. Тупуришга қурби етмаслигини сезгач эса, негадир талаба йигитни эслаган. Унинг аччиқ сўзларида қандайдир ҳақиқат мавжудлигини ҳис қилгандай бўлган. Лекин нелигини англаёлмаган. Англашга эринган. Навбатдаги тепки тушиб колмаслиги учун йўрғалашга уринган. Кейин гаплашаман сен билан, дея ўзини тинчлантиришга ҳаракат қилган. Ана шунда карахт шуури катидан талаба йигитнинг истехзоли чехраси қалкиб чиққан: «Бекорга чиранаяпсиз!» деган. Қутуриб сўкинмокчи бўлганида, у кумга сингандек кўздан йўқолган. Ортидан турткилаб келаётган жўраси эса буни ўзича тушунган.

— Сўкининг, сўкиनावеринг! Фақат ухламанг! — деган. — Онадан сўкинасизми, отадан сўкинасизми, мутлақ хафа бўлиш йўқ. Лекин ухламанг, илтимос!

— Сизни сўқаётганим йўқ. — У ҳушёр тортишга уринади. — Сизни сўкиб ўлибманми! Ахир сиз... Сизни сўкиб бўладими!

— Йўқ, сўкиनावеринг.

Тун пардаси чулғай бошлаган дашт қаъридан яна талаба йигит тиржайиб чиқади: «Айтдим-ку, бекорга чиранманг кўп деб! Сўқолмайсиз! Чунки сиз одамларни табақалаштириб, шунга караб муомала қиладиган пасткаш бир кимсасиз. Эрта бир кун бу амалдан кетса, хол сўрашга ярамайдиган бандасиз! Яна айтайми кимлигингизни?..» Сарвар қўлини тўлаб, уни ўзидан нари хайдамокчи бўлади. Аммо елкасига келиб тушган турткидан мункиб кетади. Қаддини базўр тиклаб, қаршисида тагин

совук даштни кўради. Даштнинг узок бир бурчида липиллаётган чирокка кўзи тушади.

— Энди ўлмаймиз! — дейди ҳикиллаб.

— Ўлишингизга йўл ҳам қўймаймиз-да! — дейди жўраси шодон ва толғин овозда. — Ухласангиз, яна туртаман!

Буни карангки, совук даштда фашига теккан талаба йигит бу ерда ҳам уни тинчига қўймаётган эди. Истехзоли кулимсираганча нуқул ухлашга ундарди.

— Ухланг-ухланг! Бахузур ухлайверинг!

Мудрай бошлаган Сарвар тўнғиган лабларини базўр кимирлатади.

— Мумкин эмас, ухласам — ўламан.

— Бу билан дунё ҳеч нарса йўқотмайди, ухлайверинг!

— Биламан, қўйнингда тошинг бор.

— Менда тош нима қилади.

— Унда нега мени ёқтирмайсан?

— Дунёқарашингиз жуда кир-да...

— Лекин мен ҳам сени ёмон кўраман!

— Сиз ўзингиздан бўлак, ҳеч кимни яхши кўрмайсиз.

— Тўғри топдинг лекин.

— Шунинг учун ҳам ухланг деяпманда.

— Тонг отсин, сен билан кейин гаплашаман!

— Сизни тонгингиз отармикан?

— Бунча тилинг захар-а?

— Бўларим шу.

— Таъзирингни бермасимдан, қорангни ўчир!

— Сиз эса, ухланг.

— Э, йўқол!

Сарвар мункиб, уйғониб кетади.

Кўзларини очиб, дўнгда бир гала қорани кўради. Қарасаки, бир тўда бўри. Умри бино бўлиб, бунча бўрини бир ерда йиғин холда учратмаганди. Аммо юрагида кўрқув туйғусини ҳис қилмади. Ахир тўнғиб ўлдинг нима-ю буларга ем бўлдинг нима — бари бир гўр эмасми. У нарида ях қотган қорга санчиб қўйилган пичоғига кўз кирини ташлаб қўяди. Лекин уни қўлига олишга интилмайди. Бошини деворга суяганча, юқорига лоқайд тикилади.

Бир оздан сўнг дўнгдаги воқеани, яъни Ёлдор фаним тўдага қарши тиш қайраб турганини секин-аста фаҳмлай бошлайди. Ёлдорнинг ҳолати жуда бежо эди. Яғрин тукларини хурпайтирганча, қоя янглиғ қотиб турарди. Фаним томон эса бу «қоя»га урилиб, чилпарчин бўлишдан чўчиётгандек эди.

Охири улардан бирининг сабри тугади шекилли, тўдадан ажралиб чиқди. «Қоя»га бирдан ташланмай, ириллаганча унинг атрофини айлана бошлади. «Қоя» — Ёлдор, бошини бир оз бурганини демаса, килт этмай турарверди. Чамаси, унинг назари тараддудланаётган бошқа бўриларда эди. Теварагини айланаётган йиртқични унча писанд қилмаётгандек эди. Шунда Ёлдордан сал нарида чўнқайишган бўрилар сафидан яна бири олдинга интилди. Аммо у кутилмаганда иккинчи бир бўри томонидан қайириб ташланди.

Кўз ўнгида юз бераётган бу манзара Сарварга жуда қизиқ туюлди. Хаяжонданми, танига қон югуриб, жиндек исигандек бўлди. Бу орада хануз ириллаб айланаётган йиртқич тўсатдан Ёлдорга ташланиб қолди. Ўртада олатасир олишув бошланди. Итларнинг ўзаро талашганини кўп бор кўрган Сарварнинг Ёлдорга раҳми келди. Негаки, одатда, бегона ит бошқа итлар томонидан жамликда аёвсизларча таланади.

Бироқ у кутган ҳодиса юз бермади. Дўнгда саф тортганча олишувни кузатаётган бўрилардан бирортаси жангга аралашмади.

Сарвар таажжубдан донг қотди ва хаёлига келгани шу бўлди: «Э, тавба! Жондорлар йигитларча уришаркан-ку!» Унинг синчков нигоҳи манглайида қашқаси бор жониворнинг ҳаракатларини назардан қочирмади. Окманглайли бу йиртқич жангни кузатишдан кўра, кўпроқ сафдаги бошқа бўриларга кўз-қулоқ бўлиб турарди. Ана, у яна бир шеригини ортга хайдади.

Бу иккиси эса қорни тўзғитиб, бешафқат олишарди. Фаними зўр, Ёлдор эса ундан-да кучлироқ эканлиги тезда аёнлаша бошлади. Фаним тўсатдан ангиллаб юборди. Ёлдор навбатдаги ҳамлага ҳозирлангунча бўлмай, у думини қисганча қочиб қолди. Шериклари унга эргашди.

Тўда майдонда Ёлдорни ёлғиз қолдириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди.

Ёлдор дўнгда бир оз чўнкайиб ўтирди. Тумшугини чўзиб хид олди. Қор босган водийга узок тикилиб колди. Сўнг ошиқмай изига қайта бошлади. «Ўра» ёнидан ўтаётганда, андак тўхтади. Сарварга шунчаки бир кўз ташлаб, яна йўлида давом этди.

Бу вақтга келиб Сарвар бўри зотидан умуман чўчимай қўйганди. Ёлдор хақидаги дастлабки ўйлари энди унга жуда кулгили туюлмоқда эди. Аммо унинг кулмоққа чоғи йўқ, бўрилар олишуви пайтида хаяжондан хиёл қизиган вужуди тағин совқота бошлаганди. У Ёлдорнинг ўрнида ити бўлмаганидан ўкинди. Агар Диккикулоқ тирик юрганида, уни бу ҳолга ташлаб қўймаган, аллақачон кишлокдан одамларни бошлаб келган бўларди. Диккикулоқнинг қотили эса унга шунчаки бир қараб ўтди-кетди. Бирок у негадир Ёлдорга нисбатан ғазаб ҳис қилмади.

Юқорида музлаган қорнинг қисирлаши эшитилганда, тағин унинг кўзи илина бошлаганди. Ўлимга чорловчи бу уйку шу қадар ширин эдики, ортик кўз очишни истамай турганида, Ғуччи пакананинг овози эшитилди.

— Ия, ака, нима ётиш бу?!

Сарвар кўзларини очиб, «Ўра» оғзида анграйиб, ҳам қувониб турган Ғуччи паканани кўрди.

— Изингизни олиб келаяпман, — деди у «Ўра»га тушмоқ учун қулай жой қидириб. — Кўнглим сезгани бўпти-да. Ёмон йиқилмадингизми ишқилиб? Ҳозир олдингизга тушаман.

— Тушманг! — Сарвар жонланиб, қўли билан, тўхта, дегандай ишора қилди. — Туша кўрманг! Барибир фойдаси йўқ. Оёқни синдириб олганман. Аркон керак.

Бу гапдан сўнг Ғуччи пакана чуқур оғзида бир зум серрайганча туриб колди. Негадир у ён-бу ён қаранди. Кейин сўрагани шу бўлди.

— Э, милтик қани?

Сарвар шу тобда кўзига ҳар қандай туғишганидан зиёда бўлиб кўринаётган йиғитга жилмайиб қараш билан чекланди.

— Тушунарли, — деди Ғуччи пакана ҳеч нарсани тушунмаган бўлса-да. — Ҳозир одам бошлаб келаман. Аркон ҳам олиб келаман. Эмасам, кетдим мен.

У касир-кусур қор босганча тезда кўздан йўқолди.

Сарвар тошдеворга беҳол суянди. Негадир йиғлагиси келди. Кувончданми ё ғамданми, ҳар ҳолда ич-ичидан нимадир тўлкин уриб келмоқда эди.

У жилмайган кўйи йиғлай бошлади.

* * *

У Ғуччи пакана бутун қишлоқни бошлаб келади деб сира ўйламаганди. Қишлоқда эркак борки, деярли бари келганди.

Эпчил йигитлар арқонга осилиб, осилмай чуқурга туша бошладилар. Турган гап, Ғуччи пакана ҳаммадан кўра кўпроқ жон куйдирарди. Бақириб-чақириб йўл-йўриқ кўрсатишга тиришарди.

— Шунча одамни овора қилишингиз шартмиди? — Сарвар хижолат тортганини яширолмади. — Кишини уятга кўйдингизда.

— Э, нимаси уят бунинг! — Ғуччи пакана ўктам овозда шанғиллади. — Одам одамга шундай пайтда қайишмаса, қай пайтда қайишади. Мен бировга юр демадим, овоза қилдим. Аммо лекин Ботир ака билан Султон акага юринг деганим рост. Бошқаларнинг ўзлари келишди. Элчилик-да, элчилик! Элдан айланай! И-и, оғрияптими?

— Йигитлар, эҳтиёт бўлинглар! Зоқир, сен пастдан тут! Жуда имилладингда, Абдурайим! Ҳа, шундай. Баракалла! Арқонни қориндан эмас, қўлтиқ тагидан сол, шунда тортиб олиш осонроқ бўлади.

У Шойим йўғонга «ўра» оғзида рўпарў бўлди. Шойим йўғоннинг кўзларидан тўнглик ариган, бошқалар каби ҳамдардлик билан боқиб турарди. Йигитлар кўкрагини сириб турган арқонни еча бошлаганида, у Шойим йўғонга юзланди. Ҳеч бир ички изтиробсиз деди:

— Ака, сиз ютдингиз.

Аммо Шойим йўғон у кутганчалик кувонмади, ирғишламади. Қарашлари бир оз тўндлашди-ю, лекин ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Оғзидан оппоқ ховур чиқариб, муштумига йўталди. Кейин бирдан эсига тушгандай, ошиғич бир ҳаракатла устидан қалин пўстинини

ечди-да, совукдан калтирай бошлаган Сарварнинг елка-сига ташлади.

— Бир нима дегандай бўлдингизми? — деди сўнг хардамхаёл охангда.

— Гаров...

— Эсдан чиқаринг!

— Ахир...

— Кўп майда гап бўманг!

— Лабз...

— Сурув меникими?

— Сизники.

— Унда мен уни омон қолган жонингизга сийлов қилдим. Каттазанглик қилмаганингизда шу балолар йўқ эди. Бундан сўғин давлатингиз билан мақтанманг! Агар жуда ошиб-тошиб кетган бўлсангиз, ярмини, ана, паканага беринг. Куймайсиз. Жонингизни омон сақлаб қолган шу-да.

Одамлар орасидан Гуччи пакананинг норози овози эшитилади.

— Ака, менинг отим бор!

— Узр, Гуччи ака, — Шойим йўғон кулади. — Тил курғур бесуяклик кипти. Минг бор узр.

— Сизга одамни калака қилиш бўлса... — Гуччи пакана тўнғиллай-тўнғиллай унинг узрини қабул қилади. — Бундан сўнг эшитмай, қаттиқ хафа бўламан.

Қор устига ёзилган чакмонга авайлаб ётқизилган Сарварнинг кўзи наридаги нураган қояга тушаркан, унинг пойида содир бўлган бугунги воқеани эслади. Назарида, Ёлдор уни бошқа бўрилардан химоя қилгандек туюлди. Ёлдор қувиб солмаганида, улар мени тирик қўймасди, деган хаёлга борди. Бу ўй илгарирок миясига келмаганидан ўкинди.

— Ака! — деди Шойим йўғонни ёнига имларкан, овози товланиб. — Шу... Ёлдорга тегмасак! Оддий жондор десам, зўр йигит экан у! Қўйинг, ўз майлида юраверсин!

— Бизам шу ўйдамыз, — деди Шойим йўғон нима-нидир англагандай. — Майли, ўз эркида юраверсин.

Ўша куни оқшом Ғуччи пакана янги гап топиб келди.

Бу пайтда Сарвар иссиқ хонада, печкада гуриллаб ёнаётган ўтга хаёлчан термулганча, одамларнинг ғамхўрлигидан эркаланиб ётарди. Тахтакачланган оёғи қўшни кампир қўйиб берган курси устида, қандайдир гиёх қўшиб дамланган чойдан майда хўшлаб, ғарқ терга тушганча, том маънода, эркаланиб ётарди.

— Ёлдор ўзига шерик топиб олибди, — деди Ғуччи пакана эшикдан кира-кира. — Иккиси Зарангбетда қувлашиб юрибди. Менимча, топгани қанжиқ, ўзини тутиши бошқачароқ...

— Яқинда сизам қувлашиб қоласиз, Ғуччивой, — деди бунга жавобан Сарвар акаларга хос салмоқли оҳангда. — Етар шунча вақт эркин юрганингиз.

— Нима деганингиз бу, ака?

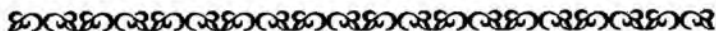
— Сизни уйлаптирамиз деганимиз бу.

— Э, одамни уялтирманг кўп!

Қўшни кампир лаганда овқат кўтариб кирганида, улар шовқинлашганча, режа тузишар, уларнинг кайфиятидан андоза олгандек, печкадаги ўт шўхчан чирсиллар, ташқарида эса тунги бўрон қўзғалганди.

У худди оч бўридай ув тортарди.

Ҳикоялар

ЕТИМ ҚОЛГАН ГУЛЛАР

Қайноқ гармсел ҳар қутурганда, шаҳарча куюк тўзон ичида қолади.

У бийдек даштнинг қоқ киндигида бўй ростлаган бу шаҳарчани ер юзидан супуриб ташламоққа аҳд қилгандек, тўлғониб, юлкиниб, куюн уюриб эсади. Сўнг шиддати андак сусайгандек бўлади-да, тагин янгидан куч олиб, кўп каватли кизғиш гиштин уйлар-у, кўкка найзадек санчилган қувуридан куну тун кўкиш-қорамтир тун аримайдиған қорхонанинг қатта-кичик, баланд-паст биноларини қайноқ нафаси билан ялаб, шаҳар кўчалари бўйлаб оч бўридай изғирқан, ўткинчиларнинг юзи-кўзига қум сочгани етмагандек, қандайдир мўъжиза билан омон қолган йўл бўйидаги яккам-дуккам дарахтларга ёпирилади, улар вужудидаги охирги намликни сўриб олиш пайида куйиб-пишади.

Гармсел азалдан яшил рангни ёмон кўради.

Дашт сап-сарик.

Шаҳарча ҳам шу тусда.

Дарахтлар эса яшил доғдек жуда хунук кўринади кўзига.

Яшил рангга эса, синглиси — сарин ел ўч. У кўкламда уйғониб, саратонгача даштда жавлон урарқан, борлиққа баҳор нафасини уфуради. Бу пайтда қайноқ гармсел қирнинг гадой топмас бирор ўнгирида биқиниб ётади. Ҳаво қизиб, сарин ел олисдаги тоғлар бағридаги арчазорга чекиниш билан гармселга жон қиради. Тушов узган айғирдек ирришлайди. Майсаларни қуритиб, чечакларни қақшатиб, шундай қутурадики, унинг ўтли нафасидан яшил борлиқ сарғиш тус олади. Кўча бўйларидаги ариқчалар қуриб, ўт-ўланлар хас-хашакка айланади. Қисқаси, ақаси — қуз шамоли кўзғалгунга қадар,

у даштда танҳо хукмрон — яшил тусда неки бор, бари-ни куритиб, мавх этмокка уринади.

Хар йили шу ҳол, шу аҳвол.

Бирок бу сафар шундай бир синоат юз бердики, тонгданок ер-кўкка оташ пуркаб келаётган гармсел ҳайратдан бир лаҳза донг қотди. Қайноқ нафаси ичига уриб, бир қалқиб тушди. Сўнг кўзларига ишонмай, айланиб-ўргилиб боқди.

Йўк, кўзлари алдамаган.

Шаҳарчага кираверишдаги тўрт қаватли бионинг чап қанотида, оппоқ харир парда тутилган энг қуйи дераза тагидаги кафтдек ерда бир неча тўп атиргул чамандай очилиб турарди.

Кип-қизил!

Шаҳарчага хос бўлмаган ҳол эди бу.

Сарин елнинг эркаси бўлмиш бу гуллар, ўзларига не бало кўз тикиб турганидан мутлақо беҳабар, тонг нурларини хушнид қаршиламоқда эди. Гармсел уларнинг бу навозишидан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Қайноқ нафас уфуриб кулди. Оқибат, кечга томон атиргул япроклари шалвираб тушди.

У тантана қилди.

Аммо эртаси гулларни тийрак ҳолда кўриб, тааж-жубдан гармселнинг эси оғиб қолаёзди. Бу жумбоқнинг тагига етмок ниятида, чир айланаркан, тунда ва тонгда гуллар суворилганини пайқади. Билдики, атиргуллар даштдаги химоясиз чечак эмас, меҳрибони бор уларнинг.

Қайноқ гармсел шундагина илк бор киши хонасига мўраламоқ истагини туйди. Оппоқ тўшакда пиш-пиш ухлаётган кизчаси тепасида хаёлчан ўтирган хушрўй жувонга кўзи тушди. Негадир ғамгин эди у. Шаҳарчага бегона, гармсел илгари уни ҳеч учратмаган. Ётлиги — шаҳарча аҳлига хос лоқайдлик йўк эди чехрасида. Турпиш-турмушидан нафосатга мойиллиги сезилиб турарди. Ҳаётга ташна, ўз навбатида, ғоят маъюс эди.

У гоҳ жувонга, гоҳ сув тўла стаканга солиб қўйилган бир дона атиргулга, гоҳ харир парданинг бежирим бурмаларига, гоҳ тўшакда беғам, беташвиш ухлаётган кизалоқнинг лўппи юзларига ўшшайиб тикиларкан, бирдан ғазабла ичкарига интилди. Аммо унинг бу ҳаракати дераза ойналарига беҳуда бош уриш билан чекланди.

Кейин беихтиёр жувоннинг хаёлига эргашиди. Шу пайтгача ўзини энг тезкор деб биларди. Ахир дашт бағри-ни қовжиратиб, қир тўшини қақшатиб, шаҳарчани тўзонга буркаш унинг учун бир лаҳзалик иш эди-да. Буни қарангки, жувоннинг хаёли ундан учқур чикиб қолди.

У қизчаси бошида қолган жувоннинг хаёлига эргашиб, унга зўр-базўр етишиб елди. Хаёл уни кўм-кўк водий бағридаги ям-яшил қишлоққа бошлаб келди. Бирок бу ерда унинг шашти пасайди. Негаки, бу ўлка катта синглиси — майин шабада тасарруфида эди. Синглиси бўлиқ бошоқлар бошини сийпаб, кўм-кўк дарахтлар япроғини ўйнаб, бу томонга йўл йўқлигини назокат ила англади.

Кўз ўнгида ястанган ям-яшил манзарадан торикқан гармсел синглисидан жувоннинг кимлигини сўради. Деразаси тагига гул экиб, ёмон ғашига тегаётганидан нолиди.

Майин шабада дарахт япроқларини эркалаб, ариқ бўйидаги майсалар бошини силаб, маъюстоб бир ҳолатда қишлоқ ховлиларидан бирига имо қилди.

Гармселнинг оловкор кўзлари ўткир эди. У ховлида ивирсиб юрган қандайдир бир йигитни кўрди. Унинг дидсиз ва хиссизлигини бир қарашдаёқ илғади. Аммо бундан бирор ёмон маъно топмади. Ахир ўз худудидаги шаҳарчада бу хил кимсалар қанча. Шу боис, синглисининг маъюс тортишидан ўзгача қулди. Фаҳмлагани шу бўлдики, жувон ўз хонадонига сифмай, қишлоғидан бош олиб кетган. Унга қолса, жувон дунёнинг нариги чеккасига улоғиб кетмайдими. Неча пуллик иши бор бу билан унинг. Ёқмаётгани, дераза тагидаги атиргулларга нисбатан бўлакча меҳри эди.

Ўша атиргулларни қовжиратмаса, кўнгли сира жойига тушмаслигини бот сезган гармсел, синглисига хайрмаъзурни насиё этиб, шиддатла изига қайтди. Қир бетидан ялаб, яйдоқ даштдан супуриб олган тўзонни шаҳарча устига сочарқан, дераза тагидаги гулларга шу қадар ғазаб билан ташландики, унинг бу бемисл қаҳридан дала чечаклари зумда қовжираб тушган бўларди. Атиргуллар эса пинак бузмади. Бунга сари, гармселнинг жувонга нисбатан адовати орта борди. Негаки, жувоннинг қарови бўлмаганида, атиргул деганлари бир кундан ор-

тигига бардош беролмасди-да. Бундан ҳам ёмони, жазирама иссиқ туфайли ланжлик балосига йўликкан шаҳарча аҳли жувондан ибрат олгудек бўлса, шаҳарча гулга тўлиб, бу худуд ўз-ўзидан синглиси майин шабада тасарруфига ўтиб кетиши мумкин.

Бунга эса чидаши қийин.

Гармсел хадик оғушида шаҳарчани бир айланиб чиқди. Йўқ, хавотирли ҳеч нарса илғамди. Деразаларини қалин пардалар билан тўсиб олган шаҳар аҳли ўша-ўша ланж ва мудрок ҳолатда эди.

Ҳатто итлар кимир этмас, қушлар қанот қоқай демасди.

Бутун борлик жазирама иссиқ измида, ёлғиз атиргулларгина оловдай яшнаб турарди.

Кейинги тонгда даштдан қувват олиб, шаҳарчага ошиқаркан, одатдагидек, кўчаларда изғиб, бинолар сиртини ялаб-юлқали. Узун қувурдан бурксиётган тутунни тўзонга қориштирди. Чанга беланган кўримсиз дарахтлар юрагига ваҳима солиб ўтди. Қаровсиз болалар майдончасида қуюн кўтариб, бамисоли илондай эшилиб, тўлғаниб, беармон ўйнади.

Ва сўнг бирдан яна атиргулларни эслаб қолди.

Улар томон ошиқди.

Бинони ёнлаб ўтаётганида, тўртинчи қават деразаларининг биридан ўғринча улоқтирилган чиқиндилар гармселнинг қанотига илашди. Гармсел бир юлқиниб, уларни чор-тарафга сочиб юборди. Қоғоз парчалари, пиёз қобиклари хавода ўйнаб, гўшт ва балиқдан бўшаган консерва банкалари ерда думалаб кетди.

Бу хил чиқинди иткитишлар гармселга таниш ҳолат бўлгани сабабли, у бундан ажабланиб турмади. Аммо атиргул пуштасига тўкиб кетилган ахлат уюмига таасуфла тикилиб турган жувонга кўзи тушгач, юз берган бу воқеадан ўзида йўқ қувониб кетди. Файрати жўш уриб, гулларга ёпинганди, чиқинди уюмидан бадбўй хил таралди. Жувон оғзи-бурнини тўсганича ортга чекинди. Сўнг уйдан челақ ва сунурги олиб чиқиб, чиқиндиларни супуриб-сидираркан, орада қаддини тиклаб, зич ёпиқ деразаларга бир-бир кўз ташлаб чиқди.

Жувон, буни биров атай тўққан, деган гумонга борганди. Гармсел унинг бу ўйидан кулди. Биладики, жувонга бировнинг касди йўқ. Шунчаки эринчоқ қўшнила-

ридан бири наридаги тўкиндохонага боришга эриниб, челагини гуллар тагига ағдариб кета қолган.

Пана-да, биров кўрмайди.

Ўша кундан эътиборан, у деярли ҳар тонг жувонни атиргуллар ёнида ғамнок ҳолда учратадиган бўлди. Ва қарамасданоқ англардики, яна кимдир гул пуштасига чиқинди тўла челагини ағдариб кетган. Атиргулларни қовжиратиб, суюкли туси, сарғиш ранг қатига сингдирилмаслигига аллақачон фаҳми етган гармселга бу жуда қўл келди. Эндиликда у аламини жувоннинг изтиробга тўла нигоҳини томоша қилиш эвазига босадиган бўлди.

Жувоннинг аламнак кўзлари эса ҳар сафар қатор деразалар бўйлаб беҳуда кезинарди. Ўнлаб хонадонлардан иборат бу уйдан айбдорни топмоқ маҳол эди. Охири у ҳайбатидан от ҳурқадиган қўшниларидадан бирига дил ёрмоққа мажбур бўлди.

Ҳозиргина муюлишдаги пастқамгина емакхонадан еб-ичиб чиққан кимса жуда бепарво эди. У тишини қавлай-қавлай, бир гулларга, бир жувонга тикиларкан, на гулнинг бўйини сезди, на жувоннинг дардини илғади. Қайноқ ҳавода нафас олмоқнинг ўзи душвор бўлиб турганида, қулоғига гап кирармиди. Кимса ҳиссиз нигоҳини қайта гулларга тикаркан, қисталиб турган эмасми, туйган бирдан-бир истаги шу бўлди: «Енгиллашиб олмоққа зап пана жой экан-да лекин...» Сўнг тушга яқин зиёфатга айтилганини, унғача бир зумгина мизғиб олиши лозимлигини ўйлади. Унинг бу қадар боқибегамлиги гармсел томонидан қайноқ «ўпич» ила тақдирланди. Бундан бетоқатланган кимса ўзини салкин йўлакка урди.

Гармсел эса тинмай қутуришда давом этарди. Шаҳарчани тўзонга бурқаб, беармон чарх урарди. Борлиқ ёлғиз унинг измида эди.

Фақат атиргулларгина...

У навбатдаги тонгларнинг бирида шаҳарча чеккасида қизчасини етаклаган жувонга дуч келди. Ажабланиб, шаҳарчани бир қур айланаркан, атиргуллар нолаасидан, жувон шаҳарчани бутунлай тарқ этаётганини пайқади. Бу хил нолааларни сезмоққа инсон боласи ожиз. Гармсел эса ҳар балони англарди. Жазирама иссиқдан инграшаётган дарахтлар оҳини, қакраган ариклар зорини, яшил

майсалар фарёдини, қисқаси, ҳамма нарсани англарди, фахмларди.

У тантанавор қаҳ-қаҳ урганча дастлаб жувонга ёпишди. Этагидан торткилаб, юзи-кўзига қум сочиб, обдон аламини олди. Сўнг эгасиз қолган атиргуллар томон елди. Гулларни торткилаб, тагидаги чиқиндиларни чор-тарафга сочқилаб ўйнамокни бошлади.

Шу пайт эшиқда ахлат тўла челақ кўтарган бир йигитча пайдо бўлди. У эринчоқ ҳаракатла эшиқдан берида тўхтаркан, челагини ерга қўйиб, сигарет тутатди. Сўнг кенг майдонда бир-бирларини қувлашиб ўйнаётган майда қуёнларга, тўқиндихона теварагида ўралашаётган итларга, тошйўлакни деярли тўсиб қўйган пачоқ машинага бирин-сирин боқаркан, кир оламга кўниккан лоқайд нигоҳи гармсел исканжасида тўлғанаётган атиргулларни четлаб ўтмади. Шу орада бир зумга узилган кўзлари қайта гулларга қадаларкан, бу сафар хийла узокрок тикилиб қолди. Четдан қараганда, у гулларга махлиёдек эди. Аслида эса, у гулларни эмас, пуштасига тўкиб кетилган чиқиндиларни кўриб турарди.

У наридаги тўқиндихонага ўшшайибгина қараб қўйди-да, сўнг челагини кўтарганча, гуллар томон зипиллади.

Қайноқ гармсел эса ҳануз тинмай қаҳ-қаҳ урар, у ҳар қаҳ-қаҳ урганча, кўкдан тўзон ёғилиб, ердан чанг кўтариларди...

КЕКСА ТУТ

Тепки зарбидан кекса тут дарахти қаттиқ сесканди. Бу хил зарбларга кўниккан бўлса-да, бунисига чидаши хийла оғир кечди. Кекса танаси ич-ичидан зириллаб кетди. Шунга қарамай, сир бермасликка тиришди. Ички ингроғини еллар торткилаб ўйнаётган япроқлари шовури остига кўмиб, қаддини роз тутишга уринди.

Уни Ашур узуннинг тўнғич ўғли тепган эди. Йигит укаларини бошлаб томорқа адоғидаги даладан қайтаркан, тутқич бермаган рақиблари Ёвкошнинг аламини кекса тутдан олган, яъни ховурини босганди. Ҳамиша шу — қўшниллар ёқалашади-ю, балога тут қолади.

Жанжал якунида мағлуб ҳам, голиб ҳам уни тепкилаб ўтади.

Шу бонс, у навбатдаги кутилаётган зарбалар дахшатидан япроқларигача қалтирамоққа тушганди. Аммо кутилган зарба бўлмади. Акаси изидан келаётган қошлари туташ, коратур йигитча тутга етиб-етмай, ортига ўгирилди. Конга тўлган кўзларини аланг-жаланг қилиб, оқшом пардасига чулғанаётган даладан отасини қидирди.

Ота-Ашур узун томорқа адоғидаги дўнгда хануз ўзига келолмай, харсиллаб ўтирарди. Қизиқ устида югуришга югуриб қўйиб, энди нафасини ростлаёлмай ҳалак эди.

У ўғлининг қараб туришидан уялди. Қўлидаги суйилга таяниб, ўрнидан кўзгалди. Ўзини тетик кўрсатишга тиришиб, даладан Ёвқошни қидирган киши бўлди. Билади, даланинг қайси бир бурчида бикиниб ўтирган ракиби ҳали-бери корасини кўрсатмайди. Бу томон тўла-тўқис ҳовуридан тушмагунча бекинган жойидан чикмайди. Хар сафар шу ахвол — Ёвқош осонгина кочиб кутилаверади, Ашур узуннинг алами ичида қолаверади. Қани энди, мана шу суйил билан бошига боилаб бир туширса, тагига босиб, обдон пиймаласа. Бир пайтлар олдинга солиб қувлардинг, энди холинг қалай, дея юзи-кўзига аямай мушт туширса! Бироқ Ёвқош деганлари кийикдан чаккон, ҳеч тутқич бермайди. Уни ҳатто ўғиллари қувиб етолмайди. Ё кўрққан одам эпчил келармикан? Бир вақтлар ўзи ҳам Ёвқошга тутқич бермасди. Ўғиллари гўдак эди, у қўшнисининг олдига тушиб кочиб юрарди. Энди эса...

Ёвқошдан қочиб юрган даврларини эслаб, Ашур узуннинг қазаби баттар қайнайди. Қўлидаги силлиқ суйилни маҳкам чангаллаб, яна бир сидра далани кўздан кечиради. Даштда жон асари сезилмагач, аста йўлга тушади. Катта ўғли ҳовлига етган, иккинчиси тут тагида сўппайиб, хануз кутиб турар, ундан кейингиси, қокилиб тушган шекилли, анча берида оқсоқланиб борарди.

Ашур узун ўғлининг оқсоқланишига аҳамият бермади. Унинг диққатини энг кейинда пилдираб бораётган кенжа ўғли тортганди. Кенжаси яқинда еттига тўлган бўлиб, бугунгидек қув-қувга биринчи бор аралашуви эди. Ашур узун ўғлини мамнун қузатаркан, хунук ишшайди: «Хе, отасининг ули, бўш кемайсан!»

Отанинг дўнган эна бошлаганини кўрган иккинчи ўғил йўлида давом этаркан, тут ёнидан ўтаётганида, худди жин теккандек, бирдан дарахтга ташланиб қолди. Кафтининг қирраси билан унинг ғадир-будир танасига бир неча бор зарба берди. Тутни Ёвқошнинг ўрнида киёс этиб, ўзича хуморини босган бўлди.

Кекса тут бу гал зарбдан эмас, йигитчанинг юрагидаги тўла ададсиз кек ва адоватдан қалтираб кетди. Тавба, одам боласи бу қадар ғазабу нафратни қандай қилиб кўнглига сиғдира оларкан? Юраги тарс ёрилиб кетмаганини бунинг!

Йигитча тутдан узоқлашаркан, сўқмоқда ётган муштдай кесакни ҳам тинч қўймади. Куч билан уни қўшни томорқа томонга тепиб юборди. Навбатдаги тепкисидан эса сўқмоқ бўйидаги гулхайри қоқ белидан чирт узилиб тушди. Йигитча бу ишидан жуда мамнун бўлди. Тепмоққа нарса қидириб, теваракка аланглади. Кўзи шудгордан наридаги бедапояда қантариғли турган Ёвқошнинг эшагига тушиб, бир хаёли уни азобламоқ истади. Бироқ шудгор кечиб юришдан эринди.

Аслида бугунги жанжал мана шу шудгор туфайли келиб чиққанди. Ёвқош буғдойдан бўшаган ерини ҳайдатаркан, ёввойи ўт илдизларини териб, сўқмоқ ёқасига уйганди. Икки томорқа ўртасидан ўтган сўқмоқ умумий ҳисобланса-да, бу нарса Ашур узунининг нафсониятига тегади: «Ол! — дейди эски адовати кўнглида ғимирлаб. — Йўқот буни еримдан!» Табиий, Ёвқош ҳам бўш келмайди: «Қачондан бери сўқмоқ сенинг еринг бўп қолди?!» Иккиси ҳам эшакдан баттар қайсар эмасми, одатдагидек, муросадан кўра, тепишмоқни маъқул кўрадилар. Аммо Ашур узун кўпчилик, Ёвқош ичида ўғил туғиб бермаган хотинини лаънатлаб, тагин қочмоққа тушганди...

Кекса тутнинг ҳалиги энди оқсоқланиб келаётган йигитчага қаратилганди. Бир оздан сўнг унинг ўзи билан ўзи оворалигини сезгач, хиёл енгил тортди. Ҳолбуки жангариликда бу йигитча акаларидан сира қолишмасди. Уларга таассуб қилиб, тутга кўп азоб берарди. Бу хил юмушдан энг кейинда пилдираб келаётган кенжа ўғилгина мустасно эди. У тутга осилиб ўйнамоқни хуш кўрарди. Азалдан болаларни яхши кўрадиган тутга унинг танасига тирмашишлари жуда ёкарди.

Хозир ҳам у шуни жуда истамоқда эди. Негаки, акаларининг кек ва адоватидан карахтланган вужудига боланинг эркаланишлари бамисоли малҳамдек татирдида. Аммо бола хали олисда, то у етиб келгунга қадар кекса тут йигитчалар томонидан қолдирилган адоватли хислардан япроқларигача титраб турмоққа маҳкум эди.

Кекса тут барча дарахтлар каби ўзга туйғуларга жуда сезгир эди. Танасига теккан бармоқларданоқ қўл эгасининг кайфиятини дархол уқиб оларди. У меҳрдан яйрарди, қаҳрдан қалтирарди. Бироқ энг ёмони шунда эдики, унинг бу ҳолатини одам боласи пайқамасди. Кишилар учун у шунчаки бир тут эди. Пилла қурти учун йилда бир новдаларини чала-чулпа кесиб олишларини демаса, қолган пайт у билан бировнинг иши йўқ эди. Дарвоқе, тут ўз меваси билан болаларни сийламоқни ёқтирарди. Кесилмай қолган новдаларида ёқутдай товланувчи меваларига болаларнинг оғзи текканда, у ғалати бир туйғудан сармаст бўларди. Нечун қуёш остида яшаяпти, заминдан нечун қувват олаяпти, бу вақтда тирклик қарзини узаётгандек хис қиларди ўзини.

Кекса тут илдиз отган бу замин қадимда яйдоқ даштнинг бир қисми эди. Даштнинг бу бўлагига Восиқ полвон эгалик қилганида, қишлоқ хозиргидан юз баравар кичик, ер дегани бисёр эди. Восиқ полвон ўзини қора тортиб келган жонажон дўсти Бакир полвонга ерининг ярмини ҳады этаркан, тут икки ер ўртасида белги бўлиб қолади.

У пайтда дўстлар эндигина уйланишган, ягона ширин орзулари бир этак полвон ўғил кўриш эди. Бироқ бандасининг истаги эмас, худонинг буюргани бўлади дегандек, тўнғичларида полвонлик сиёғи сезилмайди. Буни пайқаган Восиқ полвоннинг қовоғи осилади. Бакир полвон уни, ундан ҳам кўра ўзини юпатмоқ ўйида дейди: «Суягини қотириб, қора меҳнатга солсак одам бўлишар, жўра». Восиқ полвон кенг кўксини сийпалаб, чуқур хўрсинади: «Бўлар бола бошидан деганлар, дўстим. Булардан полвон чиқмайди». Шунга қарамай, уларнинг умидлари катта эди, беллари тўла бола, хали қанча ўғил кўришади. Бироқ яна ўғил кўриш дўстларга насиб этмади. Айни қишда Бакир полвоннинг ота юрти, тоғ қишлоқларидан бирига тўйга отланишиб, йўлда қор кўчкиси остида қоладилар...

Шундай қилиб, дўстлар сўнгги нафасларигача ахил қолдилар. Турган гап, улар болаларининг ҳам шундай бўлишларини исташарди. Бироқ куз окшомларидан бирида Восиқ полвондан жиддий бир хато ўтганди. Одатдагидек, тўрда хирмондай бўлиб ёнбошлаб ётаркан, оғзидан шу гап чиқиб кетади: «Бакир полвоннинг ери асли бизники, ошначилигим хурмати ҳады этганман мен унга...» Восиқ полвон бу гапни не мақсадда айтди, буниси қоронғи-ю, ҳар ҳолда овозида зиғирча ғайирлик йўқ эди. Аммо бу гапни пойгақроқда, кигиз устида ўйнаб ўтирган тор манглайли бола — Ашур узун қулоғига қўйиб олганди. Орадан сал ўтиб, тенгқури Ёвқошга писанда қилади: «Биласанми, силарни ерларинг асли бизники...» Ёвқош тушмагур дадилгина бола эмасми, бош бармоғини бошқа бармоқлари орасига жойлаб, унинг бурнига тақайди: «Шу гапингга мановуни ебсан!»

Тут икки ўртада дўстлик рамзи сифатида қад ростлаб турарди. Жазирама кунлари полвон жўраларнинг тушги чойхўрлиги унинг кўланкаси остида кечарди. Бироқ ўғиллари бу удумни давом эттирмадилар. «Ер» дея ёвлашдилар. Аслида Ашур узунга ернинг ҳеч кераги йўқ эди. Табиатан майда ва худбинлиги боис, қачонлардир отасига тегишли бўлган ерга ўзгаларнинг эгалик қилишларини ҳеч ҳазм қилолмасди. Бу борада Восиқ полвон адашмаганди. Полвонлик сиёғи йўқ бу йигитлар майдалиқдан ташқари, жуда жоҳил эдилар. Ашур узун кенг бағирли бўлолмаганидек, Ёвқош ҳам ориятни ошна тутмади, яъни, шу ерга сен тўй, дея бошқа ерда томир отмади. Холбуки, у пайтларда ер қаҳат эмасди. «Ерни сенга берганимдан кўра ўлганим яхши», дея тирашишда давом этди.

Уларнинг илк тўқнашувлари Ашур узун ўғил кўрган йили юз беради: «Бола-чакамга ер керак, бўшат томорқамни», дейди у. Ёвқош одатдагидек мазахлаб, қоғоз кўрсат, дейди. Ашур узун бу сафар ўзини тутолмай қолади ва унинг юзига тарсаки туширади. Шундан сўнг Ёвқошга худо беради... Унга бас келмоқнинг эвини тополмаган Ашур узун шармандаларча қочмоққа тушади. Ёвқош қувлайди. У қочади. Бу воқеа келинчакларнинг кўз ўнгида содир бўлади. Бошда улар роса ох-воҳ кўтаришади. Кейин эса бинойидек кўникиб кетишади.

Нега деганда, эрлари хафтада бир қувлашмаса, еганлари ичига тушмайдиган даражага етадилар-да.

Одатда гиди-бидини Ашур узун бошлайди. Қўшни-сининг меҳнати эвазига гуллаб-яшнаб турган ерга қарагани сайин ичидан алами тошиб келаверади: «Отамнинг ери бу!..» Бу ёғи эса жуда тез. Жанжал хамиша Ашур узуннинг шаталоқ отиб қочиши-ю Ёвқошнинг қувлаши билан якунланади. Энг кизиғи, бу масалани қонун йўли билан ҳал этмокни бирортасиям ўйламасди. Бирок ўртадаги адоват шу қадар кучли эдики, бир-бирларига кўзлари тушишлари ҳамон қўллари беихтиёр кичишиб кетаверарди.

Ховлида жанжал қўпиши билан кекса тут киш чил-ласида кунботишдан эсадиган аччиқ изғиринни ҳис қилгандай бўлади. Фақат бу изғирин кунботишдан эмас, ховлидан, янада аниқроғи, икки қўшнининг вужудидан уфуради. Қиш изғиринига тоқат қилмок мумкин, аммо уларнинг вужудларидан уфурган кек ва адоватга бардош бермок душвор эди. Кекса тутнинг назарида, катталар адоват учунгина яшаётгандек туюларди. Ва шунинг учун ҳам у болаларни ёқтирарди. Катталардан эса кўрқарди. Новдаларини кесишганда чидарди-да, бирок юраги ғазабга тўла кимсанинг қафти танасига тегса, даҳшатдан қалтирарди. Бу етмагандек, қўшнилари қувлашгандаям, қайтишгандаям унинг тагидан ўтишарди. Қайтишаётиб, албатта, уни тепиб ўтишади, тутқич бермаган ғанимининг аламини ундан олишади. Шўрлик тут бу «тепки»лардан ўзига келиб улгурмай, томорқа адоғида мағлуб томон пайдо бўлади-да, аста келиб, унга суянади. Кекса тут ундаги чексиз аламини ҳис этиб, бечорага ичи ачиб кетади.

Бошда Ашур узун унинг раҳмини келтирарди. У Ёвқошдан бир амаллаб қочиб кутуларкан, қайтишда тутнинг ёнида тўхтарди. Тутга елка тираб, қўшнисининг уйига қаҳр ва алам билан тикиларди. Ундан қандай қилиб ўч олишни ўйларди. Шунда отаси Восик полвоннинг кучи ўзида йўқлигидан ўқинарди. Мўъжиза юз бериб, отасидек кучли бўлса, у давраларга тушиблар ўтирмасди. Қишлоғи ори учун ўзга юрт полвонлари билан бел тутишиб ҳам юрмасди. Қиладиган бирдан-бир иши, Ёвқошни ерга босиб, кучукваччадай мижиқлаш эди. У Ёвқошни шу даражада ёмон кўрардики, наздида,

ундан бошлаб ўч олиш учунгина бу ёруғ оламда яшаётгандек эди: «Ярамасни тагимга босиб, бир аламимдан чиқмасам, армонда кетаман!» деб ўйларди.

Кекса тут унинг кўнглидагини хис этиб тураркан, яшил япроқларини силкиб, қуёш нурунинг нечоғли чароғонлиги-ю, она заминнинг қанчалик илиқлиги ҳақида шивирлаб, шунинг ўзи улкан бахт эканлигини уқтиришга беҳуда уринарди. Ва ҳар сафар дилидагини бандаларга англаторлмаганидан ичидан дарз кетиб борарди.

Бу орада Ашурнинг ўғиллари улғайиб, вазият тубдан ўзгарди. Энди мағлуб сифатида Ашурнинг ўрнини Ёвқош эгаллади. Ёвқош ота-болаларнинг олдига тушиб қочаркан, қайтишда худди Ашур узундек тутга суянади. Тер босган манглайини унинг ғадир-будир танасига тираб, кўзларини намлайди, ўзига ўғил бермаган худодан нолийди. Кекса тут тагин борлиқнинг улуғворлиги-ю, хавонинг мусаффолиги хусусида пичирлаб, гўзалликни уқтириш ила унинг кўнглига меҳр ийдирмокчи бўлади. Бироқ Ёвқошнинг тошқотган кўнгли меҳрни илвамайди. Адоватга тўла юраги бу хил нарсаларни чучмал хис этиб туфлаб ташлаверади.

Бунақа пайтда, гоҳо кекса тутнинг томирига муз югургандек бўлади. Шу созда қуриб қўя қолгиси келади. Бироқ борлик унинг ўлмоғига қўймайди. Аламзада кўланка ёнидан узоқлашиши билан шохига қушлар келиб қўнади. Майин ел япроқларини торткилаб ўйнайди. Шунда у офтоб нурларининг оромбахшлигини-ю, замин бағрининг илиқлигини қайта сезади. Енгил керишиб, те-варакка масъуд назар солади. Узоқдаги тутларга ел орқали салом йўллашни унутмаган ҳолда арғимчоқ учадиган қизларни илҳақ кутади. Қизлар арғимчоқ учганда, у жуда-жуда яйрайди. Арғимчоқ ташланган йўғон шохини мастона чайқаб, қизларга қўшилиб яйрайди, қийқиради, яъники, япроқларини шўхчан силкилайди.

Қизларнинг арғимчоқ учишлари ҳовлида Ашур узуннинг қораси пайдо бўлгунга қадар давом этади. Қизлар Ёвқошники, Ашур узунни пайкаши билан улар тутни ошириб тарк этишади. Гоҳида арғимчоқни унутиб қолдиришади. Унутилган арқон Ашур узун томонидан пичокда бўлакраниб, қўшни ерга улоктирилади.

Кекса тутни Ашур узуннинг арқонни бурдалаш пайтидаги вазоҳати дахшатга солади. Бу кезде Ашур узун-

нинг вужудидан шундай бир ёвуз қувват тараладики, тут бу қувват таъсиринигина эмас, рангиниям илғайди. Қорамтир тусдаги бу кўланка хунук тебраниб, теваракка ёйилганда, қуёш тафти сўниқ, замин бағри ҳароратсиз туюлиб, у карахт ҳолатга киради. Янада аниқроғи, худди биров чопмоқ ниятида болта кўтариб келгандай, кўркувдан ўзини йўкотади.

Бугун Ашур узун сўқмоқдаги ёввойи илдизларни кўшни томорқага улоқтирмоққа тушганда, кекса тут қушлар чуғуридан маст эди. Кечки ётоққа ҳозирлик кўраётган хуркак чумчуқлар галасини кифтида эркалаб, уларнинг шовуридан ҳузур қилаётганди. Ашур узуннинг ҳаракатидан чумчуқлар хуркиб қочгач, ёлғиз қолган тут воқеанинг давомини кузатмоққа тушади. Ашур узун ёввойи илдизларни улоқтириш билан чекланиб қолмай, ховлисида кетмондаста йўниб ўтирган Ёвқошнинг тепасига бостириб боради. Қискагина олишувда кўшнисининг қўли баланд келиб, Ашур узун ерга чўзиларкан, бўғизланган букадай бўкириб, ўғилларини кўмакка чақиради. Ўғиллари уйдан милтиқнинг ўқидай отилиб чиқишади. Ёвқош ер ҳидлаб ётган Ашур узуннинг кети-га бир тепиб, оёғини қўлига олади...

Кўрқиб кетган кекса тут Ашур узуннинг тўнғич ўғли тепкисидан ўзига келганида, қув-қув аллақачон ниҳоясига етган, Ёвқошни қувлаб етолмаган «кўшин» пароканда бир аҳволда изита қайтмоқда эди. У танасига қотиниб ўтаётган йигитлардан таралаётган қора қувват — ададсиз кек, чексиз адоватдан жонсаракланиб, теваракка аланглаганида, қуёш аллақачон пинакка кетган, уни тарк этган қушлар чуғури узоқдаги дарахтлар томонидан келар, шунингдек, қақилдоқ қизлардан ҳам умид йўқ. Унинг бирдан-бир умиди Ашур узуннинг кенжа ўғлидан эди. Катталарнинг жанжали туфайли юзага келган танидаги оғриққа, одатдагидек, боланинг маъсумлиги малҳам бўлиши мумкин эди.

Кекса тут оқсоқланаётган акаси изидан пилдираб келаётган болага илҳак боқаркан, куни кеча уни шоҳлари орасига олиб эркалаганини эслади. Ёвқошнинг қизлари бир шоҳида арғимчок учиб, иккинчисида болакай ўйнаганди. Тут кеча жуда бахтиёр эди. У бу хил шўхчан дамларда катталарнинг жохиллигини ортик ўйламай қўяди. Ёшлар билан андармон бўлади. Ёнида уларнинг

узокроқ қолишини истайди. Бироқ ховлида катталар пайдо бўлиши билан улар тумтаракай бўлиб кетадилар. Кекса тут бўш кучоғини керганича қолаверади. Факат болагина катталарнинг измига кўпда бўйсунавермайди. Тут шохлари орасига жойлашиб ўтириб оларкан, уни гоҳ от, гоҳ машина, гоҳ эса тайёрага киёс этиб, берилиб ўйнашда давом этади.

Бу орада бола ариқчадан чаққон сакраб, оқсоқ акасини қувиб ўтди. Бу ёғи кўп қолмади, яна бир неча сониядан сўнг у тутнинг бағрига сингади. Кекса тут ҳадемай юз берадиган таниш бу лаззатдан ҳузурланиб, сархуш тортаркан, кутилмаганда қаттиқ сесканди. Бола худди акаларидек тутни тепганди. Кекса тут тепкидан эмас, тепкини юзага келтирган сабаб-адоватдан сесканди. Тавба, қачон улгура қолди экан? Ахир бир соатгина бурун унда беғуборликдан ўзга туйғу йўқ эди-ку. Наҳотки, катталар огриган бу иллат шу қадар юқумли бўлса?

Кекса тут бу саволларга жавоб тополмай анг-танг тураркан, боланинг иккинчи тепкисини кўтармоққа бардош етмади ва нолакор фирчиллаганча гурсиллаб ағдарилиб тушди...

ТУНГИ МЕҲМОН

У кишлоқнинг чеккасидаги кулбада жияни билан туради. Ота-онаси ўтган йили олдинма-кейин казо қилишган. Ёлғиз қолиб, кенг ва катта ҳовли ютадигандек туюлавергач, қўшни кишлоқда турувчи синглисининг кизини сўраб олганди.

Ҳар ҳолда кўнгилга таянч-да!

Синглиси соғинган кезлари қизини олиб кетади. Уч-тўрт кун бағрида сақлаб, ўзи айтмишли, обдон дийдорига тўйгач, ноилож яна қўйиб кетади. Келганида бир гапни таъкидлашни ҳеч қанда қилмайди: «Тезроқ эрга тексангиз яхши бўлармиди, опа!» Қизик, ота-онаси тириклигида, у бу ҳақда сира оғиз очмасди. Яхшиям сиз борсиз, эмасам, қарияларнинг аҳволи не кечарди, дерди нукул уни алқаб. Энди эса... У гоҳида синглисининг афтига синчков тикилади, наҳотки, бахтимни ўйлаётган бўлса?! Йўқ, унинг бахти билан синглисининг мутлақо

иши йўқ. Ҳамма гап кизи важдан. Шунда унинг зардаси кайнайди: «Олиб кетавер қизингни! Ёлғизликдан ўлиб қолмасман!» Синглиси дарров хушёр тортади. Вой, нега унақа дейсиз, бахтингизни ўйлайманда, опажон, бахтингизни, дея бир дунё чучмал гапларни калаштириб ташлайди. У бундан баттар нижиниб, беихтиёр бурчакдаги кўзгуга кўз ташлайди. Кўзгудан ўзига аламоқ боқиб турган аёлнинг бўлиқ ва кўркам қоматини илғамайди, ҳали оқ оралашга улгурмаган қуюқ, тим қора, узун сочларининг гўзаллигини пайқамайди, юзидаги хунук чечак изларинигина кўради, холос. Бу рухсори билан ўзини ҳеч ким хотинликка олмаслигини ичидан қайта ҳис этади. Синглиси эса буни била туриб ярасига туз сепгани сепган. Қизини опасиникига ташлаб кетишга кўзи киймаганидан уни бирор чўлоққами, кўргами тегишига жуда-жуда рози. Бироқ қани ўша чўлоқ ёки кўр?! Худо деб, ўша банданинг ёқасини оқартириб, ўчоғини ёқиб ўтирмасмиди.

Кўнглидан, ини ота, сингил эса она бўлолмас эканда, деган аламли ўй ўтаркан, кўзгуни уриб синдиргиси келади. Базўр ўзини босади. Бу қўтир дунёда кимга нимани исботламоқчи ўзи? Кучи кўзгу юзига рўмол ташлаб қўйишга этади. Бироқ жияни дарров сидириб ташлайди. Муштдек боши билан кўзгу олдида бунча ўралашмаса бу тирмизак!

Бугун иккинчи кундирки у ёлғиз.

Одатдагидек, уйқуси келмай, анчагина тўлғаниб ётди.

Кўзи эндигина илинган экан, бирдан ҳовлида нимадир душурлаб қолди. Чамаси, кимдир девор ошиб тушгандай бўлди. Ҳақиқатдан ҳам салдан сўнг дахлиз эшиги тирмаланиб, аста вийқиллаб очилди.

У хаёл билан бўлиб, эшикни тамбалашни унутганини эслади. Кейинги вақтда анча хардамхаёл тортиб қолганидан ич-ичидан нижинди. Меровсирамай ўл, дея ўзини янишга ҳам улгурди. Сўнгра ҳамиша тунлари ёнида олиб ётадиган қўшоғиз милтиғини қўлига олиб, сакраб ўрнидан турди. Отасидан қолган бу яроғни ҳудуд нозирга бериб юбормаганидан илк бор чинақамига суюнди.

Кутилмаган «меҳмон» милтиққа рўпару келишини қутмаган шекилли, қоронғидан кўрқув тўла шикаста овоз эшитилди.

— Отма... отма, Чаманой! Илойим, болагинангни кўтарай, отмагин!

Тунги чирок нуридан хира ёритилган хона ўртасида милтиқ ўқталиб турган аёл очиқ эшикдан қоронғи дахлизга беҳуда тикиларкан, овоз эгасини дабдурустдан танимади.

— Кимсиз?! — деди милтиқ милини ўша томонга тўғрилаб.

— Бу мен... Қиличбекман!

— Қиличбек?! — Аёл ҳар қанча ажабланса-да, холатини ўзгартирмади. — Ярим тунда нима қилиб юрибсиз бу ерда?!

— Қочдим, Чаманой, қочдим! Жоҳил ва нодонлар тўдаси мени дўппосламоқчи эди, жонимни олиб қочдим! Уйингга... бекингани кирдим.

— Бекингани менинг уйимдан бўлак жой қуриб қолганмиди?

— Ёзда уйинг ортидаги тўқайзорда жон сақлардим. — Кимса чуқур хўрсинди. — Ҳозир хаво салкин... Тўғриси, бу гал негадир шошиб қолдим. Ана, ортимдан қувлаб келишаяпти.

Узоқдан эпитилаётган қадам товушлари, дупурлаб, тобора яқинлашмоқда эди. Ҳозир улар уйга бостириб киришадигандек, аёлнинг юраги орқасига тортиб кетди. Тунда ёлғиз эркак билан кўришса, нима деб ўйлашади? Эртан кишлоқда қандай бош кўтариб юради? Бу кундан ўлгани дуруст эмасми кейин!

Ҳайтовур таъқибчилар дарвоза ёнида тўхташмади, дупурлашганча тўқайзор томонга ўтиб кетишди.

Бутун диққат-эътибори ташқарида бўлган аёл ҳануз кўриниш беришни истамаётган дахлиздаги кимсани бир зумга унутди. Кишлоқ адоғи катта йўлгача қалин тўқайзор. Тунда тўқайзордан бировни қидириб топиш пичан гарамидан игна излашдек бир гап. Таъқибчилар ҳақиқатдан ғирт нодонга ўхшайди.

Дахлиздаги кимса шивирлаб ўзидан дарак берди.

— Ана, кайтиб кетишаяпти.

— Унда сиз ҳам секин чиқиб кета қолинг!

— Шу салқинда қаёққа бораман?

— Қаёққа боришингизни мен қайдан билай! — Аёлнинг жажли кўзиди. — Нима, мени гапга қолдириб ўлдирмоқчимисиз! Қани, жўнанг!

— Шу кеча дахлизингда тунаб қолай, Чаманой.

— Тушингизни сувга айтинг! — Аёл овозини хиёл баландлатди. — Отаман лекин!

— Отма, Чаманой!

Орага бир сония жимлик чўкди.

Бир пайт «мехмон» сўраб қолди.

— Милтигинг ўзи... ўқланганми, Чаманой?

Аёл жавоб қайтармоқни лозим топмади. Қўлидаги яроқни жондироқ тутиш билан чекланди. Қани энди, Қиличбек деганлари тезроқ қорасини ўчирса-ю, иссиқ ўрнига шўнғий қолса. Оқшом печка ёқилганига қарамай, хона анча совуқ эди. У ўрта эшикни куриб бераман деб, хануз сўзининг устидан чиқмаётган қўшни эркакни ичида янаркан, алининг ўчини валидан олгандай, тахдидли охангда деди:

— Агар чиқиб кетмасангиз, ҳозир нақ манглайингиздан отаман!

— Биламан.

— Қаердан биласиз?

— Қўлингга яроқ тутибсанми, демак, отасан-да.

— Ҳозир ҳазилнинг ўрни эмас, ака!

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ, — деди кимса ёруғга чиқишни хаёлига ҳам келтирмай. — Улардан калтак егандан кўра, сенинг қўлингга ўлганим яхшироқда.

— Хушомадга бало борми!

— Отанг қадрдоним, энанг меҳрибоним эди, — қоронғидаги кимсанинг овози тўлқинланиб, ниманидир эслагандай бир муддат жим қолди-да, сўнг маҳзун охангда яна гапда давом этди: — Қўлингдан неча марталаб чой ичганман, ота-онанг тириклигида. Кимлигингни яхши биламан, Чаманой! Бугун нимагадир оёғим шу томонга тортди. Негалигини ўзим ҳам билмайман. Тўқайзордан кўра, инсон меҳрини истадим шекилли. Сенга нисбатан хаёлимда ёмон ўй йўқ. Тузингни тотганман ахир, Чаманой! Ёмон хаёлга бориб ўлибманми! Сен баҳузур ухлайвер, мен... бирпасдан сўнг чиқиб кетаман. Қаттол душмандай менга бундай тикилма, Чаманой! Қўзинг тешиб юборай деяпти!

Ота-онаси эслатилган Чаманойнинг кўзларида ёш айлана бошлади. Қўлидаги яроғини беихтиёр пастга тушираркан, қутилмаганда ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Жоним отам, жоним энам, нечун мени эрта ташлаб кет-

динглар! Сизлар тирик бўлганда, буйтиб милтик кучиб ётармидим! Мусичадек шу беэён одамдан хуркиб ўтирармидим! Уни дахлизда тутмай, олдига бир пиёла ис-сиккина чой қўймасмидим! Бу не кўргуликки одам бола-сига яроқ ўкталяпман!

— Йиғлама, Чаманой! — деди хануз кўриниш бе-ришга ботинолмаётган «меҳмон» йиғламсираган овоз-да. — Ҳозир чиқиб кетаман. Совукда қотиб ёки анову жоҳилларнинг калтагидан ўлсам ҳам майли! Фақат сен йиғлама! Йиғласанг, кетишим қийин бўлади.

Аммо аёлнинг қулоғига гап кирмасди. Ота-онасини кўмсаб йиғида давом этди. Йиғлай-йиғлай ухлаб қолди.

У тонгда хуррак овозидан уйғониб кетди. Бошда хайрон бўлди, сўнг кўрқди. Қоронғи шифтга, тонг ёғду-сидан ёришган деразага аланг-жаланг боқиш баробарида ёнидаги милтиққа қўл чўзди. Бармоқлари муздек совук яроққа теккачгина, тундаги воқеа эсига тушди. Кўнгли андак хотиржам тортиб, кўрпа остидан сирғалиб чикди. Бўйини чўзиб, дахлизга мўралади. Яланг шолча устида совукдан гужанак бўлиб ётган кимсани кўрди. Аввалига қахри кўзиди, сўнг раҳми келди. Кишилар турмасдан, тезроқ жўнай қолинг дея, турткилаб уйғотмоқчи бўлган жойида, негадир фикридан қайтди. Уйғотишга кўзи қиймади. Тахмондан кўрпа олиб, авайлаб устига ёпти. Кейин қундалик юмушига уннади.

Ховлида иш дегани сероб эди. Қўрадаги молларга қараш, соғиш, тагини тозалаш каби майда-чуйда ишлар-нинг ўзиям унинг кўп вақтини оларди. Ота-онасининг ўлиmidан сўнг иш аёлнинг ягона халоскори бўлиб қол-ганди. Қўли юмушда кезлари жудоликниям, ёлғизлик-ниям унутади. Тунлари ҳам тек ўтирмасди. Жун титиб, ип йигиради. Кўрпа ва кўрпача қавийди. Оппоқ со-чиклар четига эрмакка кашталар чағийди. Синглиси эса хайрон, ёлғиз бошингизга шунча давлат не чикора, дей-ди. Унинг очкўз нигоҳи аёлнинг гашини келтиради: «Эримни бой қилмоқчиман», дейди. Синглиси унинг мо-лу давлатини йўқ эрдан қизғанади. Илондай тўлғониб алланималар дейди. Мерос талашиб жанжал кўтаргиси келади-ю, лекин опасидан ҳайикади. Кучи ичдан номаъ-лум поччасини қарғашга етади, холос.

Аёл иш билан бўлиб, тундаги воқеани ҳам, дахлизда уйқуни ураётган кимсани ҳам унутган экан, ўчоққа ўтин

қалаётганда бирдан эсига тушиб қолди. Шошиб уй томон юрди. Бирок дахлизда ҳеч ким йўқ, калин кўрпа бир четга чиройли қилиб тахлаб қўйилганди.

Аёлнинг кўнглида хижолатга ўхшаш нимадир уйронди. Юрагинг ёрилмай, одамга ўхшаб кутиб олсанг ўлармидинг! Акадай бир одам эди-ку у сенга! Яқинда томингни ёпиб берган... Эсида, ўшанда Қиличбек деганлари харчанд зўрласа-да, пулга унамаган, лекин бурчакдаги каттакон кўғирчокни сўраб олганди. Аёл хайрон бўлган. Биладики, Қиличбекнинг кизи йўқ, бакироқ, жанжалкаш хотини Тўлғанойдан иккита ўғли бор. Унинг ажабланганини сезган эркак кунботишдаги шаҳар томонга ишора қилиб деган: «У ёқда менинг қизларим кўп. Буни олиб борсам, уларнинг кўзлари бахтдан қанчалик чакнаганини бир кўрсанг эди! Мен бахтдан чакнаган кўзлар шайдосиман, Чаманой!..» Аёл бир пастбаланд иморатлари кўзга ташланиб турган шаҳарга, бир ёш боладай кўғирчоқ қучган эркакка боқаркан, ўзича ниманидир тушунгандай бўлган.

Қиличбек ғирт етим. Шаҳардаги болалар уйида вояга етган. Йигит ёшига етгач, марҳум Асқат темирчига шогирд тушиб, фалакнинг гардиши билан унинг кизи Тўлғанойга уйланган. Темирчининг кизи битта, аммо ўғиллари кўп эди. Бари бир-биридан багтар жоҳил ва нодон. Жанжални пулга сотиб олишади. Бирига тексанг, хаммаси ёпирилиб келади. На уятни билишади, на андишани. Бу борада Тўлғаной оға-иниларидан сира қолишмайди. Эрига зуғум қилишни яхши кўради. Етимлигини рўқач қилиб, харомидан олиб харомига солади. Бу камдек, салга додлаб, ака-укаларини бошига йиғади. Бу уруғнинг қўли жуда югурдак, оқибат, Қиличбекнинг қочишдан бўлак иложи қолмайди.

Чаманой оғзидан сакич тушмайдиган йўгон бу аёлни жинидан ёмон кўради. Унинг ёш боладай жонсарак эрига раҳми келади. Қани энди, қўлидан келса-ю, ундан яхшилигини аямаса. Аммо яхшилик қилиш у ўйлаганчалик осон иш эмас экан. Кеча тунда уйига қочиб кирганида, дардига малҳам бўлиш ўрнига милтиқ ўқталиб ўтирибди. Энди билса, эркакдан эмас, гап-сўздан кўрккан экан.

Бугун тунда у негадир эркакни кўмсади. Кечагидай айвонда тунашини истади. Тонгда туйган хиддан нафас

олиш учун дахлизга чиқди. Бироқ тонгда хонани тўлдирган эркак хидидан дарак йўқ, ачиган хамир иси анкирди, холос.

Аёл маҳзун ҳолатда хонага қайтиб кираркан, ихтиёридан ташқари бир ишга қўл урди. Дахлизга қалин қилиб жой солди. Янги кўрпа, янги болиш қўйди. Эшикни тамбалашни эса гўё унутган киши бўлди. Лекин милтигини биқинидан жилдирмади. Ахир милтиқни ундан олиб қўймоқчи бўлган ҳудуд нозирига уни «эрим, тунги посбоним», деган-да. Демак, эр дегани хотин кишининг каватида, биқингинасида ётиши керак. Ҳудуд нозири яхши йигит эди, уни тушунган: «Лекин қонунни бузаяпман-да, опажон», деган. Аёл уни эркалаб елкасига қоқаркан: «Опанг учун қонунни бузсанг бузибсанда, укажон, — дея аламнақ жилмайган. — Тунда мендай ёлғиз бир аёлга эрдай гапда бу! Ёмон ниятда остонамни хатлаган одамни нима билан чўчитаман? Шуни ўқталиб кўрқитаман-да!»

Аёл тунда зийрак ётди, алланимани кутгандай, илҳақ ётди. Қани эди, хокисор нигоҳли эркак, яна бир тунгина дахлизда тунаса, яланг шолча устида эмас, қалин тўшакда ухласа, уйини эркак хидига тўлдирса! У шуни истади. Бундан ортигини хаёлига келтирмади.

Тонгда эса боши ғовлаб, карахт уйғонди. Дахлиздаги тўшакни бўш кўриб, хўрлиги келди. Кўзига ёш айланди ва бу ҳолатидан ўзи ҳам ажабланди. Тентак бўлаяпман шекилли, деган ўйга борди. Лекин негадир тентак бўлгиси келди. Бироқ кўрадаги улкан тарғил сигири бунга изн бермади. Мўраб овоз берди. Унга бошка жониворлар жўр бўлди.

У кўра томон ошиқди. Яхшиям иш бор-юмуш бор дея суюнди. Шунинг билан эркакниям, ўй ва истакларниям унутди. Одатдагидек, ишга шўнғиди.

Бу кеча эса ўзини ёмон қарғади. Кеча тундаги хоҳиш ва хаёллари бугун жуда эриш туюлиб, ўзига-ўзи тухмат қилди: «Эрсирамай, ўл, мегажин!» Бунга каноат этмай, оппоқ, бўлиқ сонларини аямай чимчилаб-чимчилаб олди. Оғриқдан жони роҳат топди. Шу йўсинда истагига чек қўйган бўлди. Бу тун дахлизга жой солмади. Эшикни очик қолдирмади. Бироқ яроғини ёнига қўйиб, тўшакка чўзилган ерида яна бирдан ўрнидан сакраб туриб кетди. Ички бир тўлқинга бўйсуниб, тахмон ёнига

борди. Кўрна қаватига қўлини тикканча узоқ туриб қолди. Сўнг шалвираб изига қайтаркан, ерда ётган милтикка қокилиб, бармоғини қайириб олди. Оғриқ миясига тешиб, оҳ тортиб юборди. Бармоғини тутиб тўшак устида тўлғонаркан, истамаса-да, негадир тагин эркакни ўйлади: «У шўрлик яна кувғинга учраса, бу совук тунда қайси тешикка бошини уради?!» Аёл оғриқниям унутиб, шу ўй заптида эшикка югурди. Аввал у илгакни туширди, сўнгра тамба-тутқич орасига қистирилган йўғон ўқловни суғуриб олди. Кейин эса фикридан қайтиб қолишдан кўрқкандай, энтикканча ўзини кўрпа тагига урди.

Ўраниб-чирманиб, бамисли гувалага айланди.

Аслида у айниб қолишидан эмас, истагидан уялганди.

Тонг саҳарга яқин таниш хуррак овозидан уйғониб кетди. Қулоқларига ишонмади. Сўнг қалби адоқсиз кувончга тўлиб, дахлизга деярли чошиб чиқди. Титроқ бармоқлари билан деворни пайпаслаб, чирокни ёқди. Кўзи қоқ шолча устида ёш боладай гужанак бўлиб ётган Қиличбекка тушди. Аёлга у эркак киши эмас, ташландик, химоясиз бир гўдак бўлиб туюлди. Мехри жўшиб, ичи туздай ачишиб, ичкаридан кўрпа ва тўшамча кўтариб чиқди. Тўшамчани бир четга улоқтириб, йигитнинг устига кўрпа ташлаб қўя қолди.

Қиличбек кўрпа тагидан бошини чиқара-чиқара, уйқутираб гудранди.

— Улар мени яна уришди, Чаманой!

Аёл индамади. Худди онадек, унинг бошида чўнқаяркан, илк бор эркакнинг юзига синчков разм солди. Ўнг яноғи ва иягида калтак изларини кўриб, юраги эзилди. Кўнгли бузулиб, сассиз йиғларкан, унинг манглайига қўл юборганини сезмай қолди.

Силаб туриб йиғлади, йиғлаб туриб силади.

Йигитнинг аллақачон уйғонгани-ю, ёш боладай хузур қилиб ётганини кейин, қачонки, эркак унинг кафтини тутиб, бармоқларини учидан ўпгандан сўнггина пайқади. Қошида химоясиз собий эмас, ростмана эркак киши чўзилиб ётганини гўё шундан кейингина англагандай бўлди. Эркакнинг бу ўпичида мехрталаб инсоннинг миннатдорчилиги-ю тушунуксиз яна алланималар қоришиқ эди. Аввалига аёл бундан қаттиқ уялди, сўнг ран-

жиди. Қўлини илкис тортиб оларкан, ширин ниманидир йўқотгандай, унга ёмон қаради. Ўз навбатида, Қиличбек ҳам шунни сездики, хиёлгина ошиқча ҳаракати ёқимли тушдек лаззатли онни пароканда қилиши мумкин. У қўлини ошиғич кўрпа остига яшириб, аёлга мўлтираб бокди. Узр сўрагандай гўлдиради.

— Яна нима гап? — деди аёл, ҳаддан ошманг, деган оҳангда.

— Ҳеч гап. — Эркак култ ютуниб, кўрпани иягига тортди. Кейин бу ётиши ўзига эриш туюлиб, ўрнидан турмоққа чоғланди-ю, устига аза-база кўрпа ташлаган аёл бу ишидан хафа бўладигандек туюлиб, фикридан қайтди. Айвонда ўчиб қолган кезлари ўз аёли бу хил меҳрибонликни хаёлига келтирмаслигини эслаб, ичдан ўксинди: — Ҳеч гап, Чаманой!

— Ҳеч гапга ўхшамаяпти-ку? — Аёлнинг овози мулойимлашди.

Эркак аёлнинг боши узра шифтдаги номаълум нуқтага хаёлчан термуларкан, дардчил, ғоят дардчил оҳангда деди:

— Сен ўз отанга... ҳеч адоватла бокқанмисан, Чаманой?

— Нималар деяпсиз?! — Аёлнинг ранг-қути учди. — Хатто кўзига тик қарамаганман!

— Менга эса худди захарли илондай боқишади! — Эркак нигоҳини бошқа нуқтага олди. — Эрта-индин нодон тоғаларига қўшилиб, менга қўл кўтаришдан ҳам тойишмайди. Ўзимча тарбиялашга кўп уриниб кўрдим. Аммо ота деган жонивор ҳар икки гапнинг бирида лойга қорилиб турганидан кейин, таъсир ва тарбиянг қумга сепилган сувдай бир гап экан. Раҳматли қайнотам, сен бизга тўғри келмайсан деганда, мен ахмоқ хафа бўлган эканман, етимлигимни назарда тутаяпти деб. Энди билсам, мен нодонни аяган экан. Муҳаббатдан кўзим кўр бўлиб, жохил тўдага интилган эканман. Мана энди, яхшининг ёмон, ёмоннинг яхши бўлмоғига гумонланган ҳолда ўзим пиширган захарли ошни айланиб, ўргилиб ичиб келяпман.

Аёл унинг «дийдиё»сини ёқтирмай бошини бурди. Ўзининг бу алфозда ўтириши-ю, эркакнинг бемалол чўзилиб ётиши энди таъсир қилгандай, айбни унинг ўзидан қидиришга тиришди.

— Ҳадеб етим болаларга нарса ташийверсангиз, албатта, хотинингизга ёкмайсиз-да, — деди.

— Қанақа нарса?! — Эркакнинг нигоҳи тўсатдан оловланиб, устидан кўрпани иткитиб ташлади. — Болаларга олиб борадиганим топганимнинг бир урвоғи, бир зарраси, холос. Гап нарсада эмас, нарса нима... У ердаги болалар мени қанчалик интиқ кутишини биласанми ўзи? Агар билганингда, бунақа гапирмасдинг. Мен Жаҳон гунидай қўш-қўш иморат солмайман, Олим чинокдай, топганимни ўмганимга тортмайман, қайниларимдай ҳаётга басир кўнгил билан қарамайман! Кучим етганча бахти ярим норасидаларнинг кўнглини овлайман! Чунки етимлик нималигини яхши биламан. Эсимда, дарвозадан кирган нотаниш аёлни онам, эркакни эса отам бўлса керак деб, олдиларига югуриб борардим. Кўзим кўчада бўларди. Бирор кимса бошимни силаган кунни мендан бахтлироқ одам йўқ эди. Шуларни биласанми ўзи?

— Йўқ, билмайман, — Аёл билмаслигидан хижолат тортади.

— Қаердан ҳам билардинг. — Эркак ўтирган жойида оғир сўлиш олади. — Отанг қошингда, онанг доим биқинингда бўлган. Мен эса на отамни биламан, на онамни! Худди осмондан тушгандайман.

— Энди улар йўқ... — Аёлнинг кўзларида ёш халқаланди.

Улар бошларини эгганча жим туриб қолишди.

Аёл энди ўрnidан кўзгалмоқчи эди, эркак хижолатомуз оҳангда деб қолди:

— Чаманой, агар қаттиқ гапириб юборган бўлсам, кечиргин. Шу... сенга кичкина бир илтимосим бор эди. Бугун менга озгина қарз бериб турсанг. Кеча тундаги жанжал пайтида анову ёсумон чўнтагимда борини қокиб олди. Сўрамасдим-а, лекин шу... ҳафта бурун болалар уйига бир қизалоқ келтирилган. Кўзлари охуниқидай катта-катта, ширингина қизалоқ. Шўрлик уззукун дарвозадан кўз узмай ўтиради. Бугун вақтим бор, ўша қизчага бирор нима обормоқчи эдим. Агар имконим бўлганида, уни ўзимга қиз қилиб олардим-у, афсуски, шу кунларда ўзим уйимга сиғмай турибман. Фақат «йўқ» дема. Қўлимга пул тушиши билан қарзингни қайтараман.

Аёл энди ўзига ёш боладай жавдираб қараб турган эркакни яхши кўриб қолганини дафъатан хис этаркан, бирдан юраги гупуриб, нафас олиши қийинлашди. Уни силаб-сийпалагиси, ҳеч бўлмаса, кўйлагини ювиб бергиси келди. Бу телбанамо истак шу қадар кучли эдики, Қиличбекнинг, лавлагидай кизариб, «йўқ-йўқ» дейишига қарамай, эгнидаги кўйлагини сидириб олди. Яғир пахталигига ўраниб, ўзига ҳанг-манг тикилиб қолган йигитга бир қараб кўйиб, ташқарига интиларкан, ошхонага етиб-етмай, қўлидаги кўйлакни димоғига олиб борди. Тўйиб-тўйиб хидлади, эркак хидидан боши айланиб, тандир четига беҳол суяниб қолди...

Тўлғаной бақирганича дарвозани тегиб кириб келганида, кун аллақачон пешиндан оғган, аёл ҳовлида кундалик юмуш билан банд эди.

— Эримни йўлдан ураяпсанми, манжалақи!

Аёл негадир ундан ҳайиқмади. Шунингдек, қўни-қўшнилар олдида шарманда бўлишидан ҳам чўчимди. Бир тундаёқ энг азиз одамига айланиб улгурган инсонга беҳад азоблар бериб келаётган бу жувонга шу қадар ўтли нафрат хис қилдики, унинг башарасига эркакчасига мушт туширганини сезмай қолди.

Тўлғанойнинг тили, аёлнинг мушти зўр эди. Шаллақилиги билан кишлокқа донг чиқарган жувон Чаманойнинг зарбаларига бардош беролмай, охири ўзини кўчага урди. Кўп ўтмай оға-иниларини бошлаб келди. Уларнинг важоҳатига қараганда, Чаманойнинг тирик қолиши гумондек эди. Аммо аёл зигирча довдирамади. Пўписага узилган биринчи ўқ дарвозанинг юқори тахта-сини учириб юборди. Иккинчи ўқни узишга ҳожат қолмади. Тўда қандай келган бўлса, шундайлигича қорасини ўчирди.

Ўша кеч улар бор аламини Қиличбекдан олишди.

Аёлдан қарзга олган пулга қўғирчоқ ва бир талай ширинликлар харид қилиб, оҳу кўзли қизалокнинг кўнглини чоғлаб қайтган Қиличбек бу сафар тезда қочишнинг эвини қилолмади. Ака-укалар уни думалатиб уришди. Шунга қарамай, у барибир бир амаллаб қочишга улгурди. Бу галги ҳужум Чаманой туфайли бўлгани боис, униқига қирмай, тўқайзорга бекинди. Ака-укалар обдан хумордан чикқан эмасми, уни ортик таъқиб қилиб ўтирмадилар.

Коронги тунда Қиличбекнинг аёлдан ўзга қидирувчи бўлмади. Чаманой уни ховлиси адоғидаги калин буталар орасидан топди. Шу ердалигингизни кўнглим сезувди дея, ғамга чўмиб ўтирган йигитнинг бошини бағрига тортди.

Шу созда сўзсиз ва сассиз узоқ туриб қолишди.

— Сизга азоб берганларнинг барини отаман! — деди ниҳоят аёл тилга кириб. — Битта қўймай қираман!

— Умрингни хазон қилишга арзимаёди улар, Чаманой! — деди эркак унинг қайноқ бағрида мумдек эриб. — Баъзан мениям шайтон китиклаб қолади. Доим бир илож қилиб ўзимни босаман. Мухими, мен сени топдим, Чаманой! Бу азоблар бўлмаганида, сенга етмоқ қайда эди! Сени ўйласам, азобниям, оғрикларниям унутаман!

Чаманой кафтлари орасидаги бошни бағрига маҳкам босиб, уни ортиқ сўзламоғига қўймади.

Эртаси қизи оғриб қолганини баҳона қилгани кирган сингил уйдан Чаманойни тополмади. У гўё қўшникикига бирровга чиққандек, эшик ва дарвоза қия очик эди. Бирок бу хонадонда нимадир рўй берганини жувоннинг кўнгли дарров сезди. Эшик-тешикка бош суқиб, кийим жавоннинг бўшлигини кўрди. Лекин қолган ҳамма нарса жой-жойида эди. У ховликиб қўрага ўтди. Моллар тугал, негадир бўш қўйилган бузоқлар оналарини эмаверганиданми, қорнилари дўмбирадек шишиб кетганди.

Қўрадан лолу ҳайрон чиққан жувон ховлида бакироқ Тўлғаной билан ҳудуд нозирага дуч келди. Бетиним қарғанаётган Тўлғанойнинг гап-сўзларидан шуни англадики, тунда опаси унинг эри билан қочибми, бош олибми кетибди. Бирок бу хабардан жувон унчалик қайғурмади. У эгасиз қолган ховли-жой ва мол-ҳолнинг ташвишига тушган, бу ҳақда тезроқ эрига хабар етказишни ўйларди.

Ҳудуд нозира аёлларнинг гап-сўзларига эътибор бермай, хоңаларни бирма-бир синчков кўздан кечираркан, норози оҳангда тўнғиллади.

— Опам тушмагур «эри»ниям ўзи билан олиб кетибди-да.

— Қанақа эр?! — Тўлғаной баланд овозда бобиллаб берди. — Нега энди у шум етим унга эр бўларкан! Ҳали

у хотинбоз қўлимга тушсин, суякларини битталаб синдираман!

Худуд нозири пешонасини тириштириб, ўзича минғирлаб кўйди.

— Илойим, ҳеч қачон қўлингга тушмасин!

Чамаси, Тўлганой кўшни кампир етказган хабарни ҳали-хануз тўла идрок этмаганди. Яроғли аёлдан чўчиб, худуд нозирини эргаштириб келаркан, эрини Чаманойнинг кўйнидан ёки уйининг бирор бир бурчагидан топишига имони комил эди. Ва қачонки кўзи бўш жавонга тушгачгина, не воқеа юз берганини англади. Аламидан бақриб йиғлаб юборди. Қолган иккиси эса унинг дардига бутунлай бефарқ — худуд нозири Қиличбекнинг бу балодан кутулганидан, сингил эса шунча молу давлат ёлғиз ўзига қолаётганидан мамнун эди.

Тўлганой эса «қочоқ»ларнинг гўрига фишт қалаб, тобора қишлоқни бошига кўтарарди.

ҚУЁШ ТУТИЛГАН КУН

Қишлоқда хунук гап тарқалди.

Эмишки, яккабулоқлик Боборайим гов ҳамқишлоқлари бўлмиш Собир полвоннинг қонини ичмоқ қасдида юрганмиш. У мени тупроққа қориб кетди, энди мен уни қизил қонига белаيمان, пичоғим кайроқ устида, ўчим тўш остида, деганмиш.

Собир полвон бу гапларни кенг ҳовли ўртасидаги супада ёнбошлаган кўйи, қонталаш ўнг манглайини силаб-силаб, хаёлчан бир тарзда тингладики, авзойидан не воқеа юз берганини ҳализамон ошиқмай тўкиб соладигандек эди. Бошда, яъни жўралари ҳовлига гуруллаб кириб келишганида, шу истаги йўқ эмасди. Сўнг бирдан айниди. Оғзига тикила-тикила, бирин-сирин супага жойлашаётган йигитларнинг нигоҳларида ҳамдardдлигу хавотирдан кўра қизиқиш аломатлари кучлироқ эканлигини сезгач, воқеага сабаб бўлмиш кўшни қизнинг «чай-наш»ларидан ҳадикланди. Боз устига, қиз фаним оиладан. Бир кўрпада тепкилашиб улғайишган тоғаси Баҳромнинг қотили Ваҳобга жондек сингил... Ҳодисани эшитгач йигитларнинг ҳар бало деб вайсашлари турган гап.

Шу тобда Собир полвоннинг ортиқча гап-сўзларга тоби йўқ. Кўнглида кечаётган баройиб бир туйғудан таажжубда эди. Буни қарангки, кечагача мавжудлигини билишнйам, сезишнйам истамаган қиз хаёлидан кетмай қолганди. Дастлаб Боборайим говнинг тунги тажовузидан чўчиб, буни шунчаки хавотирга йўйганди. Тунда ҳар эхтимолга қарши уч бор қизнинг ҳовлиси атрофини айланиб келиши шундан эди. Аммо тонгда дарвозаси олдини супуриб юрган қизни кўргач, ич-ичидан нимадир гулураётганини аниқ хис этди. Нечун у кўзига бу қадар иссиқ кўрнйапти? Демак, кўнглида хавотирдан бўлак яна нимадир уйғонибди-да. Ахир ўртада ҳеч бир куч йиқа олмайдиган адоват девори савлат тўкиб турардику. Нахотки, у тонгда қизнинг биргина кулиб қаршида ноқ емирилиб тушган бўлса?!

Супани тўлдириб ўтирган йигитлар эса унинг ҳолижонига қўймай, тинмай саволга тутишади:

— Айт, нима бўлди ўзи?

— Нега у қутуриб юрибди?

— Нима, оғзингга талқон солганмисан?

Собир полвон эса чуқур хўрсиниб, сўзламоққа унчалик ошиқмайди.

Кеча қиз тутзордан ўқдек отилиб чиққанида, ўртадаги адоватни ўйламаганини аниқ эслайди. Боз устига, вазият ортиқча ўйга изн бермаган. Қиз, оғажон, қутқаринг, дея аввал қичқирдим, ё кейинми, ҳарқолда жон ҳолатда қучоғига отилган ожизанинг ҳаракатидан лолу ҳайрон бўлиб турганида, қутилмаганда тутзордан Боборайим гов югуриб чиқади. Оёғида рангги уникқан кирза этик, ёқаси йиртилган, хунук башараси тимталанган. Бамисоли қутурган итдай, даҳшатли важоҳатда бостириб келади. Собир полвон бағрига суқилган қизни ўзидан четлатиб, беихтиёр Боборайим говга бет бўлади. Қиз эса чинқирганча унинг ортига бекинади. Боборайим гов ёмон сўқинади. Йигитнинг елкаси оша қўл чўзиб, қизни тутмоққа интилади. Ундан тер, вино, тамаки ва яна аллаббалоларни иси анқирди. У лақабига яраша хўқиздай кучли эди. Собир полвон миқтироқ бўлса-да, ундан бақувват, ҳам ёш эди. Биринчи ҳамладаёқ Боборайимни кўтариб ерга уради.

Қоқ туш.

Ёзнинг жазирама офтобидан дашт ёнай дейди. Тева-

рақда қимирлаган бирор зор йўқ. Тизза бўйи тупроқ йўлда бир-бирига тирмашган икки гавда-ю, ёлғиз бир гувоҳ...

— Эшитдингларми, эрта-индин куёш тутиларкан.

Собир полвондан тузукроқ жавоб олишолмаган йигитлар аллақачон ўзаро гапга тушиб кетишганди.

— Шиша топиб, қорайтириб қўйиш керак экан.

— Қора кўзойнак ҳам бўлаверади.

— Салимнинг дўконида унақасидан қомабди, барини опқўйишибди.

— Охир замон бўлади-ёв деб, чоллар қўркиб юрганмиш.

— Тоза қизик бўлса керак ўзиям, а? Бор куёш бир зумда йўқолиб қолса.

— Йўқолмайди, юзи тўсилиб, кун жуда хира тортади.

Айни шу ҳолатни Собир полвон кеча бошидан кечирганди. Кўкка ўрлаган чангдан бир одим нарини кўрмоқнинг иложи йўқ. Йиқилса-да, ўларман ҳўкиздай қайта ва қайта ташланаётган Боборайим говнинг қўланкасини тўзон орасидан базўр илғар, наздида, шу созда минг йиллардан бери муштлашаётгандек эди. Тириклик маъносини йўқотган, яшашдан ягона мақсади сарғиш, қалин туман орасида ҳаракатланаётган қора қўланкани мавҳ этишдан иборатдек туюларди. «Кўланка»нинг бу даражада қайсарлигидан тобора хайрати ошиб борарди. Аллақандай бир бало эди у. Чурқ этмай ёпишаркан, ўлдираман, дея ора-сира гулдираб қўярди. Табиий, йигит буни сезмас, сезадиган ахволда эмасди. «Кўланка»ни тезроқ бартараф этмоқдан ўзгасини ўйламасди.

Қутилмаганда «кўланка» бирдан ғойиб бўлиб қолади. Йигит ёруғлик истаб, теваракка, сўнг кўкка тикилади. Қуёшнинг юзи қир, қуюқ чанг булути орасидан йилтиллаб аранг кўзга чалинади. Олам шу ҳол-шу созда қоладигандек, йигитнинг юраги увишади. Кейин шуури секин-аста тиниклашиб, не воқеа содир бўлганини англай бошлайди.

Бу орада тўзон босилиб, Собир полвон хануз четда даҳшатдан қотиб турган кизни кўради. Тупроқ орасида ўликдай чўзилиб ётган Боборайим говни кейин илғайди. Ўлиб-нетиб қолмадимикан, деган ўйга боради. Йўқ, рақибни бирдан жонланади. Инқиллаб қаддини

тиклайди. Энгил-бошидан шовуллаб тупроқ тўкилади. Негадир ўрнидан кўзғалишга ошикмайди. Ялпайиб ўтирган ерида гоҳ кизга, гоҳ йигитга қахрли тикиларкан, совуқ ва ўта қўрқинчли охангда дейди: «Бу тун икковингням бўғизлайман! Аввал сени, қанжик! Кейин сени!»

Собир полвон не балога йўлиққанини энди сезгандай, оғир сўлиш олади. Тутзор ёқалаб кета бошлайди. Бирок рақибининг хирқи овози тинч кетишга қўймайди, ортидан қувиб етади: «Қанжигингни тутзорга опкириб, искаб кет! Бу ёғи жуда оз қолди, улгуролмайсан кейин! Ўзиям зўр нарса-да, маза қиласан лекин!»

У ортига кескин ўгириларкан, изидан келаётган кизга тўқнашиб кетади. Қиз қалқиб, йигит унинг билагидан базўр тутиб қолади. Қиз кафтлари йигитнинг кўксиди, ёлворувчан тарзда дейди: «Қўйинг, тенг бўлманг шу билан!» Йигит беихтиёр қизга тикилади. Йирик-йирик кўзларида чексиз миннатдорчилик белгиси қалқиб турган қизнинг рухсори ғоят гўзал эди. Собир полвон ундан кўз узолмай тураркан, негадир яноғига тушган бир тутам сочини аста тўғрилаб қўйгиси келади. Бирок киз ундан аввалроқ ҳаракатланади, кафтидаги дуррасини йигитнинг қонгалаш манглайига босади. Бундан бир зумга сархушланган йигит майин дуррача чеккаси ва яноқлари бўйлаб сийпаланаётганини сезади. Афтининг беҳад кирлигини ўйлайди.

— Боя... — дейди ёқимли бир ҳисдан боши айлашиб, — кун тутилдимикан деб ўйлабман!.. Кейин бундай қарасам, чанг-тўзон... Кулга ағнаган тайхардай, тоза юмалашибмиз-да ўзиям...

— Акаси тоғасини пичоқлаган, — наридан Боборайим говнинг хирқи кулгуси эшитилади. — Синглиси эса... жиянини қучоқлаган! Зап зўр ишлар бўлаяптими, а? Буйтиб турмай, тутзорга обкир! Вақт борида тўйиб-тўйиб искалашиб олинглар!..

Собир полвон бирдан хушёр тортиб, киздан четланади. Боборайим говнинг мазахли кулгуси остида йўлда давом этади. Изидан келаётган қизнинг шикаста овози қулоғини сийпаб ўтади: «Тутзорда қўйларга печак юлиб юриб эдим. Бирдан кеп, ташланиб қолди». Йигит, чаток бўпти, деган маънода «Хим-м» деб қўяди. Қизнинг овози бу гал сал узоқроқдан эшитилади: «Бетини тимталаб

қочганим... яхшиям сиз кеп қолдингиз...» Йигит ўзини эшитмаганга олади.

Улар кишлоқ биқинидаги айри тол ёнида жимгина хайрлашадилар.

Қиз бошини эгганча кетди. Йигит толга суянганча қолди. Ораларида нимадир пайдо бўлди, нимадир йўқолди. Юзага келган нарсанинг нелиги мавҳумдек, йўқолгани ҳам ноаниқ эди. Собир полвоннинг юракдан туйгани, қизнинг буткул ҳимоясизлигини туйқусдан англаш бўлди.

Қизнинг акаси камоқда, янгаси болаларини олиб кетиб қолган, кенг ҳовлида ёлғиз онаси билан туради. Тарафини оладиган яқин хеши йўқ. Дарвоқе, олди-орти тўла оға-иниси бўлган тақдирдаям, Боборайим говнинг кутилмаган тажовузидан омон қолмоғи қийин. Худо урган бу банда на уятни билади, на андишани. Одамлар у билан олишавериб чарчаган, охир-оқибат, тегмасликни маъқул топганлар. Тегсанг — ё жонингга тирғалади, ё молингга. Ит бас келсин унга!

Эшикдан Раҳим пакана пилдираб кириб келганида, Собир полвон хануз паришон ўтирарди. Йигитлар эса, одатдагидек, ош қилмоқ тараддудида эдилар. Не бахонада тўпланишмасин, уларнинг бу хил йиғинлари ошсиз яқунланмасди. Бу одатни қишин-ёзин бўйнидан бўйинбоғ тушмайдиган Шоди пўрим русум қилганди. Ҳозир ҳам ҳаммани ишга солиб қўйиб, ўзи валақлаб гап сотиб ўтирарди.

Раҳим пакана даврага бир қур назар соларкан, кўзи Собир полвонга тушгач, сирли кулимсиради. Сўнг «сўнгги ахборотни эшитинглар», дея супа лабига чўқди. Аммо ичи тошганиданми, яна ўрнидан туриб кетди.

— Бу ёққа келаётиб, — деди ҳамманинг диққати ўзига қаратилганини сезгач. — Дўкон ёнида Бобур сариқни кўрдим. Фирт пиён. Бу кишлоқ менга харом, кетаман бошимни олиб, дейди. Нимаякан десам, суйган кизини Боборайим гов бузиб қўйибди, бу ишга жўрамиз Собир полвон шерик чиқиб, гов билан тоза ёқалашибди. Хуллас, киз ўртада қўзичок, булар эса бўри бўпти. Тағин билмадим, хархолда гов шундай деб юрганмиш.

— Э, ҳали гап бу ёқда экан-да, — деди Шоди пўрим шум табассумини яширолмай. — Айтдим, нега бу сўлжайиб ўтирибди деб.

Даврада кулги кўтарилди.

Собир полвоннинг ошиғич ва ғазабли эътирози умумий ғала-ғовур орасида кўмилиб кетди. Кейинги уринишлари ҳам бесамар кетгач, кучи етгани дастурхондаги пахта гулли пиёла бўлди. Бироқ ўтирганлар на унинг вазоҳатиға, на бақувват панжалари орасида бурдаланган пиёлага эътибор бердилар. Бобур сарикнинг устидан кулиб, кизнинг ғийбатини қилишаркан, Собир полвонни ҳам гапга қистириб ўтишарди. Бунга сари у қутурмоқ истар, қутурган қўйи қизнинг бокиралигини ва унга ҳеч ким даҳл қилмаганини исботлагиси келарди. Аммо тезда бу ҳаракати бекорлигини, йигитлар ишонгандек бўлишса-да, барибир ўз фикрларида қолаверишини англаб етди. Азалдан шу — ғийбату гумон бўй чўзган ерда ҳақиқат топалади.

Йигитнинг титроқ лабларидан учган аламли сўзларни қайноқ ҳаво ютиб юборди.

— Ҳа, силар ул эмас, тўлсилар!

У полвон сифатида давра юзини кўра бошлаганидан бери эркак зотини икки тоифаға ажратадиган бўлган. Дердики, йигит бор — ул, йигит бор — тўл. Унингча «тўл» деганлари шунчаки зуррият, «ул», яъни «ўғил» эса эл ғами ва орида юрадиган мард йигит экан. Бу ақидани қаердан қавлаб топгани номаълум, аммо ўзи бунга юракдан содиқ эди.

Ҳозир ҳам қизнинг кейинги тақдирини ўйлаб эзилиб ўтираркан, шу пайтгача англаб етмаган бир ҳақиқатни идрок этгандай бўлди: «Тоғамнинг қотили Ваҳоб эмас, одамлар...» У тоғаси билан боғлиқ воқеани кўз олдиға келтиришға уринаркан, тишлари орасидан аламли ингради: «Яна ўша тутзор...»

Тоға билан жувои тутзордан бошлашиб чиқаркан, не фалокат бўлди-ю, бефаросат аёл этагини тўғрилайди, эгни — бошини қоқиб-суқади. Буни тасодифан кўриб қолган қишлоқ кампирларидан бири тишсиз оғзини қийшайтириб қуйидаги гапни тарқатади: «Фалончилар оқшом тутзорда ўйнашиб ётган экан. Ўз кўзим билан кўрдим. Одамларда на шарм қопти, на ҳаё...» Шубҳа-гумон исқанжасида қолган эр -- Ваҳоб қўп қийналади, қўп азоб тортади. Аёлини қалтақлаб, тоғанинг ёқасига ёпишади. Бунга сари қишлоқда ғийбат қўпчигандан қўпчийди. Ва Шовруқ носоннинг тўйида айтилган бир

оғиз гап барига якун ясайди: «Ана, хотинингни ўйнаши келаяпти». Хамма қатори еб-ичиб ўтирган Вахоб бошини кўтариб, тўйхонага кириб келаятган тоғани кўради. Сўнг ён-верига аланглаб, гап эгасини кидиради. Лаблар чапиллаб, бармоқлар ёққа ботган, гўё ҳеч қанақа гап айтилмагандай эди. У ночор бош эгаркан, товоқ ёнида ҳозиргина ўзи эт бурдалаган узун пичокқа кўзи тушади. Негадир унга тикилиб қолади. Шунда кимдир «пик» этиб кулади. Энди у тигга айрича назар билан қарайди. Қийналган жонига фақат шугина оро кирадигандек туюлади. Биргина ҳаракат билан барча изтиробларига чек қўймоқни истайди. Пичокни енги ичига яшириб, хиёл гандираклаганча ўрнидан кўзғалади. Тўй эгаси билан чакчақлашиб турган тоға томон юради. Хамма ўзи билан ўзи овора. У тоғанинг кўксига зарб билан тиг санчгандан сўнгина нима иш қилиб қўйганини англайди. Тўй эгасининг кўлида жон бераётган тоғанинг кўзларида шу маънони ўқийди: «Нечун? Нима айбим учун?!» Унинг бирдан-бир айби тутзорда барг юлаётган аёлнинг қопини кўтаришга қўмақлашгани эди, холос...

— Лекин сен маладессан!

Собир полвон яғринига бехос тушган шапатидан чўчиб кетади. Ёнига ўгирилиб, супа лабида тиззалаб турган Раҳим паканани кўради. Кўлида арок тўла пиёла, афти бўғриққан.

— Синглисини бузиб, тоғангнинг ўчини олдингми, демак, сен ҳақиқий эркаксан! — деди у яна. — Шунинг учун мановуни ичиб юбор.

Собир полвон бу нималар деб алжираяпти, деган ўйда даврадагиларга хайрон боқаркан, бошқаларнинг ҳам кўзларида шу маънони ўқигач, кўнгли шу даражада вайрон бўлдики, назарида, куёш нурсизланиб, олам зимистон тортгандек туюлади. Аммо бу нарса қуйидаги гапни дангал, ўз навбатида, хотиржам оҳангда таъкидламоғига монелик қилолмади.

— Тоғамни Вахоб эмас, силар, силарга ўхшаганлар ўлдирган!

Бу гапдан йигитлар, хатто дарахтдаги қушлар-у ховли юзидаги товукларгача донг қотиб, фир-фир эсаётган кучсиз эпкини бир зумга тингандай бўлди.

— Энди эса шўрлик бир қизнинг бошини емоқчимисанлар?! — деди ғазаби тошгандан тошиб. — Йўқ, уни

силарга едириб қўймайман! Энди эса жўна баринг!
Йўқолларинг-е!

Йигитлар норози қўзғалишаркан, кимдир барибир тилини тиёлмади.

— Раҳмат, қандайдир бир қанжикни биздан устун қўйганинг учун катта раҳмат!

Собир полвон занг ила улоқтирган пиёла гап эгасининг қаншарини сийпаб ўтди.

• • •

— Анову ерда эркаклар муштлашаяпти!

Даштдан тезак териб қайтаётган бола етказган бу хабар гузардагиларни оёқлатмай қўймади. Кимдир ташвишда, кимдир қизиқишда, кимдир эса шунчаки томоша илинжида даштга ошиқди. Улар орасида кеча Собир полвон томонидан ховлидан хайдаб чиқарилган йигитлар ҳам бор эди.

Аслида Собир полвоннинг қишлоқ яқинида жанжал қўзғаш нияти йўқ эди. Боборайим билан Яккабулоқнинг ўзида гаплашмоқчи эди. Жонини гаровга қўйиб бўлсада, унинг, қизга тухмат қилувдим, деган иқрорини олмоқчи эди. Наздида, шу биргина гап қишлоқда тобора урчиётган турли хил миш-мишларга барҳам берадигандек эди. Бу ўй илгарироқ миясига келмаганидан ҳатто хайратда эди. Боборайим говнинг кутилмаганда хужум қилиб қолишидан хавотирланишга хавотирланибди-ю, бу иш ўзга бир йўсинда амалга оширилганлигини хаёлига келтирмабди.

Кеча окшомдаёқ қиз не балога гирифтор бўлганини тўла англаб улгурганди. Қизнинг кўчасида бемақсад тентираётгандек эса-да, аслида уни истаб чиққанди. Ички бир туйғу ақл-идрокдан устиворлик қилмоқда эди. Ҳаётида илк бор қизнинг кўкиш дарвозаси кўзига сирли ва иссиқ кўринди. Аммо дарвоза олдида узоқ ҳаяллаб бўлмасди. У олға жилди ва салдан сўнг муюлишдан сув тўла челагини кўтариб чиққан қизга рўпару келади. Қизнинг кўриниши шу қадар эзгин эдики, челақ эмас, бир олам ғам кўтариб келаётгандек эди. Қиз сўлгин нигоҳини ердан узаркан, йигитга кўзи тушиб, юзига қизиллик югуради. Қувончга ўхшаш нимадир порлаган кўзлари қаъридан шу маъно акс этади: «Не кунларга қолдим, оғажон?!» Йигит оғир сўлиш олади. Қиз эса

нигоҳи ила сўзлашда давом этади: «Бундан кўра ўлганим яхшироқ эди. Ҳатто ўз туккан энам ҳам менга гумонсираб қараяпти!»

Йигит гуноҳкорона ерга тикиларкан, кўзларини олиб кочмоқдан наф йўқлигини англаб, тагин бошини кўтаради. Қизнинг қайғуга тўла нигоҳи юрагини ўртаб юборади. Беихтиёр уни бағрига тортиб, овултгиси келади. Бироқ бунинг асло иложи йўқ эди.

Нигоҳлараро бу сўзлашув лаҳзанинг ўндан бири улушида бўлиб ўтган эса-да, йигитнинг назарида, йилга чўзилгандай туюлади. Аламини ердаги тошдан олади. Зарб билан тепилган тош кўча четидаги лойхандакка бориб тушгач, у ердан афтини соқол босган, иржит бир кимса бош кўтарди. «Бошни тешай дедингиз-ку, полвон», дея хандақ четига суянаркан, воқеани ўзича тусмоллаб, хунук илжайди. Сўнг танглайини маънодор тақиллатиб, қайта лойхандакка шўнғиди.

Собир полвон бугун тонгда Яккабулоқни қора тортиб, отда йўлга тушаркан, қизнинг ҳовлисига илҳақ назар ташлаб ўтди. Ҳовли ўлик чиққан уйдаи сукунатда эди.

У қишлоқ четидаги қулбага етгачкина, қизни бир зумга унутди. Отдан тушмай, бир ёнга топ ташлаган эшикни тақиллатди. Девор оша ичкарига мўралаб, ҳовлининг рафторидан кўнгли айниди. Қаровсиз ҳовли юрагидаги ғашликни баттар оширди. У ҳовли юзини қоплаган ўт-ўланларга, синган кўзларига қороз ёпиштирилган деразага, отнинг калласидек қулф осилган эшикка, айвон устунисидаги миҳга илиғлик хуржунга бир-бир разм соларкан, бу гўшада одам боласининг туришига ишонгиси келмади.

Йигитнинг қишлоқ оралаб сўраб-суриштиришлари ҳам натижа бермагач, изига қайтди ва Боборайим говга ҳеч қутилмаган ерда, — қишлоқ яқинидаги подаётқда дуч келди.

Боборайим гов, қўлтиғида чоғроқ тарвуз, чамаси, адирдаги палакдан қайтаётган экан, Собир полвонни кўриб кўзлари ёвузона чақнаб кетди. Тарвузни четга иткитиб, этиги қўнжидан пичоғини чиқарди.

— Уйингга ўтмоққа эринибгина турувдим, — деди ҳамлага шайланиб. — Зап учрадинг-да! Қани, отдан туш!

Собир полвон қамчи билан даштга ишора қилди.

— Балки... сал нарига ўтармиз?

— Йўқ, шу ерда... конингни ичаман! — Боборайим гов хирқираб кулди. — Агар чўчиётган бўлсанг, этигим учидан битта ўп, гуноҳингдан кечаман қўяман.

Собир полвон отдан сакраб тушди. Юган тасмасини эгар қошига илиб, отни кишлоқ сари ҳайдади. Сўнг бамайлихотир ҳаракатла ваҳшиёна илжайиб турган рақибига рўпару бўлди.

— Агар қизга тухмат қилганингизга иқроп бўлсангиз ва буни эл олди-да айтсангиз, этигингизни эмас, кетингизни ўпаман!

— Зўрсан-у, лекин кетимни булғаш ниятим йўқ, — Боборайим гов хунук иршайди. Сўнг кулгиси зумда ўчиб, афти ўта қахрли тус олди: — Билсанг, Ваҳобда менинг қасдим бор. Қамокдан чиқишимда қаттиқ ранжитган мени, шериклари билан... Ё энангни, ё синглингни булғайман деб, қасам ичиб қўйганман. Тунов кунни ниятим ушалай деганда, халақит бердинг. Менга қўл кўтариб, ўз бошингга ўзинг бало орттирдинг!

— Майли, бир бошга бир ўлим, деганлар! — Собир полвон оғир бўлишга тиришди. — Аммо аканинг ўчини сингилдан олмоқ учун бошга рўмол ёпинмок керак! Эркаксиз, бориб ўзи билан ора очди қилсангиз бўлмайди-ми? Ахир сизга ҳар икки томон ҳам бир-ку.

— Ўзим ҳам шуни ўйлаб турибман, — Боборайим гов совуқ илжайди. — Зўр-да у ёқ. Нонинг тайин, жойинг тайин. Қишлоқда нима бор. Мана, битта хом тарвузни деб ким қаерларга бориб келаяпман. Лекин қизни...

— Лекин бу қишлоқнинг ўз эгалари бор! — Собир полвон унинг гапини чўрт кесди. — Ўлмаган улар! Қизни сенга хафа қилдириб қўймаймиз!

— «Сен»лаб қолдингми?

— «Сиз»лашга арзимайсан!

— Ахир унинг акаси тоғангни...

— Ул йигитга бу бахонамас...

— «Ул-ул»лаб ўларкансан-да, бу дунёда ул қоптими.

— Бор экан-ки, қошингда турибман!

— Сал ҳақдингдан ошмаяпсанми?

— Борим шу!

— Қизни деб хатто кетимни ўпмоқчимисан?

— Агар иқрорингни айтсанг!
— Айтмасам-чи?
— Тилингни кесаман!
— Тилимни кесадиған одамнинг боши иккита бўлиши керак! Сенда эса битта! Уям бўлса омонат.

— Демак, олишамиз?!
— Эмасам-чи!
— Унда пичокни ташла!

Боборайим гов кулди.

— Агар ўзингни ул билсанг, эр билсанг, ташла пичокни! — Собир полвон жахл билан ер тепинди.

— О-о, жон ердан тутаркансан лекин, — Боборайим гов шундай дея қўлидаги пичокни четроққа итқитаркан, негадир тив бориб тушган ерга зимдан қараб қўйди. Сўнгра йигитнинг қўлидаги қамчига имо қилди: — Қамчи...

Собир полвон қўлидаги қамчини зарда билан улоқтираркан, дарғазаб охангда сўради:

— Сўнгги марта сўраяпман, иқрорингни одамларга айтасанми-йўқми?!

Боборайим гов иркиллаб кулди.

— Айтмас экансан, дунё тугагунча олишаман сен билан!

— Дунём тугади деявёр...

Боборайим гов гапини тугатолмади. Лунжига тушган кучли зарбдан чайқалиб кетди. Қорнига тушган иккинчи зарбдан эса тиззалаб қолди.

— Уҳ-х, мазза! — деди у оғир-оғир нафас оларкан, қаншари остидан йигитга ўқрайиб. — Яхши кўраман калтакни. Қанча кўп калтак есам, одам боласини еб-ютмоққа шунчалик иштахам очилади! Мана энди, сени ейман!

Улар муштлашишда давом этаркан, ўтган галги олишувдан тузуккина сабоқ чиқарган Собир полвон ракибини ўзига яқинлаштирмасликка уринар, бутун қахру қазабини муштумларига жамлаб, унинг дуч келган ерига гурсиллатиб туширар ва шунингдек, ўзи хам бенасиб колмаётганди. Боборайим говнинг мушти оғир, гохида у зўр-базўр оёқда туриб коларди.

Бора-бора Собир полвон қандайдир ёввойи бир махлуқ билан олишаётгандек сеза бошлади ўзини. Негаки, бу даражада аёвсиз муштлашишга бандасининг бардош

бермоғи қийин эди. Кўзи рақибининг ваҳшийлашган афтидан ўзгасини кўрмаётган эса-да, қишлоқдан югургилаб чиқишаётган кимсаларни илғамай қолмади. Шунинг баробарида, офтобнинг хира тортаётганини ҳам пайкади. Бирок бу оёқ остидан кўтарилаётган тўзон эмасди. Негаки, улар олишаётган майдон ажириқзор бўлиб, кўхна арик ўзанидан бошланган майсазор ҳув наридаги подаётқ этагида тугарди. У ушоқ моллар томонидан мунтазам чимдиб турилса-да, то кеч кузгача ўз тусини йўқотмасди.

Собир полвон эс-хушидан мосуво бир ҳолатда муштлашаркан, ажратмокка уринганларга бегона овозда ўкирди.

— Аралашманглар! Аралашманглар деяпман!

Боборайим гов эса ундан баттар бўкирди.

Орага суқилганлар уларнинг таҳдидидан эмас, адашиб тушган муштан четга қочдилар.

Собир полвон шошиларди. Кишиларни аралашувидан чўчиб, ошиқарди. Хайвоний қувватга эга бўлган Боборайим говнинг тантана қилишидан, тухмату бўҳтонларини бафуржа туфлашига имкон туғилишидан кўркмокда эди. Қандай бўлмасин, унинг икрорини олишни ўйларди. Бу эса оғир, жуда оғир кечмокда эди.

У рақибининг навбатдаги қарши зарбасига бир амаллаб чап бераркан, кўзи тўсатдан одамлар орасида рангкути ўчиб турган кизга тушиб қолди. Айни шу нарса жангнинг тақдирини ҳал этди қўйди. Собир полвон бор кучини ўнг муштига жамлаб, чунонам урдик, Боборайим гов коптокдай юмалаб, мук тушганча чўзилиб қолди.

Ўйигит гандираклаганча, унинг тепасига борди.

— Икрорингни айт! — деди хирқираган овозда. — Икрорингни айт деяпман! Баландрок айт, ҳамма эшитсин! У, кўзи ажриқ кучиб ётган рақибда бўлса-да, куннинг тобора ғуборлашаётганини сезди. Фолиблик нашидасини сураётган юраги нохуш ниманидир ҳис этди. Офтобга нима бўлаяпти, деган ўйда бир зумга чалғиди. Кейин, икроримни айтаман, дея ғудранаётган Боборайим говнинг овозида истехзо, истехзодан ҳам кўра тантанага ўхшаш нимадир борлигини пайқаб, у томон хайрон бокди. Рақиб, ўнг қўли қорнида, гўё беҳад бир оғрикдан азоб тортаяпти-ю, аммо шунга қарамай, ўрни-

дан кўзгалмоққа ўзини мажбурлаётгандек ҳаракатланаркан, тагин деди:

— Ҳозир айтаман иқроримни!

Собир полвон ичдан қувонди. Қизни ёнига чақирмоққа овиз жуфтлади. Бироқ улгуролмади. Танига санчилган тигдан оҳ тортиб юборди. Боборайим говнинг тиртиқлар билан «безалган», терга ботган афтини жуда яқиндан кўрди. У нафратомуз илжайганча, нималардир деркан, йигитнинг қулоғига чалингани шу бўлди.

— Мабода ўлмай қолсанг, бундан кейин рақибингни «ухлагмай» туриб, чалғий кўрма!..

Кутилмаганда юз берган бу ходисадан даҳшатга тушганлар бошда қотиб қолишди. Кейин кимлардир изига қарамай қочди, кимлардир йигит сари интилди...

«Оғажон!» деган чинқирик қулоқни қоматга келтирганда, Собир полвон саросимада гувранишаётган одамлар орасида, ерда чўзилиб ётарди. У овоз келган томонга бошини буришга интилди. Бироқ ёнидагилар кизни ундан тўсиб қўйганди. Шунда унинг кўзи қонталаш қуёшга тушди.

— Кун тутилибди, — деди алахсираган оҳангда. — Кун тутилса, юрагим сиқилади, ёмон сиқилади...

Қиз яна чинқирди ва одамларни туртиб-суртиб, йигитнинг тепасига келди, чўккалаб, унинг бошини тиззасига олди. Кўзларидан дув-дув тўкилаётган ёш йигитнинг яноқларини юва бошлади.

Собир полвон қизга кулимсираб тикилди. Қалтираётган ўнг панжасини чўзиб, қизнинг пешанасига тушган бир тутам сочини тўғрилаб қўймоққа уринаркан, нимадир деди. Бироқ унинг овозини Боборайим говнинг бўғиқ бўкириклари босиб кетди, янчиб кетди.

— Яқинлашманглар! Қўлингни торт! Қонун бор! Мен фақат қонунга бўйсинаман! Яқинлаша кўрманглар! Тиламан! Тилиб ташлайман! Ух-х, бошди единг-ку, энағар!..

Дупур-дупур — кимдир қочди, кимдир қувди.

Қизга тикилиб ётган йигит унинг кўзларида шу маънони укиди: «Сизни яхши кўраман! Жонимдан ортик! Фақат... фақат ташлаб кетманг мени!» Йигит, мен ўлмаيمان, деган маънода охиста киприк қокди. Қиз унинг бошини бағрига тортди.

Собир полвон димогида кизнинг нафис, бокира хидини туяркан, тилида куйидаги жумла айланди: «Мен ҳам сени яхши кўраман!» Унинг эътирофини ҳеч ким эшитмади. Қиз буни бағрида, бутун вужудида ҳис қилди.

Айни шу лаҳзада кўкдаги куёш юзи тўла тўсилиб, олам янада хира тортган. Бу хиралик даштнинг аллақайси бурчида хануз йигитларга тутқич бермасликка уринаётган Боборайим говнинг ёввойи йиртқичларга монанд ғазабкор бўкиришларидан маҳзунлик, алланечук ваҳима касб этганди.

ҚАБРТОШ

Тоғдаги оғайниларикида ҳафта тўйлаб қайтган Эрали энаси мазорига қабртош қўйилганини эшитиб, фигони кўкка ўрлади. Ака турганда сингилнинг қабртош ўрнатиши нимаси?! На бир оғиз сўраш бор, на олдидан ўтиш. Энди одамлар нима дейди? Уғил бўлмай ўл-а, сингилгича бўлолмабсанда демайдим. Бу шумликнинг бошида сингилси эмас, куёви турганини улар каердан ҳам билсин. Душман кулиб, дўст ачинадиган иш бўпти-да. Эрта-индин деб юрмай, вақтлироқ ҳаракатини қилганида, шу ғалвалар йўқ эди. Ана энди... Бир хаёли, бориб куёви билан ёқалашмоқни, тириклигида қалрига етмай-етмай, ўлганида буйтиб иззат қилишини нимаси, дея сингилсини обдон тузламоқчи бўлди. Бирок хирсдай куёви-ю бўй чўзиб қолган жиянларига кучи етмаслигини ва сингилсига гап топиб беролмаслигини ўйлаб, фикридан қайтди. Манглай қашлаб бошқа чора кидиришга тушди.

Ва топди ҳам.

Эртаси эрталаб туман марказидаги сангтарошнинг устахонасига уриб борди. Қабртош буюртирди. Сангтарош куюқ қошлари остидан сурату қоғоздаги ёзувга қараб ажабланди.

— Яқиндагина ясаб бергандим-ку бу кишиникини, оқ мрамардан.

— Униси... синиб қолди, — Эрали елкаси тиришиб, ёлғонлади. — Кейин... униси менга ёкмади. Бунисини қора мрамардан ясаб берасиз. Сербезак, сурати тагида тўрт қаторгина шеърям бўлсин.

— Пулига чидайсизми? — Сингтарош узун бурини кашлаб, унга синовчан тикилди.

— Пулидан ғам еманг!

У сангтарошнинг устахонасини тарк этаркан, енгил тин олди. Ўзини ғоят ақлли ҳис қилди. Бекорга уришиб-талашиб юрмай, энаси мозорига ўзи ясаттирган кабртошни ўрнатиб қўя қолади, тамом-вассалом.

Бир ичлари куйсин!

Ўғил жонивор ўлмаганини, энасиниң куни куёви ва синглисига қолмаганини одамлар бир кўриб қўйсин.

У куёви билан уришли эди.

Каттазанг куёвини азалдан унчалик хушламасди. Ўзини қишлоқ бойларидан бири санаб, унча-бунча одамни оёқ учида кўрсатадиган нодон куёви бир куни ғалати бир гап айтиб қолди. Эмишки, бу ҳудуд бир пайтлар қайсидир бобосининг мулки бўлган экан, у ёғи ҳув кўлгача, бу ёғи қиргача... Кўкламнинг илиқ ва тароватли кунларидан бири эди. Улар дўнгда давра қуриб, ебичиб ўтиришарди. Лаган тўла эт, ёнда бир талай шиша, кайфлари жуда чоғ эди. Бошқалар-ку аҳмоқ куёвнинг ғудранишига кўпда ахамият беришмади-ю, лекин бу гап Эралига ёмон тегиб кетди.

— Унда биз сизинди эканмизда, — деди оғриниб.

— Шунга ўхшайди, — куёви иршайиб, хунук кекирди. — Лекин бу факт, барингни тирикчилигинг бобонинг ерида ўтаепти.

Эрали лаганга узалган қўлини тортиб оларкан, ёнбошлаб ётган ерида атрофга аламнак боқади. Ёнбағирликка сочилган қишлоққа, кенг даштга, олисдаги қирга, теварагини қамиш қоплаган ҳув наридаги кўлга бир-бир разм соларкан, хотирасини кавлаштириб, аждодлари тарихини титкилай бошлайди. Бохабарлиги бобосидан нарига ўтмаслигини англаб эса жиндек афсусланади. Сўнг узук-юлук эшитган ва билганлари асосида ўтмишни ўзича тасаввур этиб, ширин бир эртақ тўқийди. Тўқиган эртагига кўра, бу замин, ҳатто кўлдан наридаги уфққа туташ бийдек дашт ҳам катта бобосига тегишли экан. Куёвининг манқа бобоси эса унинг қўлида оддий бир чўпон экан. Бобосининг чорваси даштга сизмайдиған даражада кўп экан. Эрта кўклам кунларидан бирида бобосининг кўнгли нимадандир ийиб кетибди-ю, чўпону чўликларини ёнига чорлаб, ҳар бирига ўнтадан қўй

хадя этибди. Куёвининг пачоқ бобоси ана ўшанда қўйли бўлиб қолган экан. Агар суриштириб келса, куёвининг қўлидаги чорва ўша ўнта қўйнинг зуррияти бўлиб чиқишиям мумкин экан...

Тўкиган эртаги жуда марокли эди. Бирок эртак куёвига ёкмади. Андишани бир четга йиғиштириб қўйиб, уни, яъни ўзи каби юз қўйли бир одамни «иштонсиз» деб сўқди. Оқибат, чойи яримлаган чойнак куёвнинг елкасини сийпаб ўтди. У томондан эса ароқ юқи пиёла «канот қоқди». Кейин лагану тақсимчаларга навбат етди. Бирининг манглайи ёрилиб, иккинчисининг қовоғи кўкарди. Устихонлари аллақачон тупроққа қоришиб кетган бобокалонлари руҳи оёқ ости қилинди. Аждодинг нима-ю, ўзинг гўр бўлармидинг, деган гаплар бот ва бот такрорланди.

Сўнг у, дастурхон куёвники эди, даврадан турткилаб хайдалди.

Эрали пастга эна-эна, дўнг белида бир зумга тўхтади. Кенгликка алам билан тикилди. Тўкиган эртагига ўзиям чиппа-чин ишониб, шундай дея хитоб қилди:

— Бово-я, бовожон-а! Ерингиз сифиндиларга тўлди! Сифиндилар оёғи остида эзилди, топталди, ситилди, адо бўлди!

Бу хил эртак тўқишга унда асос йўқ эмасди. Қай бир замонлар отаси шунга ўхшаш гаплар қилгандай бўлувди. Отаси раҳматлиям ўтмишни аниқ эмас, тусмол биларди. Бирок яқин ўтмишни яхши эсларди. Негадир, узоқ йиллар улуғ шаҳардаги мадрасалардан бирининг тупроғини ялаб, қишлоғига мулла, мақомида қайтган амакиси хақида қўп гапирарди. Ҳаёт ўз падарини ҳам бу қадар хотирламасди. Дердики, амаким бечора одамларни саводли қилай деб қўп куйинарди, элди олди хисобланмиш Туроббойу Эсонбой, Гелдибойу Ирисбойлар эса гап-гапштакдан бўшамасди, эл-улуснинг холи нима кечаяпти, ишлари бўлмасди, хотин устига хотин олиб, маст туядай бўкириб юрардилар. Амаким бўлса элнинг корига ярай деб, Каттатевада мактаб очди, бир уй, бир айвонли. Элда обрўйи ошиб, дўст қатори, душманлар ҳам орттирди. Ур-сур замонларда бир тунда қўлига кишан урилиб, сибир қилинди. Қайтмади у ёқдан — на ўлигини биламиз, на тиригини...

Эралини эса амаки бобосининг иктисодий мавкеи кўпроқ кизиктирарди. Ва бир куни дўмпайган тандирдай бўлиб, ўрнигина қолган мактабни назарда тутиб, истеҳзоли оҳангда сўради:

— Амакингиздан яна бирор нарса қолганми ўзи?

— Қолган. — Ота маҳзун хаёлга чўмади. — Кўп нарса қолганди. Барини обориб Қўшжарга кўмиб келганмиз. Замон чаток эди-да.

— Кейин кавлаб олдиларингизми ишқилиб? — Эрали сергак тортади.

— Йўқ.

— Эя! — Эрали ховлиқиб, ўрнидан туриб кетай дейди. — Хали кавлаб олмадингизларми?!

— Фойдаси йўқ чиқар...

— Нега? — Эрали ҳаяжондан қалтираб кетади.

— Тупроққа қоришиб... — Ота унга ажабланиб боқади. — Сенга нима бўлди, улим? Жойингда ўтиролмайд қолдинг.

— Нима эди ўзи, дурмиди ё олтинмиди? — Эрали отасининг саволини жавобсиз қолдириб, баттар типирчилайди. — Айтинг, нима эди? Тилломиди, ё... Эскиларда тилло кўп бўлган дейишади. Қанча эди?

— Қанақа тилло? — Ота унинг аҳволдан кулади. — Китоб эди. Беш қопдан зиёд арабча имлодаги китоблар эди. Барининг хузурини ер кўрди. Чириб, тупроққа қоришиб кетган чиқар деб кейин кавлаб кўрмадик.

Бу гапдан сўнг Эрали ўтирган жойига шилқ этиб тушди. Кўрпача устида тўнкарилиб ётган пиёла тиззасига ботиб, жони ёмон оғриди. У ғудраниб сўқинди. Амаки бобоси Тўрабой-ю Ирисбойларга ўхшаш бойлардан бири бўлиб чиқмаганидан ўқинди. Сўнг юрарди-да оғзи катта айрим жўралари каби давраларда мактаниб. Мактаб очган аллақандай амаки бобосининг нимаси билан фахрланиш мумкин? Отаси гўё унинг хаёлидан ўтганини сезгандай, эна томонидан бўлмиш бадавлат боболаридан бири ҳақида сўзлай бошлади. Бойлиги учун эмас, амакисининг тақдирига алоқадорлиги боис, тилга олади. Иккисининг бир кунда сибир қилингани тўғрисида эзмаланиб гурунг беради. Сўнг андак ҳасратла кўшиб кўяди: «Амакимдан сўгин бизнинг авлодда илмга кизикувчи бўлмади. Менинг умрим чорванинг кетидан ўтди. Сен ҳам шунга рўжу қўйдинг. Амаким бечора айт-

гандай, бу дунёдан кўр ҳолимизча ўтиб кетаяпмиз». Ота сўзланаркан, олис мозийга тусмоллаб боқади. Хира, жуда хира қиёфаларни гавдалақтиради. Эрали эса ўша хира қиёфаларнинг бирдан юқоридаги тотли эртақни тўқиди. Уни заргўнли, улугвор сиймоли, басавлат киши сифатида тасаввур этиб, аввал ботинан, сўнг зохиран унга ёзғиради:

— Бово-я! Бовожон-а! Не кунларга қолдик, а!

Агар шу пайт пастдан аёлининг чийилдоқ овози эшитилмаганда унинг «бой бобоси» билан хаёлий бу сухба-ти ҳаливери тинмасди. У хушёр тортиб, қуйидаги ховлиси томон малолланиб боқади.

Аёли, бошидаги рўмоли қийшайиб қолган, жағи-жағига тегмай, ҳовли юзида ивирсиб юрар, энаси супада урчук йигирганча, унинг оғзидан чиққанини чиққандай ёқасига ёпиштириш билан банд эди. Кампири тушмагур аллақачон саксонни қоралаб қолган бўлса-да, хануз балонинг ўқидай. Ишниям дўндиради, гапниям. Келинига ёкмагани, унинг доимо кизига илиниб туриши эди. Кампирнинг бу қилиғи Эралигаям ёкмайди. Аммо ботиниб бир сўз айтолмайди. Ийманади. Айтишдан наф йўқ, энаси ўзига етгунча қайсар. Эрали бошда аёллар орасига тушиб, хотинини дўппослаб ҳам кўрди. Бироқ букрини гўр тузатар дегандай, сўнг барига қўл силтади. Кейин, кейин уйида жанжал кўзғалиши билан даштга чиқиб кетишни одат қилди.

Ана шундай кунлардан бирида у ғалати бир ҳолатни кашф этди. Уйида юрагини ёғимлайдиган дилғирлик даштга чиқиши билан ортиқ уни безовта қилмай кўярди. Кенгликда у ўзини бир зарра ҳис этар, ташвишлари бачкана, тўқиган эртақлари кулгили туюларди. Изига қайтиши билан, кишлоққа юз одимча қолганда, таниш дилғирлик қайта бош кўтарар, тўқиган эртақлари чин, ташвишлари салмоқли аҳамият касб этарди.

У бу ҳолатни қайта ва қайта туйғач, охири икки уй наридаги қўшниси Тожи шоирга тиш ёрди. Тиш ёришдан аввал дўқондан бир шиша ароқ олди. Гап бор деб, уни четга имлади. Қўним топган жойлари окшом чоллар чиқиб ўтирадиган Яғиртепа бўлди.

Тожи шоир деганлари умрида бир сатр шеър ёзган банда эмас. Шоқир узуннинг тўйида ғазал устига ғазал ўқиб, келин-куёвни қутлагани боис шу лақабни олган.

Лекин кўлидан китоб ва газета тушмайди. Кўп ўқигани учунми, гап-сўзлариям бошқачарок, устига-устак, тилиям захаргина, бетинг-кўзинг деб ўтирмайди. Аммо калласини бир оз киздирмагунингча бирор саволга жўяли жавоб олишинг қийин, силар барибир менинг гапимни тушунмайсизлар, дея тўрсайиб тураверади. Биринчи пиёладан сўнг ҳам унинг рангги очилмагач, Эрали иккинчи пиёлани тўлатиброқ қуяди. Газак, дея чўнтагидан кирланган курт олиб узатади. Шоир куртга ирганиб қарайди, олмайди. Кўзларини кенгликка тикиб, негадир оғир хўрсинади.

— Сиздаги бу ҳолатни фан аллақачон аниқлаган, — дейди, шуниям билмайсанми, деган иддаоли йўсинда. — Барча тирик мавжудот, шунингдек, одам боласиям био манбаи, гавжум масканлар, яъни шаҳар ва қишлоқлар био майдони ҳисобланади...

Унинг бу ғалати гап-сўзларидан Эралининг тушунгани шу бўлдики, ҳар бир одамда, жумладан ўзида ҳам «био» деган ток бор экан. Бу ток одамзотнинг феълиятворига қараб «ижобий» ва «салбий» деган қувватларга бўлинаркан. Юрагининг сиқилиши ўша салбий қувватдан эмиш. Негаки, жохил ва нодон ҳамқишлоқларининг тор дунё қарашлари-ю, кундалик ғиди-бидисидан қишлоқ ёмон қувватга тўлиб тошган эмиш...

Аммо бундан Эрали донг қотмади. Истеҳзоли нимтабассум ила шоирни ичида «ахмок» деб сўқди. Пул куйдириб ароқ олганига ачинди. Ахир одамда қанақасига ток бўлиши мумкин, ток дегани ана симёғочлардаги симларда. Уям бир кун келса, икки кун келмайди. Агар вужудида ток бўлганида, биринчи ғалда бошлаб куёвини калтиратмасмиди. Япроқдек титратиб-ўчини олмасмиди.

У ўзини токли одам ҳолида тасаввур этиб, энди куёвига азоб бераётганида, учинчи пиёлани бўшатишга улгурган шоир уни туртиб қолди.

— Анову гўрсўхта куёвингизнинг кетишларига бир қаранг.

Эрали қишлоқ томон аланглаб, ёнбағирликдан тўриқ отда пастга энаётган куёвини кўрди. У бошидаги ихчам суртелпагини қошигача бостириб, эгарда хаддан ташқари кеккайиб ўтирарди.

— Бу нодон дала-даштда ўлақолса бу тарзда кеккаймайди, — деди шоир аччиқ кулимсираб. — Чунки даштда янтоқ ва юлғундан бўлак унга эътибор берувчи йўқда. Бунинг бор амали киши кўзи учун. Яхшиларнинг энсасини котириб, ёмонларнинг хасадини келтириши учун. Уларнинг бу қилиғидан қишлоқ салбий қувватга тўлади. Биз эса осойишталикни даштдан қидиришга мажбур бўламиз.

— Бунинг турган-битгани шу, — деди Эрали нима деярини билмай.

— Уни ёмон кўрганингиз учун сиздан ҳам ёмон қувват таралапти, — деди шоир унга кўз қирида боқиб. — Тиришиб ўтиришингиз юрагимни ғашляпти. Кўп тиришманг, улар аҳамият беришга арзимамайди. Борликни кўз билан қамраб, юракни кенг қилинг...

Эрали шоирнинг гапларидан зерикди. Теваракни лоқайд қузата бошлади.

Ана энаси узун энги учига нимадир тугганча ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб синглисининг уйи томон кетмоқда. Ортидан аёли ақиллаб қолгани аниқ. Четдаги кулба эшиги олдида икки овсин шанғиллаб айтишмоқда. Уларнинг кунора жанжали қўшнилариинг жонига теккан шекилли, томоша қилувчи йўқ. Ҳовуз бўйидаги сайхонликда икки йигитча жўжаҳўрозлардай чўқишмоқда. Учинчи бири уларни ажратолмай халак. Ўнг ёқдан бирининг акаси, сўл ёқдан эса бирининг тоғаси сайхонлик томон ошиғиб келмоқда. Уларга эрмакталаб болалар эргашган, Аслида бориб чаққан ҳам ўшалар. Агар катталардан кимдир тезроқ ўртага тушмаса, азалий душман бу икки оила вакиллариинг уруши ёмон тус олиши мумкин.

Бу орада шоир бекорга чакак ураётганини бирдан пайқаб қолди. Бунгача у тўртинчи пиёлани бўшатиб, боя қўлига олишнияма истамаган қуртни пок-покиза тушириб бўлганди. Ароқ таъсириданми, ё азбаройи жахли чиққаниданми, Эралини «сен»лаб янишга тушди. Этак қоқиб ўрнидан турди. Пастга эна-эна, мушт ўқталиб тагин ўдағайлади.

— Қўйдан фарқинг йўқ, сен аҳмоқни! Тинглашни билмас экансан, нима қилардинг мени овора қилиб! Э, дардинггаям, ўзинггаям сени!..

Эрали қабртош буюриб қайтган кунияма Яғиртепада

тўхтади. Негадир кўнгли шоирнинг гурунгини кўмсади. Режаси ҳақида ким биландир жуда ўртоқлашгиси келмокда эди. Бу борада шоирдан сози йўқ. Касофатнинг тили аччиқ бўлса-да, дардингни тинглай билади. Лекин маслахат бермайди. Шунинг хохлабсанми, қилавер, нима киласан элга овоза қилиб, дейди. Айни шу гап хозир Эралига жуда-жуда керак эди. Энг мухими, у бировга гуллаб қўймайди. Кейин ўйлаб-ўйлаб буни шоирдан ҳам сир тутишга қарор қилди. То қабртош тайёр бўлмагунча бу ҳақда бировга, ҳатто аёлигаям чурқ этмади. Ўша кунни сабрсиз кутди. Ҳар окшом дўнгга чиққанида, кунботишдаги кабристонга термулиб, маҳзун-маҳзун ҳаёлларга толди. Энасининг азасида яқинларининг нечоғли турланганликларини ўйлади.

Синглисини энасига нисбатан оқибатли деб бўлмасди. Акс ҳолда энасининг ўлим тўшагида ётганини била туриб, эри билан оромгоҳга кетмасди. Келин деганнинг тили узун бўлишига йўл қўймасди. Аза кунини дарвозадан додлаб кирганида, Эрали номига овоз чиқариб турарди. Синглисини ёқа йиртиб йиғлашини кўргандан сўнггина кимни йўқотганини гўё туйқусдан англаб етгандай бўлди. Энди энасининг супада урчук йиғириб ўтиришларини, аёли билан ади-бади айтишларини, олиб келган нарсасидан синглисига илиниб туришларини, кеч қолганда дарвоза олдида кутиб олишларини ҳеч қачон кўрмаслигини ўйлаб юраги увишиб кетди. Бўғзига йиғи тикилди. Йиғисини ичига ютишга тиришиб, теваракка кўз кирини ташларкан, ажиб бир манзарани кўрди. Ҳар гапида қайнонасига ўлим тилайдиган аёли жин теккандай чинқириб йиғларди, қайғудан ўзини йўқотган синглисининг юзига қўшни жувонлар сув сепарди. Хамма йиғлаб, хамма бўзларди. Ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган бир кампирга уларнинг бу қадар куйинишларига унинг ишонгиси келмади. Ва тезда кенжа ўғли ва қизидан бўлак хаммаси йўлига кўзёши қилаётганини фаҳмлади. Бундан хўрлиги келди, эндиликда ғирт етим бўлиб қолгани таъсир этиб, ўғли билан басма-бас йиғлашга тушди. Шунчаки йиғламади: «Тириклигингда қадринга етмадим, энажон» дея сўзлар тизимини териб-териб, айтиб-айтиб йиғлади. Ўлишингни билганимда, елкагинамда кўтариб юрмасидим, дея армон билан бўзлади. Ўша кунни куёви қаватида бўкириб турган

бўлса-да, барибир уларнинг ораси илимади. Қайтамга, сингисининг, энамни янгам ўлдирди, томоғига қарамай, очдан ўлдирди, деган гапидан сўнг баттар совуди. Маслахатсиз қабртош қўйишлари эса дард устига чипкон бўлди. Шунинг учун ҳам ўзи буюртирган қабртошни тезроқ битишини илҳақ кутарди.

У бу ҳақда ҳеч кимга айтмаган эса-да, шоир ниманидир сезган шекилли, бир куни йўлда тўхтатди. Худди шеър ўқиётгандек, доно-доно қилиб деди:

— Биз бандалар шу қадар нодонмизки, қилган ишларимиз нукул хатолардан иборат! Биз хатоларга қўмилиб-қўмилиб яшаймиз! Бу хатолар шунчалик тотлики, азобини асал янглиғ қабул айлаб, тамшаниб-тамшаниб яшаймиз! Лаб-дунжингизни артиб олинг, «асал юки» қолибди...

У шоирни маст гумон қилди. Йўқ, шоир маст эмасди. Нимадандир изтиробда эди. Одатдагидек, нимаданлигини айтмади, ҳайф сенларга, дегандай қўл силтаб кетди борди.

Эртаси, яъни қабртош ими-жимиди олиб келинган куни куёш Эралининг кўнглидек чароғон эди. У қўзи эмас, қўй сўйдирди. Қишлоқ кексаларига одам юбориб, ўзи ўғиллари билан мазорга жўнади.

Ўғиллари куёв бошлиқ жиянлари томонидан ўрнатилган қабртошнинг олиб ташламоққа чоғланишганди, у донишмандона бир қиёфада бош чайқади.

— Тегманглар! Ўзлари қўйдими, ўзлари олишсин. Буни қаватига ўрнатинглар.

Қора мрамор оқ мрамордан кўра бежирим ва анча баланд эди. Четлари ҳошияли, ўртасига тўрт эмас, олти қатор шеър битилган. Энасининг сиймоси каттароқ қилиб туширилганди.

Қабртошлар ўртасидаги бу тафовутдан Эрали кўп суюнди. Ўғилларидан андиша қилиб турмай, шодон ғудранди.

— Мана, энажон! Керак бўлса, бундан каттароқ тошлар қўйишга қурбимиз етади!

Ёнма-ён қўйилган тошларга муҳрланган бир хил сиймо-онаси бўлаётган бу ишлардан ажаблангандай, маъносиз жилмайиб турарди.

Эрали мазордан масрур қайтаркан, қўйган тошини олиб ташласин, дея ўғилларидан бирини куёвиникига

жўнатди. У томондан эса, бекорларнинг бештасини ай-тибди, деган нордон жавоб келди. Бу шунчаки айтилган гап эмас, балки эрта-индин кўпиши аниқ бўлган улкан жанжалнинг совуқ нафаси, даракчиси эди...

СУТ СОТУВЧИ БОЛА

Болакай тонг-азонда сут тўла бидонларини кўтариб, маҳалла адоғидаги кўп каватли уйлар томон юраркан, одатдагидек, муаллимасининг ғазабнок афтини кўз олдига келтириб, қадамини тезлатишга уринди. Ўзига қолса-ку, югургилаб кетарди-ю, бироқ қўлларидаги овир юк бунга монелик қиларди. Боз устига, минг опшиққани билан бидонлардаги сут ҳамиша ҳам тезда сотила қолавермайди. Миждозларнинг талаб ва эҳтиёжига боғлиқ иш бу. У овозига зўр бериб, эшикма-эшик юраркан, зинадан зинага кўтарилаверишдан ҳориган кезлари, тўғри келган зиналардан бирига чўкиб, бир зумга, атиги бир зумга тин олгиси келади. Аммо муаллиманинг ғазабкор қиёфаси бунга изн бермайди: «Тагин кечикдингми? Қачонгача давом этади бу, а?!» Қачонгача давом этишини эса болакайнинг ўзи ҳам билмайди. Ҳовлисида икки сигири бор экан, бу юмуши ҳеч қачон тугамаслигини хис қилади, холос.

Зинадан зинага кўтарилавериш жонига теккан кезлари, айниқса, муаллиманинг ўткир нигоҳларига чидамокқа бардоши етмай қолган пайтларида, болакай тинимсиз кавш қайтарувчи бу жониворларни жуда ёмон кўриб кетади. Нега деганда, унинг юмуши тонгда сут сотиш билангина чекланмайди. Дарсдан сўнг аравачасини судраб, бозорга чопиши, ўзи каби болалар билан таллашиб-тортишиб, озиқабоп чиқинди қолдиқларини йиғиши, ариқ бўйларидан ўт-ўланлар юлиб қайтиши лозим. Юхо сигирлари эса тўйдим демайди, тинмай ямлашгани-ямлашган. Болакайнинг эса бошқа тенгқурлари катори ўйнагиси, дарахтларга осилгиси, кўкка тикилиб, хаёл сургиси, расм чизиб, шўхлик қилгиси келади. Аммо мудом емак талаб қиладиган жониворлар унинг бу кўнгил хоҳишларига эрк бермайди. Негаки, очофат бу жониворлар онасининг ардоғида, отасининг эътиборида, болакай ботиниб бир сўз деёлмайди. Ичдан ёмон кўради

уларни. Нар и борса, муштчалари билан, киши кўрмас, дўппослайди. Бироқ унинг зарбалари сигирларга чивин чакқанчалик таъсир этмайди.

Болакайнинг бу аҳволи билан муаллиманинг зиғирча иши йўқ. Доска ёнига турғизиб қўйиб, синфдошлари кўз ўнгида тергагани тергаган. Болакай, боши ҳам, кўз остидан уни бошдан-оёқ кузатади. Эгнидаги бежирим либосига, оёғидаги ингичка пошнаги туфлисига негадир алоҳида эътибор беради. Кўҳлик, лекин совуққина бу жувонни сингисини қўлидан қўймай ўйнайдиган қўғирчоққа ўхшатади. Шунда бирдан ўзини ҳам қўғирчоқ бўлгисини келиб кетади. Маза-да, ҳеч ким тергамайди, тонг азонлаб кишилар эшигида сарғаймайди, бозорда болалар билан ёқалашиб юрмайди, сутчи хотинлардан, айниқса, Ойша қорадан ҳуда-беҳуда туртки емайди.

Ойша қорани эсласа, у разабдан титраб кетади. Нега деганда, у болакайнинг ҳудудига безбетларча бостириб кирган-да. Илгари у нариги маҳаллада сут сотарди. Яқиндан бери бу томонларга ҳам суқиладиган бўлган. Қандай бўлмасин, даҳадан болакайнинг изини кўритсам дейди. Бироқ болакай ҳам анойилардан эмас, имкони етгунча унга қаршилиқ қилади. Оқибат, улар ўртасида тез-тез жанжал чиқиб туради.

Болакай меҳрибон амакини ўшандай жанжаллардан бирида учратди. Жилмайганда кўзлари кисилиб, икки чеккасидаги майда ажинлари куёш нуридек ҳар ён тараладиган амакини эсласа, кўнгли алланечук орайиш топиб, ич-ичидан яйраб кетади. Муаллимасини тергаса ёхуд онасини шанғиллаб, отасини койиса, болакай нуқул амакини ўйлайди. Эртан борсам, ҳаммасини айтиб бераман дейди. Аммо учрашган кезлари барини паққос унутади. Негаки, амакининг хонадонини ҳар қандай дилгирликдан ҳоли, ичкарида қандайдир илиқ нур сузиб юргандек туюлади. Ёмонини, амаки уни ҳеч вақт узоқ тутиб турмайди. Идиш тубидаги қолган-қутган сутни елим товоққа ағдараркан, энди югур, дарсингга кечикма, дейди. Не-чундир амаки уни дарсга кечикишини сира истамайди. Болакай эса унинг хонадонини хашиша хайрон тарк этади: «Шунча сутни нима киларкин у?» Онасини бу ҳақдаги ҳикоясига эътиборсиз, отасини эса, у боғдан келса, тоғдан келади. Ўқиб, нима, шаҳар олиб берарми-

динг, дейдими-ей. Кейин мамнунлик билан қўшиб қўяди: «Мана мен, шофёр бўп, кам бўлмадим. Пул топишнинг йўлини билсанг, ҳеч қачон кам бўлмайсан. Сал бўй чўзгин, яна бир сигир обераман».

Отаси бу гапларни тўрдаги телевизорга тикилган кўйи айтади. Беғам, беташиш, лоқайд бир тарзда сўзлайди. Она эса жуда эпчил, ота гапини тугатар-тугатмас, бирпасда фойда-зиёни хомчўт қилиб ташлайди. Фойда-зиён ҳақидаги гаплардан болакай зерикади. Оғилхонада яна бир томдек сигирнинг пайдо бўлишини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетади. Негаки, сут, сутга қўшилиб адоқсиз ташвишлари ҳам ортади-да. Шунда у онасини Ойша қорадек орик бўлмаганидан ўкинади. Онаси орик ва чаққон бўлганида, балки сутни ўзи сотармиди. Кейин у каттакон қорнини бир ён осилтириб, ёнбошлаб ётган отасига умидвор тикилади. Йўқ, отаси озадиган эмас, озмайдими, демак, бидон кўтариб сут сотишга ҳам чиқмайди.

Сўнг унинг кўзлари хона бўйлаб сарсон кезинади. Уйдаги буюмларнинг жойланиши ёкмай, юраги сиқилади. Жавон тўла чинни идишлар, устида қандайдир кутилар. Деворни бўйлаган гилам тепасида ота-онасининг ёшликда ёнма-ён тушган суратлари. Суратда улар ҳозиргидек бақалок эмас, кўзлари ҳам бошқача боқади. Энди улар ўзга бир одамларга алмаштириб қўйилгандек. Уйдаги буюмлардек жуда зерикарли.

Амакининг уйи эса бу хил буюмлардан холи, қандайдир тароватли. Бурчакдаги ихчам жавон китобларга лиқ тўла. Жавонга тақаброқ қўйилган чоғроқ диван сунъичиғида доимо орасига кўзойнак кистирилган қандайдир китоб ётган бўлади. Амаки уни ҳозиргина қўлидан қўйганлигини болакай ичдан ҳис қилади. Эшикдан чиқиши билан тағин қўлига олишиниям билади. Деворга эса ўзини эмас, қандайдир ўқувчи болаларнинг сон-саноксиз суратлари тартиб билан осилган. Бундан унинг ўқитувчи бўлганлиги аёнлашади.

Болакай ҳар гал амакининг ортидан тўғридаги ошхонага ўтаркан, чап ёндаги айни шу хонага ҳавасланиб боқади. Диванга чўкиб, бир зум нафас ростлагиси, девордаги суратларни мароқ билан томоша қилгиси, кейин чиройли терилган китобларни титкилаб, расмларини томоша қилгиси келади. Азалдан у китоб саҳифаларига

чизилган суратларни томоша қилишни ёқтиради. Назарида, бу суратлар уни бошқа бир оламга чорлаётгандек туюлаверади.

Зиммасига сут сотишдек зерикарли вазифа юклатилмасдан бурун дарсликлардаги расмларга ўхшатма чиқишни яхши кўради. Ўхшатолса, ўзида йўқ суюнади. Ўхшатолмас, сира бўш келмас, ўхшатмагунча тинчимасди. Бора-бора унинг ўз қуёши, оппоқ парку булутлари, суюкли қахрамони — оғзини катта очиб кулиб турадиган бола, серўркак тоғлари юзага келган ва уларни қайта-қайта чизишдан болакай ҳеч эринмасди. Аммо оппоқ сут ташвиши бу ширин эрмакка чек қўйди. Отасининг ғоят салмоқлаб айтишига кўра, эс-ҳушли болага бу хил ишлар ярашмасмиш.

Уйларида сумкасидаги дарсликлардан ўзга китоб йўқ. Окшомлари уйдагиларнинг тикилгани бурчакдаги телевизор. Алламаҳалда мудроқ отага бирдан «жон» киради: «Жойимни собер, ёмон чарчабман бугун». Она оғир гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан кўзгаларкан, болакайни эслаб қолади: «Ёт, эртан сахар туришинг керак!» Шу билан кун адоғига етади.

Эртаси кун худди шу зайлда давом этади.

Ана шундай кунлардан бирида болакай меҳр ва қаҳрга тўла овозни эшитади.

— Болани койиманг!

Ойша қоранинг қарғишларига кўмилиб, йўлак четиде «без» бўлиб турган бола, ёнига ўгирилиб, ғоят ораста кийинган амакини кўради.

— Кап-катта хотин, уялмайсизми болани қарғагани! — деди у аёлга жиддий тикилиб, сўнг билагадаги соатига бирров кўз ташлаб, юмшоқ оҳангда сўради: — Дарсга кечикмадингми, болам?

Болакай оёқлари остидаги бидонларга ишора қилди.

— Сотишга улгурмадим хали.

— Қанча қолди?

— Анча бор.

Амаки бир муддат ўйланиб тураркан, сўнг қатъий деди:

— Қани, мен билан юр-чи!

Болакай Ойша қоранинг юрагини куйдириб, унга эргашади.

Амаки бидонлардаги қолган сутларни каттакон идишга ағдараркан, чўнтагидан пул чиқараётиб тайинлайди:

— Бундан сўнг сутинг қолса, тўғри ўзимга олиб келавер.

Эринган ёхуд тонгги салкин ҳаводан жунжиккан кезлари, болакай сут бидонларини кўтариб, тўғри унинг уйига бормоқ истайди. Аммо ичдан ҳамиша нимадир тўсқинлик қилади. Нимагалигини билолмаса-да, ҳарҳолда, бу иши яхши эмаслигини англайди. Шунингчун аввалига бошқаларнинг эшигини қоқади. Қўпинча бидонлари тез бўшаб, амакиникига ўтишга ҳожат қолмайди.

Шу кейинги тўрт кун ичида бу ҳол кетма-кет такрорланиб, у амакининг уйига ўтолмади. Бугун ҳам эшикмаэшик юриб, сут сотаркан, негадир амакини тез-тез эслаётганидан ажабланди. Кеча ва ўтган куни ҳам шундай бўлганди. Бу сафар эса чидаёлмади. Идиши бўшашини кутиб турмай, амакиникига йўл олди. Муаллиманинг зардали қиёфаси энди уни ортиқ ташвишлантормас, билдики, амаки узок тутиб турмай, идишлардаги сутни охиригача қуйиб олади. Бахонада амакини кўргани қолади.

У четдаги тўрт қаватли фиштин бинога етди. Йўлаклардан бирига кириб, иккинчи қаватга кўтарилди. Та ниш эшик ёнида тўхтаб, бир зумга нафас ростлади. Сўнг қўнғироқ тугмасини босди. Бирок ҳамиша тез очиладиган эшик ортидан бу гал ҳеч бир садо эшитилмади. Болакай қўнғироқ тугмасини қайта ва қайта босди. Кейин муштлари билан эшикни гурсиллатиб урмоққа тушди.

Қўшни эшик қия очилиб, сочлари тўзғиган аёлнинг тўнғ башараси кўринди.

— Амак йўк, ўлган у, — деди у эшикни каттароқ очиб, халати ёқасини тўғриларкан. — Сутинг бўлса, бир банка қуйиб кет! Эя, мунча анграясан?! Нима бало, овсармисан?

Тахтадай қотиб қолган болакай аёлнинг жаврашларини эшитмади. Аёл вайсай-вайсай бидондан ўзи сут қуйиб олди. Қўлига пул тутқазиб, эшикни карсиллатиб ёпгандан сўнггина болакай ўзига келди. Карахт бир ҳолатда зиналарни бир-бир босиб пастга туша бошлади.

У таиқарида Ойша қорага рўпара бўлди.

— Меҳрибонинг йўқ энди, — деди Ойша қора истеҳзоли ҳиринглаб. — Сендан олган сутини қўшниларга бепул таркатарди. Йўқ энди у. Эшикма-эшик чорингини судраб юравер энди!

Болақайнинг мадори йўлак четидаги ўриндикқача базўр етди. Қалтироқ бармоқлари билан шудринг қўнган тахталарни пайпаслаб, аста чўқаркан, елкалари титраб йиғлаб юборди.

Нарида эса сут тўла бидонларини кўтарганча Ойша қора кетиб борарди.

— Молоко! Свежий молоко!

Болақай эса ниманидир англаб, ниманидир англамай, йиғида давом этаркан, ҳеч қасқа ошиқмас, негадир ошиқишни сира-сира истамасди...

ДАШТДА

Эна ер муштлаб қарғанади.

— Бундан кўра ўша даштда жондор еб кетса бўлмасмиди сени! Ерди камгинаси тортибгина кетса бўлмасмиди! Не деган гап бу, ҳалитдан хотин кишининг этагига тирмашиб. Кимга тортдинг ўзи сен! Не деган одам бўлдик?! Не деб қишлоқда бош кўтариб юрамиз энди? Ҳали отанг келса, нима дейди? Ўлдирибгина қўяди-ку сени...

Гирди тошдан кўтарилган пастак супа лабида чимирилиб ўтирган Бердимурод, қаншари остидан энасига хўмрайиб боқади. Ич-ичидан хайқирмоқ истайди: «Етар энди!» Бироқ нимадир халақит беради. Хайқиришдан кўра, ичдан эзилмокни маъкул топгандай, чурк этмайди. Бунга сари, энанинг фигони кўкка ўрлайди. Яккаш санайди. Ётиғи билан сўраб-суриштиришни хаёлига келтирмайди. Суруштирган тақдирдаям, қайсар ўғлидан тайинли бир жавоб олиш қийинлигини яхши билади. Кеча оқшом даштдан юз-қўзини кўкартириб қайтганда ҳам бир сўз демаган, йигитчиликда, дея қўя қолган. Не гаплиги эса тонгда аён бўлди: кеча ўғли даштда нотаниш бир келинчакка ёпишган экан, хешлари келиб, ўласи қилиб уриб кетишибди.

Бердимурод жиғибийрон бўлаётган энасидан кўз узиб, молларини подага қўшиш баҳонасида майдон че-

тига йиғилаётган эркаклару, кўча юзидаги аёлларга боқаркан, ховлиси тевараги девор билан ўралмаганидан ўкинади. Девор яхши-да, бегона кўздан асрайди. Ундай деса, бу кишлокда деворли ховлининг ўзи йўқ. Дўнг бетига бетартиб тушган кишлок хонадонларида не сир, не синоат бари ҳамманинг кўз ўнгида. Яширмоқнинг ҳеч иложи йўқ.

Йигитнинг аламнак нигоҳи эркаклар орасида кўхна, нимдошгина тўнига ўраниб, бамисоли мусичадай беозоргина кунлишиб турган Сувонкулга тушгачгина не гаплигини англагандай бўлди. Демак, кишлокда миш-миш тарқатган шу. Ана энди, холинг қалай, дегандай кулиб турибди. Ҳарҳолда Бердимуродга шундай туюлди.

Сувонкул ҳозирда кўзига жирканч кўрингандай, ёзғираётган энасининг назарида ўзи ҳам ундан кам эмаслигини фавқулодда ички бир туйғу билан ҳис этаркан, ўрнидан ирғиб турганини сезмай қолди.

— Бари ёлғон! — дея ҳайқириб юборди.

Чўчиб тушган энанинг кўзларида умид учқунланди.

— Сен бола, мени адо қиласан, — деди хикиллаб.

— Сизни адо қиладиган ҳеч бир иш қилганим йўқ! — дея чўрт кесди Бердимурод. — Кўп жаврамай, хуржунни ҳозирланг! Кетдим мен подага.

— Чой...

— Раҳмат, тоза чой ичгандай қилдингиз!

— Ахир мен... — Эна узун енги билан кўзёшларини суртди. — Ичим куйиб кетяпти-да, болам. Кимга ишонмай?

— Ана, уларга ишонинг! — Йигит зарда ила одамлар томонга ишора қиларкан, деди: — Инсон боласига қайишганим шу бўлсин! Менга деса... ўлиб кетмайдимиз бари!

Бердимурод кейинги гапини қасам йўсинида қатъий таъкидларкан, юрагида улкан бир ўпирилиш юзага келганини сизди. Тугун тортган панжалари бўшашиб, қомати алланечук шалвираб тушди. Оёқларини судраб босиб, айвон томон юрди. У ердан сиртига қалин наमत сирилган кўзачани олиб, челақдан унга сув қуя бошлади.

У қаддини ростлаганда, қир бошидан қуёш мўралай бошлаганди. Аламнак эса-да, бу манзарага бефарқ қараёлмади, маҳдиё бўлгандек бир зум туриб қолди.

Тонг нурларини у азалдан яхши кўради. Айниқса, ўрқачли кир чўққилари алвон рангга кирганида, ҳаяжондақ калтираб кетади. Бундай кезларда жисми тушунуксиз ажиб бир ғайратга тўлиб, бутун оламни қучгиси, қутилмаган бир ишлар қилиб, ич-ичидан тошиб келаётган ўша ғайрат ҳиссини қондирмоқ истарди. Отаси — Собир полвон айтмишли, бу эрлик, аниқроғи, корлик туйғуси бўлиб, кейинги пайтларда у тез-тез ўша ҳис етовига тушиб қолмоқда эди. Бирок, кишлокда хотинларнинг онда-сондаги жанжалини демаса, фавқулодда ходисалар сира юз бермасди. Тўйлардаги курашда эса, хозирча ўзини итнинг орқа оёғи деб биларди. Негаки, тўйларда тенгқурлари билангина курашар, корлик, яъники ўзга ерлик катта полвонларни йиқитиб, қишлоғи обрўйини сақлаб қолишдек ички бир хоҳиши чўнг полвонларнинг оёқлари остида топталиб, у орзу этагидан тутганча қолаверарди.

Бирок яқинда корликнинг ғаройиб лаззатини тотмоққа ниҳоят эришди. Эсласа, хануз хузур қилади. Ўшанда баданидаги оғриқлар ўта ёқимли туюлиб, ўзини етмиш еттинчи осмонда ҳис қилганди. Ёқмагани, оппоқ юзли қизнинг меҳрибончилиги бўлган. Қизнинг «укажон»лашидан роса энсаси қотган. Қиздан у миннатдорчилик истамаганди. Қиз эса, «укажон»лаши етмагандек, юмшоқ бармоқлари билан шишган, қизарган ёноқларини силаб-сийпаган. Шунда у ўзини бола сезган. Билаклари ингичка, бўйи пастак туюлган. Қолбуки, у бўйчан, пишиқ ва бақувватгина йигит эди. Ўн саккиздан эндигина хатлаган бўлса-да, унда йигирма ёшли йигитнинг туси ва келбати бор эди. Чапдастлиги туфайли қизга тирвалган Бозорорти маҳалласининг безориси саналмиш Адҳам дарроздек давангир йигитни чекинишга мажбур этганди...

У сув тўла кўзачани супа лабидаги хуржун ёнига қўяркан, қашқани эгарлашни унутганини эслади. Отни эгарлаш ҳамиша унинг анчагина вақтини олади. Бу юмушни бошқаларга ўхшаб ўлда-жўлда қилмасди, алоҳида иштиёқ билан адо этарди.

У шу юмушни бажариш ниятида от томон юраркан, кечаги воқеа эсига тушиб, уни бу қадар эъзозга арзимайди деган ўйга борди. Қашқадан ёмон кўнгли қолганди. Жонивор доимо нозик пайтда панд бериб қўярди.

Сирасини айтганда, Қашка у орзулаган от эмасди. Худди кечагидай, оппоқ юзли киз воқеасида ҳам уни ғоят хижолатга солганди. Адхам даррозни қочириб, бозор четдаги саройдан Қашқани етаклаб чиқаркан, томошага йиғилганлар кўз ўнгида отда керилиб кетмоқни ўйлаганди. Буни қарангки, одамлар ҳам худди шуни исташган экан, дастлабки лаҳзадаёқ бунинг акс-садосини илғади.

— Ўзи зўр йигит экан-ку, шу минган оти бўлмабди.

— Вой, қишлоқи-ей, Адхам даррозга бас келди-я!

— Ҳозир оти мункийди. Ана, айтмадим-ми...

— Эшакдан хароб экан, бахридан кечсаям бўларкан.

— Ҳа, ўзи зўр экан-у, лекин...

— Даланинг боласида, меҳнатда пишган, чайир. Анову дарроз уч қўрга чидаёлмай, дарров тили осилиб қолди.

— Оти ўзига ярашмабди лекин.

Ўшанда Қашка туфайли, у бозор майдонини боши эгик ҳолда тарк этганди. Аммо ғолиб эмасми, ўзича кейин қирчанғини кечирганди. Унинг беўхшов қилиқлари хақида ортик ўйламай қўйганди.

Буни қарангки, кеча у тағин панд берди.

Даштда нотаниш келинчакни кузатиб бораркан, оқшом бу иши учун унинг хешларидан бошлаб калтак ейишини хаёлига ҳам келтирмаган ҳолда, алплардек эгарда мағрур ўтирарди. Ёмон тили туфайли эридан насибасини олиб, қишлоғига аразлаб кетаётган келинчакнинг хадикли қарашларини сезмас, қилаётган бу ишидан масрур ҳолда борарди. Ахир йигирма одимча олдинда пилдираб кетаётган ожизага паноҳ эди-да, у бор экан, бийдек бу даштда ҳеч кимса унга даҳл қилолмайди.

Бердимурод кўзларини узок-узокларга қадаб, отда гердаиб бораркан, қутилмаганда ярамас қирчанғи мункиб кетса бўладими. Йигитнинг хаёли бошдан учиб, кўм-кўк майсалар устига гурсиллаб тушди. Келинчакнинг олдида ўзини шармисор хис этди. Алаmidан йиғлаш даражасига етди. Бир ўйи, уялганидан изига қайтмоқчи ҳам бўлди. Бироқ келинчакни ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади. Шунга қарамай, нохуш бу ҳодиса кўнглидаги нарвозга тўсиқ бўлолмади. Отига қайта ўтириб, келинчакнинг ортидан йўлга тушаркан, салдан сўнг хижолати хиёл аригандай бўлди. Назарида, ҳозирги

иши ортикча майда-чуйдаларга ўрин бермасди. Боз устига, табиат худди унинг кўнглидан андоза олгандек, ғоят фусункор эди. Артилган шишадек тип-тиник осмонда оҳиста сузиб юрган бир парча оппок булутни демаса, теваарак, кўйингки, бутун борлик ям-яшил тусда эди. Бу яшиллик кунчикишдаги кир бетига сочилган подани ўз бағрига сингдириб, хализамон ютиб юборадигандек эди. Ўз навбатида, қаровсиз қолаётган айни шу пода йигитнинг кўнглига андак хавотир солиб турарди. Унинг йўл-йўлакай пода томонга бот-бот қараб кўйиши шундан эди.

Йигит учун пода бамисоли бир кишан эди. Бу кишандан қутилмоқнинг эса ҳозирча ҳеч бир иложи йўқ. Ёз бошигача бир амаллаб чидаши, сўнг ҳозир хуржуни тубида олиб юрган дарсликларини чамадонга жойлаб, шаҳарга, ўқишга жўнамоғи лозим эди. Хаёлида олдинда уни улуғ ишлар кутар, бу улуғ ишларга эса фақат дарсликлар орқалигина етмоғи мумкин эди. Аммо дарсликлар шу қадар бадига ургандики, зада кўнгли қутилмаган ходисаларни кўмсарди. Қани энди, лоақал подага бўри ораласа-ю, у жонига теккан китобларни бир четга улоқтириб, йиртқичларга қарши ҳужумга ўтса, ёки... бу ёғи энди фақат хаёл. Чексиз-чегарасиз ширин хаёллар...

Кеча бийдек даштда ёлғиз ўзи кетаётган келинчакка кўзи тушганида ҳам худди шу каби тотли хаёллар оғушида кир бетига ёнбошлаб ётарди. Эғнидаги қирмизи либоси куёш нурида ял-ял товланиб, жадал одимлаётган келинчакка аввалига лоқайд тикилди. Кейин у кўзлаган манзилни тусмоллагач, хушёр тортди. Жувон кора тортган кишлоқ узокда, ораликда эса хавфли жарлик кўндаланг ётарди. Бундан ҳам ёмони, даштда кўзи қонга тўлган чўпон-чўликларнинг учраши эди. Ўтган ойда даштда шунга ўхшаш воқеа содир бўлиб, сурони ҳанузгача тинмаган.

Йигит келинчакни мавҳум тажовуздан қизғанади. Ўрнидан сакраб туриб, оти томон юрганини билмай қолади. Бироқ илтифотини қай тарзда ифода этишни билмай, бир зум таралдудланади. Биладики, дашт аёлларининг аксарияти хуркак келади, ҳаракатини ҳар хил англаши мумкин. Шунда унинг эсига болалигида кечган бир воқеа лоп этиб тушади. Туманли хавода энаси икки-

си эшакда кўшни кишлокдан қайтишаётганида, дала-нинг ўртасида қаршиларидан чакмоқ теллагини қошига-ча бостирган, тўнг қиёфали бир отлик чиқади. Отлик улар ёнидан индамай ўтаркан, бир оздан сўнг ортига қайтади. Оралиқда ўн беш-йигирма одимча масофа сақлаб, уларни кишлокқача кузатиб келади. Энаси алқашга улгурмай, отини шартта изига буради-да, туман орасида кўздан ғойиб бўлади.

Бердимурод келинчакнинг ортидан тушаркан, худди ўша суворидек иш тутди. Сўз котгудек бўлса, ҳаракатининг фарахбахш сир-синоати йўқоладигандек туюлади. Ахир туманда учраган отлик сукути боис, унинг хотирасида ҳозиргача яшаб келади. Фақат келинчакнинг жон-саракланишигина бу хузурбахш лаҳзага соя ташлаб турарди. Эсида, бошда энаси ҳам нотаниш суворийдан жуда кўркқан, сўнг мақсадини англагач, хотиржам тортган. Келинчак эса сира тинчланай демасди, аланг-жаланг қарагани қараган эди. Ундаги безовталиқни пайқаган йигит, хавотирланманг, сизга ҳеч ёмонлигим йўқ, жардан ўтказиб қўяману, изимга қайтаман, дегиси келди-ю, демади. Нечундир дегиси келмади. Сўнг кечга яқин уч отлик бостириб келиб, ола-тасир уриб кетишганда ҳам ўзини оқлаб ўтирмади. Очиғи, отликлар оғиз очиргани кўйишмади, ҳали сенми, синглимизни кўрқитадиган, дея бошлаб савалаб кетишди...

Бердимурод Қашқани эгарларқан, майдонга йиғилган халойиқ ўзини зимдан кузатаётганини фахмлади. Афти калтакдан бежалган йигитни кимдир эрмак, кимдир ачиниш билан томоша қиларди. Негаки бу каби ходисалар кишлокда фавқулудда воқеа саналиб, «кахрамон» анчагина кишиларнинг диққат марказида бўлади. Чуваладиган гапларни-ку қўяверасиз...

У кишиларнинг тикилишидан ёжиниб, юзини отнинг панасига олди. Кейин саркашлиги қўзиб, қаддини ростлади ва кўзи қўй-эчкиларини олдига солиб келаётган бўйчангина қизга тушгач, сергак тортди. У қизга бевътибор эмасди. Қиз ҳам буни сезарди шекилли, боқишлари бошқачароқ эди. Аммо ҳозир у жуда тажанг қиёфада эди. Молини подага кўшаркан, қўлидаги чивикни улар ортидан улоқтириб, изига қайрила-қайрила йигит томонга шундай бир қараш қилдики, Бердимурод туйқусдан тарсаки егандай бир калкиб тушди.

Сигирини хайдаб келган ёшгина жувоннинг қилиям уникидан кам бўлмади. Кўпчилик, асосан аёлларнинг нафрати ошқора юзига тепчиб турарди. Энасининг бекорга куюнмаганини теран идрок этаркан, салдан сўнг эркаклар тўдасида ҳам шу холни сизди. Даврага кейин келиб қўшилган эчкисоқол амаки қўлларини пахса қилганича, ёшлар бузулиб кетди, дея ваъзхонлик қиларди. Бу гапни бошқалар, жумладан, Сувонқул ҳам бош ирғаб тасдиқларди. Бунга сари эчкисоқол баттар авж киларди: «Бу ҳалиям кам, ўлдириш керак эди буни! Менинг болам бўлганидами, нима қилишни ўзим билардим! Ҳа-да, ўша келинчакнинг ўрнига энасини қўйиб кўрсин, опаси ёки синглисини қўйиб кўрсин... Қалай?! Ҳалиям бўлса аяшибди. Эртан улар томонга тўйга боришимиз бор, азасига катнашишимиз бор. Айтишмайдим, ўл-а, баринг деб...»

Эчкисоқол отаси билан урушли, пайтдан фойдаланиб, бор захрини тўкиб-сочарди.

Бердимурод уларга қарамасликка тиришиб, подани даштга қўзгаркан, Сувонқулга биррөв қўз ташлашдан ўзини тиёлмади. У кеча жарда учратган одамга сира ўхшамас, мўмин ва беозор эди.

— Сен бола, мени зўр маишатдан бебаҳра қолдирдинг-да лекин!

Келинчакни жардан ўтказиб, ортига қайтган Бердимурод беҳос эшитилган бу садодан чўчиб кетади. От тизгинини торта-торта, теваракка аланглайди. Бирор қора илғамагач, қулоғимга чалинди шекилли, деган ўйга боради. Юрагига хавотир иниб, отини қичамоқчи бўлади. Аммо шу пайт жар тубидаги буталардан бири силкиниб, кулги овози эшитилади. От хурқади. Йигит камчи дастасини маҳкам сиқиб, ўша томонга тикилади ва бута новдалари орасидан мўралаб турган малла башарани кўради.

— Кимсиз?

Бута новдалари қаттиқ чайқалиб, салдан сўнг унинг қаршисида Сувонқул пайдо бўлади. Елкасида милтик, белидаги эски патронташга тулки териси осилган.

У беўхшов тиржаяркан, томоғини ғалати тикиллатади.

— Ёмо-он халакит бердингда...

Бердимурод ҳеч нарса англамай, унга бошдан-оёқ

разм солади. Афтини қўнғир сокол босган бу одам ов бахонасида доим дала-даштда санқиб юрар, гохида тўрт-беш ойлаб йўқолиб қолар, сўнг тўсатдан яна пайдо бўларди. Уйдаги тўртга боланинг ташвиши ёлғиз хотинининг гарданида, бу эр бўлмиш қаерга йўқолади, не ишлар билан банд, буниси ёлғиз Худога аён эди.

— Аммо лекин иккимизга ҳам старди, — деди Сувонкул юзидаги ифодани ўзгартирмай. — Жарда қимирлайсанми десам... Ё дўнгда ишингни битирдингми? Эпладингми ишқилиб? Ўзиям лекин зўр нарса экан! Илкиллаган куйрукқа ўхшайди! Кўкбулоқлик аёллар азалдан хушрўй бўлишади. Ўтган йили кузақда биттасини Оксойда қўлга туширганман. Тезак териб юрган экан. Эримга айтаман, акамга айтаман дея Худонинг зорини қилди. Қайдам, қараб турадиган ахмоқ борми. Айтсанг, уруғингни куритаман, дея ишини тиндирганман. Айтмади. Қанақа қилиб айтади. Айтса, эрсиз қолади, ўзи шарманда бўлади-да. Агар халакит бермаганингда, бунисиниям бошлардим.

Қишлоқда мулойимгина бўлиб юрадиган бу бандани энди кўраётгандек, Бердимурод анқайиб қолади. Сувонкул хунук илжайиб, енгил йўталади-да, буталар ортидаги дўннга ишора қилади.

— Анову дўнгда боврида тулки пойлаб ёғувдим. Қарасам, тепадан бир нарса тушиб келаяпти, ранг-кути ўчган. Изидан сен. Қаерда ишини тиндира қолдинг, а? Жаргача сабринг чидамабди-да. Бало экансан лекин! Ишқилиб, сасингни чиқарма, деб тайинладингми? Қандай қилиб эпладинг? Ичимни киздирмай, гапир тезроқ. Эшитиб ҳам маза қилаверамиз биз!

Бердимуроднинг беихтиёр сермаган қамчиси унинг ўнг ёноғини ялаб ўтди. Сувонкул ортига чаккон тисарилиб, яроғини қўлига олди. Йигит ўзига ўқталган милтиқдан эмас, Сувонкулнинг вазоҳатидан кўркиб кетди. Қаршисида ўзи билган мўмин одам эмас, ҳеч балодан тап тортмайдиган ёвуз бир кимса еб қўйгудек ўқрайиб турарди.

— Нима қилиқ бу?! — Сувонкул ёмон сўқинди. — Ё қизғаниянсанми? Агар қизғанаётган бўлсанг, ахмоқ экансан!

— Мараз! — Бердимурод шундан бўлак гап айтолмади.

Сувонкул бошини бир ён кийшайтириб, унинг афтига синчков тикилди. Сўнг кулимсиради.

— Демак, эплаёлмабсан...

— Сиз...

— Мен... — Сувонкул совук ишшайди. — Сувонкул аканг силар ўйлаган одам эмас! Асло ўйнаша кўрма мен билан! Энди эса қорангни ўчир!

Ўйигит унинг эрмакловчи хиринглаши остида жарни тарк этаркан, бу учрашувдан қалби ларзага келди. Кечгача шунинг таъсирида юрди. Келинчакни хаёлан унинг чангалида тасаввур этиб, кузатиб қўйганидан минг бор мамнун бўлди.

Бу кечаги, яъни келинчакнинг хешлари билан юз берган тўқнашувгача бўлган хол эди.

Энди...

У подани кир бетига ёйиб, майсалар устига хомуш ёнбошларкан, на қўлига китоб олди, на ширин хаёлларга толди. Назарида, қуёш ҳароратсиз, тириклик саробдек эди. Кишлоққа қайтмай, номаълум томонларга бош олиб кетмоқни истарди. Лекин қаёққа? У шу ўйда узоқдаги тоғларга боқди, тубсиз осмонга тикилди. Теварагида чуғурлашаётган тўрғайларнинг ҳаракатидан маъни топмай, қарашлари лоқайдлаша бошлади. Даштнинг кирга туташ қисмидаги экинзорга тушган эчкиларни тирқиратганча, узоқдан туриб ўдағайлаган қоровулнинг бақириш-чақиришларига ҳам эътибор бермади. Пинакка кетсаму, қайтиб уйғонмасам, деб ўйлади.

Ўйигит бийдек даштга маъюс тикилиб, ёнбошлаб ётаркан, кўзига қандайдир қора чалингандай бўлди. Сўнг бу қора эшак минган аёлга айланди. У жарлик томон кетиб борарди.

Бердимурод чуқур хўрсиниб, нигоҳини пастга олди. Ўт-ўланлар орасида гимираётган курт-қумурскалар ҳаракатини кузатган бўлди. Сўнг беихтиёр яна аёл томонга қаради. Орада жар тарафга кўз ташлаб олди. Хаёлидан Сувонкулнинг истехзоли башараси лип этиб ўтаркан, бу сафар аёлга ташвишли боқди.

Аёл эса бамайлихотир кетиб борарди.

Бирор йигирма дақиқалардан сўнг жарга етади. Тавба, уйда тинчгина ўтирмай, нечук даштда тентиб юрибди бу?! Даштда пишириб қўйибдимми?

Бу ўйлар йигитнинг бўшаган вужудига қайта қувват

бағишлагандай бўлди. Ўрнидай сакраб турганини ҳам сезмай қолди. Юрагида ўша таниш корлик ҳисси тагин жунбушга келиб, оти томон илдам юрди.

Отини қичаб, бирпасда аёлга етиб олди.

Аёл сўзамолгина экан, гапга тутинди.

— Хе, йўл бўлсин, улжоним?

— Сизни жардан ўтказиб қўяй, хола... холажон.

— И-и, мени бўри ермиди, болажоним. Ҳай, майли, қайтамга суйлашибгина кетамиз.

Бердимурод сўзлашмоқни истамади. Аёлдан пича ортда қолиб, уни қоралаб бораверди. Шунда у қуёш тафтини, борлиқнинг ғоят фусункорлигини қайта ҳис эта бошлади. Тагидаги оти эса, одатдагидан кўра тузук-роқ йўрғалаётгандек эди.

АЛИ ОНАДАН

Нормат полвон тоғаси Олим бригадни уриб, конига бўяб ташлаганмиш. Ҳозир у уйида жонталашиб ётганмиш.

Қишлоқда қўпқон бу миш-мишдан одамлар қўпда таажжубланишмади. Ака-ука ёқа бўғишиб турган бу замонда тоға-жияннинг уриши нима бўпти. Бугун ёқалашган бўлса, эртан ярашишади. Хешлар орасида ора-сира юз бериб турадиган тентакликда бу бир. Аммо кейинги гап барчани бирдек хайратга солди. Нима эмишки, тоға-жиян қиз талашиб тебалашганмиш. Нормат полвонни ку тушунса бўлар, ёш-ҳали уйланмаган. Бироқ Олим бригадни нима жин урди. Ота соқоли иягига битиб, қизини узатай, ўглини уйлантирай деб турган одам нечун ўз жигари билан қиз талашиб юрибди? Нима бўлгандаям, Нормат полвон кўп ёмон иш қилибди. Ахир ҳеч замондаям тоғага қўл кўтарадими киши. Ҳайф сенга полвон деган ном. Қилғилиқни қилиб, энди қайси гўрдадир улоғиб юрганмиш, қишлоққа келолмай. Кимдир уни шаҳар автобусига чиқиб кетаётганини кўрганмиш, бошқа биров чўлга бош олиб кетган дейди. Ҳарҳолда бу машмашадан сўнг қишлоқда бош кўтариб юрмоқ кийин-да, кетгандир кўзи илғаган томонга.

Бироқ Нормат полвон, одамлар ўйлаганчалик, уят ва номусдан бирор ёққа бош олиб кетмаган, ғўзалари энди-

гина ниш ура бошлаган пахта пайкалининг четида, Дўнгарик ёқасида хаёлга чўмиб ўтирарди. Одатда, тонг манзарасини яхши кўрадиган йигит, бу сафар теваракка бутунлай бепарк — на чўккиси кирмизи ранг тонг шафагига бўялган қир фусункорлиги, на дала таровати кизиқтирарди уни. Сиртдан сокин ва хотиржам кўринса-да, ичида қуюн кутурарди. Азонлаб даштга келиши аслида шундан. Боз устига, энасининг таънаомуз қарашлари-ю, отасининг таассуфла боқишларига чидамоғи кийин кечди. Оқибат, қочиб келган ери шу дала бўлди. Бармоқлари орасига тушиб қолган кесакларни асабий эзғилаб, яккаш гўдранарди: «Бунга энди ортиқ чидаб бўлмайди! Аёллар-ку, майли, лекин бўй етган қизларни захдам, оғир юмушлардан асрамоқ керак! Эмасам, полвон зоти қурийди бу қишлоқдан!»

Кеча тоға-жиян ўртасида гап кочиши шундан. Турли катта-кичик лавозимларда ишлаб, охири тўхтаган жойи бригадирлик бўлган тоға каттазангликка кўниккан эмасми, изтироб оғушида қоврулаётган жиянига баланддан қаради. Балчикка ботиб, ариқ тозалаётган қизларни ҳайдаб юборганини эшитиб эса, қаҳри кўзиди. Қаҳрини босолмай, виқорли бир ҳаракатла қўл сирмаб юборганини сезмай қолди. Қўли мўлжалга етиб-етмай, тоға ўзини ерда чалқанча тушиб ётган ҳолда кўрди. Ёмони, бу ҳодиса шийпонда валаклашиб ўтирган тўрт-беш киши кўз ўнгида юз берди.

Бор гап шу.

Табий, тоғага қўл кўтармоқ бориб турган шармандалик. Бироқ ҳозир Нормат полвонни бу шармандаликдан кўра, кечаги мағлубият кўпроқ азобга солмоқда эди. Курашларни кўп кўрган, аммо бу қадар уятли курашни ҳеч қачон кўрмаганди. Полвонман дея ўмганини кўтарган қизилсувлик борки, бари учтолликлардан йикилиб ўтирса-я. Азбаройи чидаёлмаганидан оқсоқланиб ўзи ўртага чикқанди, баковул қўймади. Акс ҳолда масхараомуз ишшайиб давра айланаётган учтоллик Қосим кални тиккалай ерди, ютарди. Ишонгани Ҳайбат полвоннинг оёғи осмондан келиб тушгач эса, аламдан кафтларини юзига босмоқдан бўлак чора топмади.

Бетига тортилган бармоқлари орасидан ерда чўзилиб ётган Ҳайбат полвонни, сўнг мисоли денгиздан гувиллаётган давра ахлини кузатаркан, улар орасида аёллар

кўплигидан ажабланди. Аввал эътибор бермаган экан, кизилсувлик аёллар кураш майдонига яқин йўлашмайди. Буларда эса ҳасса таянган кампирларгача келишган. Унинг таъбири билан айтганда, кўкси қўштарвуздек бўртган, томдек-томдек киз-жувонлар курашни марок билан томоша қилишарди.

У манглайини аламли тирнаб, негадир уларни ўз қишлоғи аёллари билан солиштирарди. Назарида, улар ўз қишлоғи аёлларидан дуркунроқ туюлди. Нотаниш бу киз-жувонларни бирма-бир кўздан кечираркан, беихтиёр хаёлида суюқлиси Ҳилолахон жонланди. Суюқлиси, қўлида кетмон, дала ўртасида жилмайиб турарди. У қизни шундан бўлак ҳолатда тасаввур этолмасди. Ҳарбий хизматдан сўнг, тоғасининг қистови билан далага чиқаркан, қизни илк бор мана шу қўйда, яъни дала ўртасида жилмайиб турган ҳолда учратганди. Қизнинг кўзлари сал нарида гап талашаётган дугоналарида, беозор кулимсираб турарди. Айни шу жилмайиши йигитнинг кўксига ўт ёққанди. Хали улар бирон марта холи учрашмаган бўлса-да, бир-бирларига бефарқ эмаслигини иккиси ҳам сезарди. Беш кун бурун Сариктепадаги бир тўйдан оёғини қайириб қайтганда, қиз хокисор бир ҳаракатла бошидаги дуррасини ечиб берганди. Ўзига қолса, табиий меҳрибонлиги туфайли, йигитнинг оёғини ўраб-чирмаб қўйиши ҳам мумкин эди-ю, киши кўзидан иймаганди. Аммо Нормат полвонга дуррани ҳадя этилиши етарли бўлган. У бир неча кун хаяжонланиб юрди.

Аммо бу сафар хаёлида жонланган қизнинг жон олувчи табассуми негадир синик туюлди. Даврадаги бегона қишлоқ аёлларига ғайир кўзи билан боқди: «Бизнинг аёлларни дала еб қўйган. Буларда эса дала юмуши йўқ, чорванинг орқасидан бари байталдай семириб, йилтиллаб юрибди-да!» Шундан сўнг унинг аламли нигоҳи аёллардан эркакларга кўчади. Ё дариф, сезмаганини қаранг, уларнинг эркаклари ҳам ҳамқишлоқларига нисбатан йирик ва кўркам экан. Ҳайбат полвон деганлари Қосим калнинг елкасидан келиб турарди. Ўртадаги баковул эса нақ девнинг ўзи, ғоят бамайлихотирлик билан даврани бошқармоқда эди.

Кўз ўнгида юз очган бу ҳолат хотираси қатига сингиб, ўтмишга айланган бир воқеани юзага калқитиб,

қуйидаги хитобни кулоқлари остида сас беришига сабаб бўлди.

Алп онадан!

Ўшандаям ва сўнг ҳам Нормат полвон бу гапга кўшилмаганди: «Бекор гап, алп отадан! Полвон полвондан бунёд бўлади. Бунга онанинг ҳеч даҳли йўқ». Шунга қарамай, бу фикрдан анчагина дили ғашланиб юрган ва кейинчалик унутиб юборганди.

Мана энди, шу гап ростдай туюлмоқда эди.

У бошини илкис чайқаб, миясини аёвсиз пармалаётган бу хотирадан халос топмоқни минг истамасин, елкасига тароқи хуржун ташлаган жиккак, бакироқ чолнинг карнай сасидай ўтқир овозини нақ шуурида туйди.

— Сарвар! Сарвар полвон сенмисан!

Намхуш куз кунларидан бири эди. Майдон тўла одам. Нариди темир йўл вагонлари. Кимдир ўғлини, кимдир хешини ҳарбий хизматга кузатгани чиққан. Жиккак чол талпиниб бораётган томонда эса бошида кўкиш барра телпак, эгнида ранги униккан алача тўн, алп қоматли бир эркак ҳаммадан яққол ажралиб турарди. Ачом-ачомдан сўнг шу нарса маълум бўлдики, Сарвар полвон деганлари маллатоб ўғилларидан бирини ҳарбийга кузатгани чиққан экан.

Шанғи чолнинг бу галги хитоби аввалгисидан баттар бўлди.

— Шу машак ҳали сенинг улингми?!

Ҳақиқатда ота-бола бир-бирига сира ўхшамас, сал нарида яна бир талайи кимтинибгина турарди. Чолнинг эндиги ҳайқириғи алам ва хайратга қоришиқ холда жанглади.

— Худо урибди-ку, агар шу машаклар сенинг улинг бўлса!

Сарвар полвон хотиржам эди. Жавобиям шунга монанд бўлди.

— Алп онадан деганлар, эшонбово, — деди манглайини сийпалаб. — Биласиз, келинингиз ушоқ. Хушруйлигига учиб уйланаверибмиз... Булар тоға жамоасига тортганда. Умидимиз энди неваралардан, бирортаси ўхшаб қолар бизгайм. Одамларни қаратиб, буйтиблар бақираверманг-да, сизам энди!

— Рўзгор катта деб келин бечорани тиндирмаган чиқарсан сен, — дея шанғиллашда давом этди чол. — Ўзинг

тўй-тўйлаб, мол-холларга қарашам келинга қолганда, а? Меҳнат ёмон — девди чивинга айлантириб юбориши мумкин.

— Ха энди... тинмас аёлнинг кўзилариям майда бўлади-да...

Агар шу воқеа хотирасида жонланмаганида, Нормат полвон тоғасига тирғалмаслигиям мумкин эди. Яна ким билади. Ҳарҳолда кураш майдонидан тўғри далага қайтаркан, бригада кизларини балчиқда кўрди. Қизлар ялангоёк, тўпнигача лой кечиб, арик тозалашаётган экан. Улар орасида Ҳилолахон ҳам бор эди. Қизнинг лойга беланган оппоқ болдирларига кўзи тушаркан, йигитнинг юраги бу сафар хапкириқмади. Миясидан ўтгани шу ўй бўлди: «Буйтиблар лой кечаверса, эрган менга полвон ўғил туғиб бера олармикан бу?!» Кўклам хавоси алдамчи — илик, аммо ер хали зах эди.

У қаҳрланиб кизларни даладан ҳайдаб солди.

Ўшанда Сарвар полвоннинг фикрига қўшилмаган эса-да, овозидаги ички бир надомат эсида қолганди. Алл онадан, дея алоҳида бир алам билан таъкидлаганди. У пайтлар ҳаётнинг ўзига хос фаройиб бу фалсафаси билан Нормат полвоннинг мутлақо иши йўқ, жўртоки бир полвон сифатида курашларда қўлга киритган катта-кичик зафарларидан ўзида йўқ масрур юрарди. Негаки, унинг юки хали енгил, катта полвонлар зиммасидаги маъсулиятдан, яъни юрт шаъни, деган тушунчадан холи эди. Аммо орадан бир неча йил ўтиб-ўтмай, бу залворли юк елкасига ортмоқланганини сезмай ҳам қолди. Кунлардан бирида бундай теварагига разм солсаки, қишлоқ ахли ишонган, аниқроғи, кўзига суртган полвонларидан бири ўзи бўлиб қолибди. Шунда билдики, катта полвонликнинг обрўйи зўр, залвори эса беҳад оғир экан. Курашда қолиб сифатида товоқ олиш бошқа-ю, юрт полвонларининг мағлубиятидан азият чекиш бўлак экан. Курашнинг йўриғи шу — енгасан, енгиласан дея ўзини овутмоқ истаса-да, ичдан нечундир қоникмаслик ҳиссини туя бошлаганди. Назарида, аксарият ҳамқишлоқ полвонларнинг илиғи пуч, курашда узоққа боролмаслигини фаҳмлаб етгандек эди. Ва шу воқеа кутилмаганда рўй берди. Учтолликлар уларни тутдай тўкиб ташлашди. Орқаш полвон учун бундан ортик фожианинг ўзи йўқ. Нормат полвоннинг наздида

Қизилқишлоқ ўлди, номи ўчди унинг. Одатда бу нарса сўзда ифода этилмайди, қарашларда, нигоҳларда акс этади. Маълум қолиб, ҳатто қолиб томонларнинг ичи ачий бошлайди. Ана, яғриндор бир момо, оналик ҳисси кўзгалди шекилли, чидаёлмай, ҳамқишлоқларига бақириб берди.

— Ҳечқурса, биттагинанг йиқилиб бер энди!

Бу хитобни ҳеч ким англамади. Аммо Нормат полвон аниқ эшитди. Шунда билдики, аҳвол жуда чаток, тутдай тўкилаётган қизилсувликларга ҳатто рақиб томоннинг раҳми келмоқда. Бу орада сўнгги талабгор Ҳайбат полвоннинг оёғи осмондан келиб тушди. Яғриндор момо бошқалардек қувониш ўрнига «ух»лаб юборди. Қизилқишлоқлик полвонлар учун улкан фожиа рўй берди. Бироқ тоға билан юзма-юз келганида, бу нарса барчага бирдек фожиа туюлмаслигини фаҳмлади. Йигламоқдан бери ҳолда ички изтиробларини баён этаркан, тоғанинг лоақал бир туки қилт этмаганини сезди.

— Нимаякан дебман мен, — деди тоғат лоқайд оҳангда. Сўнг нимадир дейиш учунгина қўшиб қўйди: — Биздан чин полвонлар чиқмаган ва чиқмайдиам.

Нормат полвон тутаб турган эмасми, портлади.

— Аёлларни буйтиб захга солаверсангиз, албатта, биздан полвон чиқмайди-да!

— Сенда ор бўлса, менда план бор, режа бор, — деди тоға узок-узокларга бепарво тикилиб. — Нечун энди хотинларнинг оғири сенга тушиб қолди, а? Зах кечмай, муз кечмайдами менга деса! Ишласа пулини олади-да...

Агар олисда қишлоқ томон қаторлашиб кетиб бораётган қиз-жувонларга кўзи тушиб қолмаганида, тоға ҳаливери гапдан тўхтамасди. Кучи ичига сиғмаётган аҳмоқ жиянига пича «маъруза» ўқимоқчи эди. Аммо... Аввалига хайратланди. Сўнг хайрати ғазабга айланди. Нормат полвоннинг, барини хайдадим, хайдаб солдим, деган гапидан кейин, қўл сирмаб юборганини билмай қолди.

Тоға кўкка тикилиб ётаркан, танасида кўзгалган оғриқдан ҳам кўра, кутилмаганда юз берган бу ҳолдан инграб юборди. Сўнг, кет, деди, ҳозирроқ қишлоқдан қорангни ўчир, кетмасанг, каматаман, деди. Назарида, жияни жавобгарликдан орқа-олдига қарамай қочиши керак эди. Қочиб юриш жонига тегиб, охири итдай ялиниб келиши лозим эди. Бу тоғанинг синалган усули эди.

Тиз чўкиб ялиниш ҳар қандай жазодан оғир татишлигини у яхши биларди.

Нормат полвон эса, кўз ўнгида кечаги кураш манзараси, кишлоқдан кетишни хаёлига ҳам келтирмас, кўтарилаётган куёшга бефарқ тикилиб ўтирарди. Узокдан қизлар кўринмаганда, хали-бери ўрнидан кўзгаладиган эмасди. Қизларга кўзи тушгач, хушёр тортди. Улар узун-қиска бўлиб, Толариқ томон бурилгач эса, гудраниб сўкинганча, оёққа қалқиди. Пайкал ёқалаб ўша томон юрди.

Шийпон ёнидан ўтаётганда, қора, юм-юмалок бир хотинга рўбарў бўлди.

— Менга қара! — деди аёл шанғиллаб. — Олим бригадни жияниман деб кўнглинга келганини қилаверсанми, а?! Нега кеча қизимни даштдан ҳайдаб юбординг, а?

— Зах кечмасин дедим.

— Зах кечадими-кечмайдими, сенга нима, — аёл қўлларини тўлгаб, далани бошига кўтара бошлади. — Ё ўтказиб қўйган жойинг борми! Мен сенга гапиряпман, нимага индамайсан?

Нормат полвон хира пашшани ҳайдагандек, қўл силкиб, йўлида давом этди. Кутганидек, қизларни яна балчиқ ичида кўрди. Улар орасида гуноҳкорона жавдираб турган Хилолахонни қидириб топаркан, ажиб бир шахт билан у томон юрди. Оғриқли оёғини ҳам унутиб, қизнинг қаватига сакраб тушди. Қўлидан кетмонни олди.

— Билсанг, менга илиги пуч уллар эмас, полвон болалар керак! — деди қизга қарамасликка тиришиб. — Буйтиб зах кечаверсанг, полвон туғолмайсан ҳеч!

У энгил пишқириб, балчикқа кетмонни қиялатиб солди. Теварақдагилардан кимдир ҳайратланди, кимдир пикирлаб кулди. Йигит эса алахсимади. Қизга айтган гапларидан хижолат чеккандай, бош кўтармай, кетмон чопишда давом этаркан, шунда қулоғига майин бир сас чалингандай бўлди.

— Оёғингиз... Оёғингиз лат еган, газақ оладими деб кўрқаман!

— Этиқдаман, — деди йигит кетмонга илашган балчикдан кўз узмай. — Гап шу, токи тирик эканман, сира зах кечирмайман сени!

Бу воқеа устига келган тоға, қовоқ очмай, бир муддат туриб қолди. Бемақсад иягини қашлади. Қамчи тутган муштимига йўталди. Сўнг қизларга ўшқирди.

— Чик баринг! Бу тентак билганини қилсин!

Кимдир хаяжон тўла титроқ овозда эътироз билдирди.

— Бу киши... тентак эмас!

Нормат полвон гап эгасининг меҳрли қарашларини бутун вужуди билан теран ҳис этаркан, қўлидаги кетмоннинг енгил ва ихчамлигидан завқи келгандай, янада ғайрат билан ишга уннади.

Кўклам ҳавоси йигитнинг кўнглидан улгу олгандек, илик ва тароватли эди.

БҲРОН ҚЎПГАН КУН

Келинининг аломат феъли бор — ҳуши тоблаган кунлари, ҳе йўқ-бе йўқ, бирдан тушлик кўтариб келиб қолади. Сўнг эса, шу гапни иддао йўсинда такрор этади: «Иккитагина сомсага қорнингиз тўяди. Шу иссиқда овора бўлишим шартмиди». Қайнонаси Эшқулнинг сомсасидан емаслигини яхши билади. Билгани боис, бу гапни таъкидлашни ҳуш кўради.

Санам хола эса келинининг ғамхўрлигидан қувонмагандек, гапидан ҳам ранжимади. Бу вақтда унинг кўзи наридаги дўконларда, аниқроғи, эркакларда бўлади.

У дўконда, қатор осилган гўшт нимталари ортида гумбаздай бўлиб ўтирган Баҳром қассобга, манглайи тирришиб тандир қовлаётган Эшқул сомсапазга, кир-чир столни тевақлаб карта ўйнаётган бошқаларга бир-бир боқаркан, сўнгра аста дейди:

— Ҳаммани кўзини ўйнатиб, келишинг шартмиди.

Кутубхона пешайвонига қўйилган узун ёроч ўриндикқа омонатгина чўккан келини иссиқдан нолиркан, бепарво оҳангда тўнғиллайди.

— Қарамай, кўзлари тешилсин! Нима, уларни деб энди кўчадаям юролмаيمانми.

Келинининг бу гапидан оғирсиниб, унга бошдан-оёк кўз ташлайди. Жувоннинг бўлиқ қомати ғашини келтираётганини ҳис этиб, тагин эркакларга юзланади. Яна ўша хол — у қараш билан Баҳром қассоб кўзларини

олиб қочади, Эшкул сомсапаз, қўлида узун темир касов, қирларни томоша қилаётган бўлади. Негадир улар бу хокисоргина аёлдан ийманишади. Бирок бу ийманиш замирида масхаромуз нимадир ётганини аёл яхши англайди. Ўтибор бермайди. Яккаш келини кўтариб келган тугунни ичкарига олиб кирмокни ўйлайди.

Кутубхона ичи пешайвондан кўра салкинрок, қайноқ гармсел эпкинидан холи. У, одатда, китоблар терилган жавонлар орасига бир амаллаб жойлаштирилган столда тушлик қилади. Шунингдек, йилнинг совуқ фаслларини ҳам шу хонада ўтказади. Кунлар сал илиши билан эса пешайвонга кўчиб чиқади. Узун ўриндикнинг бир чеккасига тўшамча ташлаб, кунини эскиган китобларни елимлаш-у мутоала билан ўтказади.

Ажиб феъли — ишга вақтида келиб, вақтида кетади.

Ўриндикни эса тушдагина бир зумга тарк этади. Бирок келини тушлик кўтариб келган кунлари бу юмуш унга ўлимдан қийин туюлади. Қани энди, кулоқлари том битса-ю, ташқи шовурни эшитмаса. Аммо, аксига олгандек, қайноқ эпкин канотига илашган ўша хунукдан-хунук ишорали сас, у остона ҳатламаёқ изидан кувиб етади. Кулоғига тирмашиб, миясига ўқдек кадалади. Шунда аёлнинг шуури кўзга айланиб, ташқаридаги ҳолатни аниқ кўра бошлайди: ана келини йўғон қўймичини лорсиллатиб, аста кетиб бормоқда. Баҳром қассобнинг бўғзидан кўчган хунук ишорали сасдан, яъни маънодор томоқ қиришидан сергак тортган бошқа эркаклар жувонга еб қўйгудек тикилишган. Ҳар бири хаёлан уни ечинтириб, оппоқ баданини сийпалашган...

Сирасини айтганда, келинигина эмас, ўтган-қайтган барча кизу жувонлар кунда шу хил «кўрик»дан ўтмоққа мажбур. Боз устига, нарида бекат. Ўткинчиларнинг кети узилмайди.

Аслида эса, ҳаммаси мана шу бекатдан бошланган. Қир оралаб келиб, қишлоқ ёкалаб ўтадиган катта йўл бўйида бекат қурилди-ю, илгари бу сайхонликда ёлғиз бўлган кутубхона каторига Баҳром қассобнинг дўкони тушди. Бир эмас, иккита. Бирида ўзи, иккинчисида укаси Абрай қилтириқ ўтиради. Акасининг ғирт акси бўлган бу бандани аёллар билан сира иши йўқ. Кунда шунда улфатлар узатган бир пиёла, ярим пиёла ичимликни ликқа ютади-да, манглайи терлаб, мудраб ўтира-

веради. Сўнг эса Эшқул сомсапаз келди. Тўрт-беш ходадан емакхона куриб, тандир ўрнатди. Бекатга ҳар автобус келиб тўхтаганда, кичкириб қўяди: «Қайноғидан бор, кеп қолинг!» Баъзан эса сомсадан бўшаган тоғорасини чилдирма килиб, чийилдоқ овозда мақтаниб қўяди: «Қасбимдан ўргилай, бизди нарса кўчадаям пул бўлаверади».

У бу гапни айтаркан, ҳар сафар Санам хола томонга кўз ташлаб қўйишни канда қилмайди. Нега деганда, аллақандай китобхонларни пойлаб кунини кеч қиладиган аёлни ҳеч тушунолмайди. Ўзича унга ачинган бўлади. Баҳром қассоб эса, аёл қолиб, китобхонларга ачинади. Қорин гўйғизмайдиган бу зормандага намунча ўч бўлишмаса булар. Эшқул сомсапаздан фарқли ўларок, у кутубхонани дўконга айлантиришни ўйлайди. Пешайвонли каттагина бино... Шу баҳонада аёлнинг қарашларидан ҳам қутулишган бўларди. У борида жувонларга тикилиш қийин. Тумшайиб, рашга тегади. Шу боис, Баҳром қассобнинг томоқ қиришлари вазиятга қараб турланиб туради. Санам хола пешайвондалигида унинг томоқ қириши қуйидаги маънони англатади: «Кўзларингга кўп эрк беравермаларинг, анову ит чайнагур қора кузгундай қўнқайиб ўтирибди». Кейин қўшиб қўяди: «Жонга тегди леккин...» Аёл йўқлигида эса унинг бу хил ишоралари бутунлай ўзгача тус олади: «Мановуни қаранглар! Мўрчамиён, бодомқовоқ... ўлдиради бу!» Ёки: «Буниси қайси палакнинг меваси бўлдиякан?! Шу бир кечалик ишвасига дўконимни тикиб юборардим».

Азбаройи маҳлиё бўлганидан, гоҳида Баҳром қассоб ёмон қовун тушириб қўяди, яъни ичкаридан қайтиб чиққан Санам холани сезмай қолади. Аёл зина босиб пастга тушади. Одатдаги оғриқни сезмайди. Бир ой муқаддам уни ит талаган бўлиб, зинадан тушиб-чиқишда, ўнг тиззасидаги жароҳат изи симиллаб азоб берарди. Бу гал бунини сезмайди. Ошиқмай бориб, қассобга тикланади. Баҳром қассоб гўё уни энди кўраётгандек, беўхшов илжаяди: «Этдан тортайми, хола?» Санам хола индамайди. Индамагани сайин Баҳром қассоб баттар тарадудланади. Аёл унинг жундор кўксига, йўғон билакларига, гўштдор афтига бир-бир разм соларкан, кўзларида маъно йўқлигидан ажабланади. Бунини яхши билсада, негадир ҳар гал таажжубланади.

У қассобни нигоҳи билан «нимта»лаб, нари ўтади. Емакхонага етиб-етмай тўхтади. Кўзлари Эшқул сомсапазни гангитиб, стол теварагида ўтирганларда қўним топади. Нечундир факат тук босган энсалару яғир ёқаларнигина кўради. Ўтирганлар қиёфасини илғамайди, тўғрироғи, илғаёлмайди. Шунда олам кир, тириклик чиркин туюлади. Нажот истаб, уфққа кўз ташлайди. Уфқ тупроқ рангида, осмон ҳам шу тусда. Қайноқ гармсел борлиқни тўзонга буркамоқчидек, ўқтин-ўқтин кутуради. Оқибат, кишилиқ қиёфаси чангга беланган-у, улардан мана шу тук босган энсалару яғир ёқаларгина қолгандек гўё. Бундан унинг юраги багтар сиқилади ва беихтиёр тилига шу гаплар кўчади: «Худойими-ий, буларни яратиб нима қилардинг, а?!» Дардли бу сасни ҳамма, ҳатто наридаги Эшқул сомсапаз ҳам эшитади. Бунга жавобан кимдир бармоғи учи билан чеккасини кашлайди, китоб ўқийвериб, мияси суйилиб битган буни. Бошқалар буни зимдан тасдиқлайди. Тўғри-да, феъли ҳеч аёлникига ўхшамайди, на қарғанади, на уришади. Аёл дегани ичидагини тўқа қолсаякан, нимадир деб жавоб айтсанг. Бу эса сумрайиб жонингни олади.

Санам хола таассуфли қиёфада пешайвонга қайтади. Қаншарига кўзойнагини қўндириб, қўлига саҳифалари орасига сўлиган райҳон навдаси солинган китобни олади. Райҳонни қулоғига қистириб, тағин мутоалага тутинади. Бироқ ҳарфлар чалкашиб, мияси ҳеч нарса уқмайди. Ўзининг китобга термулиб ўтириши теварақдагиларнинг истехзоли илжайишларига сабаб бўлаётганини ич-ичдан ҳис этиб, узокдаги мазортепага маъюс термулиб қолади. Қулоқлари остидан энасининг хазин овози сирғалиб ўтганини сезгандай бўлади: «Отанг ўр эди, қизим...» Санам хола эса отасини эслаёлмайди. Сарғайиб кетган кичкина суратини кўрган, холос. Суратдаги одам кайсарга ўхшамас, қарашлари қатъиятли, зиёлинома киши. Энасининг овози қулоқларини сийпалашда давом этади: «Отанг ўлганда уч ойлик чақалоқ эдинг. Отангни уйинг куйгир Берди упир уриб-уриб ўлдирган. Мозорга икки коп китоб яширгани учун қамаб олиб уришган. Топиб берасан китобларни дейишган. Отанг ўр эди, қонига белашса-да, чурқ этмаган. Хўш, нима бўлди. Бекитган китобларининг хузурини ер кўрди...» Шу орада овозлар алмашилиб, шуурида куйидаги

сўзлар жарангги сас беради: «...китоблар чиқди, чириб кетган хийли китоблар чиқди. Арабча имлода экан... Қўлга олгиллиги йўқ... Бармоқ тегиши билан титилиб, тўкилиб кетади денг. Қўрқдим мен. Қулқоранинг гўри-ни бошқа ердан қазидим. Китобларни шундайгина жойига қўмиб қўя қолдим...»

Жамол гўрков бу гапни узоқ вақт гапириб юрди. Аммо бу китобларни ким қўмгану ва қанақа китоблиги билан ҳеч ким қизиқмади. Негаки, хотиралар ниҳоятда эскиган, китоблар қатори ўтмиш қаърига аллақачон қўмиб юборилган. У фақат кампирнинг юрагида яшаб келарди. Кейин уни қизи Санамга мерос қолдирди. Санам хола ҳар гал мазорга термуларкан, ўзи умрида қўрмаган Берди упирнинг гўрига фиш қаламоқ истайди. Бироқ бу борада ҳам у бошқа хотинларга ўхшаёлмайди. Андиша қилади, ўлиб кетган одамнинг нимасини янасан. Энасининг овозида бу сафар мамнунлик сезилади: «Упирман деб тоза қутуриб кетганди. Одил ҳукумат отиб юборди уни. Сен унда уч яшар эдинг. Қизамиқдан ана кетди-мана кетди бўлиб ётардинг. Берди упир отилибди деган куни шу йиғлабман-шу йиғлабман, ҳеч айтгиллиги йўқ».

Санам хола отасини ўлдирган кимсанинг келбатини тасавурида тиклашга уринади. Авваллари тасавури қатидан шопмўйлов, қоратўри кимса қалқиб чиқарди. Сўнг унинг ўрнини Баҳром қассобга ўхшаш киёфа эгаллади. Қассоб Берди упирга неvara. Аёл бу авлодга нисбатан адоват сезмайди. Баҳром қассобнинг аёлларга беҳаёларча тикилишинигина ёмон кўради. Баъзан ўтмишда яшаб ўтган аёллар каби ёвқур, шаддот эмаслигидан ўкинади. У мунисликнинг акси бўлмиш шаддотликни жинидан ёмон кўради. Аёлга мунислик, эркакка орият ярашади, деб ўйлайди-ю, аммо гоҳо ўзининг хокисорлигидан жуда гаши келади. Хаёлидаги ёвқур аёллардан бирига ўхшамоқ истайди ва беихтиёр ўзини бийдек даштда, от устида тасаввур этади. Қаватида ким денг, ўзи китобларда кўп ўқиган Тўмарисга ўхшаш бир киёфани кўради. Чақноқ кўзлари узоқларга тикилган, коп-қора кокиллари шамоқ ўйнайди... Аёл унга томон талпинади. Аммо чақноқ кўз жувоннинг оти қуюндек учқур, уни ёлғиз қолдириб, бийдек чўл четига хошия тортган қирмизи ранг уфққа сингиб кетади. Аёл аламда

қолаверади. Баъзида эса уфққа сингган қора бир оздан сўнг анча бурун ўлиб кетган Ўғилой момо сиймосида қайта намоён бўлади. Момо викорли одимлар билан тикка босиб келаркан, унга норозиланиб боқади: «Аёлсан, эркакларни сал тийиб қўйсанг бўлмайдими, лаллаймай ўлгир!» Аёл унинг қаршисида ўзини гуноҳкор сезади: «Қандай қилиб, моможон?» Бироқ саволи жавобсиз қолиб, хотиралар гирдоби яна уни ўз домига тортади ва натижада, Ўғилой момонинг айрим қилиқларини энди тушуниб етаётганини англайди.

Момо дарвозаси олдига ўриндик қўйиб, ўтган-қайтганларни кузатиб ўтирадиган айрим эркакларни аяб ўтирмасди: «Нимаси бу, — дерди, — аёлларнинг этагини, кизларнинг тўпигини томоша қилиб, ё уйингдан илон чиққанми?!» Кўчада тўдалашиб, соатлаб валақлашиб ўтирадиган аёлларни ҳам назаридан қочирмасди. Ҳамма ундан ҳайиқарди. Нимасидан ҳайиқарди? Сири нимада эди унинг? Жиддий бош қотирилса, ўша сирнинг тагига етиши мумкиндек эди. Бироқ қассобнинг маънодор томоқ қиришлари ҳамиша хаёлини бўлади.

Баҳром қассобнинг томоқ қиришидан, бекатга келиб тўхтаган автобусдан ким ва қанақа аёл тушганини қарамасданок илғаш мумкин...

Ҳар куни шу ҳол, шу авҳол...

Бугун ҳам у ёнида елпиниб ўтирган келинига безовта тикиларкан, қўлидаги тугунини ичкарига олиб кирмокдан юраги безиллаб турарди.

— Ичкарига юр, салкингина, — деди ўзи кутаётган нохуш дақиқани имкони борича ортга чўзиш умидида.

Келини, йўқ, деган маънода бош чайқаркан, кетмок учун ўрнидан қўзғалди. Санам хола, кутиб тур, тугунни қўйиб чиқай, деёлмади. Шунингдек, келинини кузатиб қолишниям ўйламади. Шунчалик соддами у? Сиртдан қараганда шундай. Аслида эса, у тугун бахонасида қочарди. Биладики, пешайвондан туриб қанчалик қорувулик қилмасин, келинини эркакларнинг ерости қарашларидан асраёлмайди. Эркакларнинг қилиғидан номус қилиб, қочарди. Эшикка етмай, Баҳром қассобнинг бўғзидан кўчган хунук сас ортидан қувиб етади.

У тугунни стол устига қўяркан, бу сафар ичкарида кўп ўралашмади. Ошиғич изига қайтаркан, тагин ўша таниш ҳолатни кўрди. Майдонда неки эркак зоти бўлса,

барининг кўзи келинига қадалганди. Қир бағрини ялаб эсаётган қайноқ гармсел худди ўчакишгандай, жувоннинг этаklarини торткилаб, унинг бутун жисми-жаҳонини кўз-кўз қилмоқда эди. Стол теварагида ўтирганлардан кимдир беихтиёр «ох» тортиб юборди. Унга бошқаси қўшилди. Бу энди янгилик эди. Илгари улар фақат кўз билан чекланишарди. Энди нигоҳ билан «пайпаслашини»га каноат қилолмайдиган бўлиб қолишибди.

Санам холанинг бағрига ўт туташгандек бўлди. Аввалига зина босиб, пастга тушмоқ истади. Сўнгги зинада фикридан қайтиб, нажот қидиргандек, ичкарига юрди. Тиззасини стол қиррасига уриб олди. Оғриқ сезмади. Кўзларини аланг-жалаңг қилиб, нимадир қидирди. Жавон тўла китоблар, девордаги адибу шоирларнинг суратларидан силжиб ўтган нигоҳи бурчакдаги печкада, аникроғи, унинг ёнидаги чоғроқ болтада тўхталди. Нима учун? Ахир хаёлида болта йўқ эди-ку. Нечун уни қўлга олмоқни истаяпти? У кўзларини тезгина болтадан олиб кочди. Шунда оқиш девор тархида ўғилой момонинг сиймосини кўргандай бўлди. Момонинг маҳкам қимтилган лаблари қуйидаги сўзларнинг сирғалиб чиқишига монелик қилолмади: «Кўз зинокор...» Дарвоқе, момога куч берган сир шу эмасмикан? У умр бўйи шу ақидага амал қилиб, суллоҳ эркакларни кўча юзидан қувиб келмадимикан? Уни ёмон кўришарди, гийбатини қилишарди. Аммо у сира чекинмасди. Чекинмас одамдан эса, турган гап, ҳамма хайиқади.

Санам хола кўзларини бир зумга юмди. Кулоқларини кўзлари каби юммоқнинг имкони йўқлигидан ўқинди. Қайтамга бутун вужуди кулоққа айланган, ташқаридан келаётган овозлар унинг ич-этини кемирмоқда эди. Ана энсасини тук босган йигитлардан бирининг, «бир кечагина...» деган гапини аниқ эшитди. Бунга жавобан Эшкул сомсапаз хиринглади, Баҳром қассоб салобатли томоқ кирди: «Ҳадларингдан ошманглар-ов!»

Аёл шиддатла ташқарига интиларкан, остонадан ҳатлаётиб, қўлида болтани кўрди. Қачон олишга улгурди, бунга ўйлаб турмади. У яккаш бир нарсани, бу ҳол ортиқ давом этиши мумкин эмаслигини ўйларди. Анчадан бери ичида димланиб ётган алам сиртига тепкан, майдонни эркаклардан тозалаш қасдида ёнарди. Биринчи

бўлиб столдагиларни қувади, кейин Баҳром қассоб билан гаплашиб қўяди. Эшқул сомсапаз ана энди ундан кўрадиганини кўради.

Ичкаридан болта кўтариб чиққан аёлни дастлаб ҳеч ким пайқамасди. Ўртага эндигина қўйилган шиша болта зарбидан чил-парчин бўлгачкина, улфатлар у томон ўгирилишди ва нақ тепаларида дахшатли киёфада турган аёлни кўрдилар. Кимдир жонҳолатда болтага қўл чўзди. Улгурулмади. Болтанинг тўмтоқ учи тук босган энсани қиялаб ўтиб, бу сафар стол четига қарсиллаб урилди.

— Э, бу қутурибди-ку!

Бу хитоб ўтирганларга болта зарбидан кўра, кучлироқ таъсир қилди. Улфатлар бир зумда тумтарақай бўлишди.

— Қоч, тишласа ўласан!

Аёлнинг назарида, бу ғалаба эди. Аммо бундан заррача қувонмади. У аламу нафратдан оташ бўлиб ёнарди. Ҳаялламай қассобхона томонга юрди.

Баҳром қассоб сочлари тўзғиган, кўзлари бежо чакнаган кўйи ўзи тарафга бостириб келаётган аёлни одам боласига ўхшатолмади. Алвасти ҳам эмас, номсиз бир бало эди у. Довдираб қолган қассоб қочмоқ лозимлигини англади. Оғир гавдасини илкис кўтариб, ортдаги эшикка интилди. Эшикдан нарисси қиялик эди. У остопада қоқилиб, пастга думалаб кетди.

Санам хола буни кўрмади. Кўрадиган ахволда эмасди. У қассобни жойидан тополмагач, шуурсиз бир ҳолатда сомсахона сари интилди. Эшқул сомсапазни кидирди. Бирок у, балодан йироқ, дея аллақачон жуфтакни ростлаганди.

Аёл болтани кия тутганча, тандирга бориб туртилди. Аланга таптани ҳис этаркан, Эшқул сомсапазни йўқотмоқ учун аввало тандирни бузмоқ керак, деб ўйлади. Бу ўй миясида чарх ураркан, тандирни йиқитмоқ билан ўз мақсадига эришадигандек эди. Аммо тандир мустаҳкам, унда ўт гуриллаб ёнарди. У болтани ташлаб, тандир оғзидан чиқиб турган шох-шаббаларга ёпишди. Уларни тутамлаб дуч келган томонга итқита бошлади. Итқитган ўтнинг бир қисми емакхонага бориб тушганини сезмади. Олов тили аввалига эпкин қаерлардандир суриб келган қовоз парчаларига ёпишди. Боз устига, ўт бор жойда шамолнинг жини қутуради дегандек, даштни қуришиб-

кақшатиб эсаётган қайнок гармсел бағридан юлқиниб чикқан чоғроқ куюн ёнаётган қоғоз парчалари-ю, сочилган чўғларни оғушига тортиб, майдонда бир муддат чарх урдида, емакхона ортида кўздан ғойиб бўлди. Ундан дўкон билан емакхона оралиғида тахланган шохшаббаларда оловли из қолди.

Аёл эса буларни сезмас, гурсиллатиб тандирни чопмоқ билан банд эди. Эшкул сомсапаз тандир гирдини пишиқ ғиштдан кўтарган экан, болта дами ғиштга урилиб қайтарди. Охири у толиқди. Асаби баттар қайнаб, бошини кўтарди ва емакхона билан дўконга ўт тушганини кўрди. Беихтиёр қичқириб юборди:

— Вой, ёнапти!

Ўзига келган аёл жонҳолатда олға интилди. Тезда энди кеч эканлигини англаб, қилмишидан кўрқиб кетди. Қўркуви хайрат билан алмашинди. Дастлаб кўзларига ишонмади. Йўқ, ёнаётган дўкон ичида ҳақиқатдан кимнингдир боши ликиллаб турарди.

— Чик-ий, касофат!

Абрай қилтирик гандирақлаб ташқарига чиқаркан, оғзидан вино ҳидини буркситиб деди:

— Уйғонсам, ҳаммаёқ ёнапти. Ўзи нима бўлди, а, хола?

Қишлоқ аҳли ва қочганлар эс-ҳушини йиғиб, майдонга ошиққанларида, дўконлар тамомила ўт ичида қолган, болта тутган аёл, каватида Абрай қилтирик, гўё сеҳрлангандай алангага термулиб турарди.

ҚУДУК

Абду чаққон топиб келган гапдан қишлоқ аҳли бир қалқиб тушди. Нима эмишки, қишлоқлари тагидан улкан ерости дарёси шовуллаб оқармишу, йиғирма-ўттиз газ кавланса, бас, сув дегани ўз-ўзидан шарқираб чиқаверармиш.

У бу хабарни келтирганда, куёш уфққа ёнбошлаган, қишлоқ чеккасидаги сайхонликка йиғилишган чоллар ярмисигача ерга ботган кўҳна машина рамасини эгаллашган, ёшроқлар эса шундоққина яланг ерга чордона қуришганди. Пода йиғиладиган наридаги майдонда ёш-яланглар тўп суришар, қайнок дашт ели оёқлари ости-

дан кўтарилган тўзонни ўтирганлар оша тўғри қишлоқ томон ҳайдарди. Кундузги жазирама офтобдан тўйиниб, эндиликда бамисоли қизиган тандирдек, ўзидан ҳовур таратаётган томлар, тупроқ кўчалар бу тўзонни ўзига сингдираверганиданми, жамики нарса тупроқ тусига кирган, симлари салкиган катор симёғочлар бу файзсизликни янада бўрттириб, киши дилида ноҳуш кайфият уйғотарди. Аммо теварак-атроф қанчалик бефайзлик касб этса, инсон туйғуси шу қадар ўтмаслашади деганларидай, давра аҳли бошларига ёғилаётган чангга бепарводек, теваракка ҳам шу хил муносабатда эди. Уларнинг назарида, олам шу созда яратилгану, шу йўсинда қолмоғи лозим эди. Бир пайтлар қишлоқнинг қорига яраб, эндиликда чолларнинг жўнгина ўриндигига айланган юк машинаси ҳам шу кайфиятнинг қурбони эди. «Полуторка» деб номланмиш бу машина бундан кўп йиллар муқаддам, серёмғир кунлардан бирида йўлнинг қоқ ўртасида сўнги «нафас»ини олганча қолиб кетганди. Қишлоқ аҳли уни йўлдан четга суриб қўйиш ўрнига, даштда ер қаҳат эмас-да, айланиб ўтмоқни маъқул кўрган. Вақтлар ўтиши билан машина шип-шийдам қилиниб, эндиликда ундан фақат «устихон» қолган. Оқшомлари чоллар мавқсига қараб рамага жойлашишадди. Ўриндик ўрни қишлоқ қайвониси Бегим оқсоқолники. Рул ўқига ўнг елкасини тираб, мисоли шохлардек керилиб ўтириб олади-да, даврадаги бир чақага қиммат гурунглари бошқаради.

Бу хил гурунгларга тасодифан келиб қўшилган кимса умумий вала-ғовурда дастлаб ҳеч нарсани англаёлмай, бир оз гангиса-да, кейин шуури тиниқлашиб, кўз ўнгида қандайдир бир тўйнинг шовқинли манзараси намён бўлади: гуррос-гуррос меҳмонлар, катор-катор қозонлар, яшиқ-яшиқ ичимликлар, номи дoston хонанданинг хонишлари-ю, улоқдаги чавандозларнинг ҳайқирғи, отларнинг дупури — хаммаси қоришиб, ранг-ранг тусда жилва касб эта бошлайди. Ҳаёт дегани мана шу суронли манзарадан иборатдек, у тўзонли қайноқ хавониям, файзсиз чўлниям, чангга ботган қишлоқниям унутади. У ушбу шуқухли манзарадан завқланмоқ истайди-ю, бироқ даврадаги кимсанинг эскиган, кирланган энгил-боши, ҳафтадирки, устара юзини кўрмаган қорайган афти бунга изн бермайди. Шунда у беихтиёр ачин-

моққа тушади: «Тўй қиламан деб бечоранинг ийғи чиқиб кетибди-ку». Аммо буни қарангки, тириклик деганда, бировдан ортда қолмасликни тушунадиган ва буни ҳаётнинг асосий мезони деб биладиган қуёшда қуйган бу мамнун қиёфа у шўрликнинг узоқроқ ачинишига ям йўл қўймайди. Ачиниш таассуф билан алмашиниб, дилда ғашлик уйғотади.

Даврага келиб қўшилган Абду чаккон айни пайтда шу кайфиятда эди. Бунгача у миниб кетган мотоциклини бир четга суюб қўйиб, уст-бошини қоқиб-суқиб, ўзини тузатган ва майдонда чангитиб тўп сураётган йигитчалар томонга бир-икки норози боқишга ям ўлгурганди. Энди у ҳафта бурун дабдабали тўй берган Маъруф чавандозга чимирилиб қараркан, унинг бахтиёр ишшайшидан эмас, нодонлик ўнгиган турқидан вижинмоқда эди. Ҳамиша нималарнидир бошлаб юрадиган бу тинибтинчимас йигит — Абду чакконнинг ҳаётта нисбатан муносабати ҳамқишлоқлариникидан кескин фарқлар, бошқаларнинг назарида, шаҳар кўрган олифта эди у. Ҳозир ҳам ҳамма қатори ерга гуппа чўкмай, чоллар қаватига жойлашаркан, кизиган темир юзини киши билмас сийпалаб қўйди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан ички бир дид балқиб турар, қиртишланган ияги, эғнидаги даштга мос қўйлаги-ю, уринган жинси шимидан бу хил турмуш тарзига зўрға қўникаётгани очик англашилларди. Аслида бундай йигитлар ҳар бир қишлоқда учрайди. Аввалига улар ўзларича нималаргадир урингантуртинган бўлишади-ю, сўнг бошқалар қатори тирикчилик тўзонига қоришиб кетади. Кейинчалик ҳамқишлоқлари унинг одатдан ташқари кўринган феъл-атвори устидан анча вақтгача кулиб юришади.

Абду чакконнинг томдан тараша тушган қабилада айтган хабаридан даврага сукунат чўқди. Фақат мақтовларга қўмилиб ўтирган Маъруф чавандозгина унга ўқрайиб қараб қўйди. Бироқ йигит ҳаяжонда эди, унинг норози боқишига парво қилмади. У давра яқинига думалаб келган тўпни майдон сари йўлларкан, қайта жойига чўқиб, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди.

Машина рамасидан сўппайиб чиқиб турган рул ўкига елка тираб, савлат тўқиб ўтирган Бегим оқсоқол томоқ қира-қира, истехзоли илжайди.

— Нима бало, ёнғоқ-понғоқнинг тагидан туриб кела-

япсанми дейман, — деди сўнг нописанд оҳангда. — Ер тагида дайра нима қилади. Дайра деганлари ер юзалаб окмайдимми, а?

Абду чакқон чолнинг каттазанглигини ёқтирмай, боши билан қишлоқ томонга ишора қилди.

— Қишлоғингизда лоакал тиккайган бута йўғу, сиз ёнрокни гапирасиз-а.

Давра ахли беихтиёр қишлоқ сари юзланишди. Ҳақиқатда, қишлоқ шип-шийдам, кечки дайди елдан кенг кўчанинг тупроғи тўзғиб ётарди. Магазин эшиги ёнида Саттор дўкончи ҳавасга ўтказган ёлғиз толгина тебраниб, мужрайиб турарди. Тол деярли қуриган бўлиб, омон қолган юқори навдасидагина беш-олти япроқ кўзга чалинади. Энг қизғин, толга кўзлари тушиши билан ўтирганларнинг томоқлари бирдан қакраб, шу атрофда ўралашиб юрган болалардан бирини сувга югуртирдилар. Кейин, сув келгунга қадар ва сўнг қўлтиллашиб, галма-гал сув ичиш давомида, ерости дарёси борми-йўқми, дея қизғин баҳсшлашиб олишди. Баҳсга Эшна муаллим яқун ясади. Унинг фикрича, ер остида нафақат дарёлар, балки бутун-бутун қўллар мавжуд эмиш. Аммо унинг гапига кимдир ишонди, кимдир эса йўқ. Алами ичида қолган Маъруф чавандоз пайтдан фойдаланиб, йигитни чақиб олишга уринди.

— Шуни деб гурунгни белига тепиб ўтирибсанми ҳали! — деди ўдағайлаб. — Ўша дарянгдан нима фойда бизга, а?

— Айни шу масалада гаплашгани келдим-да, — деди Абду чакқон унинг замзамасига эътибор бермай. — Тагимизда дарё. Хўш, ўша сувдан қай йўсинда фойдаланамиз, а?

Даврага яна жимлик чўқди. Чоллар, сиз нима дейсиз, деган маънода Бегим оқсоқолга ўгирилишди. Бегим оқсоқол узоқ йиллар раҳбарлик лавозимларида ишлаб, бу хил ташаббускорларнинг ховлиқишларини кўп қўрган эмасми, биргина нордон гап билан йигитнинг удини ўчирмоқчи бўлди-ю, охирги дақиқада эндиликда эл қатори оддий одамлиги эсига тушиб, аччиқ лукмадан ўзини тийди, ер остидаги нарсани юзага чиқариш осон эканда сенга, дея тўнғиллаш билан чекланди.

— Нимаси қийин? — деди Абду чакқон кўзлари чакнаб. — Қудук қаздирамиз.

— Ким қазиб беради?

Абду чакқон кенг даштга зимдан кўз ташлаб, сирли кулимсиради.

— Агар ҳақини келишсак, казиб берадиганлар бор.

Бегим оқсоқол унинг кулимсирашидан ҳадикланиб, даштга назар солди. Кўзи узоқдан чанг кўтариб қайтаётган подадан ўзгасини илғамагач, тўрсиллаб деди:

— Бу гапингни бориб Холиқ раисга айт.

— Бе, — деди чоллардан бири ингичка овозда, — кўчага тош тўктиришга ярамаган раис, сенга қудуқ қаздириб берармиди. Нурали мешни ули дейдилар уни, ваъда беришдан бошқасини билмайди у.

Бу гапдан сўнг давра жонланиб, раиснинг ғийбати бошланди. Бу ҳол бирор беш дақиқа давом этиб, гап Рўзикул бодининг ўқишга киролмай, катта пулнинг бошига етиб қайтган ўғли томон бурилганда, Абду чакқон чидаб туролмади.

— Менга қаранг, — деди Бегим оқсоқолга юзланиб. — Ҳадеб «раис-раис» деявермай, ўзимиз сал жон қойитайлик бундай. Шахсан раисга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ. Қишлоғи қўшсувдан сув ичади. Демак, ўз кумачимизга ўзимиз кўр тортишимиз керак.

Ўтирганлар чувиллаб кетишди.

— Э, раҳбар бўғач қибирсинда.

— Талабингни унга айт.

— Бизга қудуқнинг ҳеч кераги йўқ, худога шукр, ҳаммамизда ҳовуз бор.

— Қаздирган билан сув чиқадими-йўкми ҳали.

— Шунни айт.

Абду чакқон ғала-ғовур тинишини чидам билан кутаркан, Мамадали шофёр ҳаммадан кўра кўпроқ шовкин кўтараётганини пайқади. Аввалига ажабсинди, сўнг бирдан масаланинг тагига етиб, жини қуришди. Негаки, агар қудуқ қазилса, Мамадали шофёр ҳафталик тушумдан маҳрум бўлар, ҳеч ким унга ҳовузимни тўлдириб бер деб келмасди-да.

Аслини олганда, ҳовуз ҳам Абду чакқоннинг ҳаракати туфайли юзага келганди. Шаҳардан қайтиб, биринчи қилган иши ҳовли бурчагидан ҳовуз қаздириш бўлди. Ҳовуз деворларини бетонлаб, устини қопқоқлаб укаларини эшакда сув ташишдек азобдан ҳалос этганидан сўнг, бошқалар ҳам ҳовлисига ҳовуз қаздиришни удум

килишди. Оқибатда, бу иши учун у «Абду чакқон» деган лақаб орттирди.

— Мамадали ака, — деди у ич-ичидан хуруж қилаётган газабини базур жиловлаб, — бу таклифимнинг сизга ёқмаслиги аниқ. Чунки сиз кундалик тушимдан ажраласиз. Бироқ шахсий манфаатни умумникидан устун қўйиш яхши эмас. Бу қадар худбин бўлманг, ака.

— Қачон мен шахсий манфаатимни устун қўйибман, а?

Сахро офтобининг қуйдирувчан ҳарорати остида ўсиб-улғайган бандасининг хулқи бирдан юзага тепчиб, Мамадали шофёр тўсатдан йигитга ташланиб қолди. Орага тушганлар уни бир амаллаб тинчитишгач, чоллар бошларини сараклата-сараклата, севимли мавзулари — насихат ўқимокка киришдилар. Насихатнинг бир учи кизиқ устида тоғасини пичоқлаб қўйган Башир бангига бориб тақалгач, Абду чакқон тагин портлади. Аввалига у худди ўчакишгандай аллақадан пайдо бўлиб, даврани чир айланаётган кичкина қуюннинг тинишини кутиб турди-да, сўнг бор овозда бақириб берди.

— Хўш, қудуқ қаздирамизми-йўқми?!

Даврага яна жимлик чўкиб, ўтирганлар юзларини чангдан паналай-паналай, бармоқлари орасидан йигитга тикилишди.

— Қачонгача қуюнга ем бўламиз, а?!

Абду чакқон шу гапни айта-айта, ирғиб ўрнидан турди-да, қизишиб гапира кетди. У сўзларкан, ўтирганларнинг кўз ўнгида қуйидаги манзара жонлана бошлади: бошда ер тубидан қайнаб чиққан бир тегирмон сувдан ариқлар тўлиб-тошди, кейин сувсизликдан янтоқ босиб ётган томорқаларда ишқомлар қад ростлади, полиз экинлари учун чиройли-чиройли жўяқлар тортилди. Томорқалар тўридан мевали дарахтлар ўрин олди. Уларнинг бир қисми кўча ёқаларига ҳам чиқиб кетди. Нагижада, яшил тусга кирган кишлокдан гармсел чўчийдиган, бетизгин қуюнлар ариқ бўйларида кўкка бўй чўзган тераклар сафидан нарига ўтолмай, чўл бағрига жуфтак ростлайдиган бўлди. Буни қарангки, орадан ўн йиллар ўтиб, ўша тераклар кишилар корига яраб қолди. Иморат солмоқчимисан, марҳамат, бир бошдан кесиб томга босавер.

Тераклар борасидаги гап давра ахлига жуда ёкиб тушди. Локайд нигоҳлар жонланиб, чанг босган идрокларда нимадир ғимирлаб қолди. Кучаниб, тиришиб эътироз билдирмоққа тушган Мамадали шофёр ошкора турткиланиб, йигитнинг кейинги гапи қизғин қаршиланди-ю, эндиги мавзу ёғоч қахатлиги туфайли иморат солмоқ ишлари йилдан-йилга оғирлашиб бораётгани хусусида борди. Кимдир, акасида калтак еган боладай манқаланиб, етти дона ёғочни отасининг баҳосида харид қилганидан шикоятланди-ю, гап дегани айни қиём пайтида кутурадиган қуюндай гупуриб кетди. Агар Абду чакқон бетоқат ер тепинмаганида, қудуқ масаласи бутунлай унутилиб, бу мавзу то пода келгунга қадар чайналиши мумкин эди. Аммо йигит тагин халақит берди.

— Ўртага ташлаймизми? — деди у чўлнинг узоқ ичкарисига жонсарақ боқаркан, бармоқларини бир-бирига ишкалаб. — Бориб қудуқчилар билан гаплашаверайми?

Бегим оқсоқол қаватидаги чолнинг хассасини қўлига олиб, ҳардамхаёл ер чукиларкан, сўради.

— Хай, қаердан қаздирмоқчисан?

— Буни сизлар ҳал қиласизлар.

Бегим оқсоқол ердан қўз узиб, йигитга сергак бокди. Абду чакқон инъом этадиган нарсани бошқа биров илиб кетадигандек, андак ховлиқиш билан деди:

— Қишлоқнинг қоқ ўртаси... ховлим ёнидан қаздирамиз.

Бу гап қўнғиллар тубида мудраб ётган худбинлик туйғусини уйғотиб юборди. Даврада ғала-ғовур қўпти. Ҳатто шилпиқ кўзларини сузиб гап-сўзларга қотинмай, уйқусираб ўтирган Холдор чолга ҳам жон кирди. Қуртдек бошини бежо чайқаб, ажиб бир тарзда биғилламоққа тушдики, бу хил оҳангни инсон боласидан чиқишига кишининг ишонгиси келмасди. Бироқ уни тинглайдиган кулокнинг ўзи йўқ эди. Қудуқ ўрнини талашувчилар шу қадар жазавага тушиб тортишишардики, ким гапираяпти-ю, ким тинглаяпти — ажрим этмок душвор эди. Тўп кетидан югуриб келган болакай бу талотўпдан эси чиқиб, қоптоғини қўлтиқлаганча ура қочиб қолди.

Гурунг бошидан бери Бегим оқсоқолга лутф қилиб ўтирган Нортोजи чол унинг қўлидан хассасини юлқиб олди-да, бўғиқ овозда ўдағайлаб қолди.

— Раислигингизда ҳамма нарсанинг сархилини еб, ширин томоқликка ўрганиб қолгансизда, а?! Энди кудукка ҳам эга чикмоқчимисиз? Инсоф борми сизда ўзи? Гап шу, агар кудук сизда қазиладиган бўлса, ўша кудукка ўт қўйиб юборганим бўлсин!

— Кудук ёнмайди, гаранг! -- Бегим оқсокол унинг нодонлигидан ранжиб, кудукнинг ёнмаслигини жон-жаҳди билан исбот этмоққа тиришади. — Чўпмидики, ёнса у. Ер-сувнинг ёнганини ҳеч кўрганмисан? Э, соқолинг серкилламай, ўл!

Кечки ҳароратдан хансираётган замин ўз бағрида яширинган обихаёт илинжида, кишилардан кўмак истаб, уларнинг ғазабдан бўғрикқан юзларини майин шабадаси ила сийпаламоққа тушиди. Бироқ давра аҳли хануз бир қарорга келолмай, шу қадар қутуриб бакиришмоқда эди-ки, шабада тугул, ҳурлиқонинг жон ато этувчи илик кафтиниям сезмайдиган даражада эдилар. Охир-оқибат, бу ҳил жазавадан бирор натижа чиқишига кўзи етмади шекилли, замин туйқусдан қаҳрланиб, сахро кўксини жизғанак қилиб юрган қайноқ гармселини қишлоқ томон йўллади. Қайноқ ел болалар копток тепаётган майдонда куюн ҳосил қилиб, ўтирганлар устига шиддатла ташланди-да, уларни бошдан-оёқ чангга белаб ташлади. Бироқ давра аҳли бунга парвоям қилишмади. Бегим оқсокол оғзига тўлган тупроқни туфлай-туфлай, тағин баҳсда давом этди. Маъруф чавандоз эса ўнг қаватида ўтирган улфатини бўралатиб сўкарди. Хидир чол ортик даражада овозига зўр берганиданми, ё бўғзига чанг тикилдими, кўқарганча қув-қув йўталар, орик, чангак бармоқлари Эшна муаллимнинг енгида қотиб қолганди. Эшна муаллим бўлса, унинг боши узра кимгадир ўшқираркан, ора-сира енгини тортиб-тортиб қўяр, аммо чол панжасини бўшатса, жони чиқиб кетадигандек, қўйворишни хаёлига ҳам келтирмасди.

Бандаларга чоғи етмаган куюн аламидан ёлғиз толга ташланди. Уни силқиб, майиштириб, сўнги япроқларини юлқиб олди. Кейин Тўра полвоннинг девори ёқалаб бориб, болалар копток сураётган майдонни кесиб ўтди-да, чўл қўйнига сингиб кетди.

Абду чаққон куюн изидан қараб қоларкан, кўзи даштнинг узоқ буржида тиккайган кудук қазувчиларнинг «вишка»сига тушиб, тажангланиб қичқирди.

— Бориб нима дей? — деди ўша томонга ишора қилиб. — Бугун улар ишини битириб, эртан кетишади. Кейин туя сўйиб чақирсангизда келишмайди.

— Хонадон бошига қанчадан тушаркан? — деди охири кимдир ҳушёр тортиб.

Абду чакқон тўловни айтганди, давра бирдан тинчланди. Ғазабдан буришган-тиришган чехралар асил ҳолига қайтиб, бир-бирларига жонсарақ боқишаркан, чоллар, сиз нима дейсиз, дея тагин Бегим оксоқолга юзланишди. Бироқ Абду чакқон уни гапиртиргани қўймади.

— Қудукни мана шу ердан қаздирамиз, — деди ер тепиниб. — Бу ердан тўрт томонга сув бир текис оқади. Агар бир тўхтамга келмасангизлар, қудуксиз коласизлар.

— Яқинда тўйдан чиққан одаммиз, кўп эмасмикан? — деди Маъруф чавандоз нимдош қўйлаги ичига қўл суқиб, кўкрагини қирт-қирт каширкан.

— Тўйга этаклаб тўккандан кўра, бу ишга бир чимдим сарфласангиз нима бўпти.

— Тўй энди... обрўй-да.

— Бу эса, ҳаёт! — Абду чакқоннинг ғазоби қайнаб кетди. — Қачонгача сувга ташна яшаймиз?! Ахир умр бўйи чангга қоришиб яшаймиз деб қасам ичмаганмиз-ку.

— Майли, сен айтганча бўлақолсин. — Бегим оксоқол илгариги обрўйини тиклаш умидида ён босишга мажбур бўлди. — Бориб, қишлоқ аҳли рози деявер. Айтган пулингни эртан эрталаб йиғиб берамиз.

Бу орада пода қишлоққа яқинлашиб, ўтирганлар бирин-бирин оёққа қалқидилар. Сўнгра пода кетидан уй-уйларига тарқалдилар. Ерости дарёси хақидаги хабар хонадонларга улар билан кириб борди...

Бу вақтда Абду чакқон қудукчилар даврасида, ер қаъридан пишқириб чиқаётган сув бўйида, тўкин дастурхон атрофида ўтирарди. Қўшни хўжалик раҳбари қудук шарофатига йигитларга қуюқ зиёфат бермоқда эди.

Эртаси эрталаб Абду чакқон сайҳонликка мотоциклени елдириб келганида, одамлар деярли йиғилган. Бегим оксоқол одатдаги жойида негадир хомуштоб ўтирарди.

Абду чакқон унинг авзойига эътибор бермай, белидаги қизғиш чорсини ерга ёзаркан, чўнтагидан бир даста пул чиқарди-да, уни чорси устига намоёйишкорона ташлади. Сўнг ўзи сал ортга чекиниб турди.

Маъруф чавандознинг ўнг қўли чўнтагига ёпишиб қолгандай, нимагадир чиқиши жуда қийин бўлди. Охири бир ён қийшайиб, аста олға босди-да, ички бир зўриқиш билан кафтидаги пулни чорси устига иткитди. Кейин шалвираган қоматини тиклаб, теваракка маърур боқди. Шу боқишда кетига тисарилиб, Абду чакқонга бақамти келиб турди. Мақтов кутиб, йигитга бир-икки қараб қўйди. Ундан олқиш эшитмагач, секин тўнғиллади: «Ун-пун олай деб танани сотувдим-а...»

Даврадан учинчи одам — Эшна муаллим имиллаб чиққанида, Бегим оқсоқол бирдан тилга кирди.

— Кеча уллар билан маслаҳатлашдим... — деди димовли оҳангда. — Гап шу, қудук эшигим ёнидан қазилмас экан, бир тийин бериш йўқ. Ҳовлим дўнгсалда, бу ердан бир чаксаём сув ичолмайман.

— Қудукнинг менгаём кераги йўқ, — дея уни қуватлади Жалил бакироқ, дўшпайган чўнтагини кафти билан паналаб. — Сен айтган ўша боғ-роғсиз ҳам қуни-миз бинойидек ўтаяпти. Ана, бозор тўла мева, егим келса пулимга сотиб оламан.

Уларнинг тайсаллаши пул чиқаришга қийналаётганларга зўр баҳона бўлди. Сизларга керак эмас экан, бизга не даркор, дея тўрт-беш киши шу заҳотиёқ изига бурилиб кетди. Қолганлар эса, нима, сизнинг шохингиз борми, дея Бегим оқсоқолга тирғалишди. Бу энди кечаги самарасиз баҳснинг давоми эди.

Мамадали шофёр эса, одамларнинг айнишидан ўзида йўқ қувониб, югургилаб дўқондан икки шиша ароқ кўтариб чиқди. Шишани кўрган уч-тўрт улфат қудукни ҳам, баҳсни ҳам унутиб, девор соясига бориб ўтиришди. Нортожи чол Бегим оқсоқолнинг қайсарлигидан ўпкаланиб, ҳассасини дўқиллатганча қишлоқ сари йўналди. Унга қолганлар «дум» бўлди.

Абду чакқон, бир оёғи машина рамаси устида, ёлғиз ва маъюс туриб қолди. Аллақаердан пайдо бўлган енгил қуюн унинг атрофини чир айланиб, чорсида қолган пулни чор-тарафга учуриб, юзига тупроқ сочиб ўтди. Эрта-лабдан заптига ола бошлаган хавонинг қайноқ ҳарорати-

ни у ўз вужудида хис этаркан, бўм-бўш кўчаларга, чанг-га беланган кулбаларга, дўкон эшиги ёнидаги қурий бошлаган толга, Мамадали шофёрнинг қувончига шерик бўлаётган улфатларнинг бўғриққан афтларига, пода йиғиладиган майдонга бир-бир назар соларкан, кўзи узоқда ортидан қуюк чанг кўтариб бораётган машиналар карвонига тушди. Олдинда «вишка»ли машина чайқалиб борар, изидан қолганлари эргашганди. Қудуқчилар йиғитни субутсизга чиқариб, ўзга манзилга йўл тортгандилар.

Йиғит машиналар карвонига ҳасрат билан боқаркан, чанг-тўзонлар салтанатида минг йиллардан бери яшаб келаётгандек ва ҳадемай жисми ўша тўзонга қоришиб, кўзга чалинмас зарралардан бирига айланиб кетадигандек хис этди ўзини.

Эрталабки сукунатни эса улфатларнинг шовқинигина бузар, уларнинг бу қадар қувонишининг боиси шунда эдики, Мамадали шофёр ҳар бирининг ҳовузига текинга сув қўйиб беришга ваъда берганди.

ҚИЗЧА

Ёмғир шивалаб турган куз оқшомларидан бирида бир энлик қалин тахтадан пишиқ-пухта қурилган итнинг мўъжазгина ини қизалоққа жуда файзли кўриниб кетди. Ҳовлида муздек ёмғир остида дийдираганча, ичкаридан эшитилаётган шовқин-суронга қўрқув ила қулоқ тутаркан, ички бир шуур етовида инга яқинлашганини билмай қолди. Ит емак умидида индан бошини чиқарди. Тумшуқ ялаб, фингшинди. Қизчанинг қўли бўшлигини пайқагач, ин оғзидаги халқобни ҳидлаб, бот фингшиди.

Шу пайт эшик шарақлаб очилди-да, ичкаридан улоқтирилган пиёла ҳовли юзига тушиб, чил-чил бўлди. Жонивор кўрқиб, бошини ичкарига олди. Қизалоқ беихтиёр инга талпинди. Илондай биланглаб, итнинг қаватига кирди. Кутилмаган бу ташрифдан ит аввалига хайрон бўлди. Сўнг бир ён четланди. Кейин «мехмон» қутишга одатланмагани боис, ташкарига интилди. Халқобни кечиб, нарига ўтди-да, изиги қайрилди. Бошини бир ён қийшайтириб, ичкарига ажабсиниб назар солди. Қизалоқни яхши кўрса-да, тўсатдан инига эга

чикиб колишидан хайратда эди. Хайратини гингишиш орқали ифода этаркан, негадир яна халқобни искаб кўйди. Сўнг бўйнидаги занжир стар масофага бориб чўнкайди. Бўғатларга, қоронғи тунд осмонга, ёруғ тушиб турган деразаларга бир-бир назар соларкан, ёмғирга тоқат қилолмай, тагин изига қайтди. Олдинги бир оёғи халқоб четида, иккинчиси эса сал кўтарилган бўйича ичкарига мўралади. Ингирашнома овоз чиқарди. Қиздан жавоб бўлмагач, эгаси хайдаган итдай, халқобдан нарида мўнғайганча туриб қолди.

Қизалоқ бурчакка сурилиб, намиққан наमत устида гужанак бўлиб ўтираркан, бутун фикри-зикри ичкарида эди. Овозларнинг паст-баландлигига қараб, уйдаги жарённи ҳис этиб турарди. Агар овоз шу тарзда сокинлашаверса, ҳадемай жанжал ниҳоясига етади. Отаси катта уйдаги каравотга ўзини гуппа ташлаб, уйни қалдираганча хуррак отмокқа тушади. Катта уй совуқ, унда ўт ёқилмайди. Отасининг устига кўрпа ташлаш онасининг хаёлига келмайди. Бу юмушни қизча адо этади. Эрталаб ота уйғонаркан, буни онасининг иши деб ўйлайди. Ғамхўрлигидан меҳри ийиб, шишинкми афтига хижолат инади. Оёқларини полга осилтирганча, бир нуктага тикилиб, хийла вақт хаёлга ботиб ўтиради. Бу пайтда қизалоқ ё дераза тагида, ё бурчакдаги жавон ёнида турган бўлади.

Ниҳоят, отаси уни пайқайди. Хира кўзлари йилтиллаб, хирқироқ овозда сўрайди: «Устимни ким ёпди?» Қизча ёлғонлайди: «Онам». Илгарилари мактов эшитиш умидида, мен, дерди. Отаси унга миннатдор қараб кўйса-да, қовоғи осилиб кетарди. Айвонга чиқа-чиқа, қизингча бўмабсан-да, дерди. Агар онаси терс гапирса, тамом — уйда жанжал қайта кўпарди. Аммо, онам, деса, отасининг кўзлари бошқача ёнади. Кўрпани оҳиста бир четга суриб, қизчага кўпда эътибор бермай, ташқарига йўналади. Остонада гуноҳқорона йўталади. Айвонда укасини овқатлантираётган онасининг қовоғи осилади. Қизча эса онасининг жилмайишини, жилмай-маса-да, шунга ўхшаш бирор ҳаракат қилишини жуда-жуда истади. Агар шундай қилса, отаси укасининг иягини қитиқлаган бўлиб, онасининг елкасига қўл юборарди. Уйда тинчлик қайта қарор топади. Афсус, онаси кўп ҳолларда бундай қилмайди. Қовоқ осиб, кош чимиради.

Қошиқ тутган кўли зардали ҳаракатланади. Сулҳ истаб турган ота гижиниб нари кетади.

Ота ташқаридан қайтиб кирганида, қизалоқ энди ошхонада каттакон чинни чойнакка ғамгин термилиб турган бўлади. Чойнакни кўтаришга чоғи келмаслигидан ўкинади. Негаки, кейинги воқеалар мана шу чойнакка боғлиқ. Онаси чойнакка чой дамлаб, отасининг олдига дўк этиб кўяди. Бу нарса отасига ёқмай, секинроқ, дейди. Онасининг тўнғиллаши уникидан-да зардалироқ бўлади. Оқибатда... Қизалоқнинг юраги сиқилиб, ховлига тушади. Октябр ўйда чиркиллашиб юрган чумчуқларга кўшилиб, узоқ-узоқларга учиб кетгиси келади. Узоқ-узоқларга деганда, қизалоқ ховли адоғидаги дарахтзор ортини тушунади. Негаки, чумчуқлар доим ўша томонга парвоз қилиб, кўм-кўк осмон қўйнига сингиб кетади-да. Қизиқ, у томонда нималар бор экан? Қизнинг тасавурида жонланиши лозим бўлган афсонавий манзара ниҳоясига етмай, жанжал тугайди, у яна ва яна чалғийди. Энди унинг тезроқ улғайгиси, отасига чойни ўзи дамлаб бергиси ва шунинг баробарида холасининг бошлаб адабини бериб қўйгиси келади.

Холаси тутаётган ўтти пуфлаб ёндиришга жуда уста хотин. Келасолиб гапни шикоятдан бошлайди. Кеча тунда қаери оғригани-ю, қандай дорилар ичганини гапира туриб, бирдан ғийбатга тушиб кетади. Холасининг гапларини тингларкан, қизчанинг назарида ховлисидан ташқарида ёмон олам, ёмон одамларгина мавжуддек туюлади. Кичкина юракчаси сиркираб, дунё кўзига қоронғи тортади. Кўрпача устида ўзича қийкириб ётган укасига номаълум кучлар тажовуз қилиб қоладигандек, у томон силжийди. Аста устига эгилиб, уни бағрига тортмоққа уринади. Укаси қикирлаб, унинг сочларига ёпишади. Қизча укаси билан андармон бўлиб, ғуссаниям, ўша номаълум хавфниям унутади. Олам кўзига чароғон тортиб, холасининг гаплари кўнглида ортик кўрқинч тугдирмай кўяди. Қалин лаблардан тинимсиз сачраётган тупук зарраларини кўради-ю, гапларни эшитмайди.

— Тек ўтир! Ҳий-й, отанга ўхшамай ўл!

У бу гапдан чўчиб тушади. Ўгирилиб қарайди. Опасингилларнинг овози бир-бирига ўхшашлигидан, уларнинг қай бири ўшқирганини билолмай, гоҳ унисига, гоҳ

бунисига жавдираркан, одобли қиз бўлишга тиришади. Этагини тўғрилаб, қўлларини ўнг тиззаси устига қўйиб ўтиради. Бу хилда ўтириш қизча учун жони азоб. Унга қолса, укасини қитиқлаб ўйнаса, кўрпача устида ўмба-лоқ ошса. Аммо холанинг ташрифи туфайли юзага келган уйдаги асабий ҳолат бунга изн бермайди. Қизча ноилож девордаги буюмларга алахсиди. Бирор муддатдан сўнг, у тикилган буюм қатидан отасининг иштонсиз ҳолати қалқиб чиқади-да, қизча ҳайратланиб аёлларга қарайди.

— Сенга уйлангунча кийишга тузукроқ иштониям йўқ бир гадойвачча эди-да у, — дея ўша-ўша шаңғи овозда гапда давом этади хола. — Энди баданига жир битиб, одамни писанд қилмай қўйди. Таги паст-да. Таги паст бўлмаса, яхшиликларимни унутармиди. Ҳали шошмай турсин, захарли зулуклигимни кўрсатиб қўяман мен унга! Таги паст иштонсиз! Тунов куни почанга, худойимнинг ёруғ кунига шукр қилмайдиган ношукр бандасилар, деганмиш. Ана, поччанг гуриллатиб иморат устига иморат соляпти. У киши теша тутиб нима каромат кўрсатаёпти? Тагин уста эмиш. Қаттиқроқ тургин у ярамасга. Жиловини бўш қўйсанг, нималарни истамайди у кишим... Иштонсиз!

Қизалоқ отасининг иштонсиз ҳолатини тўла тасаввур этишга улгурмай, холаси унинг шаънига шундай бир сифатларни қалаштириб ташлайдики, оқибатда, қизчанинг мурғак тасаввур дунёси зиркираб, кўз ўнгида отаси маймундан хунук, илондай захарли бир қиёфа касб этади. У секин ҳовлига қочиб чиқади. Ини ёнида сокин мудраб ётган итга ҳаваси келиб қарайди. Унга айтиб, холасини тишлатмоқ истайди. Ит унинг аврашларига гўё қулоқ тутгандай бўлади-ю, аммо тугун тутган хола эшикдан чиқиши билан инига уриб кетади. Қизчанинг алами келиб, унинг тумшугига тепади: «Э, ўл, кўрқок!»

Холаси тезда кета қолмайди. Ичкарида тугамаган гурунги итнинг ини ёнида давом этади. Бу ҳол дарвоза олдида тагин такрорланади.

Шундай пайтлар қизча ит бўлиб туғилмаганидан ўқиниб кетади. Агар эврилишга чоғи келганидами, холасининг тирсиллаган семиз қуймичидан тишлаб-тортқилаб, уни ҳовлига қайта доритмай қўярди. У ити ёнида қолиб, дарвоза олдида ҳануз лаби-лабига тегмай

бидирлаётган холасига адоватла боқаркан, негадир кўзи унинг семиз куймичинигина кўради. Нафсиламрини айтганда, ундан тепарокка бўйи ҳам етмасди.

Ин деворига орқасини тираб, намиққан наमतда жунжикиб ўтирган қизалок ичкаридаги овознинг кучайишидан жанжал ҳали-бери тугамаслигини фаҳмлади. Қоронғида ёлғиз ўтиргиси келмай итти ёнига чақирди. Аммо шусиз ҳам тор уйчасини баттар танг қилган «меҳмон»нинг қутилмаган таширифидан хануз ажабланиб турган жонивор хушсизгина ғингиб қўя қолди. Кейин халқобдан нарида ноилж чўнқайди.

Аслида ит ҳам қизалок каби безовта эди. Ёруғ деразалар ортидан келаётган шовкин яхшиликдан дарак бермаслигини сезиб, жанжал кучайганда, кулоқ чимириб, чўзик ва дардчил оҳангда ғингириб, овоз пасайиши билан эса тинчланиб, деразаларга умидвор тикилар, емак илинжида тумшугини ялаб-юлқарди. Унинг бу ҳолати шовкиннинг янги тўлқинигача давом этар ва орада уйчаси томон қараб-қараб қўйишни ҳам унутмасди.

Қизча узалиб, итнинг занжиридан тутди. Аммо хирсдай жонивор қилт этмади. Қизалок ўзича ўпқаланиб, занжирни итқитди-да, кафтларини ёнига суртди. Сўнг жойига сурилиб, тиззаларини қучиб ўтираркан, тагин жанжалга жонсарак кулоқ тутди. Жанжалнинг боришига қараб, ичкаридаги манзарани тасаввур этди. Чамаси, отаси катта хона эшигига етолмай, ўртада ғўддайиб туриб қолган. Кетишига онасининг тинимсиз жавраши монелик қилмоқда. Онаси атиги бир зумга чакагини ўчирса бўлди, отаси катта хонага киришга улгуради. Шу билан жанжал ҳам яқун топиб, онаси қолган аламини қозон-товоғидан олади.

Афсус, онаси тинчишни хаёлига ҳам келтирмасди. Дам-бадам, нега ичасиз, деб чинқиради-да, аммо сўровига жавоб ҳам кутмай жаврашда давом этарди. Аслини олганда, жанжалга отасининг ичиши сабаб эмас, одатдагидек, шунчаки бир баҳона у. Бу галги машмашага онасининг «тувилган кун»и туртки бўлганди. Ўша кунни эр аёлига дурустроқ совға қилиш у ёқда турсин, тувилган кунни буткул унутиб, уйга ярим тунда қайтади. Бу хил тадбирга айрича эътибор берадиган она ўзини жуда хўрланган ҳис этади. Хола эса бунга таҳқир тусини беради: «Нима бало, ердан чиққанмисан, тузукроқ совға-

гаям арзитмабди сени». Ота учун «туғилган кун»лар ахамиятсиз нарса эди. Бироқ бу хил йиғинларни кутиб яшайдиган, тирикликнинг мазмунини мана шу каби маросимлардагина кўрадиган опа-сингилнинг кўнглида иззатталаблик жўш уриб, учкун алангага айланади. Ана шундан буён отанинг жойи яна бўлак. Аммо она бунга-ям чидамайди: «Афтини кўрсам, елкам тиришади. Эр нималигиниям эсимдан чиқариб қўйдим...» Шусиз ҳам куёвини жинидан ёмон кўрадиган опанинг афти бужмаяди: «Уф-ф, кипиқ хиди анқиб турган шу сассиқ таканинг нимасини қўмсайсан? Қўявер, бир тавбасига таянсин. Фуддайишни ким қўйибди унга. Агар отам ёнига кирмаганда, юрарди чолдеворида. Асли булар уруғи билан паст, яхшилиқни билмайди».

Ушбу гаплар орасидан биргина иборани илғаб қолган қизалоқ отасидан хафа бўлиб кетади. Назарида, отаси онасини биргина кучиши билан кундалик жанжал тугайдигандек туюлади. Отасининг тиззаларига суйкалиб, онамни кучокланг, дегиси келади. Лекин ийманади. Тунлари отаси ўрнига ўзи онасини кучмоққа интилади. Бундай вақтда онаси уни ё кучоғига тортади, ё тинч ёт, деб жеркиб беради.

Қизалоқ ичкаридаги жанжалнинг тинчишини беҳуда кутаркан, қовоклари офирлашиб, бошини деворга суяди. Киприклари чаплашишга улгурмай, бирдан ёмғир кучайиб, у чўчиб тушди. Уйча томини беаёв савалаётган ёмғир овозига бирпас қулоқ тутиб, ташқарига кўз солди. Дераза ёруғи тушиб турган халқоб юзи қайнар, ит эса занжирини судраб, шингиллаганча нари-бери бориб келарди. Охири бўлмади шекилли, жонивор инга бош суқди. Унинг қайноқ нафасини нақ юзида ҳис қилган қизалоқ итнинг бўйинбоғидан тутиб, ичкарига тортди. Шусиз ҳам бошқа иложи қолмаган жонивор унинг қаватига суқилди. Хўрак истаб, қизчанинг қўлларини ялади. Сўнг силкиниб, уни бошдан-оёқ шалоббо қилди.

Ит қаватига киргач, анчагина хотиржамланган қизалоқ жанжал овозига ортиқ эътибор бермай қўйди. Энди у итнинг пинжига кириб, исинмоқни ўйларди. Аммо унинг мақсадини тушунмаган ва умрида бу хил юмушни адо этмаган жониворнинг жойланиши кийин бўлди. Гимирлайвериб, қизчанинг жонига тегиб кетди. Охири, бир амаллаб чўзилгач, қизчанинг эркига қўйиб берди.

Ит улкан эди, кизалок унинг пинжига бемалол жойлашди. Бошда одам боласининг бу қилиғи итга эриш туюлиб, бу нимаси, дегандек инграшиб гингшиди. Сўнг бандасининг ўзидан паноҳ исташи ёкиб тушди шекилли, шингиллашни бас қилди, хатто кизчанинг муздек ёноқларини бир-икки ялаб ҳам қўйди. Худди кизча билан умр бўйи бир катакда яшаб келаётгандек, тезда унга қўникиб ҳам қолди. Ташқарида эса тинимсиз ёмғир куярди.

Уйдаги жанжал анча кеч тутади. Бу пайтда ёмғир тиниб, ховли саҳнида пайдо бўлган катта халқоб юзида сўнгги томчилар доирачалар ясар, нам ҳавода тутун иси анқирди. Қизча эса жанжал босилганидан беҳабар, итнинг пинжида ширин тушлар кўриб ётарди. Жонивор бўлса, қимирлашдан хайкиб, кизалокнинг юзидан кўз узмаган қўйи, дам-бадам унинг юзи ва қўлини астагина ялаб-ялаб қўярди.

Уйдагилар кизчанинг йўқлигини хийла кеч пайқашди. Жанжал бошланиши билан секин жилиб қолишидан боҳабар она аввал уни хоналардан кидирди. Сўнг ховлига ошиқди. Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. У ховликиб эрининг бошига борди. Энди кўзи илинай деб турган эр унинг хабаридан учиб турди. Ёв қувгандай хоналарга бир-бир бош сукиб чикди. Кейин ховлига тушди-да, шалп-шулп халқоб кечиб, омборхона томонга чопди. Қайтаётиб, итнинг ини ёнида каловланиб турган аёлига дуч келди. Энди у ўн дақиқа бурунги жиззаки ва урушқоқ аёлга сира ўхшамас, тўсатдан бошига тушган бу фалокатдан фақат эри фориг эта оладигандек, умид кўзи билан жавдирарди. Аслида, кимнинг қанақалиги бахтсизликнинг алдамчи шабадасиданок аён бўлади деганларидек, аёл бутунлай саросимада қолган, тўқлик ва нодонликнинг нуқси урмиш кўзларидаги кибр-хаво ўрнини бандасининг ожизона талвасаси эгаллаган, нафаси бўғзига тикилиб, нуқул икки гапни такрорларди.

— Энди нима қилдик, а? Қаерда бўлиши мумкин, а?

Эр довдираб кўчага югурди. Ҳадемай тун сукунати-ни дарвозаларга урилаётган мушт зарбининг тарақ-туриқи тилкалай бошлади.

Қизча ҳеч қаерда йўқ эди. Ховли қўни-қўшнига тўлди. Кимдир халқобда ялангоёк қилтиллаб турган

онанинг кавушини олиб келиб берди. Бошқа биров отанинг елкасига тўнини ташлади.

Бу вақтда тор инда ўзи истаган осойишталикни топган қизалоқ тўполондан беҳабар тинчгина ухлаб ётарди. Фақат итгина безовта эди. Қизалоқни бағридан тортиб олишларини пайқаб, нотинчланса-да, лекин уни қўзғаб юборишдан чўчиб, кимирламасликка уринарди. У гужанак бўлиб ётган қизалоқнинг муздек ёноғини иссик тили билан охиста яларкан, инга қизиксиниб мўралаган кимсанинг шарпасини сезиб, ғазабкор ириллади. Бирок кимса қизчани илғашга улгурганди.

— Эя, мана бу ерда экан!

Турганлар ин томонга ёпирилишди. Ит тагин ириллади. Кимдир унинг занжиридан тортди. Жонивор ноилож ташқарига сирғалиб чиқаркан, ғазаби тошиб, одамларга ташланди. Аммо эгасининг тепкисига бардош беролмай, рингшиганча ин ёнбошига чекинди. Шовқиндан уйғониб кетган қизалоқ индан ўрмалаб чиқди-да, шуурсиз бир ҳолатда бориб, итнинг бўйнидан қучишга уринди.

Қизчани итдан ажратиб, уйга олиб киришди. Тўнғиб қолган оёқ-қўлларини ишқалай бошлашди. Қизалоқ гоҳ тепасидаги одамларга, гоҳ баланд шифтга жавдираб боқаркан, беихтиёр хархаша қилмокқа тушди.

— Итимга кетаман! Итимга...

Куракдек кафтлари билан қизалоқнинг оёғини укалаётган ота бу гапдан бир қалкиб тушди. Уйдагиларнинг узлуксиз гашаваси туфайли кераксиз бир буюмдек назардан четда қолган қизалоқнинг тирик вужудлигини, дилгирликдан ўзи каби беҳад азоб тортишини, ўзи ҳавас ва иштиёқ билан барпо этган кўркам уйдан кўра итнинг торгина инини маъқул кўриши бориб турган фожиа эканини фавқулудда англаб етаркан, беихтиёр сал наридаги хотинига кўз кирини ташлади. Аёли тамомила асил ҳолига қайтишга улгурган, бояги ташвиш туфайли аллақерга изсиз йўқолган кибр-ҳаво, тажанглик кўзларига қайта иниб, «юрагим чиқиб кетди-я, юрагим», дея қўшни хотинга гап маъқуллаш билан овора эди.

Ота кўзларини қизчага тикаркан, унинг бу дилгир шароитда яшашга маҳқумлигидан ичи ачишиб кетди. Бу муҳитни тузатмокқа ўзини ожиз сезаркан, гоҳи пайтлари кипиқ ва тахта бўлакларига тўла ишхонаси кўзига

файзли кўришиб, уйга қайтмоқни мутлақо истамай қолган вақтлари кўп бўлишлигини эслаб, бошини гунохкорона эгди.

Ташқарида эса, ит занжирини нари-бери судраб, аламли гингширкан, салдан сўнг унинг шингиллаши қиска-қиска ақиллашга айланганди. Ота ўйлагандек, у очликдан эмас, бутунлай ўзга бир туйғудан безовта эди.

ЭНАТЕПА

Узокдан тепалик кўринганда, Шодикул ҳаяжондан қалтираб кетди. Йўл халтасини ерга ташлаб, ўнг кафти манглайда, тепалик томон тикилиб қолди. Хаттоки тепаликка ўрлаган таниш ва қадрдон сўқмоқниям кўргандай бўлди. Бу тасавурида эди. Йигит турган ердан тепаликнинг тарҳигина кўзга ташланар, у олисдаги сиёхранг уфкнинг гардишига сингиб, сўник бир манзара касб этгандики, бунда юракнинг энтикишига сабаб бўлмиш ҳеч нарса йўқ эди. Аммо бу манзара Шодикулга ўзга бир йўсинда таъсир этиб, бамисоли зимистон тунда ёлқинланган шуъладек уни ўзига чорламоқда эди.

Йигит шу кетишда аввало тепалик пойида ястанган қишлоққа кириб бормоғи, неча йилдирки кўрмаган хешлари билан дийдорлашмоғи лозим эди. Бироқ у сира ошиқай демас, ошиққанда, катта йўл қолиб, буғдойпоя оралаб юрмаган, қишлоққа окшомлатиб кириб бормоқни ўйламаган бўларди.

Шодикул табиатан хийла одамови, боз устига, ҳарбий хизматдан эмас, қамоқдан қайтмоқда. Шу боис, ҳамқишлоқларига дабдурустдан рўбарў бўлмоққа унча хоҳиши йўқ эди.

У уфққа оккан қуёш нуридан зарғалдоқ тусга қирган буғдойпоя оралаб бораркан, ҳар гал тепаликка кўзи тушганида, ички бир ҳаяжондан энтикиб-энтикиб қўяр, ўтган саодатли кунларининг тимсоли бўлмиш тепаликка етиш онларини атай чўзарди. Унинг бу харакати бўйнига тавқилаънат сифатида осилган бир неча йиллик муддатни кун санаб ўтказган одамниқига сира ўхшамасди. Ахир озодликка чиққан куниёқ ёлғизоёқ сўқмоқдан тепаликка қўтарилмоқни ва ерни қучмоқни ору қилмаганмиди? Бу истак галатирок туюлса-да, унда юрт

соғинчи, сирли ўтмиш ёди мужассам эди. Кўнгилли ва кўнгилсиз хотиралар илдири тепаликка шу қадар чирмашиб кетгандики, ҳар гал тепаликни эслаганида, қалбида англрсиз бир туғён жўш урар ва ўша туғён гирдобидан ҳокисоргина бир йигитнинг сиймоси аста қалқиб чиқарди. Бу йигит ҳашоратларнинг чир-чирига тўла ойдин тунларни тепаликда ўтказмоқни хуш кўрарди.

Тўлиқ ой нуридан сирли ва фусункор тус оладиган борлиқ ҳамиша йигитни шу қадар ҳаяжонга солардики, гоҳида телбаларча ҳайқиргиси, ҳайқирганда ҳам даладаштни тўлдирад даражада бақиргиси келарди. Қумушранг ой нури унга ғалати таъсир этиб, ичида димланиб ётган туйғуларини жунбишга келтирад ва оқибатда, ҳар сафар юраги қатида ёввойи бир жазавани хис этарди. Бироқ жазава қанчалик бетизгин бўлмасин, барибир у ҳайқирмасди. Сеҳрли бу сукунатни эрта окшомданок уй-уйларига тикилиб оладиган ҳамқишлоқларидан қизганарди. Уларнинг ғимирлаб қолишидан ҳадиксланарди. Ойдин тунлари ёнида ўзга бир кимсанинг бўлишини истамасди.

Аммо бир кеч у бу таомилни бузди. Тепаликка ёлғиз кўтарилмади. Кутилмаганда сўқмоқ бошида қизнинг жоҳил акасига дуч келди. Ака ўларча бадфеъл эди. Қизни бир ён улоқтириб, қутурган букадай йигитга ташланди. Йигит ўзида зиғирча гуноҳ хис эмас, бирдан-бир айби — ўзини қутқуга солгувчи сирли манзарани суйганига кўрсатмоқчи эди, холос. Бироқ буни шу тобда нодон акага англатиб бўлармиди. Йигит унинг қўлидаги совук йилтиллаган тигни жуда кеч пайқади. Пайқаши биробар жонҳолатда унинг яроғ тутган қўлига ёпишди. Қисқагина талатўпнинг натижаси ўлароқ ака ўз яроғидан ўзи яраланди. Шодиёр эса озодликдан мосуво бўлди.

Худди шу кундан эътиборан унинг орзулари ҳам банди қилинган, руҳи эса қишанланганди. Ой нурига йўғрилган сўқмоқнинг нариги бошини у келажакнинг сирли туманлари оғушида кўрарди. Туман қаърига сингани сайин, у ўз бағрини оча боргандек, келажак йигит учун сир-синоатга тўладек эди. Аммо ҳеч кутилмаганда у «орзу сўқмоғи»дан юлқуб олиниб, тиканли симлар ортига, руҳсиз олам гирдобига улоқтирилди. Бу ерда орзу ўта жўндек, меҳрнинг кўзи қаттиқ, жаҳолатнинг қўли узун эди. Бунда дил эркалатилмас, сирли тасаввурлар

бўлса жуда кулгили туюларди. Ўшанда Шодиёр тепаликка боғлиқ ўтган кунлари нақадар осудалигини, тепалик одамзодга ҳос турли қусурлару гумроҳликдан холи масканлигини илк бора чуқур ҳис этганди. Тепалиқдан бошланиши лозим бўлган «келажакнинг сирли сўқмоғи» руҳсиз дунёнинг метин деворига бориб урилгач эса, унинг орзулари жўнгина мақсадга эврилди: «Қутулиб чиқсам, — дея ният қилди у, — тепа боврига бир иморат соламанда, қолган умримни ўша ерда тинчгина ўтказаман...»

Эрксизлик унинг қалбида дала-даштга нисбатан қаттиқ меҳр уйғотгандек, тепаликни муқаддас бир гўшага айлантирди. Ойдин тунларни у тушларида кўриб чиқадиган бўлди. Озодликка етишиш учун гоҳо хўрликларга чидаш берди. Мана энди юраги ҳаприққанча тепалик томон бормоқда.

Шодикул азбаройи хаяжонланганидан беихтиёр қадамини тезлатганини анча кеч пайқади. Бу кетишда қуёш ботмай қишлоққа етиши тайин эди. Аввал тепалиқда бўлиб, кейин одамлар кўзига кўринмоқчи эди.

У оёғи остидаги каттакон кесакка чўкиб, сигарет тутади. Тутун пуфлаб тепалик томонга соғинч билан тикилди. Тикилди-ю, бирдан «Э!» деб юборди. Кейин сакраб ўрнидан турди. Кўзларига ишонмади: «Бўлиши мумкин эмас!» Кўлига халтасини ола солиб, жадал йўлга тушди. Қишлоққа яқинлашган сари тепаликнинг кемтик қисми тобора яққолроқ намоён бўла борди. Ҳақиқатда, тепаликнинг кунботиш томони гўё ўпирилиб тушгандай йўқ эди.

Қишлоққа етгач, тепаликнинг ўша қисмида чанг бүруксиётганини пайқади. Тепалик томон чўзилган тупроқ йўл қишлоқ ёқалаб ўтарди. У девор бошларидан мўра-лаб турган хотин-халажларни ҳайрон қолдириб, оёғини қўлига олди. Унинг бу ҳолати ота ёки онасининг азасига кечиккан бандасиникига жуда ўхшаб кетарди.

Шодикул қишлоқдан узилиб, очик майдонга чиқаркан, даҳшатли манзара қошида тахтадай қотиб қолди. Не кўз билан кўрсинки, чангга ботган чоғроққина бир экскаватор тепалик бағрини ўпириб, кавушидаги сарғиштоб тупроқни қатор турган ағдарма машиналарга юқларди. Бериқроқда бир тўп ҳамқишлоқлари томошабин бўлиб туришарди. Пода қайтгунча эрмак-да.

Экскаватор тепаликнигина эмас, тепаликка кўшиб унинг соғинчи-ю орзусини, осуда кунлари-ю ойдin тунлар хотирасини ҳам ўпирмоқда, янчмоқда эди.

У жонхоломда беихтиёр бўкириб юборди.

— Тўхта-а!

Кейин кўлидаги халтасини бир четга улоқтириб, олға югурди. Томошаталаб ҳамқишлоқлари даврасини ёриб ўтиб, экскаватор хартуми тагида пайдо бўлди.

— Тўхта, ярамас!

Хайкириғи мотор шовқини остига кўмилиб кетган бўлса-да, важохатидан машина эгаси не гаплигини тушунди ва ошиғич ишни тўхтатди. Кабинадан бошини чиқарди.

— Нима дейсан?

Бунга жавобан Шодикул кабина зинасига сакраб чикди-да, унинг ёкасидан тутди. Пастга торткилади. Иккиси юмшоқ тупрок устига думалаб тушишди.

Нима кип кўйдинг, занғар! — Шодикул гуваладек мушти билан унинг тўзон ўтирган баркашдек афтига бошлаб туширди. — Тевани обсан-ку лаънати!

Одамлар орага тушганча экскаваторчи — кўшни қишлоқлик Барот семиз қаторасига бир неча мушт еб олди. Мўмингина бу одамнинг ўзини химоя қила билмаслигим, ерда аянчли ҳолатда типирчилаб ётишим Шодикулни тўхтатолмади. Кишилар аралашмаганида, алам ва жаҳл устида бечорани бир ёқлик қилиб кўйиши ҳам ҳеч гап эмасди.

— Кўйворинглар! — дея хануз жазавага тушиб кичкирарди у. — Кўлини синдираман мен уни! Тевани тагига бостираман! Ўлдираман!

Барот семиз базўр ўрнидан кўзгаларкан, лунжини сурган кафтида конни кўриб, хўрлиги келди. Йиғлаб юборди.

— Менда нима айб? — деди сўнг ўзини ёлғиз, яккаланган ҳис этиб. — Простой бир рабочий бўсам, ким нима буюрса шуни қиламанда.

— Ким буюрди? — Шодикул олдинга юлқинди. — Қайси ярамас буюрди сенга?

— Раис.

Шодикул раиснинг етти пуштини қолдирмай чанги-тиб сўқаркан, тепаликнинг ўпирилган қисмига ҳар гал кўзи тушганида, томоғига нимадир келиб такалар ва охир-оқибат, бу нарса йиғи бўлиб ташқарига отилди.

Икки бирдай кап-катта эркак, бири муқаддас нарсасидан айрилганидан, бири эса хўрланганидан йиғларди. Одамлар лол, нима деб юпатишни ҳеч ким билмасди.

— Ахир буни мен неча йиллаб соғиндим! — деди Шодикул ёнокларини юваётган қув ёшлардан заррача хижолат тортмай. — Ебсан-ку тевани! Бўғизлабсан-ку! Нега керак бўлиб қолди бу силарга, а?

Барот семиз эса ўз дардида ўртанарди.

— Яккаладинг-га, — дерди шўлқиллаб. — Яккалаб урдинг-га мени. Энди бу бет билан қайтиб уйга бораман, бола-чақанинг кўзига қандай кўринаман.

— Бу кунни неча йил илҳақ кутдим-а! — Шодикул тепаликка термулиб, кўксини тирнарди. — Келасолиб тевани тавоб қилмоқчи эдим. Сен эса ебсан буни! Тупроғини қайтиб жойига тўк! Йўқса, ўлигинг чиқади бу ердан!

— Тупроғини энди Катгаўрдан топасан. — Барот семиз кафтига юққан қонни тиззасига сурта-сурта ҳануз ҳиққилларди. — Раис кесин айтаман. Яккалади дейман, урди дейман.

— Уришам гапми, ўлдираман мен сени!

— Кучинг кўп экан, ана, раисни ур. Нега мени урасан?

Охири бу дийдиё Бозор оқсоқолнинг жонига тегди. Бас, дея овозини баландлатди.

Шодикул хушёр тортди. Хатти-харакатларининг ниҳоятда аҳмоқоналигини фахмлади. Алининг ўчини Валидан олаётганини англаб, оқсоқолга юзланиб деди:

— Тевани нима қип қўйдингиз, амаки?

— Аввал кўришмайсанми, нодон, — Бозор оқсоқол қўлини чўзди.

Шодикул унинг узатилган қўлини олмади. Саволига жавоб кутиб, чақчайиб тураверди.

— Колхузди катталари шуни истабди, биз нимаям дердик, — деди Бозор оқсоқол оғриниб. — Айтишга айтдик, лекин гапимизга кўнишмади-да.

— Тевани йўқотиш нимага керак бўп қолди?

— Ерга қўшишармиш.

— Ерга? — Шодикул кенг даштга ҳайрат ила нигоҳ ташлади. — Шунча ер каммиди, тевага кўз тикишмаса.

— Бу гапингни бориб раисга айт, — деди даврандан кимдир тўнғиллаб.

— Нима, сизлар ўғайми? — Шодикул одамларга тўла юзланди. — Ахир бу тева энамиздек эди-ку. Баримиз шунинг устида ўйнаб-ўсганмиз... Энани бурдалатиб қараб ўтиравердиларингми?

Қарашлар лоқайд, турганларни тепанинг тақдирдан кўра, йигитнинг афт-ангори кўпроқ қизиқтирарди. Бечора қаримсиқ тортиб қолибди, у ёқда роса таъзирини еганга ўхшайди, деган ўй деярли барининг бошида ўйнарди. Буни сезган Шодикулнинг энсаси қотиб, тагин Барот семиз томонга ўгирилди.

— Сен қотил! — деди бармоғини бигиз қилиб. — Тева... Энатеганинг қотили сен!

Барот семиз бу гапдан довдираб қолди. Ранги қув оқариб, чанг қўнган киприклари пириллаб, нимадир деб эътироз билдирди. Шодикул эса чир айланиб, яна одамларга бетланди.

— Сизлар ҳам қотил!

— Худога шукр, сенга ўхшаб ҳали ҳеч кимни чавақлаганимизча йўқ, — деди кимдир бу гапни офир олиб.

— У ёқни шўрвасини тотиганман деб, қўпам тилинганга эрк бераверма, — дея уни қувватлади яна бирови.

— Теваям эна бўларканми, — деди унинг яккаланаётганидан ботирланган Барот семиз истехзоли оҳангда. — Қачондан бери энанг бўп-қолди бу?

— Оёклаганимдан бери! — Шодикул қичкириб юборди. — Сен семиз буни қаердан ҳам тушунардинг! Яхшиси, йўқол кўзимдан! Йўқса, нақ каллангни узиб ташлайман!

Барот семиз ортига тисарилаётиб, кети билан ерга ўтириб қолди. Шодикул қазаб тўла нигоҳини ундан узиб, тагин турганларга юзланди.

— Бошқа ерларда тулкининг уясини бузиш учун ҳам халқнинг фикри сўралади, — деди қачонлардир ўқиган бир мақола эсига тушиб. — Сизлар эса бутун бошли бир тевани бўғизлатиб ўтирибсизлар!

— Қишлоқ кенгааяпти, Шодикулвой, — деди Бозор оқсоқол офир бўлишга тиришиб. — Ҳаммага жой керак. Бундай пайтда тева-пева деб ўтирадими. Масалан, менга теванинг ҳеч кераги йўқ. Текис ерда зўрға юраман, тевага чиқиш йўл бўлсин менга.

— Тева дегунча уйингга бор, — деди Бердикул деганлари оғзидаги носини туфлаб. — Энанг йўлингга кўз тикиб ўтирибди.

Даврада гудранишга ўхшаш кулги кўтарилди.

— Бунга эна эмас, тева керак.

— Тевани энам деяпти-ку...

Бесамар бу мунозара Барот семиз кетмагунча давом этди. У экскаватор моторини ўчириб, ағдарма машиналардан бирига тирмашаркан, дағдаға қилди:

— Раис кеп, ўчимни обермагунча қадамимни босмайман бу ерга! Шошма, урганинг учун жавоб берасан хали!

Барот семиз жўнагач, бошқалар ҳам секин-аста тарқалиб, тепалик ёнида Шодикулдан бўлак ҳеч ким қолмади. У аламини кимдан олишини билмай, тепаликка ўгирилди. Бемор она бошида қайғуга ботган ўғилдек тепаликка ҳасратла тикилди. Сўнг қуйи қисми ўпирилган сўкмоқдан юкорига кўтарилди. Тиззаларини кучиб ўтираркан, беихтиёр кўзларидан ёш қуйилиб кела бошлади: «Одамларга нима бўлган ўзи, а?»

У тепаликда ғам чекиб ўтираркан, кўзи тўсатдан сал наридаги замбарак уясига тушди. Бу хил уя ва окоп излари. даштда сероб эди. Яхши эслайди, болалигида даштни ҳарбийлар босди. Узун хартумли тўпларини у ёқдан-бу ёққа судраб, роса машқ қилишган. Шу машқдан тепалик ҳам четда қолмаганди. У пайтда қишлоқ кичкина эди. Кичкина қишлоқнинг катта оқсоқоллари малла сочли, тўла юзли командирдан илтимос қилишиб, тепаликда уялаган замбаракни олдириб ташлашганди. Эндигилар эса...

Шодикул аста бошини кўтариб, қишлоқ томонга боқаркан, тупроқ йўлдан пилдираб келаётган энасини кўрди. Шўрлик қоқилиб-соқилганча, гоҳ суюниб, гоҳ койиниб келарди.

— Уйингдан илон чикқанми, болам! Тевада бойўғлидай бўлиб ўтиришинг нимаси? Сен болага ҳеч эс кирмади-кирмади-да. Кўрган кўз нима дейди. Тор корнига сикқан, кенг уйига сифмабди-да дейишмайдимми. Вой, боласи тушмагур-а. Вой, эси йўғ-а.

Онасининг жиккаккина гавдасига кўзи тушиши билан Шодикулнинг юрагини соғинч ҳисси қамради. Паст-

га учгудек бир важохатда ирғиб ўрнидан тураркан, тагин кўзи тепаликнинг кемтик қисмига тушиб, инграб юборди

У энасини жуда соғинганди, тепаликни эса ундан-да кўпроқ соғинганди. Икки соғинч бир бутунликни ташкил этиб, қалбини нурлантириб турганди. Энди ушбу яхлитликка путур етган, у бир қаноти уриб синдирилган қушдай маҳзун бўлиб қолганди.

У маънос бир қиёфада тепаликдан пастта эна бошлади.

Эртаси тонгда Сафар милисанинг дарвоза қоқиб келишидан Шодикул заррача ажабланмади. Шунингдек хайиқмади ҳам. У аллақачон унча-бунча нарсадан чўчи-майдиган бўлиб қолганди. Шу боис, бутун хатти-харака-тидан дағдаға ёғилиб турган дароз худуд нозирини пинак бузмай қаршилади.

— Сен бола, нега одамлар орасига кутку солиб юрибсан? — дея дарҳол ўдағайлашга тушди Сафар милиса. — Нима, тепа энангни маҳрига тушганми? Ё отангдан қолган мулкми? Гап шу, бу сафар кечираман, бола. Агар яна ринг дейдиган бўлсанг, чикқан жойингга тикиб юбораман!

Шодикул унинг пўписасига аҳамият бермай, гўштдор афтига синчков кўз ташларкан, Сафар милисанинг тепаликка ачинмаслигига ишонгиси келмади. Шу ўй унда умидга ўхшаш ниманидир тугдирди. Тепаликни хиёл таъриф этиб, бакиргунча тевани қутқаришга кўмак беринг, деди.

Бошда Сафар милиса уни фавкулодда бир диққат билан тинглади. Орада анчадан буён бўёқ юзини кўрмаган дарвозага бир сира кўз югуртириб чикди. Сўнг тошдек ҳиссиз юзида ёқимсиз кулги пайдо бўлди.

— Нима бало, у ёқда уриб каллангни пўла қип қўйишганми дейман, — деди сарғиштоб кўзларини тиккондек қадаб. — Тева қанақасига бизга эна бўларкан? Энатева эмиш. Сен бола ақлдан озибсан. Тунов кунни биттаси шунга ўхшаш гап қилувди, обориб тикдим. Яхшиси, бунақа аҳмокона гапларингни йиғиштир. Акс ҳолда сениям оборишимга тўғри келади. Дарвоқе, кечаги қилмишингни ўзи қия бўлиб кетишингга етиб ортади. Бугун Баротдан кечирим сўра. Кечирмаганига қўйма.

- Сўрамайман.
- Нега?
- Чунки у қотил! Сиз ҳам, қолганлар ҳам, умуман ҳаммангиз қотил!
- Жонсиз нарсага даҳл қилган одамга нисбатан бу сифат ишлатилмайди, ўқимаган.
- Ахир сиз ҳам шу тевада ўйнаб-ўсгансиз, нахотки ичингиз ачимайди?
- Йўқ, ичим ачимайди, — Сафар милиса совуқ кулди. — Лекин сенга ачиняпман. Бир оғиз ортикча гап қилсанг; обориб тикаман, бола!
- Оборишингиздан кўркмайман, ака, — Шодикул чирсиллади. — Аммо тевани бузишларига йўл қўймайман.
- Ғалвага бошингни тикма, бола.
- Тева учун шу бир бош садақа, ака!
- Қани, машинага чик! — Сафар милиса унинг билгидан торткилади. — Иззатингни билмадинг, чик энди машинага!
- Фақат кўлга эрк берманг, ака!
- Сафар мелисанинг ғазаби кўзиб, уни машина томон сургай бошлади. Шодикул унга куч бермади. Бу қадар қаршилиқни кутмаган нозирнинг баттар жони чикди.
- Чик деяпман!
- Тевадан экскаваторни йўқотинг, истаган жойингизга бораман.
- Тевани йўқотаман, сени эса камерага тикаман!
- Мен билан ёқалашгунча, обрўйингиз бор, катталар билан гаплашинг, тевани сақланг, ака.
- Аввал сен билан гаплашай!
- Ака, мен аламзадаман, — Шодикул ўзини босишга тиришди. — Юрагим куюшиб оғрияпти. Тинчгина кета қолинг.
- Ўрлик қилма, бола! — Сафар милиса тирғалиб туриб олди. — Бутун бўлинмани бошлаб келиб бўлсада, изингни қуритаман бу ердан.
- Шодикул уни осонгина итариб ташларкан, бирдан хушёр тортди.
- Ана, экскаватор тариллади, тевани бузишяпти, ака, — дели.

— Ҳали сен менга қўл кўтарадиган бўлдингми! —
Сафар милиса унга қайта ёпишди. — Давлат одамига-я!

— Экскаватор тарилляпти деяпман!

— Қани, юр!

— Тевани бузишяпти, ака!

Кун қуёшли эди. Офтоб нури дарахт япроқларида ўйнар, ариқда жилдираб оқаётган сувда аксланар, кишилар юзида жилваланар, хуллас, бутун борлиқ майин нурга йўғрилганди. Томдаги барок мушук, буғот четидаги қалдирғоч, кўча юзидаги ит, жамики жонлиқ нурга чўмилганди. Шодикул кучли зарбадан ариқ ичига юмалаб тушган Сафар милисага боқаркан, қуёшли далани ортиқ кўролмаслигини англади. Тепаликда кечадиган ойдин тунлардан мосуво бўлганини фаҳмлади...

Энди у камера туйнугидан тушган бир парча нурга ғамгин термулиб ўтираркан, бурчақдаги кўланка ўзи томон кўзгалганини сезиб, ғаш келди. Юзини терс ўгириб олди. Шу тобда одам боласини кўришга токати йўқ эди.

— Омонмисиз, ака, — кўланка унинг ёнига келди. — Танимадингизми, мен Ўрок чавандознинг ўғли Сардор бўламан. Мен ҳам сизни зўрға танидим.

— И, катта йигит бўп қопсан-ку. — Шодикул нимадир дейиш лозим бўлгани учунгина гудранди. — Нима бу ўтириш?

— Шундай... — Сардор кинояомуз кулимсиради. — Нодонлар билан олишаман деб, тушиб ўтирибмиз.

— Нима гап? — Шодикул йўлига сўради.

— Тунов куни ёзги таътилга қайтсам, қишлоқ бикинидаги тепаликни бузишаётган экан. Бундай қарасам, қадимий ёдгорлик. Кўҳна сопол буюмларнинг синиклари, кўрғон деворлари кўриниб турибди. Бузманглар, дея ялинаман, қани тинглашса. Раисдан тортиб туман катталаригача чиқдим. Айни дала ишлари қизиган пайтда қанақа тепаликни гапиряпсан, дея хайдаб солишди.

Кеча Шодикул сопол бўлақларини кўргандай бўлувди. Анчагина эди улар. Ҳозир шунга кўз олдига келтириб, гаажжубланиб сўради:

— Кўрғон дейсанми?

— Ҳа, кўрғон. Чамаси учинчи асрларга тегишли.

— Буни сен қаердан биласан?

— Шунинг ўқишига ўқияпман-да. — Сардор ух тортди. — Минг йиллик қўрғон. Нодир қадимий топилма.

— Бўлса бордир, — Шодикул ўз дардида ўртанишга тушди. — Менам тева важдан бу ерга кеп ўтирибман. Кеча қамоқдан чиқиб, бугун мана... Пешона шўр бўлса, қийин экан-да, иним.

— Тепани қутқариш керак, ака.

— Қандай қилиб? — Шодикул теваракка кўз солиб, ночор елка қисди.

— Нима, сиз ҳам муштлашдингизми?

— Ҳа, аввал Барот семиз, сўнг Сафар милиса билан.

— Мен эса раис билан ёқалашдим. — Сардор маъюс тортди. — Ўзимни ҳеч тутолмадим. Сизга айтсам, одам эмас у. Аҳмоқона иззат-нафсини деб, ҳақиқий топилмани хонавайрон қилмоқда. Нодон одамнинг иззакашлиги жуда қиммат тураркан, ака.

Шодикул унга савол аломати билан тикилди. Сардор тўлиб турган экан, ҳар икки гапнинг бирида сўқиниб, гапда давом этди.

— Ўша ярамас бундан икки йил муқаддам, унда у агроном эди, тепанинг устида қишлоқ йигитларидан роса калтак еган. Аввалига бирга-бирга ичишиб, кейин муштлашган. Ўшанда, тепа-пепанг билан барингни қуритмасам, энам хотиним бўлсин, деб қасам ичиб қўйган экан. Йигитларни-ку ҳеч нарса қилолмаса-да, лекин тепани боқлаяпти. Янги ер очиш бахонасида, тулроғини Каттаўрга тўқдириб, тепаликни қуритаяпти. Лекин ҳалиям кеч эмас, тепани қутқариш керак, ака.

— Одамларни... худо уриб қўйибди-ку... — Шодикул тиши оғригандай афтини буриштирди.

— Раис уларнинг кўпчилигига томорқа ваъда берган.

— Ё дариг! — Шодикул инграб юборди. — Энадек азиз тевани бир парча ерга алмаштирдими улар! Энамиз-ку у! Баримизни елкасида катта қилган-ку у! Теvasиз эндиги болалар нима қилишади? Боврини шамолга тутмаган, теvasи бўлмаган қишлоқнинг нимаси қишлоқ...

Ундаги жазава Сардорга ҳам кўчди.

— Нодирлигини айтмайсизми, нодирлигини, — дерди у титраб-қақшаб. — Тепанинг остида минг йиллик тарих яширин. Тарихни яқсон қилишяпти, тарихни...

— Агар тева бўлмаганда, мен қамокда сиқилишдан ўлиб кетардим. — Шодикул ўрнидан ирғиб туриб тор хонада нари-бери юра бошлади. — Ёмон руҳга асир бўлиб, одамлик қиёфасини йўқотардим. Тева кўнглимни ёритиб, умид туғдирган. Энамдек азиз у менга!

— Қадимий ашёларни кўз ўнгимда яксон қилишди, — дея чинқирарди Сардор. — Қўрғон деворидан чиққан гиштларни Бозор оқсоқол янги участкаси учун ташиб кетди. Катта бир хумни Салим кайфи уйига олиб кетди. Унда вино эзармиш. Бошқалар, тилла-пилла чиқиб қолса-я, деган умидда юришибди. Тепанинг ўзи ҳар қандай хазинадан қимматлиги билан эса ҳеч кимнинг иши йўқ...

— Боболаримизнинг қадами теккан ер у, — дерди Шодикул унинг гапларини деярли тингламай. — Кўз очиб кўрганимиз шу тева бўлган. Оёғимиз чиқиб-чиқмай, тевага тирмашганмиз. Усиз қандай яшаймиз энди, а?

— Турк ҳоқонлиги даврига оид қимматли тепа шундоққина кўз ўнгимизда тупроққа қорилмоқда, — аламидан Сардорнинг ранги гезариб, лаблари кўпикланиб кетганди. — Тепалик жуда катта қўрғон, балки хон саройидир. Шакли ва жойлашиши шунга яқин. Нималарни бағрига яширмаган у. Раис билан гидинглашиб юрмай, тўғри институтга чопсам бўларкан...

— Қамокда ётганимда, — Шодикул бошини тинмай сараклатарди, — қолган умримни тевада ўтказишга аҳд қилувдим. Энатевадан ҳеч қаякка кетмайман девдим...

Улар бир-бирларини тинглашмаётганини тўсатдан пайқаб қолишди. Ўртага оғир сукунат чўқди.

— Ака, тепани кутқариш керак, — деди бир оздан сўнг Сардор ердан бошини кўтармай.

Оёқлари учига тикилиб қолган Шодикул уни қувватлади:

— Ҳа, уни кутқариш керак.

Улар бош кўтариб, камера деворларига, қалин темир эшикка, бир тутам нур тушиб турган панжарали тўйнуқка иложсиз боқишди. Сардорнинг боши яна эгилиб тушди.

— Мен бу ерда, у ёқда эса тепа вайрон бўлаяпти, —

деди сўнг йиғламсираган овозда. — Қандай бўлмасин уни қутқариш керак, ака.

Шодикул темир эшикка газабкор тикилди. Назарида, озодликка бир одиму унга мана шу тўрт энлик темир монелик қилаётгандек, тура солиб эшикка ёпишди. Уни бор кучи билан тепа бошлади.

— Тепани қутқариш керак, оч!

Сардор шундай дея, унинг қаватига кирди. Энди икковлашиб эшикни тепа бошладилар. Туйнук рахига кўнмоқ истаган беозоргина бир мусича бу тарактуруқдан чўчиб, патиллаганча қайта осмонга кўтарилди.

ҚАРИНДОШЛАР

Тупроқ йўлни чангитиб келаётган автобус муюлишда тўхтаб, ундан қирқ беш ёшлар чамасидаги оқ-сарикдан келган жиккаккина жувон тушди. Аёл ерга оёқ қўйиши билан, ранги униккан ковуши тупроққа ботди. Тупроқ илиққина, майин тегди оёғига. Кўтарилган чанг секин тарқалди. У йўл бўйида ўзига қизиксиниб тикилиб турган қизчанинг саломига алик олиб, каллакланган тутзор оралаб, қишлоқ томон юрди. Енгил шабада димоғига янги ёпилган нон ҳидини урди.

Пастак уйлар қаторидаги янги оқланган уйга етганда аёлнинг юраги алланечук ҳаприқди. Ховлига соғинчли назар ташлади. Четдаги сомонхонани демаса, барча иморатлар қайта қурилган. Аёл сомонхона ёнида бир зум тўхтаб, девордаги жажжи панжа изларига зехн солди, маъюс жилмайди.

Сомонхона солинаётганда у кичкина қизча эди. Акаси икки пахса юзини шапатилаб, панжа изларини туширишганди. Ҳа, ўшандан бери қанча сувлар оқди... Ҳаёт шу экан, йиллар ўтавераркан. Энди мана шуни қурган ота ҳам йўқ, анча бўлган унинг ўлиб кетганига. Онаси неча йиллардан буён уникида. Аёл акасини кўргани унда-мунда бир келади...

У уйга чўмган кўйи каттакон дарвозадан ховлига кирди. Кенг ховлида жон асарини кўрмай, сергак тортиди. Қия очик дахлиз эшигини итариб, кўрпага ўраниб ётган янгасини кўрди.

— Ия, янга, ётиб олибсиз-ку! Саломалейкўм.
— Келинг, — янга ўрнидан кўзгалди, чехраси ёришди.

— Яна елкангизми? Акам яхши юрибдиларми?

— Ха, шукр. Шу, игна санчгандай оғрийди. Кишини қаери оғриса, жони ўша ерда деганлари рост экан. Ҳай, болалар соғ-саломатми? Ойбийим яхши юрибдиларми? Тўй ташвишлари билан чарчамайяпсизми? Ўтиринг. — Янга юқоридаги кўрпачадан жой кўрсатиб, кафтини очди: — Омин! Кенг феъл, кетмас давлат берсин! Хуш келибсиз, Бахшанда.

— Хушвақт бўлинг. Дўхтир-пўхтирга бордингизми?

— Бордим. Тухумдай келадиган шиша бонкачаларини кўрсатиб, шуни ёқ-да, елкангга қўй дейди. Акангиз қўйдиям, э-э, бу ёқдан тушиб кетаверди, куриб кетгур! У кун Ражаб кайвони янги сўйилган молнинг ўт пуфаги суяк оғригига биттаю битта даво деган экан. — Янга оғилхонага ишора қилди. — Акангиз сўйдиртирди. Исиккина ўт пуфагини бир кунча боғлаб ётдим, сал босилгандай бўлди. Йўқ, кечадан бери яна... — У елкасига қўл обориб, уқалаб-уқалаб қўйди.

— Шамоллатгансиз-да, янга, иссиқ тутинг.

— Ҳай, майли, чой қўяй, — янга ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Йўқ, чой ичмаган уйимми? Ётинг, овора бўлманг, — дея деразадан ташқарига қаради жувон. — Акам ҳам келиб қолар-а, янга?

— Келадиган пайтиям бўлди. Э-э, шу табилчиликни топширсаям бўларди энди акангиз, тинка-мадори куриб кетди.

— Анча бўлди табилчилик қилаётганларигаям?

— Қарийб ўттиз йил, Бахшанда. Ўзи бўладими!.. Буёғи қариб қолди.

— Ха, янга. Акам уч қизни чиқарди, энди икки ўғилнинг гами... Болалар бир томондан умрни эгови экан. Мана, бошимга тушиб кўриб турибман... — Аёл кигизга тушиб қотиб қолган гуруч доналарини кафтига тара бошлади.

— Ха, аста айтасизми! Иби, саватти тагида бир товоқ ош бор. Кеча қилувдим, қўл урилмаган. Шуни иситиб келай, Ҳай, Бахшанда.

— Акам келсин, бирга ермиз...

— Нима гап? — Янга аёлнинг ташвишманд чеҳрасига синчков тикилди. — Қудангиз катта сўраяптими?

— Бир оз катта сўраяпти. ЗАГСни тўйдай қиламиз, минг қилсаям кенжамиз, дугоналари кўп, деяпти. Яна алламбало, оти нимаиди... Ха, ансамбль. Шаҳарда қандайдир ансамбль бор экан...

— Артистлар-да?

— Ха-ха! Ўшани чақирсак, деган гап қилибди келин тушмагур Нуриддинга.

— Сиз аёл кудога айтмадингизми, ошириб қилишга қурбим етмайди, деб? Қолаверса, билади беш болани ёлғиз бош билан катта қилганингизни. Кетидан яна тўрттаси етилиб келаяпти.

Аёл жимгина кафтидаги гуруч доналарини санагандай титкилаб ўтирарди.

— Шу ўғлингизам нима қиларди бурни кўтарилганига оғиз солиб, ўз тенгидан топмайди! Ҳали кўп қийнайдилар, олди-бердини чўзиб...

— Бир амалларман, янга. — Аёл оғир тин олди. — Шаҳардан артист чақирмасам ҳам, дабдабали қилмасам ҳам, эл қатори ўтказармиз. Кўнгил иши, Нуриддиндаям айб йўк.

Шу пайт ташқаридан қадам товуши эшитилди. Аёл чакқонлик билан ўрнидан туриб, акасига пешвоз чиқди. Янга хушламайгина қўзғалиб, кўрпани тахмонга йиғди-да, бахмал нимчасини кийди.

Ховлида ака-сингил ахвол сўрашишарди:

— Уйга ўтмайсиз, ака? Онам сўраётувдилар.

— Ҳеч қўл тегмайди. Ўзинг биласан, пилла даври. Ҳали уёққа чоп, ҳали буёққа, яхшиям янганг қурт олмаган.

— Янгамниям мазаси бўлмай қолибди.

— Шунга айтаман-да.

Ака қўлларини сочиққа артиб дахлизга кирди. Остонага ўтириб оёғидаги кизғиш латта этигини ечди. Пайта-васини олиб, бир четга қўйди. Дахлизни тер аралаш пайтава ҳиди тутди.

— Хўп, тўй қачон, тўй? — сўради у тўрга чиқиб чордона қуракан.

— Энди, ака, бориб сиз ҳам қудолар билан гаплашиб кўринг, дегандим. — Аёл унинг ажин тимдалаган

қорамағиз юзидан кўзини олиб ерга қаради. — Бир тоға етти отага тенг дейдилар.

— Тўғрику-я гапинг... — ака дастурхон кўтариб кирган аёлига алахсиди. — Ҳа, сен қалайсан? Оғриги босилганми?

— Ўша-ўша, ҳалигача ётувдим...

Аёл туриб янгаси ортидан ўчоқ бошига юрди. Бирпасдан сўнг бир товоқ ош олиб кирди. Ош хидини олган семиз бароқ мушук миёвлаб эшикдан бош суққанди, янга бобиллаб берди:

— Пишт-э, кирилиб кеткур! Ошхонада сичқонлар ўйнайди, буни кўзи дастурхонда! Пишт!

Аёл номига бир-икки чимдим ош еган бўлди.

— Ман қайтсам бўларди, ҳали-замон автобус бўлмай қолади.

— Кетарсан, жиянинг келса, мопетида олиб бориб кўяр. — Ака бошини эгиб, кафтидаги гуруч доналарини сўриб-сўриб тортди. — Пиллани териб олайлик... Бу раис анча бадфеъл чиқди. Бир кун кўринмай қолсанг...

— Бозор кунлариям бундай оёқ чўзмайдилар, — гапга аралашди янга.

— Ол, ошдан ол! — Ака пиёладаги чойдан хўшлади. — Энди сен ҳеч чўчимай тўйни бошлайвер. Ўзи ҳамма нарсанг етарлими?

Аёл худди шуни кутиб тургандай ялт этиб акасига, сўнгра янгасига қаради. Ботинмайроқ гап бошлади:

— Кеча онам билан борини ҳисоб-китоб қилиб чикдик. Етарлидай кўринди-ю, шу... бироз гуручига қўлим калталиқ қилиб турибди. Йиғилиб қолган пенсиямни акангдан сўра, харна бир томонини кўтаради, деб онам қўймай юборувдилар...

— Онам юбордиларми, ҳм-м... шунақа де, — ака ош ейишидан тўхтаб, тагин чойдан хўшлади. — Ҳа, бор етти-саккиз ойлик пули. Лекин уни йиғиб қўяяпман. Ўзига ярайди. Онани умрбод бермаган-ку! — у билагига оқаётган ёғни ялади-да, яна онга қўл чўзди.

Аёл хозиргина эшитганига ишонмагандай аввалига акасига қараб қолди. Сўнгра уятли бир гап эшитгандай кўзларини олиб қочди. «Нима деди акам? Ўзига ярайди... Нима? Ўлимлик... Акам онамни пенсиясидан унга ўлимлик йиғаяпти! — Аёлнинг тирноғигача жимир-

лаб кетди. Кўз олди бирдан хиралашиб, дастурхон, ош, нон — хаммасини нарда тутди. — Ё товба! Акам онамни ўлимини ўйлаб, пул йиғаяпти. Ман нимагадир бу ҳақда ўйламабман. Худди онам умрбод ўлмайдигандай... Мабода, ўлсаям, нахотки унинг ўлимига пул тополмасам?! Шу акаси шундай дедими? Нахотки, шунчалик... Эҳ, нимагаям келди шу ерга?!

— Ҳа, қовоғинг осилди. Сан ҳам, онам ҳам эртани ўйламаяпсизлар! Тўй нима у, ўтади-кетади ўйин-кулги билан. Мана, ўн беш йилча бўлди-а, онам саникида, эринг ўлгандан бери, тўғрими? Шунча йил бериб, юбориб турдим. Ёлғиз қўл эдинг. Мана, энди каттанг каватинга кирди, кейингисиям кираяпти... Ҳа, энди эртасиниям ўйлаши керак-да, бу кампир! Саксонга борди, етар невараларига едиргани...

Аёлнинг қулоғига гап кирмас, шундоқкина ёнида кимдир гўнғир-гўнғир овоз чиқараётгандай бўлаверди, бўғзига нимадир тикилди.

Бундан ўн беш йил олдин эрининг жасади тепасида шундай бўлган: кўзини туман босган, қулоқлари том битган, бўғзига ёнғоқдек нарса тикилиб, на дод солиб йиғлашга қўяди, на унсизгина ўтиришга. Оғзини каппа-каппа очади, боши билан елкалари учиб-учиб тушади...

— ... мана ҳозир туради-ю кетади, ана, ҳозир. Ана шу остонадан хатласа бўлди, кейин хаммаси яхши бўлади! Ана, ана шундай, яна бирпас юрсин, яна...

Ранги уникқан ковушлари тупроққа ботиб бораётганда, аёлнинг кўзлари хийла тиниқлашган, қишлоқ узра оқшом чўкаётган эди.

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Шайдолик (<i>А. Расулов</i>)	3
Белбоғ	7
Тоғу тошларда	63
Ғанимлар	125

Ҳикоялар

Етим қолган гуллар	192
Кекса тут	197
Тунгги меҳмон	205
Қуёш тутилган кун	217
Қабртош	230
Сут сотувчи бола	239
Даштда	244
Алп онадан	253
Бўрон кўпган кун	260
Қудук	268
Қизча	278
Энатеп	286
Қариндошлар	298

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

БЎРОН ҚЎПГАН КУН

Қисса ва ҳикоялар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2007

Мухаррир *И. Шоймардонов*
Рассом *Ш. Тўропов*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Мусаххилар: *Н. Охунжонова, Ш. Хуррамова*
Саҳифаловчи *Л. Бацева*

Теришга берилди 11.01.07. Босишга рухсат этилди 10.02.07.
Бичими 84x108¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоғи 15,96. Нашриёт-ҳисоб табоғи 15,99. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 3260. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси,
100083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.